

83
СГА 95

+

С. АХМЕДОВ

ТАЛАНТҚА
ТАЛАП

НӨКИС
„КАРАҚАЛПАҚСТАН“
1986

84 Қ
А—95

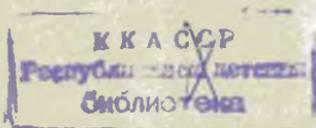
С. Ахметов, Талантқа талап. Әдебий критикалық мақалалар,—Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 350 бет.

Профессор С. Ахметовтың бұл мақалалар жыйнағы әдебиетіміздің рауажлануы бағдарларын белгілеу менен бірге, автордың да творчестволық өсіу жолдарын көрсетеді. Кітап университеттің филологиялық факультетінің студенттері хәм әдебиетке қызығышы барлық кітап оқышылар үшін пайдалы.

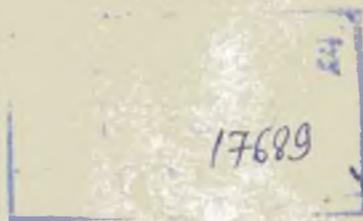
Рецензентлер: О. Бекбаулов
С. Алдаяров
Б. Қәлімбетов

181587

7/102

А 4603010000—131 111—86
М—357(04)—86

10

Н. А. ОСТРОВСКИЙ—ЖАЛЫНЛЫ ГҮРЕСШЕҢ

Совет жасларының сүйін оқытуғын жазушыларынан бири—Николай Алексеевич Островский 1904-жылы, 29-сентябрьде тууылды. Жасынан баслап-ақ турмыстың барлық ауырманлығын көрди. Аз уақыт ески мектепте оқыған болды. Бірақ мектеп хәкимлери менен келиспестен, тез арада мектептен шығарылды.

Жасынан-ақ жумыс иследи. Станция асханаларында табақ жууыушы, жәрдемши хызметин атқарады. Бул жердегилер де оны өзлериен кем биледи, Николай олар менен де хеш қандай келисимге келмейди. Сөйтип жүргенде ол революциялық хәрекетке қатнасады. Бул дәурде Украинада революциялық хәрекетлердің өсе баслаған уақты еди. Революционер адамлар көбейеди, Николай олар менен жақсы байланыста болады, партизан отрядына қосылып, қурал-жарақлар табуға жәрдем көрсетеди. Гражданлар урысы дәүринде атлы әскерлерге кирип, Киев, Житомир, Львов фронтларында урысқа қатнасады. Усы урыста ол ауыр жарадар болады.

Азғана уақыт емленгеннен кейин ден саулығының төменлигине қарамастан комсомол жумысына араласады. Өз билимин көтерну үстинде көп ислейди, марксизм-ленинизм классиклеринин шығармаларын дыққат пенен үйрениди. Горький, Джек Лондон шығармаларын сүйин оқыйды.

Усының нәтийжесинде Николай Островский жалынлы комсомол хызметкери болып жетисти. Совет хукимети жалынлы гүресшецнин ден-саулығын бирдейине бақлап бағ ты. Ол емлениу ушын Қырымға жиберилди. Ауыуынан жазылғаннан кейин Ос-

тровский жумысқа қайтадан кирип, Харьковта пелейди. Ауырыудың күшейуіне байланысты Островский төсек тартып жатып алды. Екі аяғы, бір қолы хәрекетсіз қалды. Кейін екі көзден айрылды. Сонда да ол ауырыуды жеңуге умтылады. Төсекте жатып өзінің «Полат қалай шынықты» деген атақлы романын жазды.

Жазыушының басынан кеширгенлері роман үшін бас материал болады. Романың бас геройы Корчагинше—Островскийге характерли нәрсе халық пенен бирге жасау, халық үшін хызмет ету болып табылады. Корчагин де, Островский де, мине усындай өз халқы, Уатаны үшін жанын аямаған, керек болса, жанын пидә еткен жалынлы революционерлер еди.

Романың бас геройы Павел Корчагин былай дейди: «Адамдағы ең қымбат нәрсе—бул өмир. Ол адамға тек бир рет ғана бериледи, сонлықтан да оны айта қаларлықтай, тамаша етип жасай биліу керек. Хәр ким өлер алдында: мениң барлық, өмирим, барлық хұжданым дүньядағы ең жақсы нәрсе—адамзатты азат етуге жумсалған деп айтарлықтай болсын. Сонлықтан да асығу керек.» Корчагин, мине, усылайынша жасайды, ол граждандар урысы жылларында Қызыл әскерлердің биринши қатарында болады, социалистлик құрылыс жылларында рабочийлардың алдыңғы қатарында ислейди. Бирақ оны ауырыу қатардан шығарады. Ол екі көзден айрылды, өзін-өзи атып таслау дәрежесине жетеди. Бирақ бундай ойда қайтады. «Хау, сен өмирдің шырмауынан шығып, оны жеңуге гүрес аштың ғой. Сен оның темир торынан шығу үшін бәрін де иследиң, сен Новгород-Волынский жанында күнине 17 рет атакаға шығып, қамап турған әжелди жеңгениңди ұмыттың ба? Ровольверди жасыр, бул хаққында хеш қашап да хеш кимге хеш нәрсе айта көрме. Өмир сондай шыдамаслық ауҳалға жетсе де өмир сүрс бил. Оны пайдалы ете бил»,—дейди Корчагин өзине-өзи.

Корчагиндеги усы характер оны хәмме уақыт социализм жәмийетин дүзиушилердің алдыңғы қатарына шығарды. Жалынлы гүресшен жазыушы узақ ауырыудан кейин 1936-жылы қайтыс алды.

1935-жылы совет хұкметин Островскийдің Уатан

алдындағы хызметін жоқары бағалап, оны Ленин ордені менен наградлады.

Островскийдің творчествосында тийкарғы орын тутатуғын «Полат қалай шынықты» романының әҳмийеті оғада үлкен. Бул кітапты ғақыйқатында да «турмыстың көрнекли үлгисі», «қақарманлықтың естелігі» деп, пүткил дүньяда паракатшылық ушын гүресін демократиялық жаслар орынлы атайды.

Островскийдің бул кітабының тиражы 4 миллион данадан асып кетті. СССР да 46 тилде, сырт елдерде 22 тилде басылды, 1951-жылы Советлер Союзында бул кітап 288 рет басылды.

Пүткил совет әдебиятының тарийхында айрықша орын тутатуғын Н. А. Островский узақ дауам еткен кеселге қарамастан өлім құрпін жеңген жазыушы болып табылады. Н. Островский өзінің уллы дөретісен Павел Корчагин образы менен барлық совет әдебиятын байытты. Халыққа, партияға хызмет етүүдің жарқын үлгисін көрсетті. Сонлықтан да, Корчагин образы бизің заманымыздың әжайып әуладларына таусылмас күш, жеңилмес рух бериүде.

Өлім менен өмірдің шайқасқан гүреси үстінде жазылған «Полат қалай шынықты» романы 1930-жылы басланып, 1932-жылы тамамланды. Идеялық, көркемлик жақтан жасларға тәсірлі оғада күшли болған роман тез арада оның авторына мәңгилик даңқ әперді. Романның питиүіне байланыслы жазыушы былай деген еді:

«Өмір есиги менің алдымда кеңінен ашылды. Гүрестің актив қатнасыушысы болыу тилегім орынланды... Мийнет, өсиүшлик хәм табыслар ушын алға! Досларым, менің қолымды қатты қысыңызлар! Менің жеңисім—сизлердің жеңисіңіз!» Ғақыйқатында да, тап усындай болып шықты. Өлім төсегінде бекинип жатқан Н. Островский ауыр кеселге ерик берместен өзінің усы романын табыслы түрде жазып пиккерді. Бул оның өлімди сөзсиз жеңуі еді.

Жекке мәпти Уатан мәпине бағындыра билиу рус халқының ең бир айрықшалық кәсіеті десек, бул ең алды менен биз сөз етип отырған жауынгер жазыушыға, оның сүйкімлі геройы Павел Корчагинге толығы менен тийіслі.

«Полат қалай шынықты» романында Островский қақыйқат турмыстың өзінен алынған жаңа адам проблемасын ортаға қойды. Бул роман үшін тийкарғы документ жазушының өз өмири деуге болады. Жазушы өз өмирінің айрым деталларын көркем образ тийкарында шебер сүүретлеп бере алды. Бул тууралы Н. А. Островский: «Менің романым ең алды менен көркем шыгарма. Мен бунда өзімнің еркин қыяллау правомнан пайдаландым. Романың тийкарында көг ғана фактлик материаллар бар. Бирақта, оны документ деп қарауға болмайды» деген едп.

Островскийдің романға өз өмирінен көп материаллар қосыуы орынлы. Өйткені, оның өмирінің өзи совет адамының халыққа, партияға хызмет етиүдеги айкын үлгісін көрсетти.

Екі көзден айрылып қалған Павел Корчагин образында жазушы: «Қус пәрүаз етиуге дүньяға келсе, адам бахыт үшін туұылған» деген данышпанлық сөзди дәллілдеди. Минен сонлықтан да, Н. А. Островский, оның геройы Павел Корчагин өмирде ушырасқан ҳәр қандай қыйыншылықларды жеңе биледи. Павел Корчагин образының бизге күтә жақын болуының бас себеби және мыада: Павел Корчагин қыйыншылықлардан бас тартпай оны жеңиуге умтылады, жеңе биледи. Корчагинди ҳәр бир адымында жеңске рухландырушы Уатаңға, халыққа, партияға деген шексиз сүйишпик, өзінің азаматлық правосын толық мойышлау.

«Полат қалай шынықты» романы урыс тәжирийбесинде де, парахатшылық қурылыс тәжирийбесинде де жасларды өмирди сүйе билуге, оған пайда келтире билуге үйретти. Тек, жай ғана сүйиу емес, ал шын жүректен барлық хұжданы менси оған берилген болууды пропагандалады.

Өзінің «Полат қалай шынықты» романында граждандық урыстың қаҳарманлығын хәм мийнет майданында қайнаған энергияның күшін көрсетти. Н. Островский Павел Корчагин образында совет дәуірінің, келешектин мәрт адамларының ең гөззал белгилерін ашып берди.

Совет жаслары Павел Корчагин образына идеал сыпатында еликлейди, мийнетте, өз турмысында сондай болып халыққа хызмет етиуге умтылады. Соны да

айтып өтпү керек, Павел Корчагин образы жаслар ушын да, үлкенлер ушын да бирдей дәрежеде, үлги аларлық хэм еликлеуге турарлық.

А. А. Жданов: «Совет жазыушылары жасларымызды ғайратлы, жигерли, өз күшлерине исенетуғын, ҳеш қандай қыйыншылықтардан қорқпайтуғын етип тәрбиялау исинде халқымызға, мәмлскетимизге, партиямызға жәрдем етпүлерн тийис» деген еди. Н. Островский дөреткен Павел Корчагин образы, мине, усындай тәрбиялық характери күшли образлардың қатарына жатады. Бул, әсиресе, Уллы Уатандарлық урыс жылларында, хәзирги уллы қурылыслар уақтында айқын көринди хэм айқын көринип отыр.

Павел Корчагиннинг үлгили исн мәрт партизанка Лиза Чайкинаға оғада уллы күш берди. Немец—фашистлери тәрәпинен азапланған дийқанларды гүреске баслап, Чайкина «Полат қалай шынықты» романынан үзиндилер оқып беретуғын еди.

Уллы Уатандарлық урыс уақтында партизан отрядларында ең жақсы жауынгерлерди Островский шығармалары геройларының аты менен атаған. Мысалы, Украиннада партизан отрядында «Павка», «Жухрай», «Артем» т. б. атындағы жауынгерлер көп болған.

Уатанның ғәрезсизлиги ушын гүресте ден саулықларынан айрылған айрым совет жауынгерлери Павел Корчагин сыяқлы өлимди жеңе билди. Өмир сүрпү уқыпшылығынан айрылған жауынгерлердин бир сыпырасы Корчагинди үлги алып сол тәризли өзлерин халыққа пайдалы ете билди, Павел Корчагин олар ушын уллы жолдағы жарық жұлдыз болды. Мәселен, мынадай бир факт бар. Советлер Союзының Геройы ушыушы Кузнецов Прага жанындағы сауашта оқ тийип көздеп айрылады. Көзинен аққан қанға қарамастан, самолетти ол өзимиздин турған жерге жеткереди. Кузнецов госпиталда жатып:

— «Өмир сүре бил, ол мүмкин болмаған жағдайда да оны пайдалы етиуге хәрекет ет деген Павел Корчагин сөзин еске түсирдим,—дейди. Кузнецов ҳақыйқатында да усылай иследди. Ол Уллы Уатандарлық урыстың қахарман ушқышларының өмиринен алып «Жезлов хэм оның дослары» деген китабын жазды. Китап 1946-жылы басылып шықты.

Белгилі совет жазушысы К. Симонов Островскийге арналған «Жеңімпаз» деген поэма жазды. Поэманың сюжети Н. А. Островскийдің тарихы. Жазушы бұнда Островскийдің өлімді қалай жеңгенлігін оны рухландырушы Коммунистлер партиясының идеялық күшін көрсете билген.

Душпанның қоршауында қалып, жалғызлығына қарамастан оларды қыйрата билген совет жауынгерлерінің: «Мен жалғыз болмадым, өйткені менің менен бірге Павка Корчагин болды» деп тастыйықлағанлары оғада көп. Сталинград қорғанысушыларының табанлылығына, мәртлігіне жоқары баға беріп, генерал—лейтенант Чуйков өзінің Павел Корчагиндердің жана әуладларына хайран қалғанлығын ВЛКСМ Орайлық Комитетіне билдиреди. (Журнал «Пропагандист», 1943-жыл).

Павел Корчагин хәм Островскийдің өз образы Уллы Уатан урысына икемги дәуірде халық массасы арасында Уатанға деген мәртліктің символы ретінде қабыл етилген болса, ол хәзіргі уақытта тәбиятты бағындыруда совет адамларының жеңісінің гиреуі сыпатында хызмет етеди.

Хәзіргі коммунизмнің уллы қурылыслары, тын жерлерди өзлестіріу дәуірінде Павел Корчагин образы хәр бир совет жасларын, комсомолецлерди жаңа табысларға рухландыруда. «Николай Островскийдің өміри Куйбышев электростанциясын қурыушыларды, хәр бир комсомолецлерди жаңа жеңіслерге шақыруда» деп жазады Куйбышев гидростройының комсомолецлери Н. Островскийдің хаялы хәм досты Р. П. Островскаяға.

Халық демократия елдерінде Павел Корчагин образы социализм қурыушыларды үлгилі иске рухландырып, халықты пидәкерлік мийшеттің көтеріңкилігіне жол ашыуда. Бизде жақсы бригадирлер Карчагин аты менен аталады. Қытайда, Чехославакияда, Венгрияда, Болгарияда, Польша хәм Албанияда Островскийди, Павел Корчагинди жақсы биледи хәм хұрмет пенен тилге алады. 1951-жылы чехлардың «Руде право» газетасында «Оның қаҳарманлығы хәм жауынгерлік салты бизнің халқымыз ушын, әсиресе, жасларымыз ушын үлги болсын» деп жазды.

Н. А. Островский дөреткен Павел Корчагин образы совет жасларының, пүткіл дүньяның прогрессив түресмендерінің жүрегінде мәңгі жасайды.

1954-ж.

«ГҮЛЛЕН РЕСПУБЛИКАМ»

Қарақалпақ совет әдебияты, соның ішінде әхмийетли жанр болған поэзиямыз, әсіресе, соңғы жылларда әдеуір жетіскенлікке еристи, жоқары идеялы көркемлігі менен дыққатқа миясар поэзиялық шығармалар жазылды. Бурыннан жазып киятырған шайырларымыз бенен бир қатарда өзиншеллігі бар, өзлерине тән қауазы сезилетуғын, турмысқа актив араласыушы талантлар поэзиямыздың көлемін ғана көбейтип қоймастан, оны жаңа тема, жаңа көркем бояулар менен де байытты. Республика оқыушыларына жақсы таныс шайыр Исмайлловты мине, усындай таланттардың қатарына толық жатқарыуға болады. Қарақалпақ мәмлкетлик баспасы тәрепинен жақын күнлерде шығарылған «Гүллен, республикам» топلامы автордың биринши адымы сыпатында әдебиятымызға шайырлық мәдениаты бар, поэзияны қақыйқат поэзия дәрежесінде түсиниуин жазыушының келип киргенлігін аңғартады.

«Гүллен республикам» топلامының атының өзинен-ақ, биз оның Уатап қаққында ойлау екенлігін билемиз. қырыққа шамалас лирикалық қосықлардан ибарат шайырдың биринши топلامы автордың жетіскенлік, кемшинги жөнннде белгилли никир жүргизниуге мүмкиншилик беретугын сыяқлы.

Лирикалық поэзия аз сөзшиликти, усы аз сөз бенен-ақ, терең ой жуумағын билдириуди, қосық қатарларындағы ритмге түскеп поэтик қатарлардың кең мәнили, тәсирли болыуын талап етеди. Бунысыз поэзия болыуы мүмкин емес. Шайырдың топلامындағы «Москва», «Салют», «Дослық сәлемн», «Қарақалпақстан», «Биринши май лирикасы» қосықлары бир қанша жақсы жазылған деуге болады. Шайырдың қосықларының басқалары менен салыстырғанда буларда поэтикалық

анықлық, жай сөздерден құрылса да бір қанша тәсір-
лилік, улыұма поэзиялық қасиет айқышырақ сезиледи.

«Москва—сауашта, мийнетте сардар,
Кейнделерге йопи беріуши уллы күн,
Москвадан басланып елге таралар,
Уатанымда болған табыс хәм жеңіс»

деген қатарларда үлкен көтеріңкилік, мақтануға ту-
рарлық белгилер бар. Турмыста ушырасын жүрген, күн-
деликли жай хәдийселерди алып, оны оқыушы ушын ой
туудырарлық дәрежесге көтеріп, автор сол жай қатар-
лардан поэтикалық жуумақ жасай алады. Мысалы.
«Уатан қосықлары» деген улыұма ат пенен берилген
лирикалық үзіндилерде олардың қысқалығына қара-
мастан жүрекке жағымлы поэтикалық детальлар ушы-
расады:

«Поэзия майданына
Жаңа ғана адым аттым,
Қай шайырды оқысам да,
Бәрінен де сени таптым.

Сен қосық, мазмұны да,
Көркемлігі, уйқасы екен,
Сени тилге алмай турып,
Қосықта сән болмас екен».

Шайыр ушын илхам беріуши бизиң өмиримиздиң,
жаслық саулатымыздың көрки хәм рухландырыушысы
Уатан, партия—автордың творчествосының тийкары
сыпатында тилге алынады. Булар исенимли хәм тәсір-
ли, артық сөз жоқ, конкрет. «Пенза тоғайлары», «Шай-
ырдың еки өмири» деген лирикалары—топламының
қунын арттыратуғын қосықлар, булар оның ізлениу-
шилгигнен, рус әдебиятынан жақсы оқыуынан дерек
береди.

Бабаштың «Мәңгиге жаса», «Жаса, мектебим», «Та-
быслар тилеймиз исте, жолдаслар» деген қосықлары
бизге жақсы белгили. Усылар менен бир қатарда бас-
қа гейпара лирикаларында да автор өз заманласлары-
ның студентлердиң, мийнет геройларының, жаслардың

қолға киргизген табыслары менен ызыамлы түрде мақтанады, олар менен бірге өзі де қуанып отырады. Диплом алған жас қәниге, планды артық орышлаған, халық алғысын ийелеген мийнет адамлары—автордың жыллы сезиміне миясар. Сондай-ақ «22-январь» қосығының мазмұны құрыұда хәм сүүретлеуде Маяковский поэзиясынан үлги алыушылығы сезиледи. Бурын-соңлы көрпалмеген алуан-алуан табыслардың тийкары—совет шынлығы, бизиң хәзирги турмысымыз шайырларымыздың алдында жаңа перспективаларды ашып беріу менен оларды сәулелендириуши сапалы шығармаларды да талап етеди. Шайырдың лирикаларының көпшилингиңде актуальлық, публистикалық характер басым. Кампаниялық характердеги айрым бирли-ярым қосықлары болмаса, олар узақ уақытқа қалуу мүмкиншилингиңне ийе. Кампаниялық қосықларды тек сол мәүсим ушын ғана емес, узақ уақыт өмир сүрерлик дәрежеге жеткеріу керек.

Топламға кирген қосықлардың характерине, мазмұнына қарағанда биз оны Уатан хәққинда, Уатанның жаслары хәққинда деунмизге де болады. «Өлмди мәртлик өмирге жеңдирген, гүрес жалыны ишинде полаттай шыныққан» жаслардың жүрек сезимин, мәрт етип өсирген Уатан—анасына олардың таусылмас алғысын шайыр көркем формада бере билген. «Комсомолыма» қосығының идеялық бағыты, оқыушыға тәспри де, мине усында. Топламдағы «Излесен хәқыйқатты», «Гүл», «Бир достымның мухаббатына жууап», «Гейпара қызлардың мухаббаты» сыяқлы лирикалары жасларымызың таза мухаббатын, мухаббатта турақлылықты сөз етеди. Орынлы юмор, ой туудыралық қатарлар менен автор гөзлеген мақсетине ерискен.

Шайырда «Нурлы маяк Москва», «Партия баслайды, қуяш қараймас», «Партия—бахыт жулдызы», «Әмиу яңлы жаслық жырым толқыңласады» тағы басқа жақсы тепеули қатарлар ушырасады. Әлбетте, шайыр бундай жаңалықларды буннан былай да өсире беріуге тийис.

Авторға кеңес ретинде айтатуғын шикиримиз де бар.

«Гүллен республикам» топламындағы гейпара қосықларда автор көп сөзлилеу сезиледи, ойлар шубалыңқы, 3—4 куплет арқалы беріуге толық мүмкинши-

лығынан, сапалы поэтикалық шығармалар дәретін мүмкіншілігінен гууалық береді.

1954-ж.

НЕМЕЦ ХАЛҚЫНЫҢ УЛЛЫ ЖАЗЫУШЫСЫ И. В. ГЕТЕ

Немец халқының уллы жазыушысы Иоганн Вольфганг Гётеннің өмірі хәм творчествосы Германия, сондай-ақ Батыс Европа тарихында үлкен орын алады.

«Мен тарихта үлкен дүнья жүзілік уақыялар орын алған дәуірде тууылдым,—деп жазды Гёте 1824-жылы.—Мен ушын бул оғада үлкен артықмашылық болып табылады». Дурысында да, тап усындай еді. Гёте Франциядағы бириини буржуазиялық революцияны: Америкадағы ғөрезсизлик ушын гүрестин, Наполеон урысларының заманласы еді. Онын уақтында Е. Пугачев баслаган дийханлар көтерилсин крепостнойлық Россияны қатты қорқынышқа қелтирди. Англияда санаат революциясы болды.

Ал, Гёте дәуіріндеги Германия революциялық аударыспақларды билген жоқ. Бирақ, Европаның басқа еллериндей-ақ, XVIII әсирде Германияда ески феодаллық монархиялық системаның қыйрау уақты еді. «Уллы немец» (Энгельс) Гётеннің творчествосы, мине, усы ески қарым-қатнастың қыйрауын, жаңа капиталистлик системаның жеңуин сүүретлейди.

И. В. Гёте 28-августта, 1749-жылы Франфурт қаласында тууылды. Болажақ жазыушы жас уақытан-ақ билимге мейлинше қумар болды, батыл хәм табанлы болып өсти. Усындай жұмысқа ийкемлик, билиуге ынтықлық Гётеде өмиринин ақырына шкем дауам етти.

Гётеннің «Фауст», «Вертер», «Горман хәм Доретей» хәм тағы басқа шығармалары дүнья әдебиятында оғада үлкен орын ийеледи. Уллы жазыушының өлм творчествосы хәзирги уақытта яғни дүнья импералистлик хәм демократиялық лагерьге бөллинген уақытта өзинин күшли әхмийетин беккем сақлауда. «Европа тарихында бурылыс күнлери болған Германия Демок-

ратиялық Республикасында уллы шайырдың жалынлы хауазы паракатшылық, демократия хэм немец халқының миллий бирлиги ушын гүресте айқын жаңғырыуда. Еркшлик сүйиуши немец халқы ушын Гёте шын патриот, өз халқы гуманизм хэм «...жақтылы келешекке шексиз, исеним рухында тәрбиялаушы» (Отта Гротеволь) болып есапланады.

Гётениң ең биринши шығармаларының қатарына «Гец Фои Берлихенген» драмасын жатқарыуға болады. Шығармаиың сюжети XVI әсирдеги дийханлар көтери-лисиен алынған болып, бунда жазыушы хақ нийетли, мөрт, хәр қандай эгоизмге жан-тәни менен қарсы тура билуши Гецтиң образыи жасайды. Гётениң бул драмасы хәр қандай феодаллық езиушликке қарсы бағдарланған болып, немец халқыи миллий биригиушликке шақырады. Бул идея хәзирги дәуирде Батыс Германиядағы Америка Қурама Штатларының малайларының азғынлық, сатқынлық хәрекетлерине пүткиллей қарсы.

Жазыушының «Эгмонт» (1787-ж.) трагедиясы нидерландлылардың Испанияға қарсы азат етиушлик гүресине бағышланған. Трагедиядағы бас геройдың бири Клерхен образы совет жасларының ең сүйкимли образына айналды. Шығармадағы жауышгер қосық Зоя Космодемьянскаяның дыққатын аударған. Зояның күнделик дәптеринде Клерхенниң қосығы жазып қалдырылған.

Гёте тәбият илимлери менен де көп шуғылланған. Ол, әсиресе, хайуанатлар хэм өсимликлер морфологиясы жөнниде көп мийнетлер қалдырған.

«Фауст» трагедиясы уллы жазыушының алпыс жылдан аслам излениуишиң хэм өсиу жолының идеялық, көркемлик жуумағы болып табылады. Бул шығармада адам күшине толық исеним, әдилликтин жеңиси, адамға шексиз сүйиушлик идеялары ортага қойылады. А. С. Пушкин: «Илиада» әйемги классик дәуирдин ескерткиши болғанындай-ақ, «Фауст»та жаңа дәуир поэзиясының айқын үлгиси болып хызмет ете алады», деген еди.

Уллы шайыр өзи тууралы: «Әлемде адам болдым мен. Былайынша айтсам гүресшен» - деп жазған еди. Совет адамларына да Гёте жоқары идеялы гуманизм,

хәр қандай басқыншылық урысқа шексиз жек көриу-шилиги менен жақын. Шайыр өзиниң «Фауст» шығармасында:

«Тынышлық дәуірде урыс тилеген,
Бахытлы өмирден түдерин үзген»

деп, урысты тилеушилерди кескин әшкара етеди.

1949-жылы 25-августта Гётенин тууылыуына 200 жыл толыу юбилейине байланысты Германияның бириккен Социалистлик партиясының президиумы былай деп жазды: «хәзирги бөлшекленген хәм бүлгинге ушыраган Германияда Гёте немецлердин рухый хәм тил бирлиги болып табылады. Ол немец халқының миллий санасының қалнилесуине үлкен үлес қосты».

Тап усы айтқандай-ақ, Гёте немец халқының уллы жазыушысы болып есапланады.

1954 ж.

«БАХЫТ ЛИРИКАСЫ»

«Бахыт лирикасы» соңғы уақытларда шыққан көп қосықлар топламынан сапасы жағынан да, сыртқы көриниси жағынан да үлкен парыққа ие. Бунда өзине тән лирикасы бар болғанындай-ақ, өзине характерли кемшилиги де бар. Улыума, топлам автордың шайырлық пафосын, мазмунлы лирикасын, сезим туйғыларың қысқа, шебер хәм образлы беруге әдетленгенлигин көрсете алады.

Топлам автордың он жылдай уақыт ишинде жазған тек лирикаларын өз ишине алады. Автор оларға тацлап ғана орын берген. «Бахыт лирикасы» ның тематикасы хәр түрли. Олар турмыстың ең актуаль мәселелерине арнаулы идеялық-көркемлик өзиншелиги менен бир-бирине күтә жақын. Қайсысында болмасын биз шайырдың өзине тәнлик белгисин көрин отырмыз. Халқымызды бахытлы өмирге жеткерген коммунистлик партиясына шексиз алғыс, совет халқының бахтияр турмысы, рус халқының хәм алдыңғы қатардағы рус әдебиятын терең сүйиушилик хәм миннетдарлық, мийнет көтеринкилиги, бахытлы жаслық, урыс отын ту-

тандырыушыларды эшкаралау хэм тағы басқалар «Бахыт лирика» сының тийкаргы темаларынан ибарат.

Топламды оқып отырғанда көзге түсетуғын биришини өзгешелик бул—автордың өзиниң шайырлық хауазына ийелиги, поэзиясының тийкаргы мақсетини түсиниң, бахтияр совет адамларының турмыс мазмуның, гүрес идеяларын дурыс аңгаруу болып табылады: «Жыр уранында» шайыр поэзиясының түпкиликли мақсетини айта келип, былай дейди:

«Шық, жырларым, бахыт сазын тербетти.
Шық жалынлы жас жүректен шалқы да.
Коммунизм идеясын жыр етип,
Бахытлы өмир жаршысы бол берқулла».

«Кавказ», «Кисловодск—Кавказ сулыуы», «Рус әдебияты хаққында қосық» хэм тағы басқа шығармаларында халықлар дослығы идеясы, Уатаиды, Уатанның гөззал тәбиятын шексиз сүйиушилик сезим жатыр. Автордың сиясий горизонты, дүньяны реалистлик тапый билеуи, эстетикалық зауықланыуының бир қанша кеңейгенлигин көриу мүмкин. Социалистлик реализм поэзиясы ушын, жаңа адамларды тәрбиялаушы жаңа заман поэзиясы ушын буның әҳмиyeti үлкен. Шайыр қандайда бир индивидуаль поэтикалық детальлар арқалы улыума пүтин бир елге тән болған белгилерди ылайықластырып бериге хәрекет жасайды.

«Визлер де олардың силтеуи менен
Музлы қысқақлардан өтип адаспай,
Төсин булт аймалап, бүркіт бекинген
Шыңлар шоққысына мингенбиз талай...»

Әлбетте, автордың көзине көркем қала, шыңлар шоққысы ғапа көрннип қалмайды, ал усы сулыулықты дөреткен адам күши ол жерлерде абадан жасаған хэм мәңги бауыр басқан дослық хұрмети оның қыялын тербетеди, сүйсиндирип өзине ериксиз тартады. Тууысқан халықлардың парахатшылық рауажланыуы жолындағы жеңисли адымлары, ой қыялы, жақсы сезимлери сәулеленеди. Шайырдың аты аталған қосықларында оқыушыны толқындандырып, тербететуғын картиналар, лирик поэтикалық образлар бар. Алпинисттиң жүрек сөзи арқалы мийнет қахарманлары шопаңлардың характери бериледи. Автор фотограф болып қал-

мастан, турмыслық фактлерди өзиниң «жүрек лабораториясында» ислетип, лирик сезим менен жуумақтастырады.

«Бахыт лирикасы» ның ендиги бир характерли белгиси ондагы сүүретленген фактлардың романтикалық көтериңкилик пенен оқыушыларға жеткерилиуи деуге болады. Бул оның көп қосықларына тән белги. «Тууылған қала ҳаққында ойлар», «Өзбек қызы Гүлнстан»да шайырдың лирикалары, жаңа заманға ылайық поэзиялық пәти, көтериңкилиги айқын сезиледи. Бул қосықларда лирик сезим романтикалық рәуиште берилип ғана қоймастан, терең патриотизм идеясы менен органикалық байланыста сәуленеди. Усы қосықларда мийнет процессин поэзия дәрежесине көтерген сезимди оятқан картиналар бар. «Пахтакеш баба»да дийхан бабаның хызметинде автор оның барлық пахтакешлерге тән болған турмыс-логикасын ашып берди:

«Өмир сүрип алпыс жетп жыл
Не сынаудан өтсе де басы.
Еле бир жигиттей күни бар.
Бүгилмеген полат тулғасы.
Мийнет етиү—сүйген әдети.
Қыз-жигитлер менен бир қатар
Жең түрилген, көкиреги ашық
Шел басында шапаны жатар».

Сөйтип романтикалық рәуиште берилген турмыс фактлерин курғақ шауқымлы шақырық болмастан, мийнеттеги поэзияны көрсетиү менен характерленеди. Әдебий шығармалардың хәр бир сөзи ойланылған, өз орында хәм басқа сөз бенен аумастырыуға болмайтуғын дәрежеде турыуы тийис. Минне, усы қәсийет автордың көп қосықларына тән. Рус әдебияты менен таныс оқыушылар шайырдың қосықларындағы терең пикирди, сол рус шайырларына тән болған спецификаны жақсы аңлай алады. Булар рус шайырларының тәсиринде жазылған менен автордың өзине ғана характерли. Бул қосықларда, атап айтқанда, «Еркинлик жыршысына» «Лермонтов турған үйде» пикирлерге еркинлик, сөзлерге ықшамлылық тән.

«Бахыт лирикасына» тән бир өзгешелик бул қосықлардың колоритлилиги. Шайырдың қайсы қосығын оқысақ та автор сол сүүретлеп отырған объектке тән белгилерди бернуге ҳәрекет жасайды. Көп орында буған

181587

КВАССР17
Республикалық қолжазба
Әдебиет қоры

ериседи де, Кавказ хаққындағы қосықларды оқып отырып, сол жерге тән болған жанлы тәбият көрине-син, турмыс тиришилигин жақсы аңлаймыз. «Тау жиіегин көмкерип, бултқа ийегин артып жатқан шыңдар, көл бойын мәкан еткен ақ қуудай жайлар, тастан ырғып, шапшып аққан асау суулар» бізге Кавказдың өжет хәм сулыу рухын ериксиз сездиреди. Улыума айтқанда, Кавказ тууралы қосықларында қандай да бир поэтикалық күш жүрекке жыллы тийетуғын конкрет-лилик пенен образлылық басым. Булар автордың хақықат шайырлық жүректен шыққан жалынлы қатарларынан ибарат. Ал, қарақалпақ турмысына арналған қосықларда биз бул колоритлиликти және де айқын сеземиз. Сөз болып отырған топламда автордың қосық системасында да жаңалық сезиледи. Шайыр строфа, рифма, ритм дүзиуде де бир қанша жетискенликке ерискен. Қууанышлы нәрсе, буларда рус поэзиясының тәсири сезиледи. Мысалы:

«Ой, қәдирдан қала! Аспаның бойлап,
Аэродромыңнан ушқым келеди.
Москвадан күнди қушқым келеди,
Кеуилде жыр, жүректе қууаныш жайнап».

Бул Пушкин, Лермонтовтан кирген строфалық тәсир. Солардың поэзиясын терең үйренүүдің нәтийжеси. Рус әдебиятынан үйрену—бул хәр бир шайырдың оригиналлығын болдыруу деген сөз. Ибрайым Юсуповтың рус әдебиятынан үйренуи, поэзиямыздың исленбеген темаларын таба билуи қууанышлы нәрсе болуы менен қатар, автордың қосықлары жүректен зорлап шығылған дизбеклер болмастан еркин тасқынлана шыққан жүрек сырлары ғана.

«Бахыт лирикасы»ның өзине тән кемшилиги де бар. Топламдағы қосықлардың барлығы дерлик поэтикалық жақтан еле де жетиліскен емес. Мысалы, «Жыр ура-ны» 14 куплеттен ибарат. Усындағы айтайын деген ой биреу. Ол—өз поэзиясының мақсети, атқаруға тиіс хызмети. Айтылған пикирдің барлығы оқыушыға бурыннан белгилі. Сонлықтан ол оншешелі қызығушылық оятпайды. Автор өз поэзиясына көп қатарлар менен үлкен-үлкен уазыйпалар жүклейди. Буның көпшилиги дурыс болғаны менен, оларда артықмашлық пенен айтылған пикир де жоқ емес. Дурыс, биз хәр бир

шайырдың поэзиясынан өз тилегимизди, ойымызды табыуға қумармыз, деген менен, сол табыла ма, жоқ па? Бул жағына сыпаны хәм киши пейил болуу керек. Сондай-ақ, автор бир жеринде оз қосығына: «Жаңа канал сууларындай сылдырар» дейди. Бизге сылдыраған суулы қосықтың кереги жоқ, ондай қосықтан қутыла алмай жүргенимизди де ядтан шығармау керек.

«Еки қосық», «Ақ алтын»да рифма, ритм болғаны менен темасының актуаллығына қарамастан, шайшалып иткен сөзлер, штампқа айналған дизбеклер, рецсиз хәм образсыз траферетлер бар. Буларда конкретликтеп гөре мазмунсыз «жасасын» көбирек. Оларға эмоциональ күш хәм жарқын бояулар жетпеспейди. Буларды қосық етип турған образлылық жоқ. Бундай кемшиллик Нұрайымның басқа да қосықларында ушырасады.

Автор бир қатар қосықларында өзиниң йошланғанын, қыялының көтерилкилигин көп айтады. Тилек— оларды азырақ айтып, қосықты дөретну үстинде, оны шеберлик пенен оқыушыға жеткерну үстинде көп ислеу керек. Өйткени, сезимди көп айтыу—төкирарлауға жол ашады.

Шайырдың лирик геройлары еле де айқын емес, абстракт хәм гуманлылау сезиледи. Оны жарқын умытылмас дәрежеге жеткерну керек. Усыған байланыслы, топламда ушырасатуғын уйқас қууыуға умтылыушылықты жоқары талапшандық пенен аумастырса шайыр көп утар еди. Автор «Жигитлердин қутлықлауы» деген қосығында:

«Бирин докторлыққа қойғанда ыңлас,
Бирин студентка—илимге жолдас»

дейди.

Докторлық илимге тийкарлапбай ма, илим екеуине де бирдей емес пе?—деген сорау тууады. Сонлықтан бул жерде уйқас ушын емес, мазмун ушын гүресну керек еди. «Студент жүрегинен» деген жақсы қосықта шайыр билим сарайы институтты «алтын бесикке» теңейди. Теңеу күшсиз хәм илим сарайының образын бере алмайды, онын үстине теңеу гөнерген. Автордың жаңалыққа умтылыуы керек.

Улуума алғанда, топлам оқыушыда жақсы қуа-

ныш сезимін туұдырады. Бул шайырдың поэзиямызға қосқан үлесі, жас автордың жетіскенлігіне гүуалық береді. Топламдағы айырым кемшіліктер өсиушіліктің кемшілігі болып, олар шайырлық мәдениеттің жетілісінен байланысты дүзетиледі, деп терең өсе-неміз.

1955-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА КРИТИКАНЫҢ ҰАЗЫЙПАЛАРЫ

Көркем әдебиетте әдебиі шығармаларды, жазыушының творчествосын терең изертлеуші, сол изертленген мәселелерден тийісін жуумақ шығарып, жазыушыларға дұрыс жол сілтеуші марксистік-ленинлік методология тийкарындағы принципаль критика—әдебиеттің хәр тәреплеме рауажланыуында құдиретлі құрал болып табылады. Тириншілік ушын хауа, суу қаншеллі зәрүр болса, әдебиеттің өсиуі ушын да критика соншеллі зәрүр.

Марксистік критика көп миллетлі совет әдебиетінің бир тарауы болған қарақалпақ әдебиетінің да өсиу жолында оның бағдарлаушы күші хәм тийкаргы законы болыуы менен әдебиетімыздың рауажланыуы хәм жетілісінінде шешінуші роль атқарады хәм атқарын киятыр.

Қарақалпақ совет әдебиетінде әдебиі критиканың жарыққа шығыуы 30-жылларға туұра келеді. Әдебиі процессти марксистік көз-қарастан анализлеу, жазыушыларға творчестволық жақтан жәрдем көрсету тийкарында уақыттың талабы менен пайда болған критикалық мақалалар көп ғана жууапкерлі хәм инабатлы ұазыйпаларды атқарады.

Бирақта, усы уақытқа шекем бул тараудағы исленген жұмысларды талқыға салып, оның характерін оқыушыларымызға танытуу иси қолға алынған емес. Оның үстине, буларды өз ишине алатуғын қарақалпақ совет әдебиетінің тарихы да елеге шекем жазылған жоқ.

Критиканың тууылған дәуірінде әдебиатымызда критика менен, көбінесе жазыушы-шайырлардың өз-лері шұғылланып келді. Ал, әдебиаттың теориялық мәселелерін жетерлі билетуғын қоспеген критиклер оғада жеткиліксіз еді. Соған байланысы қарақалпақ әдебиатының теориялық мәселелері батыл түрде көтерілмеді, критика күш жыйнау, қолпиплесіу дәуірін басынан кешірді.

Ұатандарлық урысқа шекемгі әдебиатымызда көтерілген баслы мәселелер: поэзиялық шығармалардың принципін, қосық жазыу техникасы, әдебиаттағы буржуазиялық бағытқа қарсы күрес, образ жасау, көркем тил хәм тағы басқалар еді.

Бул жағынан жазыушы Асан Бегимовтың критикалық мақалалары оғада характерлі. Мысал претінде оның «Қарақалпақ әдебиаты хаққында», «Тағы да қарақалпақ әдебиаты хаққында», «Хәр ким өзинше ойлайды» деген мақалаларын атап өтиуге болады. Әлбетте, бул мақалалардың бирқанша жетискенликлері менен бирге, автордың сиясий—теориялық ой-өрисине байланысы при кемшиллик, қәте инкирлері де болған еді.

Ұатандарлық урысқа шекемгі дәуірде қарақалпақ әдебиатының бир қанша мәселелерін көтерген жазыушы М. Дәрибаев болды. Оның «Октябрь хәм қарақалпақ әдебиаты», «Драматургия тууралы» деген мийнетлері өз уақты үшін әҳмийетли конкрет мәселелер болды. Автор қарақалпақ совет әдебиатын хәр қандай жалған критиклерден жақлады, қарақалпақ совет поэзиясының өзіншеллигин, тийкарын жоққа шығарыуға урынғанларға кескин соққы берді.

Әдебиатшы И. Сағитовтың көп ғана критикалық—теориялық мақалаларында да онша әҳмийетсіз болмаған мәселелер ортаға қойылды хәм көп жағынан дурыс шешилди. Бул жағынан И. Сағитовтың «Қарақалпақ әдебиаты хәм оның жас жазыушылары хаққында» деген мийнеті белгилі орынға иіе. Автор айрым қарақалпақ совет шайырларының творчестволарына тоқталыу менен қатар, көпшиллігі үшін характерлі болған кемшилликлерді образ жасау, тил шеберлігі сөз етті. Бунда социалистлик реализм, тема таңлай биліудің әҳмийеті, әдебиатымызда жаңр жа-

ры бар» деп оқыушыны қуандырады. Бірақ соның изин ала «усы халық творчествосының оғада бай гэзийнеси көп уақытлардан бери пайдаланылмастан қуры босқа жатыр» деп өкинш пенен билдирюге мәжбүр болады.

Сөздің айтылуы да, мақаланың көлемли болып жазылуы да мүмкин. Бірақ исленген не еле жоқ. Қарақалпақ эпосларының гезектеги мәселелерин шешю, оларды сводный варпантлары тийкарында системаластыру жұмысы бизиң улыума мәдений жәмийетшилгимиздиң бас уазыйпасы болуы керек. Қарақалпақ эпосларының И. Сагитов айтқандай-ақ, тап сол күйинде туруы, әсиресе, мектеп оқыушыларына, студентлерди хәм әдебият муғаллимлерин қатты қыйландырады. Көпшилк оқыушыларымыз бул эпослардың тәгдиринен елеге шекем хабарсыз.

Қарақалпақ классик шайырларын изертлеу бойынша да бизиң әдебиятшыларымыз бенен критиклеримиз алдында үлкен уазыйпалар тур. Тек жақын күнлерде ғана Бердақ творчествосы бойынша шешюши жуумаққа келинди хәм оның топламы баспаға таярланды. Бердақ творчествосын изертлеу бойынша соңгы жетискенликлердиң қатарына И. Сагитовтың «Бердақ творчествосын үйренюдиң жағдайы хәм уазыйпалары»: «Бердақ қарақалпақ әдебиятының тийкарын салушы», М. Нурмухамедовтың «Бердақ хәққинда жаңа мағлыматлар» деген мақалаларын көрсетиюге болады.

Бирақта әдебиятымыздың басқа уәкиллерин изертлеу үзилесте. Бул тек уақты-уақты қолға алынып, «мәусим менен» жүргизилип отыр. Мәселеге ғалаба кирисю, тезирек жәмийетшилгимизге усыныуды әдебиятшылар болсын, критиклер болсын салқын қараушылық пенен аумастырып киятыр.

Революцияға шекемги қарақалпақ шайырларының творчествосы ауызеки әдебият характеринде ме, ямаса жазба әдебиятлық характерде ме деген мәселелердиң үсти ашылған жоқ. Айырым жолдаслар жыйналыстарда, болмаса өз-ара сөзлеринде революцияға шекемги қарақалпақ шайырларының шығармалары ауызеки әдебиятқа жатады деген пикирди көбирек айтып жүр. Енди усыларды анықлау қарақалпақ әдебият-

шылары менен критиклериниң жумысы болып табылады.

Усы уақытқа шекем ескерилмей киятырған мәселелердиң бири XIX әсирдиң аяғы XX әсирдиң басларындағы қарақалпақ әдебияты. Усы ат пенен аталатуғын әдебиат курсы пединституттың оқыу планында да бар. Бул дәуирге жататуғын Омар, Сыдық, Жаңабай шығармаларынан Омар шайырдан басқасы бір-еки қосықтан басқасы баспасөз бетин көрген жоқ. 1954-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының бетинде басылған Б. Исмайловтың «Жаңабай шайыр» деген мақаласы әдебиатшылар хәм критиклер тәрәпинен слеге шекем дурыс яки надурыс деп бақаланған емес.

Өткен дәуирдеги әдебий мийрас пенен шуғылланыу хәзирги қарақалпақ совет әдебиатының проблемалық мәселелерин бүркемеуи керек. Қарақалпақ совет әдебиатының рус әдебиаты менен байланысы жөнинде азлы-көпли жумыслар исленди. Совет дәуириндеги қарақалпақ әдебиатына рус әдебиатының тәсирин тууралы филология илимлериниң кандидаты М. Нурмухамедовтың «Совет дәуириндеги рус хәм қарақалпақ халықлары арасындағы әдебий байланыс», «Лермонтов хәм қарақалпақ әдебиаты», «Рус әдебиатының традицияларын үйренуи ҳаққында» деген бир қанша мақалалары «Қызыл Қарақалпақстан» хәм «Жас Ленишин» газеталарында басылып шықты.

Рус хәм қарақалпақ әдебиатларының материалларыни жақсы билуи хәм изертлеу тийкарында жазылған бул мақалаларда уллы рус жазушыларының қарақалпақ совет әдебиатына тийгизген ийгиликли тәсирлерин бир қанша конкрет көрсетилген. Рус әдебиаты традицияларын үйренуидиң жууанкерлиги хәм уазыйпалары ашып берилген. Ретин келгенде айта кететуғын нәрсе, автордың қарақалпақ совет шайырларындағы айырым мәселелерди ретли-ретсиз орындарда рус жазушыларына байланыстыра беруишилинги илимий жақтан пүткиллей дурыс деу бир жақлы болуи мүмкин, тийгизилген тәсир жазушы-шайырлардың көркемлик шеберлиги тийкарында конкрет фактлер менен айқын дәлийленуи керек.

М. Нурмухамедовтың жумыслары усы тәсирди изертлеудеги биринши адым. Сонлықтан буинап бы-

лай бундай жақсы басламаны дауам етіу керек. Бірақта бул үшін критиклердің ең алды менен рус әдебиятын, қарақалпақ әдебиятының рауажланыу процесслерин хәр тәрепке билиуи қатты талап етіледі.

Өткерілген айырым юбилейлерге байланысты тууысқан халықлар әдебиятының үәкиллери жөнинде де газета бетлеринде көплеген критикалық мақалалар басылып, шығармалары аударылып турады. Соған байланысты қарақалпақ әдебиятшылары хәм критиклери ол шайыр жазыушылардың творчестволарын пропагандалауда да өз үлесин қосыуда. Қарақалпақ тилине аударылған шығармалардың характери жөнинде Н. Урумбаевтың «Крылов мысаллары қарақалпақ тилинде», «Ревизордың аудармасы», М. Нурмухамедовтың «Маяковский шығармаларын аударыу бойынша бир-еки ауыз сөз», Б. Исмаиловтың «Абай шығармалары қарақалпақ тилинде» деген мақалалары усы мазмундағы мийнетлер. Сол арқалы олар бизиң жазыушыларымыздың жетискенлигин оларға айқынырақ көрсетиуге ериседи.

Қарақалпақ классик әдебиятының қонсылас өзбек, түркмен хәм басқа да халықлардың әдебияты менен байланысы дыққатқа миясар тема. Науайы, Мухимн, Мақтымқулы, Кемине шығармалары менен қарақалпақ классик шайырларының шығармаларында көп гана жақынлық барлығы сезиледи. Әлбетте, бул қарақалпақ классик әдебиятының тийкарын сол халықлардың әдебиятынан ізлеу деген емес, ал соларды жақыналастырған, бир-биреуин хұрмет етиуге негиз болған жағдайлар тийкарында әдебий байланысты ашып беріу деген сөз.

Айырым қарақалпақ әдебиятшылары арасында «Құнхожа Мақтымқулының тиккелей тәспринде болды, оның пессимист (??) болыуына да сол тәспир етти», ямаса «Құнхожа классик те емес» дегенге усаған надурис пикирлер бар. Егерде жоқарыдағы мәселелер сөз етилсе, соңғы қәте пикирлердің үсти ашылып олардың характери кеңшен түсиндирилиуи сөзсиз.

Соңғы ұақытлары қарақалпақ әдебий критикасында киши-гирим мақалалар, рецензиялар көбирек жазылды. Буларда аз да болса, оперативлик хәм рецензияланып отырылған шығарманың жетискенлик-кем-

шилигин ашып беруге хәрекет етиүшлик байқалады. Мәселен, Б. Исмайловтың «Жазыушы барған сайын творчестволық жақтан өсе барыуы керек» (Х. Сейтовтың топламы жөнінде), «Ауыр күндерде» повести ҳақында (жас жазыушы А. Оразовтың шығармасы жөнінде), Г. Сейитназаровтың «Сыйлық топламы» (Т. Сейитмаматовтың қосықлары тууралы), Г. Есемуратовтың «Коммунизмге алға», (А. Дабловтың топламы ҳақында) ҳәм тағы да басқа мақалалары қарақалпақ жазыушыларының творчестволық жетискенлигин ҳәм елеули кемшиликлерин сөз етиүши рецензиялар болып табылады.

Совет жазыушыларының пүткилсоюзлық екінши съездине байланыслы әдебиет критикасының алдына жаңа творчестволық уазыйпалар жүкленди. Әдебий шығармалардың тилин изертлеу әҳмиетли мәселе болыуына қарамастан, бул бизде елеге шекем жөнли қолға алынған жоқ. 1951-жылы А. Есемуратовтың «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында басылған «Поэзияның тили көркем ҳәм түсиникли болсын» деген мақаласынан басқа көркем тил бойынша арнаулы мийнет жазылған жоқ.

Қарақалпақ әдебиятының ҳәзирги жағдайы гүррин, очерк жаирлары, олардың айырықшалықлары, тил мәселесин сөз етиуди талап етип отыр. Бирақ та бул жаирлар бойынша, гүррин, очерклердин көп жазылуына қарамастан, бир де теориялық-практикалық мақалалар жазылған емес. Ал, бизде очерк, гүррин газета-журнал бетлеринде көп басылғаны менен, дурасын айтсақ, қайсысы гүррин, қайсысы очерк айырып таныу қыйын. Усы көп басылып атырған очерк, гүрринлерде сол жаирлардың тили менен газета тилин шатастыруы да күшли.

Қарақалпақ әдебий критикасында сөз болмай киятырған әдебиятымыздың өспүшниц ири проблемалары да аз емес. Мәселен, «Конфликтсизлик теориясының» зыянлы тәсири жөнінде, шеберлик, әдебий шығармалардың тили, стили жөнінде, социалистлик реализм мәселелери, миллетлик форма ҳәм социалистлик мазмун, жазыушы творчествосының партиялылығы ҳәм тағы басқа мәселелер бойынша бизиң әдебиетши, критиклеримиз алға тутарлықтай ҳеш нәрсе берген жоқ. Бул мәселелердин шешилуи қарақалпақ совет әде-

биятының өсиіні тезлетіуі хәм оны жаңа бағытқа бағдарлауы сөзсіз. Хәзіргі қарақалшақ совет әдебиятының халық талабынан кейін қалып отырғанылығын нәзерде тутсақ, буның бир жағы тиккелей әдебиі критикашың әдебиі процесстен артта қалыуына да байланысly.

Критикашың бас ұазыйпаларының бири әдебиат алдына турмыс тәрәпинен қойылып отырған бүгінги күннің уллы талапларын шешіуге жәрдемлесіуі болыуы керек. Олай болса критиклердің де турмыстан артта қалмауы тийіс. Олар бүгінги күн талабы тийкарында совет әдебиятының ең ири мәселеси—социалистлик реализм проблемасын өз әдебиятының материалы тийкарында кеңнен хәм тереңнен ашып беріуі керек. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында басылған «Жазыушы барған сайын творчестволық жақтан өсе барыуы керек» деген мақала усы жағынан бақалы. Автор жазыушы творчествосына бүгінги күн талабынан бақа береді, оның социалистлик реализм методынан шетлеу, турмыстан кейінлеп қалыу фактлерин келтирип, оғада дурыс жол сйлтейди.

Әдебиі критика менен шугылланыу тек критиклердің жұмысы болмауы керек, ал жазыушы шайырлар да буған актив қатнасыуы тийіс. Олар тәрәпинен көтерилген актуаль мәселелер, әлбетте, оқыушылар тәрәпинен үлкеп қызығушылық пенен күтип алынады. Тәжпрійбелі жазыушыларға өз ис усылы жөпинде пикир алысуы жасларға жәрдем көрсетіу қаншелли пайдалы десек те, бул елге шекем қолға алынған жоқ.

КПСС Орайлық Комитеті совет жазыушыларының екінші съездине жазған хатында: «Барлық актив жазыушы күшлердің идея жағынан буннан былай да жәмленіуі жазыушылар арасында принципаль критиканы хәм өз-ара критиканы тартынбай ен жайдырыу, творчестволық мәселелерди жолдаслық пенен додалау совет әдебиятының жаңа табысларға ерисиінің гиреуі болып табылады» деген еді. Бул көрсетпе қарақалшақ критиклерине де үлкеп ұазыйпаларды мипнетлейди. Биз өзиміздің критикалық мақалаларымызда орын алып киятырған схематизм, стандартлық формадан қутылып, пикир тереңлигине ийе, профес-

сиональ шеберлик пенен жазылған мақалаларды беріуіміз керек.

Қарақалпақ әдебиаты бойынша критикалар көп жазылады. Бул дұрыс. Бірақта критиклеріміздің мийнети рус оқыушыларына да таныс болуы керек. Сонылықтан оларды рус тилинде де шығарып, өзиміздің әдебиат мәселелеріміздегі салмақлы илимий критикалық жұмыстарымыз арқалы рус оқыушыларының пикирин алыуды ойлау керек. Көбірек сынга түссе, өсиуге де пайда көбірек болмақшы.

Қарақалпақ совет әдебиатының буннан былай да гүлленіуі үшін ең зөрүрлі жағдай—әдебий критиканың сапасын жақсарту, бул тараудағы профессиональ шеберлікті арттыру, әдебий процессти терең анализлеу хәм оннан тийисли жуумақ шығара алатугын жұмыслар дөретиуден ибарат. Ал шығарманың мазмунын прозалық формада зеригерлик етип айтып беретугын, жазушы үшін пайдасы аз, салқын схематик рецензиялар орын алмауы керек. Критика жазуудың да поэзиясы болады. Мине, усы қәсийетти ийелеген мийнетлерди оқыушыларға усынуы керек. «Поэзиясыз критика—жапырақсыз ағаш, оның көрки жоқ, ол кеуилге де ақылға да азық бермейди» дейди татар әдебиатшысы Г. Абсаламов.

Бизде әдебий дискуссиялар сийрек, буған әдебиаттан хабары бар жолдаслар актив қатнастырылмайды, дискуссияларда творчестволық нәрселер сөз етилмейди. Жазушылар союзында болған додалаулар үстиртин, «белгисиз» уақытларда гана өткериледи. Әдебиатты жақсы билетугын хәм критика менен актив шуғылланыушы жолдаслардың басын қурап, творчестволық пикир туудырыушы критика бойынша семинарлар, жазушы-шайырлардың отчеты өткерилмейди.

Жыйналыс хәм съезд трибуналарынан айрым жолдаслар қарақалпақ әдебиаты бойынша әдебий критикалық мақалалар жыйнағын бастырып шығарууды усынгап еди хәм буны көпшілік мақул да көрди. Бірақ ҚКАССР жазушылар союзы менен Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы бул инабатлы жұмысқа жууапкерсизлик пенен қарап қиятыр.

Усыған байланыслы мына нәрсеге де әхмийет беретугын уақыт жетти: қарақалпақ оқыушылары рус критиклери—Белинский, Чернышевский, Добролюбов хәм

совет әдебиятының ұстазлары Горький, Маяковскийлердің критикалық мийнеттері менен өз ана тилинде елеге шекем толық таныс емес. Оларды қарақалпақ тилине аударуы исп кешиктирилмей қолға алынуы керек. Бул жазушылар үшін да үлкен пайда келтиреді. Уллы әдебиет ойшылларының мийнеттерин қарақалпақ тилине аударуы уақтында әдебиет теориясы хәм олардың мийнеттері менен таныс қәниге жолдаслар көплеп тартылуы керек.

Қарақалпақ жәмийетшилгинин мәдений турмысында бирнеше жыллардан кейин «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналының қайта шыға баслауы үлкен қуанышлы жағдай. Енди журналда «жазыушылар трибунасын» шөлкемлестирну арқалы критика бойынша активликти күшейтуді журнал редколлегиясы қолға алуы лазым.

1955-ж.

ФРИДРИХ ШИЛЛЕР

Пүткил жер жүзлик Парахатшылық Келесинин шақырығына мууапық дүньяның барлық прогрессив жәмийетшилги немец халқының уллы шайыры хәм драматурги Фридрих Шиллердин қайтыс болғанына 150 жыл толуы күнин үлкен салтанат пенен белгілемекте. Өз дәуиринин алдыңғы қатардағы идеясы менен рухланған Шиллердин ең жақсы, әжайып шығармалары парохатшылықты сүйнуни халықлардың жүрегинен мәңгилек орын алды. Ол, әсиресе, хәзирги уақытта парохатшылық хәм демократиялық бирлескен Германия үшін түрес жүргизип атырған немец халқының жүрек төринен өшпес орын алып, олардың миллий көтеринкилинги айқын көрсетуде.

Уллы шайыр «Қарақшылар», «Дон Карлос», «Зулымлық хәм мухаббат» драмасының авторы болған Ф. Шиллер реакцияға, дин, ески инаным хәм мәдениет душпанларына қарсы кескин түрес алып барды. Өткен әсирдин ишинде-ақ немец халқын бирликке шақырған «Вильгельм Телль» хәм француз халқының өз ғәрезсизлиги үшін мәртлик түресин сүүретлейтуғын «Орлеан қызы» шығармалары уллы шайырдың үлкен

творчестволық жеңісі болып табылады. Бул шығармалар қазіргі күндерде де өздерінің өткір саясий бағытын хәм көркемлік күшін жойытқан жоқ. Соның ушы да Батыс Германияның жаңа урыс отын тутандырыушылары «Вильгельм Телль» шығармасын қатты қадаған етті. Бунда Шиллер немец халқының езушілерди шексіз жек көрушілігін көрсетип, оларды аяусыз ашқара еткен еді.

Фридрих Шиллердің өз творчествосын дөреткен дәуірі Германияның оғада артта қалған, бірнешше жүз князликке бөлінген дәуірі еді. Шиллер өмір сүрген XVIII ғасырдағы Германияны Фридрих Энгельс Германия тарихындағы ең қорлықлы саясий хәм социаллық дәуір деп атады. Соған қарамастан, бул уақыт әдебиеттың өсиінде алға илгерилеудің көзге көрінген дәуірі де болды. «Бірден-бір жақсы үміт әдебиетта көрінди. Бул қорлықлы саясий хәм социаллық дәуір соның менен бирге немец әдебиатының уллы дәуірі еді. Шайырлардан Гёте хәм Шиллер майданға келди... Бул дәуірдің хәр бир шығармасы сол уақыттағы жәмийетке наразылық көрсету хәм жек көрушілік рухы менен қандырылған» (Ф. Энгельс).

Фридрих Шиллер 1759-жылы Германияда Марбах қаласында медицина менен шугылланыушы офицер семьясында туылды. Жас Шиллер әкесінің қәлеуі бойынша әскерий академияның медицина бөлімін пикерип шықты. Бирақ ол өз өмірін биротала әдебиетқа бағыш етип, усы әдебиет тарауында өлмес данққа ийе болды.

Уллы шайырдың жазған шығармаларының ишінде, әсіресе, немец жәмийетінің артта қалушылығына қарсы гүреске шақырып, оған шексіз жек көрушілік пенен толы революциялық рухтағы шығармалары бар. Өзінің көпшілік заманластары сыяқты Шиллер де немец жәмийетінің басынан кеширген қарама-қарсылығына дуушар болып, өзі де сол қарама-қарсылықты басынан кеширип отырды. Сол уақыттағы немец жәмийети хәм Шиллер жақлаған қатламның еле күшсизлігі шайырдың творчествосына да белгилі дәрежеде тәсірін тийгизди.

Немец әдебиаты тарихында «Дауыл хәм хұжим» аты менен белгилі болған әдебий хәрекет уақтында майданына келип кирген шайыр прогрессив харак-

тердегі сол хәрекеттің тәсірі менен өз қатламының артта қалушылығын, жүрексізлігін, князлердің зорлық хәм хәкімшілігін, сол дәуірдегі Германиядағы қарым-қатнастың жақпас тәрептерін аяусыз ашқаратты. Шиллер неміс әдебияты тарихында данышпан драматург сыпатында белгілі болды. Оның академияда оқып жүрген уақытында жазылған «Қарақшылар» (1781), «Зулымлық хәм мухаббат» (1783) шығармалары деспотизмге хәм феодаллық тәртіпке қарсы бағдарланған кескін романтикалық наразылық көрсету менен характерленеді. «Қарақшылар» драмасында тоналаңшыл романтик герой Карл Моор образын дөретіп, оны сол дәуірдегі жәмийетлік тәртіпке пүткіллей қарсы қойды. Карл Моор идеалы — Руссо шығармаларындағыдай-ақ еркін республика идеалынан ибарат. Карл жәмийеттегі тәртіп пенен келісімге келмеуші, өжет қахарман. Шиллердің бул идеясы, әсіресе, «Зулымлық хәм мухаббат» драмасында және де айқышырақ берілген. Бул «Дауыл хәм хұжим» дәуірінің ең революцияшыл хәм ең реалистик драмасы болып табылады. Драманың фактлары менен образларын Шиллер өзін қоршаған хәқыйқатлық турмыстан алды, сол арқалы ескі тәртіпті өлтіре критикалайтуғын шығарма дөретті.

Драмалық шығармалар менен қатар, Шиллер көп ғана лирикалар да жазды. Бірақта оның лирикадағы таланты драма тарауындағыдай айқын сезілмеді. Буны шайырдың өзі де, мойынлаған еді. Деген менен, Шиллердің лирикаларынан бпз көп нәрсе биліуіміз мүмкін.

1797-1804-жыллар арасында Шиллер көбінесе балада жазыу менен шұғылланды. Шиллердің, сондай-ақ оның досты Гётеннің тарихындағы үлкен бір уақыя бул екі ұллы жазыушының дослық қатнасы болды. Дослық қатнас 1794-жылдан басталып, өмірдің ақырына шекем дауам етті. Екеуі бірге журналлар шығарып, сол уақытта көп таралған консерватор хәм филитрик поэзияға соққы беріуге қаратылған атақлы эниграммаларын дөретті. Европа жәмийетінде некусствоның төғдірі ушын гүрес апарған екі ұллы жазыушы бул арқалы гуманизм идеясын кеңінен пропагандалады.

Хәзіргі уақытта капиталистлік еллердің сатқын

әдебиетшілері Шиллер творчествосының жақсы жағын ысырып таслап, оның келісімшіл, филистрлік тәрәпин көкке көтеріп, шайырдың реакцион характердегі айрым шығармаларын «миллий шығармалар» деп көрсетуге тырысыуда. Сөйтіп, уллы шайырдың прогрессив идеялары усылайынша бурмаланыуда. Ал, пүткіл жер жүзлік прогрессив жәмийетшілік Шиллердің творчествосын бирдеп-бир дурыс бақалап, оның дүнья мәдениеті тарийхындағы тутқан ролин айқын ашып берди. Шиллердің шығармалары жер жүзіндегі көпшілік халықлардың тиллерине аударылған. Оның әжайып шығармалары Россияның прогрессив жәмийетшілігіне барлық уақытта да күтә жақын болды. Ол декабристлерди рухландырып, прогрессив идеяны кеңнен пропагандалаған революцияшыл демократлар Белинский, Чернышевский, Герцен хәм Добролюбовлардың орынлы түрде дыққатын аудара билди.

Уллы немец шайыры творчествосының революциялық әҳмийетин Маркс хәм Энгельс те жоқары бақалаған. Шиллер творчествосының адамзатқа жалынлы сүйінүшілік рухы менен, фанатизмге, ески инанымға шексиз өшпенділік пенен толы екенлігін Белинский оғада дурыс көрсеткен еди. Шиллер шығармасын оқыған ҳәр бир әулад оннан өз керегин таба билди. «Оның поэзиясы бизге күтә жақын... Шиллерди басқа ҳеш ким менен шатастырыуға мүмкин емес. Оның поэзиясы ҳеш уақытта да өлмейди». (Чернышевский). Халық күшине исеним, жақсылықты хәм азатлықты алдағыдан күтүу хәм әрман етүу Шиллер творчествосының ең характерли белгиси болып табылады. Оның творчествосы, шайыр тәрәпинен алға қойылған прогрессив идеялар биз совет адамлары ушын да бақалы хәм қәдилри.

1955-ж.

ӘДЕБИЯТ ИЛИМИ—ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖУМЫСЛАРДЫҢ ЕҢ ӘҲМИЕТЛИ ТАРАУЫНЫҢ БИРИ

Әдебиеттың ең үлкен тарауының бири болған әдебиет илими Коммунистлер партиясының идеологиялық жумысында күшли сиясий қуралдың бири. Алдыңғы қатардағы рус илиминен үйрене отырып, марксизм-

ленинизм тәлиматы менен қуралланған қарақалпақ әдебиетшілері бұл тарауда елеулі жетіскендіктерге ересті. Хәзіргі уақытта Қарақалпақстанда әдебиет илими қәлиплесті. Ерте уақытлардан-ақ қәлем услап, социалистлик мәдениетимизди, әдебиет тарауын рауажландырыуда белгили үлесі бар, мархум Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, А. Бегимов, Ә. Шамуратов, И. Сағыйтов, Х. Тәжимуратов, Н. Жапақов, мархум У. Қожуровлардың атын көрсетиу мүмкин. Қарақалпақ ауызеки әдебиетиниң үлгилери, революцияға шекемги шайырларымыздың шығармалары усы хәм басқа жолдаслардың күши менен жыйналды хәм тикленди. Кейширек С. Ахметов, М. Нурмухамедов, И. Юсуповлар әдебиет илимине актив араласа баслады. Нәтийжеде ауыз әдебиетиниң көп ғана үлгилери жыйналды хәм бастырылып шығарылды. Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм т. б. шайырлардың шығармалары өз алдына топлам болып та басылды. Орта мектептерге арналған қарақалпақ әдебиетиниң сабақлықлары менен хрестоматиялары дүзилди.

Қарақалпақ әдебиеті бойынша булардан басқа илимий характерде көплеген айтарлықтай мақалалар жазылып, газета, журнал бетлеринде шықты. Орайлық қалаларда белгили илимий жұмыстардың жуумағы болған диссертациялар жақланды.

«XVIII—XIX әсирлерде қарақалпақ әдебиеті», «Қарақалпақ әдебиеті тарихының очерклері» (Н. Дәуқараев), «Рус әдебиетиниң қарақалпақ совет әдебиетіне тийгизген тәсири» (М. Нурмухамедов), «Уллы Уатан урысына шекемги қарақалпақ совет поэзиясы» (С. Ахметов) деген темаларда докторлық хәм кандидатлық диссертациялар жақланды.

Соның менен бирге, әдебиет илиминде көп ғана кемшиликлеримиз бар. Уазыйпа бұл кемшиликлерди толық сапластырып, жетіспеушиликлерди толтыруу болып отыр. Исленбей, қолға алынбай атырған тың мәселелерди шешу, сөйтип, әдебиет илимин жоқары дәрежеге көтерю—кешиктирнюге болмайтуғын күтә жууапкерли уазыйпамыз. Көркем әдебиет сыяқлы кескин гүрес үстинде өскен әдебиет илими өткендеги мәдени мийрасты изертлеу хәм оның творчестволық тәжирийбелерин жуумақластыруу менен социалистлик мәдениетти беккемлеу, мийнеткешлер массасын идея-

лық жақтан құралландырыу иesine жәрдем бериуи тийис. Алдыңғы қатарлы совет әдебиат илиминe ҳақыйқатлықты бурмалау, нигилизм, реакцион элементлерди көтермелеу жат нәрсе.

Хәр бир үйренилип, изертленип атырған факт тарийхий жағдай менен тығыз байланыслы тексерилиу керек. Әдебий процесс, айрым шығармалар хәм жазыушы творчествосын бақалауда бир жақламай кетиу, жазыушылардың төмен жағын жасыруу ямаса керисинше оны күшейтип көрсетиу де әдебиат илиминe жат.

Революцияға шекемги әдебиатты изертлеу соңғы ўақытта айрықша қанаатландырырсыз жағдайда қалып отыра. Халықтың ауызеки поэтикалық творчествосы оғада әҳмийетли тәрбия құралы. Соған қарамастан хәзир «Қырық қыз» дан басқа эпослар тууралы пикир жүргизиуге де әдебиатшыларымыз кеуил бөлмей киятир. Эпослардың халықлық характердегилерин таңлап алыу, изертлеу, қол қаўсырып қарап отыруу менен аўмастырылып отыр. «Алпамыш» тың өзбекше варианты тууралы сөз болыудан-ақ оның қарақалпақша вариантларын тексермей турын, әдебий мийрас қатарынан шығарып таслауға урынғанлар да аз болған жоқ. Әдебий мийрасларды изертлеудеги бундай нигилизмнің совет әдебиат илими менен бирлиги жоқ. Әдебий мийрас бойынша өткерилген өткен жылғы илимий конференцияда да көп сөз айтылып, ол да аяқсыз қалды. Хәзир қарақалпақ эпослары жөнинде жүргизилип атырған хеш бир жумыс жоқ. Олардың хәр түрли баспаларын салыстыруу, басқа халықлардағы вариантлары тийкарында спецификасын көрсетиу, сөйтип дурыс илимий бақа бериу мәселеси еле қолға алынбай отыр. Улыўма ауызеки халық творчествосын изертлеу усы жағдайда. Усының салдарынан хәзирге шекем қарақалпақ ауызеки творчествосы бойынша көлемли изертлеулер, жоқары оқыу орынларына арналған программа, сабақлықлар да жоқ.

Бундай кемшилик революцияға шекемги классик әдебиатты үйрениу, изертлеуде де орын алып киятыр. Дурыс, революцияға шекемги шайырлардың творчествосын жыйнауда, әсиресе, Бердақ творчествосын бурмалаушыларға қарсы гүрес жүргизип, оны кеңнен түсиндириуде көп жумыслар исленди. Бирақ та әдебий

илимнің буннан былайда өсиу бағдары, уақыт тәрепинен қойылып отырған жаңа уазыйпалар классик әдебиятымыздың жетискенлик хәм тәжирийбелерин, творчестволық процессти жоқары дәрежеде жуумақластырыуды талап етип отыр. Бирақ, аз да болса тек Бердақ творчествосы менен шугылланылды да, қарақалпақ әдебиятының басқа уәкиллери ескериуісиз қалып киятыр. Ерте уақытларда Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омарлардың топламлары бастырылып шығарылды. Бирақ, булар сөзсиз жеткиликсиз, мәселе оларды толықтырыу хәм еле де болса кеңнен таныстырыудан ибарат.

Айрым шайырлардың шығармаларын баспаға таярлаудағы орын алып келген надурьс тәжирийбе ендигиден былай толық сапластырылыуы тийис. Мәселен, Бердақты баспаға таярлауда бурын редакторлардың «жәрдеми менен» шайырды «дүзеп жиберіуі», редакторлық еркинлик жасау орын алған еди.

Бизде басылып шыққан шайырлардың топламлары хеш қандай комментариясыз шығады. Баспаға таярлауда қол жазбалар ямаса дәслепки пусқалар терең изертленбейди. Бердақтың соңғы топламына жазылған комментариялар оқыушыны қанаатландырмайды, илимий комментариялардан күтә узақ. Шайырларымыздың топламларының сапалы шығыуына ерисиу олардың илимий дәрежеде болыуын тәмиин етиу ядтан шығарылмауы керек.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты тууралы жүргизилип атырған илимий жумыс та аз. Баспаға таярланған мархұм Н. Дәуқараевтың жумысы да орыссыз кешигип кетти.

XIX әсир қарақалпақ шайырларының традициялары хәм оларды пайдаланыу жоллары, ол шайырлардың сиясий жәмийетлик көзқараслары тууралы изертлеу жумысларын жүргизиу мәселеси қарақалпақ әдебиятшыларының үлкен бир уазыйпасы болыуы керек еди.

Советлер Союзы Коммунистлер партиясының Орайлық Комитети өзиниң жазыушылардың екинши съездинде жиберген қутлықлауында әдебият илими менен шугылланыушыларды классиклердин мийрасын изертлеуге, көп миллетли совет әдебиятының бай тәжирийбелерин жуумақластырыуға қызғын кирисиуге ша-

қырды. Бул әдебиеттың тийкаргы проблемаларын шешүүде, изертлеуде жаңа-жаңа миннетлерди жүклейди.

Қарақалпақ әдебиятының басқа мәселелери сыяқлы совет әдебиятының өсиу жолларын, оның уәкиллериниң творчествосын изертлеу елеге шекем қолға алынбай киятыр. Хәзирги қарақалпақ совет әдебиятының тарийхий жасау мәселесине актив кириснүге бизде хәзир толық мүмкиншилликлер бар.

Республикамызда әдебиет илиминиң артта қалып атырғанлығы көп мәселелердиң шешилмеуи, бул жұмыс пенен ис алып барыушы мәкемелердиң мәселеге, салқын қарап отырғанлығын көрсетеди.

Республикамызда бирден-бир илимий орай болған Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстандагы экономика хәм мәдениет институты қарақалпақ әдебияты бойынша илимий жұмыслар менен шугылланыуда мәселеге актив кириспей отыр. Ал, ҚҚАССР Жазыушылар Союзы менен педагогикалық институттың тил, әдебиет кафедралары бул жұмыстан пүткиллей шетте дерлик.

Хәзирги уақытта республикамыздың әдебиетшылары алдында қарақалпақ әдебияты бойынша илимий проблемаларды шешүүде үлкен уазыйпалар турыпты.

Қарақалпақ аўызекки халық творчествосын хәм революцияға шекемги классик әдебиетты еле де жыйнау, қолда барларын системаға салып изертлеу жұмысын жүргизиу, эпослар бойынша таласлы мәселелерди тез шешу керек.

Қарақалпақ классик шайырлары тууралы кең изертлеу жұмыслары, монографиялар шығарыу зәрүр. Совет әдебияты бойынша оның тарийхийн жазыу, оның при уәкиллери жөнинде айрым монографиялар дүзиуге кириснү мәселесин де қолға алынууы керек.

Жоқарғы оқыу орнына арналған қарақалпақ әдебиятының сабақлығын дүзиу, программалар шығарыуға, улыума қарақалпақ әдебиятының тарийхийн дүзиуге экономика хәм мәдениет институты, жазыушылар союзы менен педагогикалық институттың кафедралары шешуши илажлар көриуи керек.

Бул жұмысларға республикамыздың барлық әдебиетшыларын тартыу, изертлеу жұмысын айрым адамлардың ғана емес, ал улыума көпшиликтиң күши ме-

нен шешиу зәрүр. Бирақ та биздеги жарамсыз практика изертлеу жұмысларына әдебиет мұғаллимлери, тарийхшылар дерлик қатнаспайды. Әдебиетшылар менен тарийх қәнигелериниң бирлесип ислеуи революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының ири проблемаларын шешиуде хәм анықлауда үлкен жәрдем беретуғынлығын есапқа алыу керек.

Хәзир алда турган уазыйпа, қарақалпақ әдебияты илиминдеги артта қалыушылықты тез хәм толық сапластырыу, қарақалпақ әдебиятының тәжирийбелерин жуумақластырыудағы, оны пропагандалаудағы илимий жұмысты жақсылаудан ибарат.

1955-жс.

«ҚЫРҚ ҚЫЗ» ЭПОСЫНЫҢ ХАЛЫҚЛЫҒЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қарақалпақ халқы өзиниң көп жыллық тарийхында бай әдебий мийрасларды дәретти хәм оларды ауыздан-ауызға түсирмей бизиң күнимизге жеткерди. Прогрессив идея менен толы бул әдебий мийрасларда қарақалпақ халқының турмысын, мәденият айырмашылықларын хәм тил көркемлигин көремиз. Халықтың күн көриу жағдайының, оның тарийхий рауажланыуының характери қарақалпақ әдебиятының да өзине тән болған спецификасын белгилеп берди. Мине, усындай әдебий мийрасларымыздың бир түри—халықтың ауызеки поэтикалық творчествосы болып есапланады. Көпшилик эпослық шығармаларда, аңыз хәм ертектелде қарақалпақ халқының өмири, арзыу-әрманы, үмит-тилеклери, оның өз ғәрезсизлиги жолында ишки хәм сыртқы душпанларға қарсы узақ уақыт алып барған гүреси көркем формада өзиниң орнын тапқан. Поэтикалық творчестволардың ең әжайып үлгилеринде социаллық оптимизм, азатлықты сүйиушилик идеясы айқын көринеди. Данышпан халық мәрт батырлар образында мийнеткешлердиң ғамхорларының типин жасады, оларды жақсы, қайырқомлық белгилер менен характерледи. Өзи жасаған бундай образларда халық әдиллик заманды, бекем дослық хәм гуманизм идеяларын күседи.

Усындай шығармалардың бири—«Қырқ қыз» эпосы жигирма мың қатар қосық шамасында. Бул эпос қарақалпақ халқының өз азатлығын хәм ғәрезсизлик ушын алып барған гүреслериниң көринисин, жақсылыққа, әдиллик заманға, тууысқан халықлар менен дослықта жасау тилегиниң айғағы сыпатында көзге түседи. Бизниң халқымыздың улыўма халықлық мәденияты ғәзийчесине қосқан мақтанышлы үлесин болып табылады.

«Қырқ қыз» дәстанын бизниң күнимизге жеткерип, жәмийетшилигимизге таныстырыуда Қурбанбай жыраўдың орны үлкеп. Улыўма халық поэзиясының басқа үлгилери сыяқлы эпосты сақлап келиў оғада жууапкерли соның менен бирге қыйын жумыс. Қурбанбай жыраўдың басқа репертуарларына хәм қарақалпақ эпосларының айрым түрлерине қарағанда «Қырқ қыз» шығармасы көп айырмашылықларға, өзгешеликлерге ийе.

Хәзирги қолда бар дәстанлардың барлығында дерлик ҳаял-қызлар эпостың баслы геройларының жақын жәрдемшиси, болмаса турақлы ярлары сыпатында көзге түседи. Шығармада шешиўши орын жигитлерге ғана тийисли болып, ҳаял-қызлар оларға жәрдемши болады. Ал, «Қырқ қыз» да пүткиллей басқаша: Гулайым баслаған Қырқ қыз эпоста барлық уақыяны бастан аяқ өзлери шешеди. Гулайым, Сәрбиназ, Алтынайлар образы ҳаял-қызлардан шыққан ҳақыйқат халық батырларының пүтин бир галлериясы.

Улыўма шығыс халықларының, сондай-ақ қарақалпақ дәстанларының характерли белгиси—олар қосық пенен қара сөздиң араласып келиўинен ибарат. Бирақ «Қырық қыз» формасы жағынан да үлкеп әхмийетке ийе: эпос бастан аяқ қосық пенен жоқары дәрежели көркемлик пенен жазылған.

Нәтийжеде, ең баслысы—бул дәстанның тийкаргы идеясы—халықлық, патриотизм хәм дослық басқа дәстанларға қарағанда айқын хәм күшли берилген. Бизниң мақаламыз усы белгилердиң биреўине, яғний эпостың халықлық идеясын сөз етиўге арналған. Дәстанның басқа проблемалары менен бир қатарда эпостың авторы, көркемлиги, дәуири хәм т. б. бул мәселелер де хәзирги күнде оғада актуаль болып отыр.

Қандай шығармада болмасын, оның халықлық характерин белгілейтуғын ең баслы көрсеткіш—онда мийнеткешлер массасы ушын ең әқмийетли болған халық тәғдирине, оның келешегине байланыслы ҳәдийселерди сүүретлеу болып табылады. Уллы көсемиз В. И. Ленин өзиниң Лев Толстой тууралы мақалаларында оның шығармаларының халықлық характерин айта келип: «Егерде, бизиң алдымызда, ҳақыйқатында да, уллы художник болса, ол өз шығармаларында ҳеш болмаса революцияның ең әқмийетли жақларының бир тәрепин сәулелендириуи тийис» деген еди.

Усы көзқарастан қарағанымызда «Қырық қыз» эпосында ең баслы идея—халықлық идея. Эпос қарақалпақ халқының өмири ушын күтә әқмийетли мәселелерди жырлайды. Халықты езиуши душпанларға қарсы аяўсыз гүрес—халықтың бахытлы, тынышлық турмыста жасауы ушын ең тийкарғы жағдай десек, усы идея эпостың тийкарғы мазмунын қурайды. Дәстанда сүүретленген Суртайша ҳәм Нәдиршалар халықтың паракхат турмысын бузып, тыныш өмирди қорлаушылардан, халықты езиудиң жеркенишли формаларын дүзиушилерден ибарат. Нәдирша Хорезм халқына басқыншылық етип, оған ауыр салғырт салса, Суртайша Саркоп елин уайран етип, дүнья топлап, халықты қул қылып айдап алып кетеди. Халық бундай ҳәрекетке, басып алыушылыққа жаны менен қас. Олар паракхат турмыста, әдилликте жасауды тилейди. Халық массасы жыртқыш езиушиликтен қутылыуды тилеп: «Атармекен қараңғыдан таңымыз» деп үмит етеди. Бул тилек тек Гүлайым ҳәм Арысланның ели ушын ғана емес, ал Суртайшаның елиндеги езилген халықлар ушын да характерли. Сонлықтан да Суртайшаның елиндеги бир ғарры:

«Тайшаны жоқ қылыңлар,
Кейинизге ерейин,
Жақсылық көрип жәхәнде,
Әрмансыз болып өлейин» дейди.

Сөйтип, эпоста халықтың қара күшлерге, бахытлы турмыс қуруудың душпанларына қарсы гүресиуниниң идеясы сәулеленген. Данышпан халық бахытлы турмыс қуруу ушын әдиллик заман орнатууды нызамлы түрде мийнеткешлердиң басына түскен қайғыны, езиуши-

ликті жойыу менен байланыстырады. Халық өз басындағы қайғыны жойыуда, ишки хәм сыртқы душпанға қарсы гүресте халық тилегин ақлайтуғын ел перзентлериниң умытылмас образларын дөретиу арқалы конкретлестиреди.

Эпослық образлардың характери тууралы айта келип М. Горький: «буларда мийнеткеш халықтың өзлерине бахытлы турмыс орнатуға кесент болған қара күшке қарсы арзыу-эрманы сәулеленген» деп көрсеткен еди. Горькийдиң бул сөзинде эпослық образлардың характерин түсиниудиң хәм олардың халықлық тийкарын аңғарыудың гилти бар сыяқлы. «Қырық қыз» да тап усындай халық ушын гүрескен батырлардың жарқын образы сүүретленген. Халық бул геройлардың: мәртлик, табанлылық, қайсарлық хәм турақлылық, ел-халыққа деген шексиз сүйиушилик белгилерин көрсетеди, өз уғымындағы ең жақсы белгилерди олардың басына сыйғызып бериу арқалы образларды типиклестиреди.

Халықты жаудап қорғау, оның кележағы ушын ийгиликли ис алып барыу—эпоста унамлы геройлардың азаматлық уазыйпасы сыпатында көзге түседи. Олар өзлериниң барлық хәрекетинде «халық ушын, гүнасыз төгилген қан, тууған жер ушын» деген сүрес менен сүүретленеди. Суртайша келип Саркоп елин бүлгиншиликке дуушар еткенде, елде жоқ хәм бул уақыядан хабарсыз Гүлайым қуллықта кеткен халқының тәгдирин ойлап қыйналған уақытта дәстанның авторы мынадай пикир айтады:

«Қанша мәртлик етсе де,
Ашылмады қабағы
Қәйткен менен басына,
Түсти жәхән салмағы».

Демек, халық тәгдири баслы герой ушын ең тийқарғы мәселе болыуы керек. Сонлықтан да эпостың унымлы образ галлерейасы ушын характерли нәрсе—халық ушын гүрес мотиви. Гүлайым. Саркоптың халқын жылатпау ушын ис етеди, оны Суртайшадай жауға бенде еткизбеуге күш салады. Гүлайымның Суртайшага атланысын автор:

«Қандай қорлық көрсе де,
Не түрлі азап берсе де,
Дәртке жанып күймеді,
Мәртлик етті ол қайсар.

Нәмәртликті сүймеді,
Кетседағы геллесі.
Қорқып-үркіп жаулардан
Жалынып басын иймеді»

деп шайыр бундай орынларды айрықша йошқа минип жырлайды, оның қыйыншылықтан қорқып, қынжылмаслығын терең лиризм менен бере отырып, автор Отбасқанпың душпан қолында болса да рухый жақтан жоқарылығын мақтаныш етеді:

«Залымға бас иймеспен,
Болғанша пидә сүйегім
Суртайшадай қалмақтан,
Қайтпас мениң жүрегім,
Өйткени, мениң досларым,
Кейнимде бар тирегім».

деген қатарларда халық күши, оның қууаты, көркем формада ашып берілген.

Дәстанда қайсы унамлы герой болмасын барлығы да оқыушы тәрелинен сүйиушилик сезимге миясар болып отырады. Унамсыз типлерге мақтаншақлық, лепирме қәсийет, басқаларды көзге илмеушилик характерли болып келсе, унамлы геройларға киши пейиллик, сыпайылық белгилер тән болып бериледи. Унамлы геройлардың моральлик күши эпоста бирдейине айқын сүүретленип отырылады. Халық тәғдирип ойлап, қапалыққа түскенде Гүлайымға қарата Сәрбиназ: «көз жасты көл қылған менен қамаудағы халықтың азат болмайтуғынлығын», ал, хәрекет, атланыс кереклигин айтады.

«Оны қутқарыуға жыламау керек
Көз жасты көл қылып буламау керек,
Бул ислерде қайтпас ғайрат батырлық
Болады жеңиске тек өзи тирек»

деген қатарларда моральлик күш, қыйыншылықты жеңиу усылы сүүретленген. Усылайынша хәрекет еткен халық батырлары қыйыншылық, сауаш уақтында да өзлерин жойытпайды, шаршап болдырса да, шарша-

дым деп айтпайды. Бундай орынлар дәстанның халық-лық тәрепин ашып бериуши моментлердин биринеп есапланады. («Шаршадық деп айтпады»). Өйткени, жоқарыда айтқанымыздай-ақ буларды рухландыратуғын идея халықтың азатлығы хәм бахыты ушын гүрес.

Улыұма, дәстандағы халық батырларына терең оптимизм характерли. Уақытша қыйыншылықтан қутылыу, бахытлы өмирге шығуға исениушилик көрсетиледи. Эпостағы мәртлик фигураның бири Отбасқаның Суртайшаға қарап айтқан сөзинде халық оптимизминің айқын үлгиси бар:

«Бенде болған халық та
Бир күн есин ол жыйнар.
Есин жыйып, жең түрип,
Белиндағы бек буғар.

Уайранланып езилген,
Күн көрмеген халайық,
Жағаңнан келип бир тартар,
Ақыры бир күн таң атар».

Эпостың халықлығын аңғартатуғын орынлар шығармада кеңнен көрсетилген. Оларға ақыллылық, сергеклик, мәртлик, ер жүрекшилик, әдеплилик хәм пақырды жат көрмеушилик сыяқлы халықлық белгилер тән. Батырлық деген түсиник—кең уғымды билдиреди, деп есапласақ, буған эпоста халық көзқарасынан анықлама бериледи. Батырлық, мәртлик тек өз басының хәзин ойлап, қара басын қорғаушылық емес:

«Жалғыз басын жапанда,
Жапалақ та сақлайды»

Ал, елге хызмет етну батырлықтың тийкары болыуы керек. Сонлықтан да Гулайым өзинің халқына қарата:

«Мәртке мәрт қосылса елдің дәулеті,
Мәрттиң арттырғаны елге хызметі»

деп дурыс көрсетеди.

«Қара күш деген кимде жоқ, қуры қара күш батырлық емес, сол күш халық бахытына жумсалыуы керек» деген идея шығармада бастан аяқ өтип жатады. Халықтың намысы ушын душпанға қарсы туралма

ған Гулайымның алты ағасына халықтың жек көріу-шилиги басым, олар шерменделік пенен өлді, халықтың қарғысына миясар болды. Гулайым да:

«Халқын жаудан бақпаған,
Керек емес туысқан»

деп олардың өлигин көміусіз қалдырады.

Халық үшін өз жанын пидә етиушілер, өз қара басының хэзлигинен халық бахтын артық санаушылар ғана эпостың унамлы геройлары болып, халық сүйиушилигине миясар болды. Қара күш емес, ал, рухый моральлик күш шығармада кеңнен пропагандаланады. «Батыр тек халқы менен батыр» деген идея шығармада үстемлик етеді. Гүлайым өзінің бір сөзинде: «Елсиз батыр болмайды» деп оғада дурыс айтады.

Дэстанның геройлары барлық уақытта халықтың бирлиги үшін, тынышлық турмыс үшін ғана гүрес алып барады. Олар басып алыушылықтың адамы емес, тынышлықтың адамлары. Халықтың бул эрманында үлкен прогрессив идея жатыр. Урысты, басып алыушылықты шығармада бирдейине Нэдирша менен Суртайшалар баслайды, унамлы геройлар сол басып алыушылыққа қарсы гүреседи. Гүлайым Суртайшаның елине барған сапарында «елимди қайтар, бузған қаламды дүзет, урыс болып қан төгилмесин, урыспай-ақ қояй-йын» деп усыныс етеді. «Озал баста от болып, ортана келгеним жоқ» деп Суртайшаның басып алыушылығын бетине басады. Унамлы геройлар, хэтте, душпанның қаласына да батырлық, халықшылықтың салтанатын сақлап киреди. Сонлықтанда, Гүлайым: «Урыдай кириу қалаға, Суртайшаға миясар» дейди. Олай болса, Гүлайымлар алып барған гүрести көпшиликтің қууатлауы тэбийғый нэрсесі. Гүлайымлар көпшиликтің қууатлауы менен хэрдайым жеңиске ерисип отырады. Душпаннан өш алыуда жалғыз болмағанлығын айта келип, Гүлайым Арысланға:

«Мэрттиң кеули ели хэм мэрт хошлады,
Гүреслерде жалғыз өзим болмадым»

дейди

Эпостың халықлығын көрсесетуғын булардан басқа тийкарғы көрсеткишлер және мынада: халық динди

аяусыз әшкара етеди, шығармада сүүретленген баслы хәдийселер реалистлик бағыттан ашын бериледи, халыққа тәп болған юмор, афоризмлер басым. Көркемлик жақтан күшли жазылған бул шығарма ҳақыйқат халықтың ийгилик әрмаңлары менен сууғарылған.

Мине, бул көрсетилген моментлер «Қырқ қыз» эпосының халықлық шығарма екенлигин тастыйықлайды. Соның ушын да ол бизиң халқымыздың миллий мақтанышы, оның әсирлер бойы еткен арзыу-әрманының поэзиядағы айқын сәүлелениуи болып табылады. «Қырқ қыз» эпосы мәртлик, ҳақыйқатлық бахытты сүйиушликти пропагандалаушы халықлық шығарма.

1955-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТ ТАНЫУ ИЛИМИНЕ ҚОСЫЛҒАН ҮЛКЕН ҮЛЕС

Коммунистлер партиясының рұхландырушылық идеясынан азықланған қарақалпақ совет әдебияты биринши гезекте алдыңғы қатардағы рус әдебиятының традицияларын пайдаланыу менен бирге, оның менен органикалық байланыста өсиуде. Улыұма қарақалпақ совет әдебиятының, оғада аз изертленгениндей-ақ бул мәселеде елеге шекем изертлеулердиң объектиси болған емес. Дурысын айтыу керек, бул жөнинде жазылып, газета-журналларда басылған киши-гирим мақалалар улыұма олқылықты толтыра алмайды. Усы көз-қарастан қарағанда, әдебиятшы М. Нурмухамедовтың қарақалпақ оқыушыларына усынып отырған «Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсири» деген мийнети оғада қууанышлы нәрсе.

Аты аталған мийнет жас автордың бирнеше жыллық изертлеуиниң жуумағы. Китап тартымлы рәуиште Қарақалпақ мәмлекет Баспасы тәрәпинен жақын күнлерде басылып шықты. Сөз болып отырған мийнет хәр қайсысы өз алдына жеке-жеке төрт бөлимнен ибарат. Булар:

1. Қарақалпақ совет әдебиятының дөрелиуи. 2. 1930-1941-жыллардағы қарақалпақ совет әдебиятына рус әдебиятының тәсири. 3. Урыс жылларындағы қарақалпақ әдебиятына рус әдебиятының тәсири. 4. Рус

әдебиятының урыстан соңғы дәуірдегі қарақалпақ әдебиятына тийгизген тәсири. Булардан басқа хәр қандай салдамлы илимий мийнетке тән болған кітаптың бет ашары—қысқаша кирисиу хәм жуумақлау берілген.

Кітаптың қурылыс системасы көпшилик изертлеушілер тәрәпинен мақуллаңған жолға негизленген: автор қарақалпақ совет әдебиятының басынан өткерген хәр бир дәуирине орынлы тоқталыу менен соған байланыслы хәр бир жанрға тийгизген рус әдебиятының тәсирин сөз етеди. Бул хәммеге мақул көриниуи керек, өйткені, қайсы әдебияттың болсын рауажланыу дәрежесин хәр дәуірде биргелки болған емес. Сонлықтан, олардың бир-биринен парқын айқын ажыратыу үшін хәм әдебий процесстин жағдайын көрсетиу үшін бул анагурлым жеңил хәм қолайлы.

Рецензияланып отырған мийнеттин ең баслы бағалы жағы мынада: көп миллетли совет әдебиятының ажыралмас бир тарауы болған қарақалпақ әдебиятының рауажланыуының негизги дәуирине хәм тийкарғы моментлерине дурыс характеристика бериледи. Қарақалпақ әдебиятына да қатнаслы совет әдебиятларына тән болған ортақ белгилер избе-из баян етиледи. Республикадағы әдебий процессти өсиу бағытында көрсетиу, әдебияттың өсиу жолына тәсирли обзор жасауы—кітаптың айтыуға турарлық жетискенлиги болып табылады. Жоқарыдағы бөлимлердин қай—қайсысын оқысақ та биз қарақалпақ әдебиятының улыума өсиу менен характерленгенлигин көрип отырамыз хәм сол дәуірдеги әдебий процесс пенен жақсы танысамыз.

Бул илимий мийнеттин салмақлығынан дәрек беретугын және бир жағдай кітапта оғада бай фактлық материаллар бар, қарақалпақ әдебиятының көплеген шығармаларына таллау жасалған. Темасына байланыслы автор әдебиятымыздағы хәр бир жаңа жанрдың қолнплесиу хәм өсиу дәрежесин ашып берип отырады. Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхына қатнаслы архив материаллары, жазыушы-шайырларымыздың бағалы пикирлери келтирилген. Соны да ескертип кетиу орынлы, автор бундай пикирлерди жансыз схема түринде қолланбайды, ал творчестволық жол менен пайдаланады.

Қарақалпақ совет әдебиятының өсиу жағдайы рес-

публиканың сиясий-мәдени рауажланыуының тәсиринде көрсетиледи. Ҳәр бир дәуирге байланыслы майданға келген жаңа тема, рус әдебияты менен идеялық жақынлық, қарақалпақ шайырларының рус әдебиятынан саналы түрде оқыуы олардың творчестволарынан мысаллар келтириу менен дәлилленеди.

«Қарақалпақ совет әдебиятына рус әдебиятының тәсири» әдебий процессти жай ғана баянлау болмастан, критикалық анализ, жазыушы—шайырларымыздың жетискенлик—кемшиликлерин көрсететуғын таллаулар менен дыққатқа миясар. Айырым қарақалпақ шайырларының творчестволарындағы кемшиликлерди: шығармаларының көркемлик дәрежесиниң төменлигин, гейпара қосықлардың образсызлығын, тилге итибар бермеушиликти айта келип, автор бул жағдайлардын да себебин ашып береді: ол жазыушы—шайырлардын турмысты жете билмеушилиги, өз үстинде қуит пенен ислеуеушилиги ҳәм рус әдебиятының жетискенликлеринен үйренбеуи екенлигин исенимли фактлар менен дәлиллейди.

Мийнетти оқып отырып, биз автордың изертлеп отырған тийкарғы объектисин жақсы билетуғынлығына гүманланбаймыз. Изертлеуши, материал таңлау ҳәм оларды таллауда, баға бернүде де өскилең талап пенен қарайды, жетискенлик ҳәм кемшилик ушын да характерли шығармаларды ортаға қойыу менен проблемалық мәселени шешеди.

Ұатандарлық урыс дәуиридеги қарақалпақ совет-әдебиятындағы айырым унамсыз жақларды көрсете келип, бир қатар шайырлардың творчествосындағы өткен дәуир «қақарманлары» идеализациялауды дурыс таллайды. «Хәзирги дәуирдеги қақарманлардың образын жасауда, фольклордың (Алпамыс, Қоблан, Рустем) қақарманларына, салыстырыулар сыяқлы надурис ҳәрекетлер кең таралды... Совет жауынгерлерине сауыт кийиндирип, оны тулпарға миндирип семсер менен бир өзи немец фашистлерди қыйратып атырған стип сүүретлейди» (149-бет).

Автордың бул көрсетиуи сол дәуирдеги қарақалпақ әдебиятының айрым шығармаларында (мысалы Аймурзаевтың «Қошқар батыр», Дәлиниң «Еки батыр») көринген унамсыз сүүретлеу усылларының әдебиятты

өсириүде ҳеш қандай роль ойнамағанлығы исенімли фактлар менен дәлиллейди.

Қарақалпақ совет әдебиятында рус әдебиятының унамлы тәсири менен жаңа қосық формалары жарыққа шықты, тәбият лирикалары кең ен жайды. Қарақалпақ шайырлары Пушкин менен Лермонтовлардың романтикалық сүретлеу ұсылларына жақынлап қоймастан, оларды творчестволық пенен қабыл етті. Автор усы мәселелерди түсиндириуге өз мийнетинде кең орын берген. Қарақалпақ совет әдебиятындағы бул жаңалықлар сөзсиз алдыңғы қатардағы рус жазыушыларының тәсири екенлиги көрсетиледи.

Қарақалпақ совет әдебиятының белгилі тарауы болған прозалық шығармалардың рауажланыуын характерлеу менен бирге (Мырзағалийдің «Мыңлардың бири», Дәуқараевтың «Бахытлы мийнет», Тәшеновтың «Жауынгер дослар») олардың Горький традициясын ийелеу менен жүзеге келгенлигин фактлар менен көрсетиу үлкен илимий характерге ийе.

Айырым жазыушылардың творчествосына берилген қысқаша характеристикалардың улыума совет әдебиятының өсиу процессинен бөлек алынбайды, ал тутас түринде түсиндириледи. Рус әдебиятындағы жаңалықлар қарақалпақ жазыушыларының шығармаларында да сөз етиледи.

Автордың бул илимий мийнеті кең көлемли проблемалы мәселелерди шешиуге миннетлейди. Қарақалпақ совет әдебиятының мәселелерин ҳәзир тек рецензиялық қысқа мақалаларда шешиу мүмкин емес. Ол усы мийнет сыяқлы изертлеуди керек етеди. Бул жағынан М. Нурмухамедовтың китабы бизиң әдебиятшыларымыздың басылып шыққан бириши адымы.

Рецензияланып отырған мийнеттиң булардан басқа да жетискенликери көп, бирақта газета мақаласында олардың барлығын ортаға салыу мүмкин емес.

М. Нурмухамедовтың мийнетинде қарақалпақ совет әдебият таныу илиминиң жетискенлик хәм кемшилликери де орын алған.

5—13-бетлерде берилген «Кириснүде» автор бир қанша қызығарлы фактларды келтиреди, руслар менен қарақалпақлардың дослық қатнасының тарийхий тамырларын қысқаша экскурс ретинде баянлайды. Сондай-ақ, қарақалпақ шайырларына рус шайырлары ме-

нен Шевченконың тәсири тиймеген болыуы мүмкин емес деген пикир улыўма әҳмийетке ийе болыуына қарамастан, еле дәлийллеўди керек етеди. Өйткени, усы болжау көптен бери бар хәм көп адамлар тәрәпинен айтылып жүр. Бирақ олардың ҳеш қайсысы усы уақытқа шекем исенерлик мағлыумат бере алған жоқ. Ал ғарайлық қалаларда басылып шыққан китаптардың авторлары да, мысалы, Раджапов, И. Сағитов Бердаққа рус революцион-демократларының тәсири тийди деп тастыйықлайды. Дурысын айтыу керек. Бердақтың «Ақмақ патша» ны русларға қосылғаннан кейин жазған болыуы, Әжинияздың «Бозатау» поэмасын дәретийи әдебий тәсир туўралы батыл пикир айтыуға еле мүмкиншилик бермейди. Творчестволық жақтан толық қәлиплескен шайырлар көз алдыларында болып атырған реаль уақыяларды айтпай қалыуы мүмкин емес.

Революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясы ҳәзирги қарақалпақ әдебиятының рауажлапыуында белгили бир арна болды. Сонлықтан жол-жөнекей болса да бул мәселеге дыққат аударыуы керек еди. Қарақалпақ совет шайырлары поэзиялық жапрда революцияға шекемги шайырларымыздан қандай үлгилерди қабыл етти хәм рус әдебиятынан оқыу арқалы оқыуды қалайша байытты деген сорауға жууап берилиуи зәрүрли нәрсе екенлиги белгили.

Сөз болып отырған китапта көпшилик қарақалпақ совет шайырларының творчествосына бир қанша әдил баға бериледи. Соған қарамастан, гейде онда қарамақарсылықлы пикирлер де бар. Мысалы, мийнеттен биз мынадай қатарларды оқыймыз:

«...Халық шайырларының, әсиресе, С. Нурымбетов хәм А. Дабыловтың творчествосы күшли рауажланды. Халық шайырларының гейпара өз қосықларының уақытына байланыслы сапалары менен жазба әдебияттың ўәкиллеринен де асып түскенлигин айтыу керек. Биз олардың сиясий билимге, белгили муғдарда сиясий көзқарасқа ийе екенин көремиз» (143-бет).

Былайынша Аббаз хәм Садықты ауыз әдебиятының ўәкили, ал басқа шайырларды жазба әдебият ўәкиллери деп бөлиу, улыўма алғанда, анықлауды керек етеди. Бизниңше: Аббаз хәм Садықларды ауызеки әдебияттың ўәкили қатарына қосыу надурис, творчестволық искерлиги хәм сүүретлеу приемлары жағынан

олар да Жолмурза, Байнияз хәм т. б. шайырлардай емес пе? Аббаз бенен Садық та өз шығармаларын хатқа түсиреди, қайта дүзейди, оңлайды, көширеди. Дурыс, оларда халық поэзиясына тән приемлар басқа шайырларға қарағанда басымырақ. Бул шайырлар шығармаларының халықтың оқыуына түсиниклилиги хәм кеңиен таралғанлығы да усыған байланыслы. Аббаз хәм Садықлар ауыз әдебиятынан гөре жазба әдебиятқа анағурлым жақын.

Усыған байланыслы хәр бир шайырдың белгили бир дәуирде рус әдебиятынан оқыу-үйреннү арқалы өсиү дәрежесин ашып бериүге жетерли нәзер аударылмаған. Мәселен, Уатандарлық урыс дәуириндеги Жолмурзаның рус әдебиятынан үйреннүи менен урыстан соңғы уақыттағы рус әдебиятының традициясынан өзлестирнүинде қандай өзгешеликлер бар деген мәселелердин үстин ашыу керек еди.

Китап өзиниң сыртқы формасы жағынан сапалы болып шығыуына хәм жазыушы тәрепинен (редакторы Ж. Тәшенов) редакторланыуына қарамастан, көп гана грамматикалық, стилистикалық хәм пунктуациялық қәтелерден қуры емес.

Әлбетте, бул айтылғанлар оның илимий бақалылығын кемите алмайды, китап көтерген мәселелериниң өткирлиги хәм әҳмийетлилиги жағынан қарақалпақ әдебияттануы илимине қосылған елеули үлес. М. Нурмухамедовтың мийнети автордың системаласқан эстетикалық көз қарасының барлығын хәм әдебияттың айрықшалықларын түсине отырып таллай билетугынлығын көрсетеди. Бундай китаптардың жазыушылар ушын үлкен практикалық пайдасының бар екенлигин де айта кетиуимиз керек. Бирақта тилекке қарсы, бул мәселеге бизде соңғы уақытқа шекем кеуил бөлинбей келди. Қарақалпақ әдебиятының өсиуине жәрдем беретуын әдебий процессти конкрет ашып, марксистлик таллау жасайтуын эрудициялы мийнетлерди буннан былай да басып шығарыуға кеуил аударыу тийис.

1956-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ МАРЖАНЫ

«Уллы шайыр өзинің «мени» хаққында айтқан менен, ол улыума адамзат хаққында жырлайды. Сондықтан да оның қайғысынап хәр ким өз қайғысын көреді.. Онда тек шайырды ғана көрип қоймастан, хақыйқат адамды көреді». Данышпан критик Белинскийдің бул сөзи қарақалпақ әдебиятының бийік шыңы, поэзияның ең ири уәкили Бердақ шығармалары ушында да характерли.

Өз уақтында реаль турмысты тереңнен көрсетуі хәм турмыстың майда-шүйдессине шекем сүуретлеуі және шығармаларының көркемлиги жағынан Бердақтың шығармалары поэзиямыздың маржаны сыпатында көзге түседі. Бирақта, уллы шайырдың творчествосын изертлеу хәм оның хақыйқат шайырлық фигурасын жәмийетшилигимизге танытуы жағынан соңғы уақытларға шекем елеули кемшиликлер менен ири-ири қәтеліклер де орын алып келгенлиги мәлим. Қарақалпақ интеллигенциясының актив хәрекеті нәтийжесинде бул қәтелік хәм кемшиликлер дүзетилип, Бердақ шайыр хәзир өзине ылайықлы бахасын алды: ол революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятындағы көрнекли классик-демократ шайыр.

Бердақ творчествосын изертлеуде орын алған бурмалаушылықлар оның шығармаларын бастырып шығарыуда да ушырасты. Шайырдың 1941—1950-жылларда басылып шыққан топламларында оның айырым шығармаларын жөнсіз «ремонтлау», гейде Бердақты бүгінги заман тилегине орынсыз жақынластырыу ушырасты. Усындай айырым жыйнаушы-изертлеушилерди жөнсіз хәрекетиниң нәтийжесинде Бердақтың поэзиясында «ала-қулалық» орын алды. Областьлық партия комитети, ӨзССР илимлер академиясының президиумы Бердақтың таңламалы шығармаларын қайтадан басып шығарыуды хәм бул басылыуда бурын орын алып келген бурмалаушылықларды сапластырыуды Қарақалпақ экономика хәм мәдениет институтына тапсырған еди.

Институттың әдебият бөліминиң илимий хызметкерлери бул тарауда үлкен жумыс исели: Бердақтың таңламалы шығармалары усы жылы он мың дана болып басып шығарылды. Шайырдың оригиналь шығар-

маларын ҳәр қандай бурмалаушылықлардан тазартыўда китапты редакторлаған жолдаслар көп ғана текстологиялық жұмыс ислеп, буннан бурынғы басылыуларында кеткен қәтеликлердин бетин ашқан.

Бердақтың жаңадан басылып шыққан топламының бир жақсы жағы—онда еле анықланбаған, гүманлы шығармалардың киргизилмеуинен ибарат деуге болады (мысалы, «Еркебай»). Өйткени, бул шығармада Бердақ творчествосы ушын характерли болмаған сүүретлеу усылы, пикирлер орын алған еди.

Бурынғы басылыуында шайырдың поэзиясын тийкарынан «лирикалық қосықлары», «нәсият қосықлары», «юмор ҳәм сатиралары», «поэмалары» деп формаль түрде төртке бөлиушилик болды. Бизинше, ҳәзирги басылыуында буны «лирикалары» ҳәм «поэмалары» деп екиге бөлиу оғада дурыс болған. Өйткени, Бердақтың юмор-сатиралары ҳәм нәсият қосықлары деу орынсыз еди. Бердақтың ҳәр бир қосығында сатира ҳәм юмор бар. Сонлықтан оларды үстиртин түрде бөлгеннен гөре тутас берген бир қанша дурыс.

Бердақ шығармалары ушын характерли белги—оның ҳәр бир сөзиниң образлылығы, салмақлылығы екенлигин ҳәмме жақсы биледи. Бердақ ҳәр бир сөзин терең ойлап, салмақлап, көркемлик пенен айтатуғын шайыр. Бирақта, бурынғы басылыуларында мәселениң усы жағына итибар берилмеген еди. Ҳәзирги топламда китаптың редакциясын басқарыушы илимий хызметкерлер буннан сақланған. Усы мәселе бойынша характерли кемшиликлерди көрсетип өтейик.

Бердақтың топламының бет ашары сыпатында көзге түсетуғын «Халық ушын» қосығында 18 өзгерис бар. Бул өзгерис жай ғана дүзетиу болмастан терең мәниге ийе. «Өмирим» қосығында 27 дүзетиу, «Болған емес» те 20, «Болмады» қосығында 17 дүзетиу бар ҳәм тағы басқалар.

Шайыр «Өмирим» қосығында:

«Баян ет дағлы көргениң...
Хабарын бергил өмирим...
Жүрген жерлер өрт шалғандай...
Келди енди отыз тоққыз,
Тоқраған тоқат өмирим.
Ендиги жасларым жас емес,
Өткен өмирим де бас емес».

Шайырдың усы қатарларында терең пикирлер бар. Ал, усыларды бузыушылық қосықтың көркемлігін төменлетіуге апарған еді. Мысалы: «дағлы»—«бастан», «хабарын»—«нышанын» болып өзгертілген. «Жүрген жерлер өрт шалғандай», «тоқраған тоқат өмірім», «өткен өмірде бас емес» деген образлы сөзлер қеш қандай тийкарғы түрде «жүрген жерім жанғандай өрт», «өтті кеуілсиз өмірім», «бул басым енді бас емес» болып берилип кеткен еді. Соның салдарынан образлы пикирлерді құрғақ мазмунсыз қатарлар алмастырған.

Бердақ өз поэзиясының қәдірін оғада жақсы түсінген шайыр. Өз сөзі менен айтқанда ол «көкей кесер» көп сөзлер айтты. Ал бундай қатар бурында «сөзлер айтсаң кеуіл өсер» деп жиберілген.

Топламның бурынғы басылуларында шайырдың айтажақ пикирине қарама-қарсы мәни беретугын сөзлер де орын алғанлығы соңғы баспасында дүзетилді. Мысалы: Бурынғы баспасында:

«Ойшыл болып, ойламадым».

хәзіргисінде:

«Ойшыл болдым, ойламадым»,

бурынғысында:

«Бәрхә түйіп түйнегімді.
Бір тынышым болған емес».

хәзіргисінде:

«Бәрхә түйіп түйнегімді,
Урқанды жайдырған емес».

Шайырдың «Келин» қосығында, бір жағынан, сол уақытта хаял-қызларға надурис көзқарас, екінші жағынан, келиннің жарлылығына ылайық берілген тойын да шебер сүүретлеу бар. Соны бере билиу ушын Бердақ «қарма-жарма болды тойың» деп әдейи түрде көрсетсе, топламның бурынғы басылуында ол «қарама-қарсы болды тойың» деп мазмунсыз, көркемлігі жоқ фраза менен аумастырған. Бердақтың пикирине қарама-қарсы келетуғын айырым орынларда көркем-

лиги күшли поэтикалық қатарларды бузыушы жөнсізліклердің хәзирги басылуында дүзетилиуи оқыушылар ушып қуғанарлық.

Сөйтип, Бердақ шығармаларын басып шығаруи иси, сондай-ақ, илимий мийнетлерде оның шайырлық фигурасын жәмийетшиликке тапытуу тарауында дәслепки жұмыслар исленген сыяқлы. Бул, әлбетте, баслама.

Усыған байланыслы хәр бир изертлеуишн алдында екннши бир әхмийетли мәселе тур. Бул: Бердақ революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында «жерден жик, еки қулағы тик шыға қойған» шайыр емес. Оның заманласлары, кеуил жақын шайырлары, көркем сөз күши менен қарақалпақ мийнеткешлериннң жырын жырлағанлары болды ғой. Булар «халыққа нышаны белгили», Күнхожа, Жийен жырау, Әжинияз, Өтеш, Омар, Гүлмурат т. б. Ал, бул шайырлар дурысын айтсақ, Бердақ творчествосын изертлеудинң көлеңкесинде қалып қойды. Еки-үш қосыгы бар шайырларды класик деп көкирекке урғанымызша, олардың шығармаларын жыйнап, Бердақтикиндей болмаған менен оннан киширек етип басып шығаруға уақыт жеткен жоқ па?!

Бердақ шығармаларын бастырып шығаруымыз огада үлкен жаңалық, ал оның заманласларын да жәмийетшиликке тапытуу оннан да бетер әхмийетли, мәдений өзгерис болуы сөзсиз.

1956-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫНДА ХАЛЫҚЛАР ДОСЛЫҒЫ ИДЕЯСЫ

Коммунистлик жәмийетти табыслы түрде дүзип атырған бизиң Уатанымыз—еркин хәм тең праволы халықлардың мийтиндей бирлигиннң, бузылмас дослығының айқын үлгисн болып табылады. Социалистлик миллетлердинң тууысқанлық дослығы мазмуны бойынша миллетлик мәденияттың, экономикамыздың гүллеп өсиуине кең мүмкиншилик ашты. Советлер Союзында тууысқан халықлардың хожалық, мәмлекетлик хәм мәденият тарауында да тең праволылығы жүзеге асты.

СССР халықларының тууысқанлық дослығы Коммунистлер партиясының миллет сиясатының әжайып

салтанатлы жеңисн, ленинизм идеясының жарқын көринисн болып табылады. Мийнеткешлер массасын халықлар дослығы идеясында тәрбиялап атырған Коммунистлер партиясының идеологиясы—пролетар интернационализмнің идеологиясы. Пролетар интернационализм идеясының иске асыуы, оның хақыйқат турмыслық екенлигиннің дәлийлеленуі—Коммунистлер партиясының халықлардың бир-биреуін хұрмет етиуіне тийкарланған совет социалистлик мәмлекетти дүзиуінен айқын көринди.

Коммунистлер партиясының тийкарын салған данышпан Ленин халықлар дослығының әхмийетин айрықша атап көрсетти. Совет мәмлекети менен Коммунистлер партиясы парахатшылық қурылыс жылларындағы миллет сиясатын әмелге асыра отырып, бурынғы езилип келген халықлардың артта қалыушылығын сапластырыуда үлкен жұмыс иследи, олардың миллет болып биригиуіне, тең праволылығына жол ашты.

Алдыцғы қатардағы рус рабочий класы патша Россиясында бурын езилген халықлардың алға умтылуына, өз санаатын, өз рабочий класын дүзиуіне жәрдем етті. Халықлар дослығы тийкарында бизиң елимизде индустрияластырыу, коллективлестириу, мәдени революция табыслы жүргизилип, СССР ды пүткіл дүнья алдында толық танытты. Социаллық-экономикалық жақтан түп-тамырынан өзгеруі жаңа социалистлик миллетлердің тийкарғы характерли белгисн болды.

Совет халықларының тууысқанлық дослығының беккемлиги бизиң Уллы Уатандарлық урыста жеңисимиздің бир гиреуі болды. Бул дослық турған жерде бизге ҳеш қандай душпан қорқынышлы емес хәм совет халықлары бирдейине еркин хәм азат. Урыстан кейинги хәзирги дәуирде халықлар дослығы коммунистлик жәмийетти дүзип атырған совет халықларының алдына тутқан жарқын маяги сыпатында көзге түседи. Социалистлик экономиканың түп-тийкары болған ауыр индустрияны рауажландырыуда, ауылхожалық өнимлерин буннан былай да молайтыуда, хәр қандай жат идеяларға қарсы кескин гүресте халықлар дослығы және де беккемлениди хәм беккемленикте.

Коммунистлер партиясының күнделикли ғамхор-

лығы нәтижесінде қарақалпақ халқы совет власты жылларында көрилмеген жетискенликлерге еристи. Сауатсыз, мәдениетсыз, қараңғы елден мәдениетласқан, санааты хәм ауылхожалығы рауажланған елге айналды.

Халықлар дослығын, беккем тууысқанлықты соулендириу барлық совет әдебиятының ең әхмийетли темасы, бул барлық уақыт ушын да актуаль мәселе. Бул тема—халықлар дослығы—хәзирги қарақалпақ совет әдебиятының да белгилли темасы.

Рус хәм басқа халықлардың әдебиятынан қарақалпақ тилине аударыу, сондай-ақ қарақалпақшадан басқа тиллерге аударыу хәр түрли миллет халықларын бир-бири менен таныстырын қоймастан, ал олар арасындағы дослықты беккемлеуде де үлкен роль атқарады. Совет власты жылларында қарақалпақ халқы дүнья жүзи жазыушы—шайырларының шығармаларын өз ана тилине оқыуға мүкиншилик тапты. Пушкин, Шевченко, Науайы, Абай, Мақтумқулылар қарақалпақлар ушын да қәдирли. Пушкин тууралы:

«Ким билмейди сениң уллы атыңды,
Кимлер оқымаған жазған хатыңды?
Қызыл қумда—Әмиудәрья бойында,
Қарақалпақ—бул да билди даңқыңды»

деген қарақалпақ шайырының сөзин өзбек, қазақ, латышлар да толық айта алады. Советлер Союзында шыққан хәр бир талантлы шығарма бизиң хәм мемиздиң де мақтанышымыз!

Революцияға шекемги қарақалпақ ауыз әдебиятының ең жақсы шығармаларында халықлар дослығы, беккем тууысқанлық, бирлик идеясы кең орын алды. Өзлериниң тарийхий тәғдири, күн көрнү тиришилиги жағынан бир-бирине күтә жақын болған қазақ, өзбек, түркмен халықлары менен дослық әспиресе, сыртқы басқыншыларға қарсы гүресте булардың басын бириктирди хәм жақынластырды.

Пүткил жәхән әдебиятының гәзийнесине нызамлы түрде қосылып отырған «Қырық қыз» эпосында дослық идеясы бастан аяқ өтип жатады. Дәстанның бас геройлары болған Гүлайым, Сәрбиназ, Отбасқанлар хақыйқат халық ушын гүресшеңлер болыу менен бирге, өзлерине қоңсы халықлардың тынышлығын бузыу-

шы, басқыншыларға қарсы бирлікте гүрес алып барады хәм усы гүресте олардың түпкиликли мақсети көринеди. Хорезмли өзбек жигити Арыслан менен қарақалпақ қызы Гүлайым арасындағы дослық тек булардың сүйиүшилигине, мухаббатына тийкарланған тар мәнидеги жекке мәп емес, ал бул халықлардың ертеден киятырған беккем дослығынан толық гүуалық береди.

Гүлайымның өзи де шыгарманың кейининде мынадай дейди:

«Мәрттиң кеулип ели хәм мәрт хошлады,
Гүреслерде жалғыз өзим болмадым».

Дәстанлардағы терең оптимизм халықтың бирлиги, парахат турмысын бузыушыларды аяусыз әшкаралау—өзбек, түркмен, қазақ, қарақалпақлардың беккем дослығының символы сыпатында көзге түсти. Эпос-тағы бундай терең халықлық, дослық идеясы пүткил союзлық көлемдеги белгили изертлеушилердің дыққатын өзине аударып отыр. Совет жазыушыларының пүткилсоюзлық Екинши съездинде «Қырқ қыздың» кеңнен мәлимлиги жөнине М. Рыльский, М. Әуезов тоқтап өтти. Профессор Л. Климович өзиниң көплеген мақалаларында «Қырқ қыз» эпосын күтә жоқары бақалайды.

«Қарақалпақ эпосы» «Қырқ қыз» да өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркменлердің дослығы жырланады хәм олардың бир семьялығы терең тилге алынады». (Проф. Л. Климович).

Қарақалпақ халқы «саяқ жүрсең, таяқ жерсең» деп бийкар айтпаған. Қарақалпақ әдебиятының биийик шыңы есапланған Бердақ шыгармаларында усы мәселеге байланыслы терең пикирлер айтылады.

Сонлықтан да, Бердақ шыгармаларын бирге отырған қазақ, өзбек, түркмен халықлары жоқары бақалады, оның өлимине қатты қайғырыу билдирди. Өтеш шайырдың Бердақтың өлимине байланыслы жазған:

«Өлгенде өзбек те, қазақ та келди,
Бердақтың қәдириң барлық халық билди.

деген сөзи тарийхий шынлық еди.

Демек, революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында да халықлар дослығы идеясы инабатлы орын ийелейди. Руханийлердің, езиушилердің гөзлеген тилегине қарсы мийнеткеш халық хәм оның алдыңғы қатардағы уллары халықлар дослығын пропагандалаушылар болды.

Социалистлик поэзияның тийкарын салыушы В. В. Маяковскийдің изинен-ақ қарақалпақ совет жазыушыларының шығармаларының лейтмотиви совет халықларының тууысқанлық дослығын жырлау болғанлығын әдебият тарийхымыз айқын көрсетеди. Қарақалпақ шайырлары бизиң социалистлик жәмийетимизди халықлар дослығын, усы дослықты майданға келтирген, беккемлеген Коммунистлер партиясын, Совет мәмлекетин жыр булағы деп таныды.

Аяпберген Муұсаев өзиниң совет дәуириде жазған биринши қосықларынан баслап-ақ халықлар дослығын тилге тийек етти, бизиң беккем дослығымыздың тийкарын, езилген халықлардың басын қосыуына себеп болған Октябрь Социалистлик революциясы екенлигин үлкен мақтаныш пенен көрсетти. Усы Октябрь революциясынан баслап «уллы журттың кеуили питип», беккем дослық тийкарында күннен күнге алға өрлеп баратырған республиканы жырлады. Аяпберген қарақалпақ әдебиятында биринши болып миллет мәселесиниң дурыс шешилиуин, соған байланыслы бизиң өз алдымызға область болғанмызды көркем формада сәулендирди. Аяпберген ушын бир характерли нәрсе, халықлар дослығын беккемлеуши партияның тутқан тууры жолы бар екенлигин айқын түсиниуден ибарат болды. Шайыр өзиниң «Ленин», «Мойнақ», «Бола баслады» қосықларында усы теманы көтерицилик пенен сөз етти.

Тап усы айтқандай-ақ, қайсы шайыр болса да, елимиздеги бахытлы өмирди жырлағанда, оның «Бириккен күш пролетарға питкенде, гүрестин жәуланы анық жеткенде» қолға киргенлигин көрсетиу болып табылады. Олар уллы рус халқы, Уатанымыздың пайтахты—Москва, даңқлы Коммунистлер партиясы, Ленин тууралы жазған шығармаларында да бизиң татыу дослығы-

мызды, тууысқанлықты қоса сүүретлейди. Сонлықтан да Аббаз Дабылов өзиниң «Мавзолей» (1939-жыл) қосығында:

«СССР дың бәри бирдей қарындас,
Тууысқан дослықты берген көсемим».

деп айтыуға толық қақысы бар еди. Ал, Садық Нурымбетов «Көктен бийик күшлерим бар белимде, бир адамдай тууысқанлық елимде» деп мақтаныш етти.

Бул жағынан лирик шайыр Дәли Назбергеновтың творчествосы күтә харектерли. Ол бизиң социалистлик Уатанымыздағы беккем дослыққа өзиниң ең жақсы лирикасын арнаған шайыр болды. Шайыр «Уатаным» қосығында:

«Дослықтың, шадлықтың, бахыттың ели,
Гүлленген қаласы, даласы, жери,
СССР—қууатлы Уатаным мениң,
Бекиниң, нығайып, толысқан бели»

деп жырласа, бул идея оның басқа да қосықларында өткір бериледи. Бул дослықтың Лениник байрақ астында беккемленип, СССР дың беккем полат қорған болғанлығын «Лениниң жолында» көрсетеди. «СССР» қосығында биз мынандай поэтикалық қатарларды оқыймыз:

«СССР бахыттың, бостанның ели,
Бирликке кеуилиң қосқанның ели,
СССР—Уатаны еркиң халықлардың,
Бул Уатан—шад болып тасқанның ели».

Бул қатарлар арқалы шайыр бизиң дослығымыздың характерин көрсетиуге ериседи, СССР дың бир семья екенлиги, бизиң дослық жолымыздың айдай айқынлығы тилге алынады хәм көтеріңки рух пенен жырланады. Шайыр «Бизде гүллән халық ағайын хәм тууысқан, бир мақсетке бекинип, бел бууысқан» десе, тап усы идея Қ. Досановтың «Жаса, Уатан» қосығында да, «Совет халықларының бауырлас хәм татыулығы» көрсетиледи.

Бир-биреуди хұрметлеуге тийкарланған бизиң халқымыздың дослық қатнасы тек жергиликли темаларда емес, ал улыума жержүзилик, пүткіл союзлық темалар-

да да айқын көринеді. Азербайжан халқының турмысын сүўретлеуге арналған Дәлинің «Бакуде», «Алмас қарындас», Мырзағалийдың «Көк көл», Наурыздың «Туўысқан түркмен халқының», Аббаз, Садықлардың шығармаларында да көзге түседі. Олар уллы рус халқының әтирапына беккем топланған совет халықларының бахтияр кележағын мақтаныш пенен жырлайды.

Уатандарлық урысқа шекемги дәўирде жазылған «Гүресте жеңдик» поэмасында Жолмурза Аймурзаев рус халқының жәрдеми менен қарақалпақ халқының өз езиўшилеринен азат болғанлығын көрсетти, шығармада рус адамы Шайдаковтың образын дәретти. Ауыр езиўшиллик астында жасаған, жеңшилген қарақалпақ мийпеткешлериниң рус досларының жәрдеми арқасында сана-сезими өсип, гүрес жолын мойыналаўға жеткенлигин сүўретледі. Шығарманың жуўмағында туўысқан халықлардың дослығы езилген қарақалпақ халқының бахытқа жетип, азатлыққа шығыўының гиреўи болғанлығы салтанатлы түрде көрсетилді.

Уатандарлық урыс жылларындағы поэзияда урыстың барлық қыйыншылығына шыдам берген халықлар дослығы тийкарғы темалардың бири болды. Бундай болыўы ызыамлы да еди. Немец фашизмине қарсы гүреске бизиң Уатанымыздың барлық халқы көтерилді. Бизиң көп миллетли халықларымыздың мақсетиниң бирлиги урыстың қыйыншылығына шыдам берди, жеңиске еристирди.

Терең лирик шайыр Дәли өз қосықларында көп миллетли совет халықларының урыстың барысында бир адамдай болып көзге түскенлигин үлкен мақтаныш етти. Ол өзиниң бир қосығында:

«Сен жалғыз емессең, бир өзиң мыңсаң.
Қейинде миллион, сен соған улсаң»

деп оғада дурыс жазған еди. Совет халықтары көп миллетли болғаны менен бир семья. Усы бир семьялық, туўысқан бирлик бизиң шайырларымызда патриотлық мақтаныш сезимин туўдырды. Садық шайырдың қосықларында СССР халықларының бирлиги жеңислердин тиреги деп көрсетиледі.

Шайырларымыздың бул темадағы қосықларында жиїи-жиїи ушырасатуғын «Биз жеңемиз», «Жеңис пе-

нен қайтамыз» деген қатарлар халықтар дослығын нәзерде тутып айтылған пикирлерден ибарат. Совет жауынгерлері фронтта жеңіс тууралы ойлайды, жеңе-туғынлығын анық биледи. Өйткени, олар:

«Намыс пенен антлар иштик,
Бир-биреуге болып қаридар,
Намыс хәм ар, тилек мақсет,
Бир қосылды қанға жастан»

деп тастыйықлайды.

Бұл жағынан Жолмурзаның «Политрук Полатов» шығармасы да характерли. Ауыр жарадар болып, тау бауырында илажсыз жатқан совет офицерине жауынгердің ушырасуы көрсетиледи:

«Сүйеп алып көкирегимди,
Дастық қылдым басына».

Досларға құрмет пенен қарау, бир-биреуге қайырқомлық бул қосықтың тийкаргы мазмунун береді.

Украина тууралы жазылған Жолмурзаның «Украина от ишинде», «Уллы тойға бараман», «Тууысқан Украина халқына», «Кира» тағы басқа қосықтарында дослық тууралы терең пикирлер бар. Шайыр уақытша фашист қолындағы Украинаның душпаннан тазалану-туғынлығына, оның бурынғыша мәужирип гүлленету-ғынлығына гүман келтирген жоқ.

«Тазаланбақ Украина жерлери,
Мен де сонда уллы тойға бараман.
Днепрдің гүлистанлы бойлары,
Мийуаланып шешек атар жаңадан».

Сондай-ақ ол айырым қосықтарында дослық мәселесин сөз етип, Украина хәм қарақалпақ халықтарының тилек мақсетиниң бир екенлигин көрсетти:

«Қуртамыз жауды қырамыз,
Сизлер менен жүрек бир.
Дауылда тууып шыныққан,
Ар-намыс бир, тилек бир».

Шайыр Украина ушын гүрес—барлық совет ели ушын гүрес екенлигин жақсы түсинди. Бизиң елимиз-

де эксплуататор класслардың сапластырылуы, социализмнің уллы жеңиси халқымыздың коммунизм құрылысындағы бир тилек, бир мақсетин жүзеге шығарды. Социализм ели мийнеткешлериниң улыума турмыс мәплериниң бирлиги ҳәр бир СССР халықларының түпкиликли мақсети болды. Бул жағдай совет халықларының дослық байланысын күшейтти.

Аббаз шайырдың урыс жылларындағы көп қосықларында халықлар дослығы идеясы бир қанша өткірлесип бериледи. Шайыр өзиниң «Гүзеп кел» қосығында совет жауынгерлерине қарата, «сыйласық билмеген душпаңға өзиңди таныт», «Аусыраған сунқар құстай бол» деп нәсият етеди. Шайырға Латвия, Литва, Эстония, Белоруссия хәм тағы басқа да совет үлкелери де өз Ұатаны:

«Сен болсаң перзенти Ұатаның қалад,
Барсаң, ярым, барлық күшти жаўға сал.
Латвия, Литвадан хабар ал,
Украинаны қайта қурын дүзеп кел,
Жаў қолында күни қарап зимистан,
Хәргиз айрылмаймыз шын кеуил достан,
Эстония бизиң менен тууысқан,
Жаулар менен шегарасын үзип кел».

Шайыр душпанды жеңиуди тар рамкада түсінбейди ал, езилгенлерди еркинликке қандырып, «зулмат басқан жерге шамды жаңдырып» деп көрсетеди.

Бул тема басқа да қарақалпақ шайырлары сыяқлы Ә. Турымбетовтың шығармаларында да көп орын ийелеген. Шайыр өзиниң бир қосығында:

«О, қарындас тыңла сөзимди,
Ағаң тири, ағаң жолында,
Қолда қылыш күндей жарқырап,
Сауашта жүр Днепр бойында»

деп жазған еди.

Шайыр Латвия, Эстония, Литва тууралы жазған қосықларында да көп миллетли халықларымыздың тууысқанлық тилегиниң бир екенлигин, тууысқанның қәдирине жете билиу сыяқлы қәсийетлерин сәулелендирди.

Ә. Турымбетов сауаштағы дослықты барлық дослықтан да қымбатлы деп көрсетеди. Литовец ғарры-

ға болған жарадар солдат сөзінде қанша тууысқан-лық сезім, алғыс жатқанлығын аңғару қиын емес. Солдатты өз ұлындай көріп, бір ай үйінде сақлаған бажбан литовец ғарры оның жүрегінен өшпес орын алған.

Сөйтіп, Ұтандарлық урыс жылларындағы қарақалпақ совет поэзиясында тууысқанлық, дослық идеясы белгилі орын ийелеп, бұған көп ғана поэтикалық шығармалар арналды.

1945-жылы урыстың питер күніндегі бір қосығында шайыр Әбитай Турымбетов:

«Желбирейди жеңіс байрағы,
Болды айтқан партия сөзі.
Басланажақ тынышлық турмыс,
Тынышлықты сүйер жер жүзі»

деп жазған еді.

Сөйтіп, көптен күткен күніміз келді. Ұллы Ұтандарлық урыстан соңғы дәуір жер жүзілік майданда Совет мәмлекетінің абройының өсуі оның өмір сүріуге күтә уқыпты мәмлекет екенлігін хәм досларының бурынғыдан да көбейуін көрсетті. Усы кең маштаптағы дослықты жырлау бурынғыша көп миллетлі әдебиятымыздың да бас темасы болып қалды. Қарақалпақ әдебиятында проза, драматургия, поэзия тарауындағы шығармаларда бул тема орайлық орынды ийеледі.

Ұллы рус халқының әтирапына топлаған көп миллетлі халықлардың дослығын беккемлеуде даңқлы Коммунистлер партиясының табыссы адымы апайқын көзге түседі. Бизің еліміздегі халықлардың шексіз дәретиушілік инициативасы хәм мийнет көтеріңкилігінде олардың жана-жан Коммунистлер партиясының мийнетдарлығы хәм терең сүйіушілігі көрinedі. Коммунизмнің барлық жеңістерін шөлкемлестіруші хәм рухландырушы Коммунистлер партиясының данышпан миллет сиясаты совет халқының, бизің көп миллетлі мәмлекетіміздің гүлленуінің хәм буннан былай да гүллене беруінің гиреуі болып табылады. Партия усы дослықты беккемлей беруіди, оны көздің қарашығындай сақлауды талап етеді. Жазыушылар ушын да усы сезімди, Коммунистлер партиясы әдиулеген дослықты жырлау ең хұрметлі ұазыйпа.

Өткен хәм ҳазирги дәуирди параллелизм жолы менен көрсете келип, шайыр Н. Жапақов («Осетин достыма») партия ашқан ҳақыйқат шынлықты береді. Партияның нуры менен жууылып бахытқа еристик, партия басшы болып ел азат болды, деп тастыйықлайды. Бирлик, ерлик исимиздиң ҳеш жеңилмейтуғынлығын үлкен көтериңкилик пенен тилге алады. Достлықты көзиниң қарашығындай сақлау ҳәр бир совет азаматының әднүли ұазыйпасы деп көрсетеді. Қосықтаң үзинди келтирейик:

«Достлық — байлық.
Достлық — бахыт.
Достлық — байрақ қолдағы,
Достлық — қууат,
Хәм де қурал
Коммунизм дүзну үшін жолдағы,
Айна керек болса
Жүзди көриуге —
Қуяш керек болса —
Өнип — өсиуге,
Достлық керек
Жасауға да, күлиуге,
Адамзатқа керек болса.
Хауа, нан
Суу жоқ болса,
Жасай алмас тири жан.
Хауа, суудай,
Достлық керек елиме
Достлық жайнап,
Өмир гүлин өрбитип,
Таусылмастай қууат берер белиме».

Наурыз өз қосықларында достлық бар жерде бәрхә жеңис бар екенлигин, бирлик пенен алға басқан совет халықларының мақсет-тилегиниң бир екенлигин көрсетип, усы достлықты, бирликті дүзген партия деп жуумақ шығарады. Партияның баслауы менен бизниң елимиздеги халықлар:

«Миллети басқа болса да,
Барлығы бир бауырлас,
Тууысқан совет халықлары,
Бир-бирине сыр-сырлас».

Х. Сейтовтың «Бахыт лирикалары», «Бир семья адамымыз» қосықларында да уллы достлық тууралы жақсы пикир айтылған. Шайыр бизниң елимизде «Дос-

лық күшинен құдиретли күш жоқ екенлигин» көрсетеді, бир характерли нәрсе, автор: хәр бир адам дослықты ис пенен, мийнет пенен беккемлеу керек екенлигин тастыйықлайды. Бизиң көп миллетли халықларымыз дослықты өз иси менен, Ленин байрағы астында жәмлениу менен беккемлейди:

«Ол Ленин байрағы—дослық нышаны.
Ол байрақ астына халық топланған»

дейди.

Биз жоқарыда айтқанымздай-ақ, шайыр беккем дослықтағы совет мәмлекетин мақтаныш етпей тура алмайды. Қармыс Досановтың шығармаларында «Әдилликте мақтаныш болған дос халықлар семьясы, кең қушағы бәхәр, жаз, батыр азаматлар ели, тууысқанға бауырлас, бирлиги бузылмас» Уатан жырланды. Қармыс «Даңқлы партияма» қосығында былай деп жазады:

«Дослық, тууысқанлық бар,
Барлық адам сүйсінген,
Бирлик бар сом полаттай,
Қайысыуды билмеген».

Уллы рус халқы менен дослық, сондай-ақ басқа да халықлар менен тууысқанлық қатнас әдебий шығармаларымызда елеули орын ийелейди. Буның былай болуы ыызамлы да. Өйткенн, рус халқы менен дослық байланыста басқа да халықлар менен болған дослық қатнастан ажыратуу мүмкин емес. Хәм де басқа халықлардың тарийхий тәғдирлеринде, экономикалық-сиясий өзгерислеринде рус халқының роли әжайып үлкен. Рус халқы Советлер Союзының составындағы халықлардың ғамхор-қорғаушысы ғана емес, ал ол басқа Европа, Азия халықларының тәғдирлеринде де көрнекли роль атқарады. хәм атқарып киятыр. Мине, усы байланысты сәулелендириу, оның тийкарын сүүретлеу қарақалпақ совет жазыушыларының да хұрметли ұазыйпасы.

Рус халқына алғыс, терең миннетдарлық, ағаға инилик сезим, Н. Жапақовтың «Уллы рус халқына» топламына кирген қосықларда шебер берилген деуге болады. Шайыр өзин рус халқынап бөлек алмастан оның

менен қанын да, нанын да, турмыс бахтын да бир деп оғада дурыс көрсетеді. Қарақалпақ халқына өнер-билим үйретіп, қараңғылықтан көзін ашқанда рус ағамыз, қарақалпақ халқының бахытлы, шадлы болуын уллы рус халқының атына нызамлы түрде байланыстырады. Соның менен бирге уллы рус халқына шып жүректен алғыс жоллайды:

Нығайтып бирликти,
Көрсеткен ерликти,
Гүрестің жолларын үйретіп бизге,
Жайылған даңқы,
Уллы рус халқы
Мың-мың рахмет айтамыз сизге».

Бул идея Наурыздың «Ағама» қосығында да ушырасады.

Қ. Досановтың «Қарақалпақстан», «Иван Ивановичке» қосықтарында жоқарыда айтқандай-ақ рус халқының қарақалпақ халқына көрсеткен дослық-тууысқанлық иси жырланады. Шайыр өз республикасының Совет власты жылларындағы қолы жеткен ийгиликпен табысларын, табысқа ерисиуде рус ағасының ғамхорлық, дослығын көрсетеді:

«Хақ кеуіл, мийман дос, мийнеткеш халықпыз,
Қәдірли төримиз досқа арналған».

Тап усы айтқанындай-ақ қарақалпақ халқы рус халқының дослығын ҳеш уақытта да умытпайды, мәңги ядында сақлайды:

«Рус адамының дослық үлгисин
Халқым қәдірлейди, мәңги умытпас,
Хәр бир адымыңнан аға бауырлас,
Кордим иқақын тууысқанлық белгисин.
Сиз бас болып құрдың жаңа турмысты,
Рус халқын кирсиз жүрегим сүйер..»

Шайыр рус халқына тән болған қақыйқатлық, әдиллик, адамгершилик, терең ойлылық, сабырлылық, әпиуайылық ҳәм жарқын жүзлиликте өз қәсийети сыпатында көтеринкилик пенен мақтаныш етеди. Рус халқы дәреткен адамзаттың данышпанлары сондай-ақ, олардың биринши болып жеңимпаз социализмнің байрағын

көтеріні, езилген көп миллетли халықтардың бахтын ашқанлығы автордың шығармаларында өзінің көркем формасын тапқан.

Азат республикалар аўқамын мәңгиге бириктирген уллы рус халқының роли жазыўшыларымызда тек рус халқына арналған темаларда ғана сүүретленбейди, ал әзербайжан, өзбек, қазақ ҳәм тағы басқа халықтарға бағышланған шығармалар ушын да характерли, буларда рус халқының роли тилге алынбай қалмайды. Қ. Досановтың «Туўысқан өзбек халқына», Б. Қайыпназаров «Қәдирли дослар», Ө. Хожаниязов «Украиналы достыма», Х. Сейтов, И. Юсупов, Б. Исмаиловлардың шығармаларында елимиздеги бир адамдай туўысқанлық, татыўлық сүүретленсе, ең алды менен, олардың ағасы рус халқына миннетдарлық, шексиз алғыс билдириледі.

Қарақалпақ шайырлары өз шығармаларында «дослықты күшейтер қуўаныш жырлар» (Нурымбетов Садық) деп үндеў таслайды. Н. Жапақов «Шайырға» қосығында бизиң бахытлы елимизде шайыр дослықтың жыршысы деген жуўмақ шығарады. Х. Сейтов «Мәңгилік даққ», «Умытпайман, шайыр қыз», «Дослық сезимди жырларымнан аңла», «Жырым менен жүрегим жақын, саған туўысқан» деп тастыйықлайды. Демек, усы дослықты жырлаўдан артық шайырларымыз ушын үлкен мақсет болыўы мүмкин емес. Бул дослық темасын жырлауда шайырларымыз бир-бирин, әлбетте, қайталағысы келмейди, форма жағынан оригиналь, өзіншеллиги болыўына умтылады. Өз апа тилинің қасиетлерин шебер ийелеў тийкарында Аббаз татыў дослықты өз түсинигинше жырлайды:

«Жаңа жылдың бахтына биз тилеклес,
Табақта бармақлас, исте билеклес.
Тамырлас туўысқан жауда жүреклес.
Қуўанышта қарсы алған елим бар»

деп Аббаз бул идеяны афоризмлик мәниде береді.

Қарақалпақ шайырлары совет мәмлекетиниң беккем күшиниң тийкары бизиң мийтиндей дослығымызда екенлигин жырлаў менен қатар усы дослықты күшейтиуде СССР дың пайтахты Москваның ролин умытпайды, олар Москваны қаҳарман қала, дослықтың, тынышлық турмыстың байрақшысы деп таныйды. Тең право-

лы 16 республиканың жүрегиниң ушласқан жери—Москва екенлигин Жолмурза Аймурзаев былай сүүретлейди:

«Халқың азат, жериң бахытқа мекен,
Омириң рәхәт, жан үстине жан.
Уатаныңда неше миллет болса да,
Барлығы бир айрылмастай тууысқан,
Намысы бир хәм қаны бир, жолы бир,
Олар гүреслерде бирге қосқан үн.
Олар басындағы қара түшлерди,
Жоқ етип, нур сенкен сеннен шыққан күн».

II. Жапақов Москваны «Еркин халықларға мийуе-ли бағ, дослық орайы» «Москва» деп атаса, К. Досанов «Бахыт хәм ҳақыйқатлық, дослықтың ушласқан жери» деп сүүретлейди.

Әдебиятымызды уллы дослық идеясы тек лирикалық қосықлардың темасы болып қалған жоқ, ал ирири поэмаларының да тийкарғы объекти болды. Жолмурзаның «Айдын жол», Наурыз бенен Хожабектиң «Гүлленген ауыл», Қ. Досановтың «Дослар», И. Юсуповтың «Акация гүллеген жерде», Т. Жумамуратовтың «Украина» поэмаларында да усы мәселеге көп орын берилген.

Беккем дослық идеясын сүүретлеу жағынан қарақалпақ совет драматургиясы тарийхында «Айгүл хәм Абат» үлкен орын ийелейди. Бул ҳақыйқат интернационализм мотивин жырлаушы шығарманың қатарына киреди. Пьесада Қарақалпақтаңда совет властын орнатыу мәселеси сөз болып, бул әҳмийетли исте қарақалпақ Абаттан басқа рус Сафронов, өзбек, қазақ, түркмен, тәжик халқының үәкиллери қатнасады. «Әсиресе пьесаның соңғы картинасы—финалда әсирлер бойы әрман еткен уллы дослықтың салтанатлы жеңиси көринеди. Жазыушы командир Сафронов баслаған дослар отрядын сүүретлеу арқалы бизге бул миллетлердиң үәкиллерине тәп болған ортақ белгилерди, яғный олардың бәриниң де дослыққа садықлығын тастыйықлап береди.

Усылардың ишинен, әсиресе, көзге айрықша түсетуғын Сафроновтың дослық белгиси, жүрис-турысы, салмақлы сөзи, характери оқыушыда шексиз сүйиушилик сезмин оятады. Сафронов қыйын моментлерде

албырамастан, қупияда жол, қысылғанда сөз табатуғын, жеңіске бекем исенетуғын адам. Ол аз сөзлі, терең ойлы. Оның «Қарақалпақ халқын жеги жауыздардан азат етіу ушын алға, атланыңлар!» деген сөзи азатлықтың өзи болып көринеди. Хәр түрли миллет уәкиллеринен қуралған дослар отрядын қарақалпақ халқы көптен күткен әдиули әрманындай күтип алады, усы дослардың шын жәрдеми менен қашшаннан-ақ гөзлеген мақсетине ериседи.

Уллы Уатандарлық урыстан кейин жазылған «Жауынгер дослар», «Ауыр күнлерде» повестлеринде де тийкаргы темасы қыйын күнлерде бурынғыдан да бетер бекемленген бизиң халқымыздың дослығын сүүретлеуден ибарат.

«Жауынгер дослар» да автор қарақалпақ жигитлери Өтеген, Шамурат хәм рус жигитлери Владимиров, Журбалардың образын дөретти. Булар арасындағы дослықты сүүретлеу шығарманың ең әхмийетли моментлерин қурайды. Булардың бәри де дослық тийкарында: «Бир адымда кейин шегинбеуимиз керек, артымызда Сталинград, Волга» деп ант етеди. Усы антқа қандай қыйын саатларда да шыдам береди. Жазушы шығармаға қатнасыушы жауынгер дослар образында социалистлик жәмийетке берилген адамлардың рухый байлығын, гүресшеңлик қәсийетлерин береди. Журба менен Өтегеннің урыс ишиндеги демалыс уақтында сөйлескен сөзлери де, Владимиров пенен Өтегеннің «тил» тutyуға атланған сапарындағы уақыяларда дослық бизиң көз алдымыздан айқып өтип жатады. Владимировтың тәсиринде Өтеген сада адамнан ҳақыйқат өзиндей қахарман болып жетиседи. Шығармадағы бир характерли нәрсе автор Өтеген, Шамуратларға рус досларының жақсы қәсийетлериниң кем-кемнен сиңип барғанлығын сүүретлеу болып табылады.

Жас жазушы А. Оразовтың «Ауыр күнлерде» повестинде де Уатандарлық урыс дәуириндеги уақыя сөз болады. Уатандарлық урыс жылларында СССР халықлары дослығының бурынғыға қарағанда да күшли көрингенлиги, фронт хәм тыл бирлиги, уллы дослық хәм усы дослықтың нәтийжесинде бизиң жеңисимиз сүүретленеди. Қарақалпақстанлы Нәзигүл, Плис, москвалы профессор Морозов, Аркадий, өзбек

Ярматлар арасындағы қатнас бұрынғы тарихый дослықтан әлде қайда беккем хәм күшли. Әдебияттағы дослық темасын сөз еткенде, оның хәр түрли формада көриниўин айтпай кетнў мүмкин емес. Туўысқан республиканың тәбият пейзажын сүүретлеў арқалы да И. Жапақов, И. Юсуповтың Кавказ, Кисловодск тууралы шығармалары миллет ўәкиллерин көрсетиў менен де дослықты ашып береді.

Қарақалпақ шайырлары өз шығармаларында уллы дослық, тынышлық, ушын гүрес, халық демократиясы еллері менен дослық қатнасты беккемлеў мәселелерин де жырлап киятыр. Жер жүзинде тынышлық орнатыўды, агрессорлардың жауызлық, хәрекетине жол қоймаўда халықлар дослығы үлкеп күш. Сонлықтан да қарақалпақ шайыры Садық Нурымбетовтың сөзин қайталап «Тынышлық, дослық егиз» деп үндеў таслаудың әҳмиетин биз жақсы билемиз. Совет халқы бизиң буннан былайда гүллениўимиздиң тийкары—халықлардың митиндей бирлиги, беккем туўысқанлық деп биледи.

Әлбетте, халықлар дослығы өзинен-өзи өсип, беккемлене бермейди. Ал, реакцияшыл идеяларға қарсы кескин гүресте, миллий шеклениўшиликти аяўсыз әшкаралаўда ғана өсип нығаяды. Адамлардың санасындағы феодаллық қалдықларды, уллы дослыққа зыян келтиретуғын көринислерди сүүретлеў—әдебияттың бас темасынан есапланады. Бирақ та, усы жағдайлар бизде азлы көпли сөз болғаны менен, елеге шекем характерлер, жарқын образлар арқалы көринген емес. Бул тараўдағы қарақалпақ жазыўшыларының ўазыйпасы—халықлар дослығы идеясын хәр тәреп-леме шешнўден, усы дослыққа кедерги болған жат идеологияны аяўсыз әшкаралаўдан ибарат. Уллы дослықты жарқын образлар арқалы көрсететуғын көлемли шығармалар жазыў—оқыўшы жәмийетшилигиниң көптен берли күтин отырған әрманы.

Бизиң Ұатанымыздың буннан былай да гүллениўиниң оғада әжайып планын айқынлық пенен сызып берген Коммунистлер партиясының XX съезди совет әдебиятының өсиўиниң түпкиликли мәселелерин ортаға қойды. Усы ўазыйпа тийкарында бизиң халқымыздың жарқын келешегин, коммунизмге қарай алға табыслы баратырған совет мәмлекетиниң беккем дос-

лығын әдебиетте сәулелендириу қарақалпақ жазушыларының әдиули творчестволық миннети болып табылады.

1956-ж.

ЖАС ЖАЗЫУШЫНЫҢ БИРИНШИ АДЫМЫ

«Секретарь»—ири шығармалар дәретиу жолындағы жас автордың биринши повести. Повесть «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының 1956—жылғы 2, 3, 4 санларында жарияланды. «Секретарь» повестиниң ишинде сөз болатуғын негизги уақыялар мыналардан ибарат:

Уллы Уатандарлық урыстың дәслепки күнлеринде Атамурат, Әмет хәм Сержан деген үш бала өзлериниң әкелерин фронтқа жөнелтип, олардың кеткенлигин үйлерине хабарлайды. Солардың ишинде биреуи—Атамурат фронтқа кеткен әкесиниң орнын жоқлатпай үйде хәм жумыста үлги көрсетеди. Биринши болып комсомолға өтеди хәм колхоз исиңе жәрдем береди.

Жас жазушының биринши адымында айтыуға турарлық жетискенликлер жоқ емес. Мектеп жасларында жоқары моральлик сыпатлардың орын табыуын, урыс жылларышың айрым реаль деталларын, жаслардың ата-ана, тууғанларышың қахарманлық ислерин өз шамасынша сәулелендириуғе ерискен.

Автор урыс уақтында тылдағы адамлардың, фронттағы жауынгерлердиң хәрекетине болған қызығыушылықларын көрсетиуде де белгилли дәрежеде сәтли адым жасаған: Совинформбюроның хабарын жийи-жийи еситтирип турады. Сондай-ақ жазысқан хат арқалы да тыл менен фронт байланысын көрсеткен.

Мектеп жасындағы балаларға тән болған айрым характерли белгилерди сүүретлейтуғын орынлар оқыушыны өзине тартып, шығарманы ықлас пенен оқыуға ийтермелейди. Бул айтылғанлардың барлығы да сөз болып отырған шығарманың жетискенлик жақларынан гүуалық береди хәм жазушының көркем шығарма дәретиуғе уқыбының бар екенлигин дәллийлейди.

Повестеги көтерилген негизги идея улыуа совет әдебиятында көп сөз болған менен, бизиң қарақал-

пақ совет әдебияты үшін жаңалық екенлігі даусыз. Сонлықтан жас автордың шығармасындағы идея құ-
ұатлауға турарлық. Бірақта, сол сөз болған идеяның
повестегі көркемлік жақтан шешилиуіне келсек, биз
көп орынларда жазыушының еле тәжірийбесізлігін,
сүүретлеп отырған материалды толық билмейтуғын-
лығын, бірден шама келмейтуғын көп мәселені ше-
шиуге асыққанлығын көріп қаламыз. Ұр қандай жас
жазыушының шығармасына тән болған кемшиллік
«Секретарь» повестіне де тийіслі.

Повестегі геройлар автордың сүүретлеуі бойын-
ша екі группаға бөлінген. Буның биринші топарына
Атамурат киреди. Екинші группаға Сержан хәм Әмет-
лер жатады. Сержан да шығарманың ортасында бар-
май жақсылардың қатарына қосылып, Әметтің бір
өзі ғана қалады.

Автор Атамуратты мектептегі үлгілі оқыушылар-
дың қатарында көрсетпекші, бірақ бул ойы шын-
лықтақ узақ. Әкесі фронтқа кеткеннен баслап ол
«жаслықтан» айрылады да, үлкен адамлар ойлап бил-
мейтуғын іслердің инициаторы болады: «Атамурат
күндегіден бүгін ерте оянды. Ол өзіні енді усы үй-
дегі үлкен азамат ретінде сезеди. Халық қатары күн
кеширіп, әкесі Жумамураттың бар-жоғын билдир-
меуді ойлады. Азаңда оянуу пәтіннен жууынбастап
барып қорадағы малларды жайғастырады. Отын май-
далайды. Отты жағып та жиберди».

Тек булар ғана емес, Атамурат оқыушы балалар-
ды жыйнап, оларға ақыл айтады.

Бул жерде үлкен адамдай терең толғанып, көп ой-
ланған «идеал» баланың ғана схемалық образы бар.
Ал, 14 жас шамасындағы мектеп балаларының өзлери-
не тән болған балалық, жаслық белгилери қайда!?
Колхоздың өмирине тиккелей араласып, парторг пенен
ақылласып жүрген, мектеп балаларын жазда пишен
орыуға көндирген мектепте комсомол комитетінің сек-
ретары болған Атамураттың өзі усы хайран қалар-
лық ақылды кимнен үйренди? Ямаса бірден солай,
басқалардан зийрек болып тууылған ба? Буған шы-
ғармада жууап жоқ.

Атамурат образы күшейтип көрсетиу үшін автор
ұр қандай ісенімге сыймайтуғын хәдйіселерди де

оған ислетеди. Тоғай ишінде жасырынып жатқан Атаханды тауып алатуғын да сол бала!

Атамуратқа қарама-қарсы қойылған Әмет образы. Жазыушы бунда Атамурат ислеген барлық ислерге қарсы турыушы оқыушыны көрсетпекши болған. Әметтиң еткен ҳәрекетлери, әлбетте, душпанлық қатнастан шықпаған болыуы керек.

Ал, шығармада Әмет хәм Атамуратқа қарағанда да өзгеше бир образ бар: бул Сержан. Ол өжет хәм тоц мойын, өз билдиги менен жүреди. Сержан кейин комсомолға өтип, секретарьдың ең әхмийетли ўазыйпасын орынлайды. Сержанның ҳәрекетинде де исе-нимге сыймайтуғын орынлар көп: ол да Әмет сыяқлы сум. Бирақта тоғайда душпанның қолына түскен Сержанның өлмей қалыуы, оны Атаханның өлтирмей кетиуи де шынлықтан узақ. Өзиниң Ұатанын сатып, путаның арасында күн кеширген Атахан оны аяп қалдырмас еди. Автор бундай трагедиядан қашқан болыуы итимал, бирақ ўақыяның шешими солай болыуы керек. Автор Сержанның ҳәрекетин Павлик Морозовтың ҳәрекетине уқсатаман деп ойлаған болыуы мүмкин, бирақ уқсата алмағаны өкинншли.

Повесте мектеп жасындағы жас өспирим балаларға тән болған фантазия жоқ, олардың қызықсынатуғын нәрселери, билиуге қумарлығы, нәзик ойлары кишкене дәуири көзге елеслемейди.

Повесте қызлардың да ўәкили сүүретленген, бирақта ол қыз балалардың характерлери пүткиллей қәлемге илинбей қалған. Олардың аты аталып, көпшилик пенен бирге жүргени болмаса, басқа сыпатлары жоқ.

«Секретарь» мектеп жасларының турмысын сүүретлейтуғын шығарма. Олай болса, мектеп муғаллимлери менен улыума коллективниң тәрбиялық тәсири, ата-аналар арасындағы жұмыс, пионер шөлкеми де сөз етилиуи керек. Дурыс, автор мектеп директорын көрсетеди, бирақ ол көркем образ дәрежесине көтерилмеген. Ал Қууанышбай муғаллим бир-еки үйге кирип жүрген болады, бирақ та ол да улыума қурғақ сөзден аса алмайды.

Автор шығарманың көп жеринде колхоздың комсомол шөлкеми жөнинде айтады, бирақта оның жұмысқа қатнасы, жас комсомоллар арасындағы роли,

тәрбиялік ислери ҳеш көринбейди. Шығарманың басылы геройларының тәрбияланыуы, жетилисиуи ең алды менен сол колхоздың комсомол шөлкемине де байланыслы. Сонлықтан автор комсомол шөлкемниниң образын толық ҳәм жан-жақлы ашып беріу арқалы оның жаслар арасындағы орнын көрсетиуи тийис еди. Бул шығарманың сийсий өткирлигин арттыруға, сондай-ақ унамлы геройлардың характерин ашыуға жәрдем беріуи сөзсиз еди.

Мектеп турмысына арналған бул шығармада, бизниң пикиримизше, Әметтин әкеси Атаханның ҳәрекетиниң шығарманың улыма композициялық қурылысына қатнасы жоқ сыяқлы. Дурыс, урыс жылларында Атахан сыяқлылар болды, усы темаларға арналған шығармаларда булардың типин берилген («Шын жүректен» романындағы Варвараның күйеуи). Жас авторға бул образ қандай зәрүр болғанлығы Әмет образына байланыслы болса керек. Бирақ, онсыз да Әметти өжет ҳәм тоң мойын етип сүүретлеу арқалы да көрсетиу мүмкин еди. Ата-анасына бола Әметти барлық коллективтен бөлип алып, бетине күйе жағып көрсетиу, сондай-ақ оның семьясының балаға айтыуға болмайтуғын сырларын Әметке билдирип қойыулары да көркем шығарманың қурылысына үйлесимсиз.

Т. Қайыпбергеновтың «Секретарь» повестинде булардан басқа да кемшиликлер: автор сүүретлеулериниң биргелкилиги, стиль жағынан кеткен кемшиликлер бар, бирақ олар шығармада басым орынды ийелемейди. Тийкаргы кемшилик жоқарыдағылардан ибарат.

Бул жоқарыдағы кемшиликлерди көрсете отырып, биз жас авторды «талантсыз, шығарма жазыу қолынан келмейди» демекши емеспиз. Авторда талант та, жазыуға ийкемлик те, соның менен бирге тәжирий-бесизлик ҳәм шалағайлық та бар. Уазыйпа—турмысты терең үйреніу, қолға алған теманы көркемлик дәрежесине ылайық шешіуге ерисиу, жаслардың минез-қулық ҳәм психикасын жете билиуден ибарат.

1957-ж.

ОКтябрь хэм қарақалпақ совет поэзиясы

Жәмийетте жана дәуір ашып, халықлардың тарийхый тәғдирлеринде үлкен рол ойнаған, экономикалық сиясий хэм мәдени өмирде көрилмеген өзгерис туудырып, адамзат тарыйхында жаңа дәуірди тастыйықлаған Уллы Октябрь революциясының жеңиси нәтийжесинде бизиң елимизде адамды-адам езиу сапластырылған жәмийет пайда болды. Усы жәмийетти, яғный социалистлик жәмийет орнатыу исин сүргиншен-сүргинге, қууғыннан-қууғынға айдалып, ауыр қыйыншылықларды басынан кеширген хэм бул жолда қан төккен адамзаттың ең жақсы уллары үзликсиз әрман еткен еди.

Уллы Октябрь революциясы бизиң елимизде миллий күштен интернационаллық күшке, жер жүзиндеги бирден-бир революцияшыл хәрекеттиң алдыңғы қатарлы бригадасына айналған даңқлы Коммунистлер партиясы менен В. И. Лениннің басшылығында жеңип шықты. Уллы Октябрь революциясы тек экономикалық хэм жәмийетлик, сиясий қатнасықлар тарауындағы революция болып қалмастан, рабочий класының ақылындағы хэм идеологиясындағы революция болды.

Бурын езиушилик хэм қуллықта жасап келген қарақалпақ халқы да Октябрь революциясының жеңиси нәтийжесинде биротала бахытқа еристи, оның социалистлик мазмундағы әдебияты да сол революцияның бел баласы, ол Коммунистлер партиясының күнбе-күнди ғамхорлығы нәтийжесинде өзиниң усы күнди дәрежесине жетти. Октябрь революциясының жеңиси нәтийжесинде пайда болған әдебиятымыз хәзир көркем творчествоның барлық жанры бойынша рауажланып отыр. Поэзия жаңа социалистлик мазмунға өтсе, проза драматургия хэм әдебияттануы илими менен критика совет хукимети жылларында ғана пайда болды. Бул жанрларды бурынғы қарақалпақ әдебияты усы сөздиң толық мәнисинде билген емес.

Әлбетте, партиялылық пенен сууғарылған социалистлик әдебият жасау иси ап-аңсат бола қойған жоқ. Советлик қурылысқа шекем халықтың сауатсызлығы, жазба әдебият дәстүрлериниң болмауы, үлкен гедерги болғанлығы сөзсиз. Бирақта, жаңа

социалистлик заманың жыршысы болған хәм Коммунистлер партиясының миллет сиясатынан нәр алып, алға қарай гүллеп баратырған әдебиятымыз азатлық алған халқымыздың уялы қуанышың жырлады. Қарақалпақ совет әдебияты өзиниң биринши күннен баслап кең халық массасына совет мәмлекети менен Коммунистлер партиясының сиясатын пропагандалаушы, оларды жаңа турмыс қуруға шақырушы жалынлы шығармалары менен көзге түсти. Өзиниң биринши дәури ушын характерли болған кемшілік хәм жетпеспеушликлерине қарамастан ол салғаннан тууры жолда хәм партиялық ленинлик принципти бекем тутты.

Социалистлик поэзиямыз болсын, ямаса жаңа ғана ғаз тура баслаған проза менен драмалық шығармаларда болсын, қарақалпақ жазыушыларының Уялы Октябрь халыққа берген бахытлы заманды, жаңа советлик қурылысты жырлау менен үни шықты. Бул тема тап хәзирги күнге шекем қарақалпақ әдебиятының ең баслы темасы ретинде орын алып киятыр, бунан кейин де қарақалпақ әдебияты жаңа заманға тийкар ашқан бул революцияны сәулендирушн кең полотнолы шығармалар дөрете береди.

Совет хукиметиниң биринши жылларында қарақалпақ әдебияты жаңа дәуирди жырлап, халықты Коммунистлер партиясының әтирапына жәмлениуге шақырса, оннан кейинги жыллары сол жаңа турмыс пенен пите қайнасып өскен совет адамларының ерлик пслерин сәулендирди. Уялы Уатапдарлық урыс күндеринде Октябрь берген бахытты қорғауға көп миллионлы совет халқы менен атланды, халқымызды азатлық гүреске рухлаңдырып, алдыңғы сапта болды. Хәзирги дәуир жәмийетни қурып атырған халқымызға актив жәрдем бермекте. Демек, Уялы Октябрь революциясы қанша уақыт өтседе генермейтуғын, барлық дәуир ушын актуаль тема екенлиги усыннан айқын көрinedи.

Қырық жыллық дәуир ишиндеги қарақалпақ совет поэзиясында әдебиятымыздың биринши уәкиллери Аяпберген, Аббаз, Хожамет, Асан. Жолмурзалардан баслап, оның жас уәкиллери Ибрайым Юсупов, Өсербай Хожаниязовлардың шығармаларында да Октябрь революциясы темасы қызыл жипке дизгендей ап-ай-

қын өтіп жатады. Бул тууралы шығарма дөретпеген қарақалпақ шайырын табыу қыйын. Уллы революцияның халыққа әперген жемисін жырлау үшін хәр бир қарақалпақ шайыры өзінің жыр кестесін төкті, оған деген перзентлік сезімін баянлады.

Қарақалпақ совет поэзиясында Октябрь революциясының жырланыуы тууралы тоқтағанда ең алды менен Аяпберген Муусаевтың жанлы поэтикалық, хакыйқат турмыстың өзінен алынған шығармалары кеуил аударады. Бурын ауыр азап астында жасап, көпшилик халық массасы көрген қыйыншылықты өз басынан кеширген шайыр бириншн күннен-ақ революцияны үлкеп қууаныш пенен қарсы алды хәм оған өзінің ең жақсы қосықларын арнады. Қарақалпақ совет поэзиясының ең белгилн шығармасы сыпатында көзге түсетугын шайырдың «Бола баслады» қосығы усы мәселеге арналған еді. Бул өз Автономиялы областына ийе болған қарақалпақ халқының атынан Коммунистлер партиясына хәм совет мәмлекетине айтылған алғыс еді. Қосықта бастан аяқ өтіп жататуғын тийкарғы идея бул—азат халықлардың бойын кернеген қууаныш хәм жаңа заманның артықмашлығын сүүретлеу:

Жаңа тәртип болды хұррият замап,
Кетти басымыздан қайғы-ғам думан,
Заманымыз енді болды абадан,
Кәмбағалға нәубет жете баслады.

Аяпберген бул қолға кирген теңликтнң бирден аңсат болмағанлығын жақсы түсінеди, көп ғана қан төгнү менен жеңгенимизди сүүретлейди.

Бул азатлық бирден болған емести,
Қан төгилмей аңсат болған емести, —

деп жазды шайыр. Қалың көпшиликтнң басынан қараңғы думанды серпилткен Уллы октябрь шайырдың да басынан ауыр турмыс буғауын алып таслады. Сонлықтан да ол өзін усы азатлыққа шыққан көпшиликтнң бири сыпатында қарайды, бурынғы «Ғәрип» атынан қутылып, еркин азатлық турмысқа жетискенлигин мақтаныш етти. Октябрь берген бахытты жырлағанда ол өз басындағы қайғының ұмыт болғанлығын

ғын айтып, буны улыўма халық бахты менен байланыстырады:

Ғәрип айтар, бурын не болды ҳалым,
Киймеге тоным жоқ, жемеге наным,
Кемтарлықта қысылып жүрген күнлерим,
Кем-кемнен ол умыт бола баслады.

Аяпбергеннің бул айтып отырғаны тарихий шынлық еди. Октябрь шайыр қусаған мың санлы қаратабан гедей балаларын қуллықтан қутқарып, ауыр күнди умыттырды, бахытлы жаңа жолға баслады. Мийнеткеш халықтың бирден-бир мәнин гөзлеген Уллы Октябрь революциясының бай залымларды тартынан тайдырып, жарлыларға дүзну жол әпергенлигин шайыр бул қосықта үлкен шайырлық йош пенен тилге алады:

Халыққа толдылар дүньяның жүзи,
Көрмеді, гөр болды байлардың көзи,
Бийнтибар болып байлардың сөзи,
Гедейлер өз исин қыла баслады.

Аяпберген өзиннің көпшилик қосықларында жаңа жол менен алға рауажланып баратырған өз елинің табысларын сөз етти. Коммунистлер партиясының әдил сиясатын мақтаныш етти, партия тууралы хәм оның данышпан басшысы Ленин ҳаққында күшли поэтикалық шығармаларын дәретти. Колхоз болып уллы социализмге қәдем басқан бурынғы езилген хәзирги бахытлы мийнеткешлердің қууанышын шайыр қайсы шығармасында болмасып тийкарғы өзек етти. Бизиң социалистлик Уатанымыз мийнеткешлерге, жер суу, өндирис қурааларын берди, олар буны коллектив болып пайдаланды. Коллектив хожалық елдің экономикасын рауажландыруға, мәдений дәрежесин кәтерiuге үлкен жол ашты, кең мүмкиншилик берди. Аяпберген,мине, усы жағдайларды өз қосықларында жырлады. Шайыр бизиң алға өрлеп баратырғанмыз мийнеткешлерге ғамхорлық етип, тууры жол менен алға баслаушы Коммунистлер партиясына байланыслы деп жуўмақ шығарады. Партияның ғамхорлығы нәтийжесинде:

Миллет боп саналып, аталып аты,
Сөйлеген сөзлери шекерден татлы,
Еркин қарақалпақ муқтарыятлы,
Деген сөз хәр жерден шыға баслады.

Аяпберген совет Ұатамының уллы күшине, оның бахтияр кележағына үлкең исеним менен қарайды, социалистлик идеясын айрықша поэтикалық жигер менен жырлайды, бурынғы езилгенлерди қуллықтан қутқарған бирден-бир революцияға шын жүректен алғыс билдиреди: Халқымызды усы Ұатанның қәдири-не жете билиўге шақырады:

Елимиз бағ, мысал уллы бир дарақ,
Шақасы кеткендур хәр жаққа тарап,
Жедик биз мийуасын хәм палын жалап,
Хәр ким оның қәдири билмек керекдур.

Аяпберген Октябрь берген бахытты жаўдан қорғаў кереклигин айтып, совет мәмлекетине, Коммунистлер партиясына шексиз миннетдарлық билдиреди. Октябрь революциясының жеңиси менен күннен-күнге хәуиж алып баратырған жаңалықты өз көзи менен көрген шайыр усы жаңалық ушын өзиниң барлық шайырлық күшин жумсады.

Аяпберген шығармалары өзиниң оригиналлығы менен де дыққатқа миясар, оның хәр бир шығармасы халыққа түсиникли, күтә жай, соның менен оғада көркем болып келеди. Революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясының демократиялық арнасы менен өскен шайырдың шығармаларында советлик шынлықтың күшли тәсири көриў мүмкин. Халық поэзиясының жетискенликлеринен пайдалана отырып, ол өз қосықларының халыққа түсиникли болыўы ушын да гүресті. Халыққа түсиникли көркемлеў қуралларын табыў, контрастлық параллелизм менен жазыў Аяпбергеннің тийкарғы приемларынан есапланады.

Октябрь революциясы темасын кең жырлаган шайырлардың бири Аббаз Дабылов болды. Шайыр тек Октябрь революциясының жеңиси менен өз оқышыларын тапты хәм терең лирикалық шығармалар менен көпшиликтиң нәзерин аударды. Аббаздың «Өткен күнлерден қутылдық», «Октябрьде» деген қосықлары бурынғы хәм хәзирги дәуирди салыстырыў арқалы үлкең шынлықтың бетин ашып береді. Өткен тур-

мыстың картинасын беріп шайырға жаңа заманды айқын суретлеуге мүмкіншілік береді. Бай залымдардың қысымы, қайғыдан жүзі сарғайған ауыр азап астында жасаған жарлылардың трагедиясы оқыушының көз алдынан бірме-бір өтіп жатады:

Ески турмыстың уақытында,
Патша отырды тахтында,
Шыға алмадым хеш жақтыға,
Алдын ашпай соқпағымның.
Қайғыдан күн көре алмадым,
Шалқып дұрап сүре алмадым,
Душпанға таяқ ура алмадым,
Сабы сынып тоқпағымның.
Айтқанда арзым пипеген,
Усынса қолы жетпеген,
Шымбайдан ары өтпеген,
Күні құрсын баяғының.

Бұл бір ғана адамның қайғысы болмастан, ал барлық езилген мийнеткешілердің муңы еді. Октябрь революциясы, мине, усындай турмыстан қутқарды, халықтың душпанын туншықтырып, оған мәңгиге азатлық әперді. Октябрьге арналған Аббаздың қосықларындағы күшлі леп, оған деген шексіз мийнетдарлық усыннан келип шықты. Аббаз халық қуанышын былайша жырлады:

Халықтың душпаны туншықты,
Мәңгиге халыққа күн шықты.
Бизлерден шадлы үн шықты,
Азат болып Октябрьде.
Асқар-асқар таудан асып,
Сәуірледім кеулім тасып,
Табанымды тегіс басып,
Құржы қанды аяғымның.
Барлық халқымыз болды тоқ,
Көкіректе хеш әрман жоқ,
Душпанларға тийгелі оқ
Барлық халқымыз болды тоқ,
Көкіректе хеш әрман жоқ,
Ашылғаны мәңгі ығбалымның.

Қосықтың соңғы қатарларында шайыр социалистлик революцияның әқмийетін ашып беріуге өтеді. Автордың салыстырыу хәм тенеулерінде толып атырған жаңалық хәм жаңа сөз құрамлары бар. Аббаз шайырдың бұл темадағы қосықтары ушын бір характерли

нәрсе сонда, шайыр өзи сүуретлеп атырған жагдайды тап өз басынан өткендей етип бере алады. Автор өз шығармаларында ҳақықат бақсы-жыраулардың да тек бизиң күнимизде еркин сөйлеуге мүмкиншилик тапқанын көрсетеди. Бул жагдай Аббаздың өз басында да болды: тек совет революциясының жеңиси тийкарында ғана творчестволық искерлигиниң өсиүше мүмкиншилик тапты. Аббаз қарақалпақ аўылындағы бурынғы езилген қаллаш-дийханлардың совет мәмлекетине шып тилеклеслигин көрсетти, аўылға келген жаңалықты үлкен миннетдарлық пенен мақташып етти.

Октябрь революциясы көплеген қарақалпақ шайырларының шығармаларында кеңнен орын алды. Бунның, әлбетте, өзинше заңлылығы да болды. Иешше жыллап езиўшилик астында жасаған қарақалпақ халқы тек Октябрь революциясы тийкарында бахытлы турмысқа ерисип, уллы рус халқының ағалық жәрдеми, Коммунистлер партиясының миллет сиясатының дурыс әмелге асырылуы менен өз алдына еркин республика болды. Халықтың бай аўыз әдебияты хәм классик әдебиятында әрман етилген еркинлик заманды олар енди өз көзи менен көрди. Сонлықтан, олар бул темаға тоқталмай өте алмады.

Өзиниң өшпес жаўынгер сиясий лирикалары менен қарақалпақ совет поэзиясында белгили из қалдырған Хожамет Ахметов жалынлы комсомоллық епкии менен өзиниң барлық шайырлық талантын Уллы Октябрьге арнады. Оның «Қарақалпақ», «Кел, қурдаслар», «Октябрьдиң саўлаты» деген қосықлары совет шыңлығының характерин ашып беріўши шығармалар.

Республика тарийхындағы қолға кирген барлық жаңалық, тазадан ашылған мектеп, жаңа қурылыс, мәдений орынлар хәм т.б. Хожаметтиң қосықларында Октябрьдиң саўлаты деп түсиндириледи. Турмыстың аўыр қысқысын көрип, өшер алдынан «революция тунғыйық түбинен өмирдиң бетине айдап шыққан» батрақлардың жаңа бахытлы заманға болған қуўанышы, алғысы баян етиледи. Шайыр өзиниң бир қосығында:

Октябрь жол сызып, жұртты теңгерип,
Хүкиметти қаллаш услап меңгерип,

Халық қатары саған жарық күн беріп,
Қараңғың жарыққа дөңді қарақалпақ,

— дейді.

Қосықта бастан аяқ Октябрьге терең сүйінушілік ап-айқын сезіліп отырады. Бизің өз алдымызға отау тигінуиміз, батрақлардың сана-сезимінің өсіуі, техника жаңалықтары, құрылып атырған колхоз хәм басқалар — Октябрь саулаты деп жуумақ шығарады. Қарақалпақ халқының өз алдына отау тигіп, жаңа турмысқа аяқ басыуы Октябрь саулаты болыу менен бирге шайырдың көрсетуінше Россиядағы революцион классқа да байланысly екенлігін ол ядынан шығармайды.

Өзінің жаңа пайда болыу хәм қәліплесіу дәуірін басынан кешіріп атырған поэзиямыз Октябрьди жырлау менен үні шықса, алдыңғы қатардағы рус әдебиятынан оқыу-үйреніу арқалы, совет шыңлығы тийкарында өсті хәм рауажланды. Қарақалпақ шайырлары Октябрь менен бирге халыққа бахытлы күннің келгенлігін мақтаныш етті. Талантлы шайыр Жолмурза:

Кеше ханлар заманында
Мийнеткешлер хәлсиз еді,
Сол қышынлық қаматында
Мендей жанлар тилсиз еді.

Октябрьдің таңы атып,
Мийнеткешке ерк берді,
Сол ерке бирге еріп,
Маған сөйлер тил де келді,

—деп жазды.

Шайыр усы Октябрь революциясының жемісін жырлауға өзінің таярлығын билдирді, өзін жаңа бахытлы заманның жыршысы деп есаплайды:

Жолмурза өзінің «Таярман» қосығында бұрынғы ауыр турмысты жан-жақлы ашып бере отырып, пролетариат революциясының нәтижесінде биротала қулықтан қутылғанлығын көрсетті:

Хабар алды пролетар халқымнан,
Келе-келе шықтым сенің қолыңнан,
Шығарды пролетар азап жолынан,
Татуаслама күш қосылды күшіме.

Октябрьден бұрын байға қанша жұмыс ислесе де дурыс хақы ала алмаған, совет хұкимети тусында колхоз қурып, бахытлы заман, турмысқа ерискен жай адамлардың қууанышын жырлау Дәли Назбергеновтың бир қатар шығармаларында орын ийеледи. Шайырдың бир шығармасының лирик геройы:

Бизің ауыл кеңнен қонды,
Кеуіл ашар көркем түр.
Енди ескилик әдира қалды,
Бизде енди жаңа өмир,—

деп мақтанып етеди. Советлик заманың қууанышын жырлау Дәли Назбергеновтың шығармаларында басым орын ийелейди, онда жаңа заманға деген терең сүйнушилик бар.

Тапым атты, шықты күнім,
Жақты өмир шадыман.
Өмир енди қызық бизің,
Қууанышлы бул заман,—

дегенде айрықша мәни бар. Дәли көп орынларда еки дәуирди параллелизм жолы менен салыстыра отырып, оның халыққа түсникли болуын көзде тутады. Мысалы:

Кеше бизге өмир қара көмирдей,
Бүгин өмир жарқыраған шам-шырақ,
Елеследі еки өмир көзиме,
Тура алмадым сонда жигер шалқымай,—

дегенде шайырдың көркемлеу қураллары оғада түсникли.

Мырзағалий Дәрибаев өзиниң «Бизің пама» қосығында өзиниң Октябрьдің бахытлы күнин жырлаушы екенлигин билдиреди:

Шайыр неге сайрамасын намасын,
Бахыт гилти, турмыс гилти өзінде,
Бизің нама сол шадлықты жырлайды,
Уллы бахыт Октябрьдің күнинде.

Уллы Октябрь революциясына арналған шығармаларында шайырларымыз ұақыяны күтә арыдан баслайды, социалистлик революция арқалы жаңа өмирде қол жеткен табыслардың дерегин айқын ашып берну

ушын оны турмыстың барлық өзгерислеринен, тарийхый жағдайлардан излейди. Өткен өмирге қарсы совет елинің бахытлы турмысының таң қаларлық көринислерин тутас алып сүүретлеп болады. Айта кетиу керек, бундай қосықларда гейде мазмун төмен болып келеди. Өйткенн, шайырларымыз өз алдына көп нәрсени шешнүди мақсет етип қояды да, ол мәселени қосықта толық шеше алмай, тек атын айтыу, болмаса табысларды жипке дизнү менен бәнт болады. Көркемлик жағынан құрғақ декларацияға ушырасады. Әлбетте, бундай кемшилик барлық қосықлар ушын характерли деген жуумақ шықпайды, бирақ сол дәуірдеги шайырларға ушырасып қалатуғын еди.

Қарақалпақ совет шайырлары Уллы Октябрь революциясының Ленинің басшылығында әмелге асырылғанлығын көрсетти, беккем турмыс, абадан өмирдің майданға келгенлигин сүүретледи. Егерде, Садық шайыр елимиздеги сыйласық, татыулыққа жол ашып, мийнет көтериңкилигин болдырған өшпес бахыт берген Октябрьди («Уллы Октябрь айдыныңнан») жырласа, Жолмурза Аймурзаев оның халықаралық күшин ашып бернүге талапанады («Сәлем саған Октябрь»). Шайыр И. Юсупов өзиниң «Пахтакеш досларыма» қосығында өз үлкесин «Октябрь таңында қайта тууылған» елсең деп атайды. Автор қарақалпақ дийханының еки өмирин салыстыра отырып, лирик геройға қарата:

Айтшы, дийхан достым! Сол бир заманда.
Сен ким едің, ислеп едің ким ушын?
Жат құрсаңлар шын жумсалған сонда,
Жумыр билегинде қайнаған күшин.
Нурлы Октябрьдің таңы атқанда.
Өзин азат, журтың болды абадан.
Еркин мийнет байрағын сен тутқанда.
Күш енди бойыңа пипес жаңадан.—

деп жазды.

Қарақалпақ поэзиясының уәкиллерн Октябрьдин тарийхый ролин тар мәниде түсинбейди, ал халықлар дослығы, елимиздеги еркин мийнет, көрилмеген гигант құрылыслар да сол темаға байланыслы сөз етиледн. Октябрь революциясының данышпан басшысы Ленинди, оның қәдирдан образын соған байланыслы

бас тема етип алады. Наурыз Жапақов бир қосығында:

Октябрь тууды,
Нур менен жууды,
Партия бас болып азат болды ели.
Ел күши тасты,
Хәм алға басты,
Нурланды жер хәм де алтын қол—,

деп жазады.

Усыған үн қоса отырып, шайыр И. Юсупов жоқарыда аты аталған қосықта:

Уллы рус халқы мәдәткар болып,
Сениң бахтыңды дәретти Ленин,
Октябрь таңында қайта тууылып,
Советлик дәуірде ер жеткен ели,—

деп көрсетти.

Уллы Октябрь революциясының жеңісін дағазалап, жер, суу ҳаққында декрет жазған Ленин рұчкасы, соннан таралған қууанышлы хабар шайыр Қ. Досановтың «Ручка» деген күтә тәсирли қосығында өзиниң көркем формасын тапқан. Советлердиң Пүткілроссиялық II съездинде 1917-жылы, 8-ноябрьде Ленинниң усынысы менен дийханларға жер, халықларға парахатшылық деген сүрен менен атақлы декрет қабыл етилди. Бунда жерлерди ийелеп келген помещиклерден тартып алып, оны дийханларға берди, совет мәмлекетиниң барлық халықлары менен дослық хәм парахатшылық ҳаққындағы сиясатына тийкар салды. Мине, шайыр усы жағдайларды күтә әпиуайы формада оғада тәсирли етип бере алған. Қосықтан мысаллар келтирну артықша болмайды:

Ол ручка менен данышпан Ленин,
Октябрь жеңісін биринши рет
Жазды биз дәреткен жаңа тарийхқа.
Ол жеңіс—ең туңғыш бизиң декрет.
Ол жалғыз бизге емес, барлық адамға
Еи жақын, сүйикли, жолдас қәдирдан.
Ол Ленин ойларын қағазға жазды,
Ол ойлар кир баспай бәрхә жаңарған.
Ол Ленин рұчкасы, уллы адамның
Ети хызметлерин, жолдасы болды.

Ол жазған дәслепки сүйинкли сөзлер
Дүньяға таптытты биз тутқан жолды.

Октябрь революциясы ҳаял-қызларды азат етип, сиясий ҳәм жәмийетлик турмыста олардың тең праволылығын тәмийн еткенлигин қарақалпақ совет шайырлары өзлериниң биринши адымышап-ақ жырлап келмекте. Тек ғана лирикалық қосықлар емес, буған ирири поэмалар да арналды. Жолмурзаның «Жумагүл», Асанниң «Хатира», Мырзағалийдиң «Айпара» поэмалары буған толық дәлил бола алады. Бул шығармаларда, бир жағынан, қарақалпақ ҳаял-қызларының революцияға шекемги аўыр турмысы сүүретленсе, екинши жағынан, оларды бундай күнлик турмыстан тек Октябрь ғана қутқарғанлығын көркем формада ашып берилди.

Соңғы уақытлары жазылған Наурыздың «Қос терек ҳаққында баллада», Х. Сейтовтың «Жетим қыз ҳаққында баллада» атлы шығармалары өткен дәуирдеги қарақалпақ ҳаял-қызларының трагедиялық өмирин бир қанша поэтикалық рәуиште тәуир берген деўге болады. Наурыздың шығармасындағы Гүлжан менен Бекжанның трагедиясы бул сол дәуир ушын күтә характерли жағдай еди. Бул трагедиялық уақияларды сүүретлеп отырғанда совет дәуириниң ҳаял-қызларға әперген бахытлы турмысы көзге айқын елеслейди, сол өткен заманға оқыушы нәлет айтады, ал, Х. Сейтов өз балладасында:

Октябрь тацы етти азат,
Елимде адам баласын.
Боледи бахыт нурына,
Әмнүдәрәя жағасын,
Тапты мәңги бахытты.—

деп жазады.

Қысқаша айтқанда, бурын «көз жасынан кестели шаршысы кеппей» жүрген, ҳәзир социалистлик қурылыстың барлық тарауларында пидәкерли мийнет етип атырған қарақалпақ ҳаял-қызларының образы көплеген поэтикалық шығармаларда өз сүүретлениуин тапты. Еледе буған арналып шығармалар дөреле бермекте.

Ҳәзирги қарақалпақ совет поэзиясы коммунизм жәмийетин табыслы қурып атырған халқымыздың ерлик

салтын көрсетіуіші кең көлемдегі шығармалар дәрет-ти, соның менен қатар, онда еле исленбеген, бірақ өз сәулененіуін күтип турған мәселелер де аз емес. Октябрь революциясының жеңісінен бермағанғы уақыт ишндегін қарақалпақ халқының қолы жеткен әжайыш табысларын поэзияда толық хәм реаль сәуленендірнү — қарақалпақ шайырларының инабатлы уазыйпасы болмақта.

1957-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫНДА УНАМЛЫ ГЕРОЙ ОБРАЗЫН ЖАСАУ МӘСЕЛЕСИ

Тууысқан Коммунистлер партиясының күнбе-күнгі ғамхорлығының нәтийжесинде қарақалпақ совет әдебияты үлкен жетіскенликлерге еристи. Бул жетіскенликлердің бири — унамлы герой образын жасаудан да айқыш көринеди. Унамлы герой образын жасау социалистлик реализм эстетикасының ең әхмийетли хәм жууапкерли уазыйпасы екенлиги белгили.

Қарақалпақ совет әдебиятында унамлы герой образының тийкарғы мәселелери еле жуумақластырылып, бул тууралы илимий пикир айтылған емес. Дурсында да, бул мәселе бойынша қарақалпақ әдебиятының жетіскенлик-кемшиликлериннің үстин ашыу бизнң өсиу процессинизди тезлетнүге жәрдем бернүи сөзсиз.

Әдебиятта унамлы герой дегенимиз кимлер, олар қалай сүуретленнп көрсетилиуи мүмкин, олардың кемшилиги бола ма деген сораулар көптен-ақ мәдений жәмийетшилигимиздің алдында ызамлы түрде қойылып отыр. Совет жазыушыларының Пүткисоюзлық Екинши съездинде совет әдебиятында унамлы герой образын жасау мәселеси кең түрде айтылды. Ал съезд алды жазылған көп ғана критикалық мақалаларда да айрым жолдаслар унамлы геройлар кемшиликсиз, минсиз болыуы керек деген пикирди де жақлап шықты, съезд қатнасыушылары бундай пикирдің социалистлик реализм эстетикасының тийкарғы принциплерине, сондай-ақ бизнң шынлық турмысымызға қарама-қарсы келетуғышлығын атап көрсетти.

Турмыстан алынып, хәр бир жазыушы-шайырдың

жүрек лабораториясында исленген образлардың қандайын да белгилі қәліпке салыуға болмайды. Былайша қәліпке салып жасалған образ қақыйқат көркем образды жоққа шығарып ғана қоймастан, оның шынылық характерін бийкарлап, образды жалаң, қулаққа жақпайтуғын дидактиканы алып барады. Бирақ, бахытқа қарсы, айрым жазыушылар ортасына образды дәслеп-ақ белгилі рецепт бойынша жасауға урыныушылық хәрекетлери де бизде аз көринип жүрген жоқ.

Унамлы герой жасаудағы бундай надурис пикирге атақлы совет жазыушысы К. Федин қарсы шығып. өзиниң съездде сөйлеген сөзинде искусствоны рецепт бойынша жасауға болмайтуғынлығын, художник шығарманы хәр уақыт өз таланты, өз искерлиги, ізленушилиги тийкарында ғана жарыққа шығатуғынлығын көрсетти. Бул пикир Ф. Гладков тәрәпинен де дурыс қууатланды. «Қақыйқат художник — деди Ф. Ф. Гладков,— идеал герой туурасында бос қыяллар менен уақыт өткермеуи тийис». Бул пикирди А. Фадсев те мақуллады.

Дурысында да, оқыушы идеал геройлар менен де, жақсы тәрәпи хәм кемшиликлери миллиграммлап өлшенетуғын, сол тийкарда жасалатуғын геройлар менен қызықпайды. Бизниң оқыушыларымызды қайнаған турмыс процессинен алынған жанлы герой образлары ғана қызықтырады. Шығарманың геройы турмысқа қаншелли жақынырақ болса, оның оқыушы ушын қымбаттылығы да соншелли күшли болады.

Совет әдебиятының күши—оның унамлы герой образларының галлерейасына байланыслы. II. Островскийниң Павел Корчагинниң күши де оның идеалылығында емес, ал турмысқа жақынлығында. Павел Корчагин совет жасларын Уллы Уатандарлық урыс жылларында мәртликке, шыдамлы болыуға шақырды, соған тәрбиялады. Хәзирги дәуирде де ол бизниң жасларымыздың ең сүйикли геройы болып қалып отыр. А. Фадеевтың «Жас гвардия» романындағы Олег Кошевой, Сергей Тюленин, Люба Шевцовалар жетисилген унамлы геройлар. Олардың турмысқа болған жақынлығы бул геройларды бизге соншелли сүйикли жаслар етип танытты. Соңғы жыллардағы әдебиятта Павел Корчагин ямаса жас гвардияшы-

лардың күшіне тең боларлық бизнің жас замандаларымыздың образлары көрсетілмеді деген пікірлердің шынлығы жоқарыдағы пікірге байланысты еді.

Әлбетте, бұл бизнің турмысымызда усындай геройлар жоқ деген емес, ал олар көп, соны таба біліу керек, ол жазыушыларымызды шыдамсызлық пенен күтип отыр деген сөз. Бұл мәселе бойынша қарақалпақ әдебиятының да жетіскенліктері аз емес. Қарақалпақ совет жазыушылары Коммунистлер партиясының идеялық күшінен рухлана отырып, социалистлік реализм методын иіелеу менен унамлы герой образын жасаған көп ғана шығармаларды дөретіп, әдебиятымызды байытты.

Уатандарлық урысқа шекемгі дәуірдегі қарақалпақ әдебиятында унамлы герой образын жасау жағынап М. Дәрибаевтың «Мыңлардың бірін» шығармасын айтпай кетіуге болмайды. Шығарманың геройлары Ерполат, Хүрзиялар оқыушының ең жақсы сүйіушілігін пайда етеді. Олар өзлерінің прогрессив идеясы менен, алға умтылуы хәм жақсы тілектері менен оқыушыларды қуандырады. Бірақта усындай қасиеттері болмаған, жоқары идея үшін күреспегенлер, әлбетте, унамлы герой болып табыла алмайды, тек ғана прогрессив идеялар үшін күрестің процессінде унамлы герой жап-жақлы сәулеленіуі мүмкін. Жазыушы шығармасындағы Ерполат, Хүрзиялар тап усындай езушіліктің қанлы тырнағы астында жеңілген, ауыр азаптарды көрген, бірақ сол ауыр азапқа, жеркенишли турмысқа көніп, соның шырмауында қалыуға мойын бурмай оған қарсы тура алатуғын адамлар. Автор олардың класслық санасының өсе барыуын көрсетеді. «Сегіз қырлы жигит» Ерполаттың көзіні жойыу үшін ауылдың атқа минер қанлы тырнақлары оны түрьмеге жаптырады, өсек өтирик таратып, абройын түсіріуге хәрекет жасайды.

Тюрьмеге түсіуі, ауыр турмыс, душпанларға деген шексіз жек көріушілік нәтижеде Ерполатты халық иси үшін хәқыйқат күресең етип жетістіреді. Жазыушының эстетикалық идеалының айқынлығы шығармада көзге көрініп, оның барлық сюжет линиясы менен белгілі болып отырады. Рус рабочий.

лары менен тапысыу, қол уласып, жауызларға қарсы гүресіуі ғана қарақалпақ мийнеткешлерін езиушиликтен қутқара алады деген идея повестьте бастанаяқ өтип жатады. Гүрес қурбансыз болуы мүмкин емес, олай болса жигерли қыз Хүрзияның да өлими автор тәрәпинен логикалық жақтап дурыс берилген. Оның өлими оқыушыға қанша батқаны менен, Хүрзия халық азатлығы, жақтылы кележақ ушын гүресте қурбап болып, өз қанын төкти. Автор соның ушын да Хүрзия өлимин айрықша сызып көрсетеди.

Азыулы душпан күшейип, олар неғурлым күш топлаған сайын, унамлы геройлардың характери кең ашыла түседі. Хүрзияға Хәкимбай тәрәпинен исленген намысқа тийетугын хәрәкетлер жарлы қызды қорлауға урынуушылық қыздың характериниң қәлиплесе баруына да жәрдемлеседи. «Ауыл адамы, ақсақал, кәткуда айтса болады, мен көндим» деп отыратугын Хүрзия жоқ. Ол өз басының бостанлығы, азатлығы ушын Хәкимбайдың хәрәкетине қарсылық билдириу арқалы өзи қусаған қарақалпақ қызларына да үлги болады. Хәкимбайдың хәрәкетине қарсы бағдарланған Ерполатлардың гүресине актив қатнасады. Автор тәрәпинен сүүретленген турмыс ситуациялары шийеленисп, уақыяларды ашыуға алып келеди. Дәслеп хеш нәрсени пәмлеп, терең ойлай алмайтугын Хүрзия ошақ басының айналасында қалып қоймайды, бахыт ушын гүреске өзиниң басын байлап, асқан ерлик көрсетеди. Өйткени, турмыстың диалектикасы да тап усындай. Биз геройларды өсиүде, хәрәкетте көрип отырамыз. Унамлы геройлардың қатарына жататугын Ерполат, Хүрзиялардың арзыу-эрманлары неғурлым ийгиликли хәм сүйкимли болса, олардың халықтың бахыты ушын гүресіуі, табанлылығы, мәртлиги, қысылғанда жол таба билиушлиги, езиушилик шынжырлары да оларды, ямаса олардың жолдасларын соншелли қысып барады. Сонлықтанда автор унамлы геройлардың гүрес жолына усылайыпша турмыс шынлығы тийкарында түсиуін көрсетти. Халық массасы менен бекем байланысып отырушылық олардың бахытқа ерисіуінде ең тийкарғы гиреу болып көрсетиледи.

Сөз етип отырған дәуирде қарақалпақ совет әдебия-

тында унамлы герой образын сәулелендируши шығармалар драмада хәм поэзияда да ушырасады. А. Өтеповтың «Теңин тапқан қыз» драмасы усы жағынан кеуил аударарлық шығарма. Ә. Өтепов сана сезими артта қалған қарақалпақ ауылындағы мийнеткешлердің ғамын ойлап, хаял-қызлардың бас бостанлығы ушын гүрескен Сәлмен образын дәретти. Ески менен жаңаның арасындағы гүресті көрсете отырып, автор өзін тиккелей жаңаның тәрәпинде сезеди. Бирақта усы ески менен жаңа ортасындағы гүресте жаңаның тәрәптары есапланған Сәлменнің хәрәкети бир қанша схематик рәуиште көрсетилген. Ол хәрәкетте емес, пассивликте көзге түседі, сонлықтан да оқыушының симпатиясынан толық пайдалана алмайды. Жазыушының дыққат орайында қарақалпақ қызы Тиллаханның образы геүделенген, оның аянышлы турмысы жақтылыққа умтылыу тилеклери сүүретленген. Уақыяның өсиуи, барысы сол Тиллаханның образы менен тығыз байланыслы. Бирақта, Тиллахан хәрәкети көбинесе гүресшеңлик пенен көзге түспейди, ал ата-анасының хәрәкетине наразылық билдириу дәрежесинде қалып қояды:

«Ата-ана зар жылаттың қызынды,
Душпаныңа байлап бердің өзинди,
Қыйынлық келтирдің қыршын жасымда,
Ықтияр болмады жалғыз басымда».

Сөйтип, пьесада актив хәрәкеттен гөри усындай қайғырыушылық оның ақырына шекем дауам етеди. Жазыушының бул жақсы басламасында унамлы герой образын жасау жағынан усындай кемшиликлер де орын алған.

Сөз етип отырған дәуирде колхоз қурылысы, оны беккемлеу мәселесине арналған шығармаларда аз болған жоқ, булардың ишинде турмыс шынығына бирқанша дурыс көрсетип, унамлы герой образын жасаушы Жолмурзаның «Гүрес» поэмасын көрсету мүмкин. Демек, бул айтылғанлар Уатандарлық урысқа шекемги дәуирдің өзінде-ақ қарақалпақ шайырларының унамлы герой образын сүүретлейтуғын бирқанша шығармаларды көрсетеди. Булардың тийкаргы кемшиликлери айырым рецензиялық мақа-

таларда бир қанша дурыс көрсетилгендиктен, биз бул мақалада оларды тәкирарлап отырмаймыз.

Ұатандарлық урыстан кейинги унамлы герой образын дәрәтнү исиңе барыпша үлкен әҳмийет берилди. Орайлық Партия Комитети өзиниң идеологиялық мәселелер бойынша қарарларында совет адамларының көркемлик қәсийетлерин, рухий байлығын ҳәр тәрәплеме кең ҳәм жап жақлы сүүретлеп бернүди бизиң жазыушыларымыздан қатты талап етти. Соған байланыслы Ұатандарлық урыстың жалпы ишинде өз Ұатанының гәрәзсизлигин сақлап қалыу менен жер жүзине үлги болған, кейинги дәуирде халық хожалығын қайта тиклеуге актив кирискен совет адамларының жарқын образы әдебиятымызга келип кирди.

Бул мәселе бойынша бизиң қарақалпақ совет жазыушылары да қарап қалған жоқ. Жолмурзаның «Айдын жол», «Даңқлы дослары», «Айгүл ҳәм Абат», Хожабектиң «Жарысқан жаслар», Байнияздың «Палъанбек», «Бир колхозда», Х. Тәжимуратовтың «Бизиң баҳадыр», И. Юсуповтың «Жолдас муғаллим», Ж. Тәшеновтың «Жауынгер дослар», А. Оразовтың «Ауыр күнлерде» ҳәм тағы да басқа шығармалары жарыққа шықты. Унамлы герой образын сәўлелендириүши бул шығармалардың көп ғана жетискенликлери менен бирге ири кемшиликлери де бар. Бирақта, бизиң жазыушыларымыздың қарақалпақ әдебиятында унамлы герой образын жасау жағынан жеңисли адымларын ескериүсиз қалдырыуға болмайды. Мақсет – кемшиликлерди айқын көриу арқалы сапалы жетисилген күшли образлар дәрәтнүден ибарат. Енди шайырларымыздың бул тараўдағы жетискенлик-кемшиликлерин олардың шығармаларындағы унамлы геройлар тийкарында ашып бернү арқалы унамлы геройдың образын дәрәтнүдиң принциплерине, оған қойылатуғын тийкарғы талапларга өтейик.

Алдыңғы қатардағы гүресшен унамлы герой қарсылықлар ишинде өсиүши, қарсылықларды жеңип алға илгерилеүши, өзиниң ҳәрәкети менен басқаларга үлги болыушы адам. Ал усы диалектиканы түсинбеген жазыушы ҳеш уақытта да, өзиниң талантына қарамастан, кеулге қонымлы үлги аларлық герой об-

разын жасай алмайды. Унамлы геройды жасалмалы, қуры бояу ямаса көтермелеуші бос сөзлер менен сүрлетлеушілік социалистлик реализмнің қағыйдаларына қарсы келеді. Искусствоның басқа түрлериндей-ақ көркем әдебиятта жасалмалылықты сүймейді. Оған жап-тәпн менен қарсы турады. Өйткені, әдебият шынлығы дегеннмиздің өзи турмыс шынлығы деген сөз.

Усы көзқарастап жазушы Аймурзаевтың «Айгүл—Абат» драмасы оғада характерли шығарма. Дурыс, биринши вариантында пьсаның геройлары өлиу менен тамамланатуғын хәм образлары схематик, исеним-сиз рәуиште қурылған еди. Социалистлик реализм методы турмыс шынлығын бузыуға, бурмалауға жол қоймайды. Оғада қыйып моментлердің барлығы исенимли түрде тереңлиги менен көрсетилип, оқыушының көз алдына да толық көринсн. Мәселе мынада, оқыушылар герой сол ушырасқан ауыр қыйыншылықларды не ушып басларынап кеширеди, қандай мақсет пенен жеңип болмастай қыйыншылықларды жеңди, болмаса олар сол жолда құрбан болуға не ушып мясар деген мәселелерди айқып түснниуи керек. Өйткені, булар оқыушыға гүдик болып, гүмап туудырмауи тиис. Мине, усылай еткен уақытта ғана жазушы социалистлик реализм тийкарында турмыс шынлығын, хақықатты бере алыуи мүмкин.

Социалистлик реализм рамкасы мейлинше кең. Социалистлик реализм методы трагедиялық жағдай тууралы да жазууды бийкарға шығармайды. Совет әдебиятында социалистлик реализм методы менен жазылған шығармалардың ишинде олардың кейин бас геройлардың өлими менен, улыума трагедия менен питетуғын роман, повесть, поэмаларды да биз көп билемиз. Д. Фурмановтың (Чапаев), А. Фадеевтың «Жас гвардия» романлары, мине, усындай. Бирақта Чапаев, ямаса жас гвардияшылар набыт болған менен олардың алдында қойған негизги идеялары өлмейди, биз олардың идеяларының жеңип шыгыуына сөзсиз исенип отырамыз. Ал, Жолмурзаның «Айгүл хәм Абат» драмасының биринши вариантында, сондай-ақ Р. Мәжитовтың «Тазагүл» шығармаларында оптимистлик идеядан пессимизм басымлау келеді.

Бул кемшилик Жолмурзаның «Айгүл хәм Абат» пьесасының екінши вариантында дүзетилди хәм ол оптимистлик шығармалардың қатарына кирди. Жазыушының шеберлиги де унамлы герой образларын көрсетиу жағынан айқын көринеди. Автор, шынлық турмыс тийкарында Абат образы арқалы революцияға шекемги қарақалпақ мийнеткешлериниң класслық сапа-сезиминиң өсиуин, езиушиликке қарсы бас көтериуин, азатлықты хәм бахытты тек гүрес жолы менен алыуға мүмкин екенлигин мойынлаган қарақалпақ мийнеткешлериниң образын береди.

Жазыушы тарийхий шынлықты бурмаламастан, Абаттың өсиу жолын дурыс көрсетеди. Абаттың экени Палимбет паллақлар салығын төлемеген деп Хийуаға жибертип, дарға астырады. Абат ауыл арасындағы үстем класс уәкиллериниң үйлеринде күнликши болып ислейди. Ол хеш нәрсени еле түсинип жеткен емес. Ауыр мийнет оның басын көтертпейди, езеди, қорлайды, бирақ бул ауырманлықлардың бәрине де ол табанлылық пенен шыдам береди. Абат қайғы менен де, қуғаншы пенен де жасайды. Ол белгили бир тарийхий обстановкада халықтың таза хұжданлы намысын сәулелендириуши образ, Абат алдыңғы идеялар менен жасаушы адам болғанындай-ақ, турмыстағы өзиниң орнын айқын сезиуге жетискен.

Жууға Үзилдик оның ақ кеуил хәм исениушилигинен орынлы пайдалана отырып, Абатты талай рухий қыйыншылықларға дуушар етеди. Ол өз сүйиклиси Айгүл менен де неше мәртебе қолайсыз жағдайда қалады. Кем-кем ол этирапты қоршап алған ауыр турмыс картинасы менен танысады, достың, душпанның ким екенлигин аңлау дәрежесине жетеди. Нәтийжеде хәр түрли ауыр жол азабын өтип, Абат халық мәни үшін гүресшең адамға айналады. Демек, автор Абаттың характерли өсиу жолын бул арқалы дурыс сәулелендириуге ерискен. Егерде, Абат өзиниң алдындағы хәқыйқат ролин түсинбеген жағдайда оның халық мәни жолындағы гүресшең болып жетисиуин мүмкин емес еди. Абат өмир сүриудиниң мазмуны қара бастың хәзлиги емес, ал езилген халықты ауыр турмыстан қутылдырыу деп дурыс түсинеди. Бул жолға Абат рус

досларының жәрдемі, тиккелей басшылығы арқасында келип түсті.

Интернационализм байрағын жоқары көтерген отряд пенен өз ауылын азат қылуға қатнасақанда Абаттың алдынан Айгүлдің хабарын айтып шүйінші сорағап ғаррыға ол: «Шүйіншім азатлық шадлығы болсын» деп жууап береді. Бул жерде Абаттың бойын-бийлеген ериксіз қууаныш оның жеңісі, келешегінің де уллылығын айқын көрсеткендей. Сөйтіп, ұзақ уақыт дауамында алып барған гүресте Абат қақыйқат бахытқа ерсіп, өз душпанларын сапластырады.

Жазушы бул арқалы қарақалпақ мийнеткештерінің өз езиушілеріне қарсы кескін гүресін кеңнен сәулелендіріп, сол дәуір үшін характерли герой образын жасады. Автор герой образын айрықша көрсету мақсеті менен уақыяларды революцияға шекемги қарақалпақ турмысының реаль картиналары менен тығыз байланыстырып береді. Бул образлардың идеялық-сиясий өткірлігін тәмийілеуге жәрдем етті. Революцияға шекемги қарақалпақ ауылы үшін характерли болған ашлық, жалаңашлық, ауыр езиушілік, күшсізлерге күшшлелер тәрепнен болған зорлық оқыушының көз алдынан өтіп жатса, Абат усындай ауыр турмыс ншінде өсті хәм оның характери қәлип-лесті.

Абат образында автор қарақалпақ халқының ең жақсы қәсіметтері ақ кеуаллилік, әдеплилік, мийнет сүйиушілік белгилерін шебер көрсете билген. Абаттың өз халқына болған терең сүйиушілігін оның Қызыл Армияға өтиуше тийкар болды. Ол өз басының хәзлігіннен халық сүйиушілігін, халық бахытын жоқары қойды. Характерли нәрсе — Абат образы пассив емес, хәркет, гүресіу үстінде көрсетиледі.

Урыстан кейінги қарақалпақ совет әдебиятында проза жаирының көзге көринген уақыты болды. Хәр бир елдің өсиу салмағына гууалық беретугын проза жаиры бизде «Жауынгер дослар», «Ауыр күндерде» повестьлері арқалы белгили. Сондай-ақ басылып шыққан Х. Сейтовтың «Агроном — председатель» Қ. Досановтың «Биринши салют» шығармалары да

бул тарауда үлкен жетискенликлердин қатарына қосылар деп ойлаймыз.

Дәслепки еки повесть совет халқының Уатандарлық урыстағы немец фашизмине қарсы алып барған азаттық күресине арналған. Ж. Тәшенов, А. Оразовлар турмыста көптеп көрінген хәм қыйын уақытқа қарсылықларды жеңип алға барыушы совет адамларының образларын сәулелендириүди мақсет еткен. Авторларға бир қанша таныс урыс обстановкасы еки шығармада да бир қанша тәуір сүүретленген деүге болады. Уллы рус халқының жәрдеми менен қолға қол уласын өз халқының ғәрезсизлиги ушын күрескен қарақалпақ улларының образларын жасау жолында жас жазыушылардың жетискенликлери де бар. Өз геройларының шыдамлылығы, табанлылық, Коммунистлер партиясына, совет халқына шексиз берилиүшилги уақыяға байланыслы исенимлилик пенен берилген орынлар да ушырасады. Жауынгер дослардың оқыушы сүйсіннерлик хәрекетлерин көрсете отырып, авторлар оларды улыума халықлық, күресте көп миллионлы жауынгерлердин бир винтиги, керекли механизминин бир бөлими етип сүүретлейди. Соның ушын да буларда исенимсиз дәрежедеги идеалластырыушылық аз ушырасады. Авторлар унамлы герой образларын алдын ала таярланып қойылған рецепт бойынша сүүретлеуге урынбайды. Дурыс, бул повестьлердеги бас геройлардың образларындағы кемшилликлер газета бетлериндеги рецензиялық мақалаларда оғада әдил көрсетеди. Сонылықтан газетада басылған рецензияларды қууатлап отырып, олардың кемшилгине тоқтаудың зәрүрлиги жоқ деп есаплаймыз. Бирақта еки авторға да характерли бир кемшиллик бар. Бул өз геройларын көбинесе көтермелен отырыушылық хәрекеті. Оқыушы автордың «Ол ақыллы, сымбатлы мәрт» дегенине исенбейди, ал булар хәрекетте, шығарманың сюжет линиясында көрнетугын болуу керек. Бундай жағдайда автор сөзинин оқыушыға өзинен өзи керексиз болып қалады.

Қарақалпақ совет әдебиятында мәртлик иси аңызға айналған Зоя Космодемьянскаяның образы жасал-

ды. Талантлы шайыр мархум С. Бекназаровтың «Таня» поэмасы бул жағынан кеуил аударарлық шығарма. Автор тарихый адамды сүүретлегенде оны асыра мақтаушылық менен бәнт болмастан, геройды өзиниң жанлы ҳәрекетин менен ғана көрсетуҗе умтылады.

Соңғы дәуірлердеги әдебиятымызда болған жаңалықлардың қатарына елимиздиң мийнет процесин сүүретлеуши бир қанша шығармаларды жатқаруға болады. Жолмурзаның «Айдын жол», Хожабектиң «Жарысқан жаслар» сыяқлы поэмаларында гүлленген колхозлы ауылымыздың қолға киргизген при табыслары сөз етпеледи. Бирақта булардағы унамлы образлар жан-жақлы етип көрсетилу жағынан көп кемшликлерге ийе. «Айдын жол» поэмасында Батырбек образында схематизм басым. Автордың оқыушыға унамлы герой деп усынып отырған Батырбектиң жақсы қәсийетлерин исенимли түрде ашып беруи орнына геройдағы характерли белгилерди көбирек мақтау, көтермелеу менен уақыт өткереди. Соның салдарынан унамлы герой Батырбек дәстанлардағы шаршауды, болдырыуды билмейтуғын «артықша күш ийесине» айналып кеткен.

Поэманы оқып, таудың тасын ары да, берн де ылақтыра беретугын күш ийеси Фархадты көзге елеслетемиз. Автор, бизиң мийнет қаҳарманларымызға жумыста шаршау да, дем алу да, тийсли уақыт ишинде нормасын орындау да жат емес екенлигин ядынан шығарған. Жолмурза жазгандай «Дем алмастан күни-түни ислеу» орнына автор геройдың уақытты рациональ пайдалану мәселесине көтериу керек еди. Усындай лапгөйлик нәтийжесинде Батырбектин алдында «Қарақум өзинең-өзи кейин шегинеди». Бундай мақтаушылық Хожабектиң «Жарысқан жаслар», Байишяздың «Палуанбек» шығармаларындағы унамлы геройларға да тән.

Нәжиймовтың басылып шыққан хәм көбирек сөз болған гүрриңлеринде де тап усундай картина. Хәттеки бунда натурализм элементлерине жол қойылған. Автор өндиристегин адамлардың бай рухын ашып беруи орнына, өндиристегин технологиялық процеслерди сөз етип унамлы герой характерине аз тоқтайды.

Сөйтіп, унамлы герой образын дөретіңдегі бизің жазыушыларымыздың ең баслы бір кемшилігі — оның характерің, рухый байлығың, қарым-қатнасын көрсетің жағынан шеберліктің еле де болса жетіспеушілігі деуге болады. Геройлардың характерің терең ашыу орнына оларды жерге түсірмей мақтаушылық—социалистлик реализм методынан узақ туратуғың принцип. Тракторды ямаса поезды «полат туяқ туялар», жигитлерди мәрт, батыр арыслан дегенлер еңди бұрынғы образлылықтан жүдө болған тенеулер. Булар соншелли шайналып пйткен сөзлер болып, көркемліктен айрылды. Уазыйпа усылардың орнына герой образын ашып беріңге жәрдем беретуғың жаңалықлар табыудан ибарат болыуы керек. Жазыушыларымыз социалистлик реализм методының хәр түрли мүмкиншіліклерінен керегіңше пайдалана билеулері тийіс.

КПСС Орайлық Комитетің өзіңнің совет жазыушыларының Пүткілсоюзлық Екинши съездіне жазған хатында былай деген еді:

«Көркем әдебият.. совет адамларын творчестволық мийнетте хәм бул жолда ушырасқан барлық қыйыншылықлар және кемшиліклерди жеңіңге, коммунизм дүзіңдең ибарат уллы иске рухландырыуы тийіс. Совет халқы өзіңнің жазыушыларынан барлық халық хожалығың буннан былай да рауажландырыудың тийкары хәм бизің Уатанымыздың шеғарасының мийтіндей беккемлігіңнің гарантиясы—ауыр индустрияны үзліксіз өсіріңдең ибарат күтө үлкен уазыйпаны шешіп атырған бизің даңқлы заманластарымыздың, үлкен электростанциялар салып атырған, құрылыстың усылларын жетилистирип атырған миллион-миллион гектар тың жерлерди өзлестірип атырған, барлық ауылхожалығың көтеріңу үшін хәм мийнеткешлердің азық-ауқат өнімлеріне және халық тутынатуғың товарларына өсіп баратырған талапларын жақсы қанаатландырыңу үшін гүресіп атырған бизің заманластарымыздың шың хәм айқын образларын дүзіңди күтеди».

Бул айтылған жағдайлар қарақалпақ совет жазыушыларына да үлкен уазыйпаалрды жүклейди. Жазыушы өз геройын шың жүректен сүйе биліңге халқылы хәм тийіс. Бирақта ол геройдың жолыңдағы

ушырасқан қыйыншылықтарды алып таслауға, оларға жетпей атырып букет ұсынуға жарамайды. Бул кемшілік жазыушыларымызда ушырасады. Жолмурзаның жоқарыдағы поэмасында герой иске кириссе болғаны «Күн күлмлеп, қарақум өзінен-өзі кейин шегинеди», ал Хожабекте Гүлбазар да ойда жоқ жерден Социалисттик Мийнет геройы болып шыға келеди. Егерде усылардың бәрін турмыс шынлығы деп қабыл етсек, колхоз атызларында Социалисттик Мийнет геройы болмаған колхозшыларды табыу қыйынға түсер еди. Мәселе геройдың шығарманың финалында мийнет геройы болуында емес, ал олардың мийнет геройы болуына тийкар болған характерли жағдайлардың ашып берилмеуінде.

Бул жағдайларды ашып беріу жазыушыларымыздың қолынан келеди, оларда топланған тәжіриһебелер де аз емес. Бирақ авторлар уақыяны шийеленстириуден гөри унамлы геройды жеңил хәм аңсат жол менен табысқа еристирин марапатлауға өзлери де асығады. Булайынша турмыс шынлығын бузып көрсетиу ешейин эстетикалық қәтелік ғана емес, ал шығарманың идеялық өткирлигин босаңлататугын елеули кемшілік. Жазыушы шынлықтан сәл шетлесе болғаны қандай шығарманың болмасын исенимдиллиги, идеялық өткирлиги кемип, ол эстетикалық тәсирден айрылады. Демек унамлы герой образын жасау ушын хәр бир жазыушы искусство шеберлигин бекем ийелеген болыуы керек.

Совет жазыушылары халық мәпи, мәмлекет мәпи менен жасаушы адамлар. Соның ушын да олар барлық ийгиликли басламаның алдыңғы қатарында болыуға, басқаларға үлги көрсетиуге тийисли. Коммунистлер партиясының жеңимпаз идеясынан рухланған совет жазыушыларының уазыйпалары жазыушылардың Пүткілсоюзлық Екинши съездинде де айқын көрсетилди. КПСС Орайлық Комитети бизиң жазыушыларымыздың бас уазыйпасы—совет адамларының бай рухий дүньясын терең түрде ашып беретугын үлкен пикир сезимли искусствосын дүзиуден, өз қахарманының образларында олардың мийнет майданындағы жұмысларының барлық жағын көрсетиуден, жәмийетлик хәм айрым турмыста ажыралыспайтуғын түрде бир етип көрсетиуден ибарат деген еди. Бизиң ай-

рым жазыушыларымыз өз шығармаларында, әсіресе поэзияда бул жағынан көп ғана кемшиликлерге жол қояды. Жазыушылар турмыста көбірек конкреттестіріну орнына оны үстіртин сүүретлейди. Бул жағдайлардың ҳақыйқат поэзия менен ҳеш қандай қатнасы жоқ екенлигин ядларынан шығарады.

Шығармада герой ямаса автордың өзи қайта-қайта «мен батыр» - деп шауқым салған менен батыр бола қоймайды. Керисинше, бундай шауқымлы қатарлар шығарманың сиясий өткирлигин төменлетіуге алып келеди. Ал усындай шауқымлы шықырық, мазмунсыз «жасасын», болмаса «гүлзар, ҳармаңыз» сыяқлы қууыс сөзлер, «Қанатсыз фразалар» бизде жоқ деп ҳеш қайсымызда айта алмаймыз. Бундай сөзлер, дурысын айтсақ, ойналып питкен дәми кеткен пластинканы ғана еске түсиреди. Бундай пластинканы ҳеш ким тыңламайды, өйткени тыңлай-тыңлай қулақ шаршаған. Соның салдарынан мийнет адамларының, алдыңғы қатардағы стахановшылардың ҳәрекетин сүүретлеуде бизиң көпшилик шайырларымызға жанлы сөз, шайыр Самед Вургун айтқан романтика толық жетиспейди.

Тәжикстан жазыушыларының үшинши съездинде шыгып сөйлеген сөзинде жолдас Гафуров тәжик жазыушыларының шығармаларына баҳа бере келип, олардың артта қалыушылығын орынлы көрсеткен еди. «Егерде, — деди жолдас Гафуров, — бизиң республикамыз өзиниң хожалығының өсиуинде автомобильде баратырса, бизиң жазыушыларымыз олардың нзинде арбада баратыр...» Бул толығы менен қарақалпақ жазыушыларына да айтылатуғын нәрсе. Айырым шығармалардағы үлгили геройлар рухый жақтан жарлы келеди, олардың қыйыншылықты жеңіу жолы ашып берилмейди.

Ҳәр бир жазыушы оқыушы сүйсинерлик унамлы герой образын дәретну ушып оның реаль турмысын, гүрес жолын, барлық ис усылын тап өзиндей биліу талап етиледи. Жазыушы қандай геройды сүүретлетуғын болса, оның өзиниң ең жақын адамындай танып билсин. Бизиң унамлы геройларымыздың образларының айырым жағдайларда мақсетке муапық болып шықпауының бас себеби, жазыушыларымыз олардың реаль турмысын жетерли билмейди, оған уз-

ақтап көздің қыйығы менен қарайды, ямаса жол түскенде ат үсти танысқан болып шығады. Соның салдарынан көркем әдебияттағы унамлы герой образлары турмыстағы мыңлап табылатугын жай адамларға ұқсамайды.

Өз ишпін жақсы билетугын адамды көрсетіу үшін жазыушының өзи турмысты соншалли терең биліуи керек. Оғада уллы ишти жанландырып, узақты көргіш, сезгир адам образын дөретиу үшін автордың өзи сол герой жолындағы қыйыншылықтардың реаллығын биліуи тиіс. Партия хызметкерин сүүретлеу үшін сол тараудағы жетискен жұмыстарды бес бармақтай биліуи шәрт. Ал унамлы геройдың ишки рухый дүньясын сәулелендірну үшін жазыушы оның менен жолшыбай, хабаршы, тосыннан ушырасқан тамыр-таныс сыпатында сөйлеспестен оның ең жақын досты, оған өзиниң жүрек сезимин ашып айтатугын адам дәрежесинде болыуы керек. Жазыушы усы қосийетлерге ийе болмаса оның дөреткен унамлы геройы — унамлы герой емес, қурастырылған схема болып шығады. Әсиресе, поэзиялық шығармаларда шайырларымыз өз геройларының сыртқы көринислерин сүүретлеп көп уақыт өткереді. Колхозшы қызды сулыу деген менен, оның қийғаш қасын, оймақтай аузын, қойыу шашын сүүретлеген менен, я жигитлерди батыр, мәрт, жигит суңқары деген менен ең керекли нәрсе олардың жүреги сүүретлеуден сыртта қалады. Сөйтпін ишки жан дүньясы ашып берилмейди.

Жазыушы Илья Эренбург өзиниң жасларға берген бир кенесинде: «Жазыушының көзин рентген сәулеси менен салыстырыуға болады» дегенди айтқан еди. Өйткени, талантлы жазыушылар адам тәбиятына сиңип кеткен жасырын белгилерди де көре биліуи керек. Адамдағы нәзик сезимли күшли эмоциялар оқыушыларға жетерлик көрсетиліуи тиіс. Усы көз қарастан жас шайыр Н. Юсуповтың «Жолдас мугаллим» поэмасына кеуил аударыу керек. Бул жерде поэманың мазмунун айтып отырыудың зәрүрлігн жоқ. Себеби поэма жақсы жағынан болсын, кемшиллик жағынан болсын көпшилгнмизге таныс. Бирақта поэма-ның бас геройы Ораздың ишки рухый дүньясын сүүретлеу жағынан автордың жетискенликлери де бар.

Ораз—Коммунистлер партиясының идеясынан рух-

ланған жаңа адам. Ол колхозға келіу менен колхоз исин жолға салыуға, колхозды душпанлардан тазартыуға, ликбез оқыуын, мектеп жумысын жолға қойыуға, клуб салыу ислерине қатнасыуға активлик көрсетеди. Ол өзиниң өмириниң мақсетин усында деп биледи. Сонлықтан колхозшылар да, оның жас гөдек оқыушылары да Оразды теңдей жақсы көреди. Ораздың тәспри хәм тәрбиясы нәтийжесинде ески адамлар Қурбан колхоз активи болып жетиседи. Бул жерде шайыр жаңа идея тийкарында ески адамлардың психикасын тәрбиялау сыяқлы әҳмийетли мәселени орғаға қойған. Оразға қайғырыу да, қууаныш та, күйиниң де, мухаббат та жат емес. Автор өз геройының усы қәсийетлерин көрсетип, оның ишки рухий дүньясын ашып беріу арқалы Ораздың характерин геүделендиреди. Шайыр ушын бир характерли нәрсе, унамлы герой образын сүүретлеп, оның характерин көбинше лирикалық бағытта ашып береди. Дурысын айтыу керек, бизде көпшилик шайырларымызға усы лирикалық бояу, жыллы сезим эмоциясы жетиспейди.

Әлбетте, бул айтылған унамлы герой образы кемшиликсиз шыққан деген пикирди келтирип шығармайды. Унамлы герой образын жасап шығарыуға шайырда оның тәжірийбесизлигинен уақыяны схематик рәуиште қурып, жасалмалылыққа жол қойыушылық та байқалады.

Бизде айрым жас жазыушылар болсын, мейли стажлы жазыушылар болсын турмысты терең изертлемеймиз, унамлы геройларды турмыстағы ҳақыйқат конфликтлер менен ушырастыра алмаймыз. Гейде конфликт орнына еки адам арасындағы жай ғана келиспеушлик сыяқлы мәселелерди конфликт деп есаплаймыз. Сонлықтан да унамлы образлар бундай моментлерде жан-жақлы көрине алмай қалады. Оларды хәр тәрәплеме көрсету орнына жоқарыда айтқанымыздай-ақ жолын тазалап, гүл қоямыз да жеңиске ерпестиремиз. Турмыстағы конфликтлер тийкарында жазылған «Полат қалай шынықты», «Жас гвардия», «Хақыйқат адам ҳаққында повесть» шығармаларына кеуил аударсақ, унамлы геройлардың барлығы дерлик ситуациялы конфликтлер ишинде айқын көринегилин билеуимз қыйынға түспейди.

Әдебиятта бир уақытта кеннен таралған конфликт-

сизлик теориясының зияны әдебиетті реалы түрес жолынан шығарып, турмысты үстертін сүүретлеуге ийтермелегенлигинде ғана емес еді, ал унамлы геройды қарсылықлар ишинде көрсетіуге мүмкиншилик берместеп, оны құрғақ тайын схемаға айналдырғанлығында да болды. Хәр бир жазыушы, адамның сыпатлық белгилери ис процесинде, турмыстағы қыпыншылықларды жеңіу үстинде айқып көринетугышылығын ядынан шығармауы керек. Айырым жолдаслар өз гүрриндеринде, повесть, ноэмаларында геройларды таяр рецент бойынша жасағанлықтан олардың китабы шығып үлгермей атырып, геройлары умыт болады. Ким қандай шығарманың геройы екенлигин тап сол мәселе менен шуғылланып жүрген адамлар болмаса, бир оқыған адамлардың айтын беретугышларын табыу қыйынға түседі.

Хәр бир жазыушы конфликттің характерин дурыс түсине билиу керек. Усыған мысал ретинде Байнияздың «Бир колхозда» ноэмасын көрсетип өтиу керек. Бульдозер айдаушы Айман аз уақыт Аташевтың сөзине ереді, истен қолы сууыйды. Бирақта кейин өз қәтелигин мойындайды. Бул жерде Айманның хәрекеті конфликт емес, ал түсниспеушиликтің нәтийжеси болып, авторға Айманның характерин ашыу ушын ғана керек болған.

Унамлы геройдың образын жасаудағы бизнің бир елеули кемшилигимиз олардың қарым-қатнасын сүүретлегенде көринип қалады. Хәр бир жазыушының айлап, жыллап еткен мийнети—творчестволық. Бул творчествоның әхмийети хәм хұрметли уазыйнасы жасларды, жас рабочийларды, колхозшыларды интеллигентлерди, Совет Армиясының жауынгерлерин мийнетти сүйиу, сергеклик, қорқпаушылық, бизнің есимиздің жеңиуине исспеушилик рухында, социалистлик Уатапта шын кеңилден берилиу рухында хәм егер имперналистлик агрессорлар бизнің халқымыздың паррахат мийнетин бузыуға урынған уақытта бул агрессорларға қыйрата соққы беріу ушын бирдейине таяр туруу рухында тәрбиялау болып табылады.

Олай болса «қәлем, қағаз, сыя бар жазыу қолдан келеді, хәмме жазып атыр гой» деген падуры: өкир болмауы керек. Илим адамлары—тапқан жаңалықтар, рабочий-колхозшылары өзлериннің новаторлығы

менен елимизге пайда келтирсе, адам жанының инженерлери—жазыушылар өзлериниң әдебий творчествосы менен пайда келтириуи тийис. Сонлықтан қарақалпақ жазыушылары да бизиң тасқынлап алға қарай өсип баратырған күнделикли турмысымыздан бир минут та кейин қалыуға ҳақысы жоқ. Егерде бизиң айрым шығармаларымыз оқыушылардың жүрек төрнинен орын ала алмай, умыт болып кеткен болса, бул жерде социалистлик реализм эстетикасы айыплы емес, ал сол методтан, оның ҳәр түрли стиль ҳәм формаларынан дурыс пайдалана алмаған, турмыстағы адым сайын толы факт арасынан әҳмийетлилерин, кереклисин таңлап ала алмаған жазыушының өзи айыплы. Унамлы герой боларлық миллионлаған адамларды жетистирип отырған бизиң турмысымыз өткен заманның жазыушылары әрман еткен адамларды жетистирип отыр. Олар бизиң социалистлик жәмийетимизде экономикалық, сиясий, мәдений психологиялық тәсир тийкарында көзге көрিনিўде. Ал усыларды шын жүректен сүйе билу, сөйтип олардың характериниң қәлиплесниўин көрсетиў—жазыушыларымыздың бас уазыйпасы.

Унамлы геройдың образын жасауға байланысly әдебиятымыздың ең әҳмийетли уазыйпасының бирин жаңа менен ески арасындағы гүресте жаңаның тәрбиинде туруушы халық массасын тәрбиялаушы коммунист образын дәретиў болуу керек. Бирақ биз бул мәселеде мына шығармада мынадай жетилскен коммунист образы жасалады деп айталмаймыз. Бир қатар жазыушыларымыздың шығармаларында сүүретленген партия хызметкерлериниң образы жанлы киши характерин менен сүүретленбестен; абстракт, схематик формада болып келеди. Жолмурзаның «Әмиўдәрья бойында», «Рәушан» пьесаларындағы райком секретары ҳәм парторг Муратлар колхозда болып атырған жағдайлардан хабарсыз, массаның изи менен ғана жүриуши адамлар болып шыққан. Райком секретары колхозды бузыуға шекем барған Узақбергеиниң ҳәрекетин билмейди. Бундай кемшилик Байнияздың «Бир колхозда» поэмасына да тийисли. Парторг Нуржанов инициатива көтерген адамды қууатлаушы болып ғана көзге түседи. Соған байланысly гейпара шығармаларда партия хызметкерлери өзлериниң тән сөзлер менен сөйлемейди. Авторлар оларға қандай да болма-

сын бир китап газета тилин ойлап шыгарган. Олар газеталардың бас мақалаларында жазылған пикирлерден басқаны айтпайды. Қуры кеңес беріу, ақыл айтыу менен жүреді. Дурысын айтсақ, жазыушылар өзлерин критикадан сақлау үшін ғана бундай образларды киргизген деген пикир оқыушыда сриксиз пайда болады. Партия хызметкерлери ақыл берш, кеңес айтқанда өзиниң бай тәжирийбеси тийкарында емес, ал хызмет орны жағынан кеңес береді. Ҳақыйқат партия хызметкерлериниң жарқын образын жасау үшін оны хәр тәреплеме биліу талап этиледі.

Көркем әдебиятта унамлы герой образын жасау ең алды менен миллий характер менен тығыз байланысly. Былайша айтқанда, миллий характер, психикалық минез дүзиліси, миллий спецификаның ажыралмас бир тарауы болып табылады. Әлбетте, миллий характердин прогрессив хәм реакцион тәрепи де болады. Класслық жәмийетте үстем класс уәкиллери халық массасы арасында ала ауызлықты, бир-бирине душпанлықты болдыратуғын миллий белгилерди кеңнен пропагандалап келгенлиги мәлим. Жазыушы Ж. Аймурзаевтың «Келин» гүрриниңде ескилик түсиник шырмауындағы тәртпшке қарсы гүрес жүргизиледи. Ал жазыушының «Әмудәрья бойында» драмасында қарақалпақ халқының прогрессив миллий характерин Палуан ата, Парахат образларында ашып берилген.

Сондай-ақ миллий характердин прогрессив элементлерин түсинбеушлик Аббаз Дабыловтың дәлепки бир қосығында ушырасты. Жәмийетлик орындарда актив қатнасқан қарақалпақ хаял-қызларына Аббаз миллий характердин реакцион бағытынан қарады. Хаял-қызлардың бул хәрекетин қарақалпақ халқының миллий белгилерин бузыушылық деп есапланды. Басқа халықлар арасында ғана емес, қарақалпақлар арасында да бурын кеңнен таралған жаслайынан еки жасқа «қуда түсиу», «атастырыу» сыяқлы белгилерди прогрессив элементлер деп қарауға болмайды. Усы көз қарастан жақсы жазылды деген «Айгүл—Абат» драмасындағы «тумар» мәселесин де хеш қандай ақлауға болмайды. Хәр бир миллеттиң рухий келбети феодалистлик ескерген салт-санада жақсы нәтийжеге еристирмейди. Ал миллий спецификаны алға илгерилетиуге жәрдем беретуғын белгилер менен

ғана характерленеди. Миллий характер өзгермейтуғын, қатып қалған нәрсе емес. Совет дәуірінде көп ғана миллий белгилер барлық халқымызды бириктируішн характерге айналды. Совет патриотизми, пролетариат интернационализми хәм халықлар дослығы Советлер Союзы барлық халықларының ең қасиетли спецификалық миллий белгилерине айналды.

Унамлы геройлардың миллий характерин сүүретлеу жағынан да жазыушыларымыздың көп кемшилги бар. Жолмурзаның «Әмиүдәрья бойында», «Даңқылы дослар», Наурыз Жапақов, Хожабеклердин «Гүлленген ауыл», сондай-ақ «Рәушан» пьссаларында Қлара, Ольга, Борисовлардың образлары жасалды. Бундай образларды басқа жазыушылардан да келтирүү мүмкин. Наурыз бенеи Хожабектин «Гүлленген ауыл» (дүзетилген варианты) поэмасында Ольга, И. Юсуповтың «Акация гүлленген жерде» поэмасындағы Тания образларында өз миллетиниң характерли белгилери азлы-көпли берилген деп есаплауға болады. Ал басқа шығармаларымызда шайырларымызда олардың фамилиясына қарап айырмасақ, миллий характерине қарап айырыу оғада қыйынға түседи. Сөйтин, бул мәселеде жазыушы шайырларымыз ең әҳмийетли темаға батыл түрде кирсе алмай отыр.

Соңғы жыллар ишинде қарақалпақ поэзиясында эпикалық жанр бирқанша өсти, адам характерлери жасалған ири шығармалар жарыққа шықты. Бизниң сөз етеримиз Ж. Аймурзаевтың «Колхоз председатели», Х. Сейтовтың «Жүрек мухаббаты», Х. Турымбетовтың «Еки дос» хәм А. Әлийевтың «Бизниң колхоздың жигити» поэмалары; булардың хәзирги қарақалпақ поэзиясында ири табыслар екенлиги апық.

Республика турмысындағы ири-ири уақыяларға актив үн қосып, оны өз шығармаларында көркем формада сәулендире билиүшн белгили шайырымыз Ж. Аймурзаевтың «Колхоз председатели» поэмасында бизниң заманласымыз жигерли коммунист образы жасалды. Поэма колхозларды уқышлы басшы кадрлар менен тәмийнлеуге қаратылған партияның шақырыгына байланыслы жазылды. Шығармада коммунист Сапарбайдың өз тилеги менен колхозға кетүү, бирақ оның хаялы Жумагүлдин апасы Сапаргүлдин тилине ерип, бул иске қарсы болуы, Сапарбайдың колхоз

ға барып исти жолға қойыуы сүүретленеди. Кейин оның хаялының да өзіннің қәтелігін түсініп, колхозға — Сапарбайға келуін баяндалды. Шайыр тәрәппен таңланған сюжет хәм конфликт сөз етип отырған шығарма ушын характерли хәм бул шығарманың барлық қурылысына сыйымлы.

Әлбетте, колхозға келгеннен кейинде Сапарбай ушын колхоз исти жолға қойыу аңсат болмады, звенолар ириленип, жұмыслар қайта бөлінди. Артта қалған колхоз исти жолға қойыуда ол көп ойланып, көп толғанды. Усы жағдайды хәм Сапарбай менен Жумагүл арасындағы келіспеушиликти пәзерде тұтсақ, поэманың тийкаргы сюжетлик конфликтти турмыслық екенлігін көреміз.

Поэмада Сапарбайдың халық истине, партия тапсырмасын орындауға шынан берилгенлігін айқын көзге түседі. Оның кеуилине қобалжыу салып, жанын қыйнаған туған колхозының неше жыллап қорлықлы түрде артта қалуының себебін поэмада исеимли ашын берилмегенлігінне қарамастан, оқыушы Сапарбайдың батыр адымына тилеклес болып отырады. Өйткені, Сапарбай сол колхозды дүзетну хәм артта қалған исти жолға салыу ушын көп ислеңи, көп қыйыншылықты басынан кеширди. Автор бул жағдайларды: «Күни-түни түрли ойға ушырасты, көпке шекем көңликпей жүрген кеуил» деп билдиреди.

Сапарбайдың өзіннің жекке семьялық турмысындағы уақытша драманы сәулендириудің бас геройдың жоқары мораллик сыпатын ашыу ушын үлкен әхмийети бар. Егерде Сапарбай алдыңғы қатарлы истиң инициаторы болып, ағымның алдында барса, оның жолдасы Жумагүл сана-сезимін артта қалған, ауыл менен қала тууралы еле бурынғы түсиниктиң шырмауындағы адам. Ол ауылдағы жаңалықлардан хабарсыз өзгерислерди сезбейтуғын, мазмунсыз «жилуа наздың» ғана адамы.

Мийнетке әдетленбеген хәм оннан узақ Жумагүл: егерде ауылға барсам «ақ жүзимди күн шалады» деп қорқады. Ал, Сапарбай бул түсиниктиң адамы емес. Усы еки арадағы драманың шийеленисуніи поэманың ең қызық моментлеринен болып есаплаады. Мийнетсиз жасау мүмкин емеслігін кем-кемнен түсинген Жумагүл хәм оның апасы шығарманың ақырында

колхозға келип, өз орынларын табады. Көп миллетли совет әдебиятының өсиуине көп үлес қосып киятырған жазыушының бул шығармасы да унамлы образ жасау жағынан ири табысларының бири. Поэманың улыма жетискенлигин, унамлы герой образын жасау жағынан табысларын мойынлай отырып, оның белгилли кемшилликлерине тоқтамай кетну мүмкин емес.

Поэманың ең үлкен кемшилги оның көркемлигиниң төменлигинде. Бунда биз Жолмурзаның бир қатар жақсы жазылған шығармаларына тәп болған көркемликтен көре алмаймыз, керисинше, шайырдың поэмасында асығыстықтың изи бар. Тема қаншелли актуаль болғаны менен ол тийисли көркемликке ийе болмаса, оның қуны төмен болатуғынылығын автор ядыннан шығарған. Жолмурза көп орынларда елеге шекем қосық уйқасына жетерли кеуил бөлмейди, гейпара қосық қатарлары, сөз уйқасы, ой уйқасы жағынан да талаптан узақ турады. Жақсы табылған а б а б рифмасынан шығып кетип шайыр айнымалы уйқасты да қолланады, ал бул шығарманың эстетикалық тәсирин төменлетеди, образлардың ядта қалыуына иркишин болады.

Сапарбайдың характерин хәр тәреплеме ашыу үшін оның колхозға келгеннен кейинги реаль қыйыншылықтарын автор өз шығармасында көрсетуи керек еди. Унамлы герой неғурлым қыйыншылықтың ортасында көрсетилли, ушырасқан қыйыншылықларды жеңе алса, оның оқыушыларға сүйкимлилиги артта түседи. Автордың көрсетуинше Сапарбай барған колхоз неше жыллап қорлықты түрде артта қалған. Шайыр, бирақта, усы көрсетууге турарлық қыйыншылықларды оқыушыға ашып бериуи керек еди.

Колхоз председатели Сапарбайдың қыйыншылықты сапластырып, жеңиске ерисуинде халық массасы менен бирге, алды менен, колхоздың партия шөлкеминин үлкен роли болыуы сөзсиз. Бирақта бул жағдайда поэмада өз орнын ташпаған.

Қарақалпақ совет поэзиясының ең жақсы шығармалары үшін конкретлилик, совет адамларының бай ишки дуньясын толық ашып бериу характерли. Соған қарамастан, айрым шығармаларда бул көрсетилген фактлер табыла бермейди. Герой образын жанлы рәуиште жасау орнына гейпара авторлар сулыу жыл-

тырақ сөздің жәрдеміне көбірек көз тигеді. Әдебиеттің көркемлігі мазмунсыз жылтырақ сөздерде емес, ал терең мәнілі, салмақты, ушқыр қыялларға толы, ой уйқасына тийкарланған фразаларда екенлігін ядынап шығарады.

Соңғы бір-еки жыл ишінде дөретілген ири шығармалардың ишінде Х. Сейтовтың «Жүрск мухаббаты» поэмасы автордың бир қанша жетискенлігіннен гүуалық береді. Шайырдың бурынғы поэмаларына қарағанда бунда автор адамлардың ишки кеширмелерин сүүретлеуге, унамлы герой образын жасау мәселесинде де көркемлік шеберлікті ислеуге талап-ланған. Қысқаша айтқанда, поэмада мынадай уақыя сөз болады.

Уллы Уатандарлық урыс жылларында Гүлистан деген қыз өзиниң сүйген жигити Маратты фронтқа атландырады. Өзи пахта атызында индәкерлік пенен мийнет етеді. Сапар деген бир жигит қызды азғыртып, оны Баймуратқа алып бермекши болады, қызды үйине шақырады, бирақ оннан хеш нәрсе шығара алмайды. Соннан кейин колхоз баслығы Әметнің хәм Гүлистанның айрым түскен фотографияларын тауып алып, еки сүүретти бириктирип, хатқа қосып, фронттағы Маратқа жибереді. Марат ауыр жарадар болып елине қайтады. Азғана өкпелесиуден кейин түсипсип, Сапар хәм Баймуратлардың сыры ашылады, сүйискен жаслар қосылады. Солай деген менен поэманың идеялық мазмуны менен композициялық жағынан, образы менен адам характерлерине тереңирек қарасақ, оның поэтикалық қунын төменлетип турған ири-ири кемшилликлерди көремиз, олардың ири баслылары бизиң пикиримизше мыналардан ибарат.

Автор поэманы 1945 — 1955-жыллар ишінде жазылған деп ескертеді. Олай болса, поэма Уатандарлық урыстың жеңисинен кейин-ақ жазылып, соң тамамланған. Хәр бир шығармада сол дәуирдің көрниси, характерли белгисин көриўимиз керек. Усы талапты биз Х. Сейтовтың поэмасына да жүклей аламыз. Ең алды менен поэмаға усы көз-қарастап бақа берип көрейик.

Поэмада Уатандарлық урыстың дәуирине характерли болған улыўма халықлық масштабтағы бурын көрилмеген героизмди, фронт пенен тылдың байла-

нысын, фронт күнлерінде тылдың солдаттары аталған мәрт совет колхозшыларын көрсетуін керек еді. Ал, бундай адамлар шығармада жоқ хәм сиз оны ізлеп те таба алмайсыз. Автор бул жағдайларды көрсетуіди өз алдына мақсет етип те қоймаған. Тийкарғы героиня Гүлистанның хәрекетиниң өзи автордың сөзи тийкарында белгили болады, ал оның Марат пенен жазысқан хатлары автордың ойлағанын—фронт пенен тылдың байланысын ашып беріудең узақ. Дурыс, шығармада биз «мийнет етип, маңлайдан тер төкті, пахта терпуге шықты, бир өзи еки үш норма орынлады» деген автор сөзин оқыймыз. Ал усы сөзлердиң мазмуну ашылмай қалса, оған әлбетте, шайыр жууапкер. «Жүрек мухаббатында» тап усындай болып шыққан. Урыс дәуириндеги халқымыздың көрген уақытша қыйыншылықтарын сол дәуир тууралы шығарма жазып отырып, айтпай кетіу ямаса сүүретлемей кетіу надурис екенлиги хәммеге белгили. Колхоз жаслары сол қыйыншылықларды қалайша жеңди, олардың рухий байлығы, мораллик бирлиги пелерден көринди — буған биз шығармалардан жууап таба алмаймыз. Урыстың қыйыншылығы тууралы поэмада жартыулы айтылған бир ауыз сөз де жоқ екенлиги хайран қаларлық ис.

Шығарманың бас геройының образын жасауда стандартлық, схематизм басым. Бул поэмадағы герой да автордың бурынғы геройлары сыяқлы (мәселен, Гүлбазар), екеуине берилген характеристикада бирдей, көп орындарда автор өзин-өзи қайталайды. Бир сөз бенен айтқанда «Жарысқан жаслар» поэмасындағы Гүлбазарға тийисли характеристикаларды Гүлистанға тиккелей жапсыра салған. Улыума шайырдың унамлы геройы идеаль дәрежесинде, ол «сүттен ақ суудан таза». Поэмада Гүлистанды характерлейтуғын орынлардан қысқа бир үзинди келтирейик:

... Бир сөзли ақыллы, тынық қыз екен,
Өмир теңизинде еркинше жүзген.
Керме қас, қара көз, аұзы оймақтай,
Қыр мурын, хинжи тис, ерин қаймақтай
Сүмбил шаш, ақ тамақ, жүзи рәушан,
Қыз екен келбетли әрманы жоқтай.
Ықшамлы етип сөз сөйлеген орынлы,
Тауыстай таранған гөззал форымлы. (7-бет).

Егерде усы шығарманың кейинине ХІХ ғасырдағы қарақалпақ шайырларының атын қойса, хешким таласа алмас еді. Усындай сүүретлеу усылы бір қатар қарақалпақ шайырларында, әсіресе Х. Сейтовтың шығармаларында көбірек екенлігі белгілі. Усындай сүүретлеу усылының хәзіргі бизің жасларымыздың характерін, образын ашып беруге күшсіз екенлігін көпшілік советлік шығыстың шайырлары айтып киятыр.

«Поэзияға мешаилық мотивтің, мазмунсыз сыңғырлының риторика, көп сөзліліктің кириуі совет адамлары басларынан уллы уақыяларды, олардың әжайыи сезимлерін беруге жәрдем ете алмайды... Хәттеки, бизің шынылық турмысымызды жақсы билетугыи гейпара шайырларымыз барлық сулыулығы хәм қасиеті кириги менен қасының сулыулығында турған хешкимге керексиз гөззаларды сүүретлеуі өкиншіли нәрсе (Сулайман Рагим). «Көпирме сөз поэзияны байыта алмайды, керисинше ол поэзияның көркемлігін жоғалтады. Биз өзлеримиздің бір қатар поэмаларымыздың геройларының көпирме, сулыу сөзлер менен көбірек қызығатугыи жағдайы менен жиіи ушырасып қаламыз» (М. Турсын-Заде).

Бизің үзиндилерди келтирип отырғандағы ең басы мақсетимиз гейпара шығыс шайырлары ушыи усы кемшілік характерли, сонлықтан булар хәқыйқат реалистлик поэзия жасау жолымызда иркинши болып отырғанлығын ескертюден ибарат. Әлбетте, хеш ким адамдағы сулыулықты, гөззаллықты сүүретлеуге қарсы болмауы керек, ал геройды асыра мақтаушылық, оларды тәбияттан айрықша жараған адамлар сыпатында көтермелеушілік совет поэзиясының рухына жат.

Хожабектиң поэмасындағы жоқарыдағы сулыу теңеули характеристикадан кейин Гүлистанның өсиу жолыи, характерінің қәлишлесіу процессін ашыу оғада қыйыи, соның менен бирге мүмкин де емес, өйткени героиня турмыстан алынған емес, ал бурыннан таяр рецепт бойынша ғана қолдан, шайырдың қыялынан жасалғанлығы көрinedi. Бул жерде шайырдың тийкарғы кемшілігін, бириншиден, идеаль герой образын жасауға орынсыз талаптануы болса, екіншиден, соған байланыслы турмыслық фактлерди үстир-

тин сүүретленгенлигинде де жатыр. Автор өз геройына барлық уақытта ғамхорлық жасап, оның өзінше кетиуіне, яғни ҳәр түрли жағдайда көриниуіне кесепт келтирип, алдын орап, қақпалап отырады. Идеаль герой образын жасау үшін болған автордың талабы оны дидактизмге анарып соқтырған. Дидактизм таланттың күшлilлигинен келип шықпайды, ал образлы ойлаудың жеткиликсизлигинен, адам характерин өткiр ситуациялық жағдайда көрсетиуден қорқыушылықтан келип шығады. Бул – барын турған—конфликтсизлик теориясы деген сөз.

Таяр рецепт, яғни бурыннан ойлап қойылған схема бойынша адам образын жасауға урынушылық қайсы уақытта да сәтсизликке апарады. Буган жазушының таланты да жәрдем ете алмайды. Хожабектин шығармасында да герой бизиң көз алдымызда таяр, жетилскен түрінде белгили болады ҳәм сол күйинде қалады. Гүлистан барлық нәрсени түспеди, барлық нәрсени аңлайды, минн жоқ, түр сымбаттан да кемшилик табуу мүмкин емес. Демек, онда барлық нәрсе бар да, тек бир нәрсе жетиспейди, ол—героннаның турмыстағы бизиң көрнн жүрген адамларымыздан қол жеткисиз узақлығы. Сонлықтан, оқыушы да таяр, қашап ақ жетискен геройдың тәғдирине араласып, оның жақын жап ашыр сериги бола алмайды, геройдың қууанышы менен қууанып, қайғысына да ортақ болуу мүмкиншилiлигине ийе емес. Оқыушы үшін да, герой үшін да бәрнн автордың өзи атқарады. Өйткенн, бизиң көз алдымызда минсиз, кемшилксиз, дидактикалық герой бурын ақ қәлип-лескен характер менен көрinedи.

Ал, поэмадағы тийкаргы геройды толықтырушы; уақыяға араласып отырушы басқа геройлар қандай дәрежеде сүүретленген? Ең алды менен колхоз баслығы Әмет ким? Ол Мараттың досты—деген автордың ескертиуин оқыймыз. Бирақ, оқыушы поэмада оны көре алмайды. Уллы Уатаандарлық урыстың қыйын жағдайында жецистнң саатын жақыплатып, күнитүнн ислеген колхоз баслығының ҳәрекетн қайда? Автор, Гүлистанды мақтау менен жүрип, бул тийкаргы мәселеге жууап бериуди ядынан шығарған. Колхозшыларды жумысқа шөлкемлестирiуде, колхоздың исин басқарууда, жумыс пәтинн қыздырып, оны душ-

панды жеңуге бағдарлауда биз оның өзіне де, хәрекетінде көре алмаймыз. Әмет фронттан Марат келгеннен соң соның үйінде көрініп қалады, бул жерлерде де оның характері ашылмастан, бұрынғы жабыңлы түрінде қалады! Егерде урыс уақытының қыйыншылығын, бул қыйыншылықтарды жеңуде колхоз басшыларының ислеген қаҳарманлық ислерин көз алдымызға келтирсек Х. Сейтовтың поэмасы сол уақыт тууралы емес, ал ҳәзирги күннің қыйыншылықтарын да характерлеп бере алмайды.

Бас геройдың характері басқа адамлар менен қатнаста ашылады. Оның жекке өзін алып көтермелен сүүретлеуден биз ҳеш нәрсе аңлата алмаймыз. Поэмада Мараттан басқа фронтқа кеткен адамлар тууралы биз ҳеш нәрсе көрмеймиз, автор оларды бирме — бир айтпағаны менен сол урысқа кеткенлердин нормаларын орындап жүргенлердин ақ хәрекетин көрсетіу менен турмыстың қыйыншылығын ашыу мүмкин еди. Ҳақықатында да шайырға Әмет тек Гүлстанды «шатастырыу» ушып ғана керек болған сыяқлы. Ал, Баймурат, Сапар дегенлер шығармада бастан аяқ қатнасады. Бирақ олардың ким екенлигин, қандай кәсип пенен шуғылланыушы адамлар екенлигин де сиз поэмадан таба алмайсыз. Олар барлық уақытта жарамсыз ислер менен шуғылланады да жүреді. Оларға қарсы турыушылар да жоқ. Урыстың қыйын күнлеринде усылайынша көпнің көз алдында жүрген жұмыссызларға автордың да, колхоз баслығының да көз қарасы белгисиз. Шайыр сүүретлеген Сапар, Баймуратларды душпан деп те есаплау қыйын. Бирақ олар автордың ойынша ҳийлекер адамлар болуы итимал. Бирақ та, Сапар ҳәм Баймуратлардың аңқаулығы ҳәммеге белгилі: өйткені Баймурат өз қолы менен Маратқа хат жазады, таныс сүүретшиге еки сүүретти бириктирип алады. Булар исенимсиз.

Поэманың булардан басқа да кемшилликтері бар, көркем сөз орнына прозаизм, партия шөлкемлерининң уәкилдерининң көрсетилмеуи, көп сөзликлик ҳәм басқалар.

Адам характерин жасау, унамлы герой хәрекетин турмыстан излеу А. Әлийевтинң «Бизинң колхоздың жигити», Х. Турымбековтың «Еки дос» поэмаларын-

да ушырасады. Еки поэма да улыўма идеаль шығармалар болмағаны менен жас авторлардың турмыслық фактлерди конкретлестире биліушилиги хәм улыўма нәрселерди жуумақластыра, тишклестире биліушилигинен сөзсиз гууалық береді. Абат Әлийевтың поэмасы жаслық уақыттың жаңа басланған сезимни сүүретлеу менен бағалы, шайыр турмыслық жақтан характерли фактти таба билген. Ол сүүретлеген Дәметкен де, Әуез де бизни бахытлы өмиримизден мыңлап табылады. Хәрбир адам олардың басынан кеширген жағдайды өз басларынан өткерген. Шайыр турмыстың мазмуны еки түрли бағыттағы, бірақ екеуниниң де тутқан жолы тууры жаслардың образын берген. Орта мектепни питкергеннен соң Әуез колхозда ислеуді, ал Дәметкен оқыуды қөлейди. Буның екеуні де дурыс. Ал, усыған бола ашыуланасыу, бирбирине гийне қойыу сол жаслардың характери менен жаслығының салдары екенлигин биз түсиниң отырамыз. Болмаса, биреуні оқып, биреуні колхозда ислеп те жүриу мүмкині гой! Бірақ, хәрбир адам өзиниң характерине, өз минезине ийе, шайыр усыны көрсетпекши болған хәм бунысы шығарманың барлық сюжет линиясында орыплы дәлилленип отырылады.

«Бизниң колхоздың жигити» бизниң жас заманласларымыздың бир қанша жақсы шыққан образын жасаған, жаслықтың романтикасы менен қыялына бөленген. Әуез бенен Дәметкенлер оқыушының ең жақсы сүйиушлик сезимлеринен пайдалана алады.

Турмыстағы жай хәдийселерди поэтикалық дәрежеде көтериуде шайыр Х. Турымбетовтың «Еки дос» поэмасы күтә қызықлы шығарма болып табылады. Қарақалшақ совет поэзиясындағы соңғы жыллардың ишинде жазылған поэмалардан буның және бир айырмашылығы соннан ибарат. Шайыр сулыу, жылтырақ сөзге қумар емес, қосық қатарларының тәбийғый ағымы бар, көп орынларда ол автордың жүрегинен зорлап шығылған емес, ал еркин түрде оның сезген хәм турмыслық фактлерге байланыслы терең ойланғанлығын көрсетеди. Сонлықтан да шығарма еркин оқылады, ол оқыушыны ериксиз өзине тартады. Шығармаға характерли болған әпиуайылылықтың өзиган күтә жарасымлы болып көрinedi.

Дурыс, поэма еки дос ҳаққында болған менен ав-

тор көп орындарда тек Нурбай тууралы айтады да, Николай даққында сол тийисли дәрежеде хабарлауды, оның образының мазмунун ашыуда бир жақлы кеткен. Поэмадың геройы Нурбай—мийнетке жаңа араласқан жас, ол трактористлик курсти питкерип, өз алдына трактор алыу мақсетинде. Биз шығармада оның сол мақсэтинэ ерискенлигин гана көремиз. Шайыр сол Нурбайдың жаслық қыялып, жаслықтагы гөдек ойын сүүретлеу арқалы да оқыушы ушын қызықлы герой образын жасаған. Нурбай ойдан шыққан шайырдың бос қыялының нэтийжесин емес, ал турмыстан алынған. Улыума адамға тэи болған жағдайлардың бэриде: қызғаныш та, гүман да, сүйнүшлик те, түсинбеушлик те өзиниң күшин артықмаш бахалап жибернүшлик те оған жат емес.

Соған қарамастан, оқыушы барлық уақытта оның менен бирге болып, қууанышына да, қайгысына да ортақ болып отырады. Нурбайға қарсы турған хийлекер күш шығармада жоқ, тийкарғы конфликт сыпатында алынған нэрсэ геройдың өзиниң қызғаныш сезимлери, гүман гүдиклери хэм оның түсинбеушликлери болып есапланады.

Улыума автордың бул поэма тууралы жетискенликлерин көрсете отырып, оның айрым кемшилликлерине тоқтамай кетиу мүмкин емес. Поэмада тийкарғы геройдың характерин ашыуға тийисли жәрдем беретугып керекли жағдайлар ислетилмеген... Шығарманы оқып отырып, Биз Нурбайды оның ақ көкиреклигине қарамастан, тек гүдиклениу ямаса аяқ астынан сезиклениуши адам сыпатында гана көремиз. Жаңа гана үлкен өмирге адым атлаған совет жасының бул қасийети оқыушыда қандай да болмасын бир унамсыз кейипти келтирип шығарады. Нурбайдың характерин толықтыруу ушын Таяның образының берилиуи күтэ зөрүрли, бирақ биз шығармада ол қыз тууралы емески моментлерди гана билип қаламыз. Әдетте, көркем шығармада хэрбир герой өзиниң индивидуаллық белгисин менен көрнисин деген де сол нэрсени де ядтан шығарыуға болмайды, ол сол өз заманласлары ушын үлги боларлық дәрежеде сүүретленген болууы шэрт. Ал үлги боларлық қасийет Нурбайдың басында тракторшылық курсти питкерип, той бернү хэм өзиниң ең жақын достына гүдиклениуде

Сол ушын ба әйтеуір,
Николай сөйлеп келмекте,
План, жеңіс қаққында
Ақылдарын бермекте.

Буган қарағанда, Николай ұзақ сөйлеп киятырған адамға ұқсайды.

Достым, — деді ол күлмелеп,
Гүрннен соң ол қысқа,

— дегені алдыңғы ойға қарсы келеді.

Қарақалпақ совет шайырлары соңғы бір—екі жыл ишінде при поэмалар дәретти хәм буларда бизиң заманласларымыздың да әдеуір жақсы ислетилген образлары жоқ емес. Бирақ қолдағы хәзир бар табысларымыз кемшилликлеримизди жоққа шығармайды, қарақалпақ шайырларының еле де бул жанрдың өзгешелигин ийелеуде де жетискен герой образларын жасауда қунт пенен ислеуин талап етеди.

Жоқарыда аты аталған поэмалардың бәри де бизиң колхоз ауыл хәм оның жаңарған поэтикалық көрпнисиңи ашыуға арналған. Бирақта сол шығармаларда гейпара шайырларымыздың колхоз ауылының өсиңу, мәдений—экономикалық абаданлығының артыуы жолындағы реаль қыйишылықларын көрсетиңуге батыл түрде кирсе алмай отырғанлығын байқаймыз. Биз колхоз хожалығын көрсетиңу жолындағы жеңисимизди көрсетеди екенбиз, сол жеңиске жетиңудеги қыйишылықларды ашыу шайырларымыздың ең баслы ұазыйнасы. Қыйишылықты мәртлик пенен жеңбей турың, жеңистиң өзи аспаңнан келп, түспейтуғынлығын билеуимиз тиийс. Шығармаңың оптимистлик характерде болыуы тек жетискенликти сүүретлеудеп ибарат емес; ал қолға кирген жеңистиң реаль қыйишылығын көрсетиңуден де танылады. Жеңис жолындағы қыйишылықты көрсетсек, қәтеликке ушырасып қаламыз деп қорқыудың орны жоқ. Көркем шығармада да поэтикалық батыллық, ушқыр қыял, реаль фантазия керек.

Унамлы герой образын жасау социалистлик реализм әдебиятының ең әҳмийетли мәселеси болып табылады. Бирақта унамлы герой барлық жанрларда бир түрли жасала беріуи мүмкин емес. Хәрбир жанр-

дың өзіне тән өзгешелигі хәм спецификасына байланысты ол хәртүрлі терецликте хәртүрлі ситуацияда сүүретленүү мүмкин. Лирикалық шығармаларда да қарақалпақ шайырлары коммунизмнің жеңиси үшін күрескен лирик геройлар майданға келди. Шайырларымыздың ең жақсы лирикаларында совет адамларының характерли белгилери сезим дүньясын ашып берилген моральлық сыпатлары айқын көринген—лирик қахарманлар образы жасалады. Жолмурзаның «Улым тыңла!», Байнияздың «Емен» хәм А. Турымбетовтың Уатаң урысы жылларындағы гейпара қосықларында усы қәсийетлер орын алған деуге болады. Бул баслама, әсиресе, жас шайырларымызда соңғы уақытлары көбирек дауам етилиуде.

Автор геройды бизнің реаль турмысымыздан алады десек, оны жасалма түрде көркемлеуге хәректеленбеуи керек. Хәр бир герой өзиниң сымбаты менен емес, пси менен сулыу көршиуи керек. Хәр бир шайыр оригиналь индивидуаллыққа ийе болуы шәрт болса, бул олар дөреткен унамлы образларға да тийисли. Олар бир-бирине уқсамауы, жекке, дара характерге ийе болсын. Тилекке қарсы, бир-бирине уқсап; бириниң копиясы сыпатында ушырасатуғын стандарт геройлар да бизде аз емес.

Хәзирги заман адамларын, коммунизм жәмийетин қурыушыларды ески архаистлик тенеулер менен сүүретлеу ол образлардың эстетикалық баҳасын төмендететугынын ядымыздан шығармауымыз керек. Совет адамларының бүгинги турмысына байланысты оған тән жаңа сөзлер айтыуымыз керек.

Унамлы герой образын жасау жағынан бизнің жазушыларымыз алдыңғы қатардағы рус әдебиятының бай тәжирийбесинен тынбай үйрениуи тийис. Унамлы геройды сүүретлеудегі шеберлик, характер жасау, оларды типклекстириу мәселелеринде рус әдебияты бизнің жазушыларымыздың алдында жаңа мүмкиншилликлерди ашады.

Коммунистлер партиясының рухландырушы күши менен күнбе-күн идеялық жақтап өсип баратырған жазушыларымыздың бул жағдайлары қолынан келетуғын творчестволық мүмкиншилги болып табылады.

1957-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫН ОҚЫТЫҰДЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Уллы Октябрь революциясы бұрын езілген халықтарды өмірдің бетіне айдап шығып, хәр қандай езілушілік, биреу үстінен екінші биреудің зорлығын жоқ етті, миллет мәдениеттары менен миллет тиллерінің хәр төрөплеме өсіп рауажланыуына кең жоллар ашты.

Мәдениет тарауындағы революцияның салтанатлы жеңісін қарақалпақ республикасының тарихынан ақ айқын көріуге болады. Бұрын сауатсыз болған халық совет власты жылларында Коммунистлер партиясының ленинлик миллет сиясатының жеңісін пәтийжесінде ғалаба сауатлы елге айланды. Халқымыздың мазмұны социалистлик, формасы миллетлик мәдениаты гүлленіп рауажланды. Республикамызда баслауыш, жеті жыллық, орта мектептер тийкарғы билим бериуші орынға өтті. Қарақалпақстан орта хәм жоқары дәрежелі оқыу орыны республикаға айланды.

Коммунистлер партиясының миллий сиясатының салтанатлы жеңісін дәлиллеу үшін қарақалпақ тили менен әдебиятының арнаулы пән ретінде оқытылуының өзі ақ буны айқын көрсетеди.

Социалистлик мәдениаттың бир тарауы болған қарақалпақ тили менен әдебияты хәзир баслауыш класслардан баслап, жоқары оқыу орынларында да тийкарғы пән ретінде оқытылады. Қарақалпақ тили менен әдебиятын оқытуу—бул миллий мәдениатымызды кеңнен пропагандалау екенлиги сөзсиз. Биз бул жерде қарақалпақ әдебиятының оқытылуы хәм оның буннан былайғы жағдайлары жөнінде пикир алыспақшымыз.

Соңғы жыллар ишінде республикамыздың барлық 1-10-класслары үшін қарақалпақ әдебиятынан хрестоматиялар, оқыу құраллары, программалары жарыққа шықты. Қарақалпақ мектептерин оқыу құраллары менен тәмийин етуде биз әдебият китаптарының авторлары— Дәуқараев, Алымбетов, Сағитов, Исмайлов, Юсупов басқа да көплеген жолдаслардың мийнетин көрмей кетиуимиз мүмкин емес. Табысларымыз көп болғанындай ақ кемшиликлеримиз де аз емес. ҚПСС XX съезди билимлендириу жумысы тарауында үлкен жаңалықларға жол ашты, хәрбир муғаллимнің алдына жаңа уазыйпаларды жүкледі. Съезд хәзирги

Уақытта мектептердегі ең баслы кемшілік оқыудың турмыстан қол үзгенлігін атап көрсетті, мектепті пикерінушілердің практикалық жұмысқа ийкемсізлігін ескертті, соған байланысты оқыу программаларын, оқыу оқытуы ісін қайта қарастырыу, зәрүрлігін көрсетті, программалық жол силтеді. Партияның XX съезди тәрәппен көрсетілген кемшіліктерди әдебиат пәніне байланыстырсақ, бул тараудагы жетіспеушілігіміз мынаған келіп тиреледі: әдебиат оқытуы турмыс пенен беккем байланыстырылмайды, муғаллимлер материалды тек китап тили менен ғана баянлап береді, лекциялар тәсірсіз, оқыушылардың өз бетініше жұмыс іслеуі, пикир жүргізіуіне толық мүмкішілік берілмейді. Жазылған әдебиат китапларының сапасы қанаатландырасызлық дәрежеде хәм тағы басқалар.

Бул келтірілген кемшіліклер өз орындарында қарақалпақ әдебиатын оқытуы ісінде де жоқ деп айта алмаймыз. Айырым оқытушыларымыз сабақлықтың рамкасынан шығып кете алмайды, өз бетініше оқып, хәр бир теманы турмысқа байланыстырып өтуде олақлық етеді, қосымша материаллардан жетерли пайдалана билмейді, баспа сөз жүзінде болып атырған әдебиет жаңалықлардан геипаралар хабарсыз болып отырады, геипара қарақалпақ әдебиаты муғаллимлерінің сабақ беріу дәрежесі, материалды баянлау шеберлігі оқыушыларды толық қанаатландыра алмайды, олар өз билім дәрежелерінің системалы көтеріп бармайды.

Бизің усы күнге шекемгі қарақалпақ әдебиаты бойынша жазылған китапларымыздың ең баслы кемшілігі бул олардың өз атына ылайық емеслігі деуге болар еді. Қарақалпақ әдебиатының программаларына күтә көп материаллар жүкленген, оларда тысқары материаллар оғада көп. Бул әсіресе, 8-10 класс материалларына тиісін. Мынадай бир факт келтірейік: 8-10 классларда жыллық сааттың саны хәр қайсысында 99. Ал усылардан 8-класста қарақалпақ әдебиатына 40, 9-класста 45, 10-класста 44 саат ғана берілген. Қалған саатлары рус әдебиатына жумсалған. Буны хәқыйқатында да нормаль жағдай деп есаплау қыйын екенлігін хәммемізде мойынлауымыз керек.

Әлбетте, хеш ким рус әдебиатын, болмаса тууысқан қоңсы халықлар әдебиатын үйреніуге қарсы болмауы керек, бирақ та, рус әдебиаты сол 8-10 класслардың

өзінде өз алдына арнаулы сааты менен пән ретінде оқытылады. Оның үстине олардың саат саны да көп. Ал, қарақалпақ әдебиятының мұғаллими сол рус тилинде өткен материалларды тек тәкирарлау менен, болмаса жай ғана үстиртин баянлау менен шекленеди. Жасыратуғыны жоқ, бизиң гейпара оқыу китапларымызда рус әдебияты материаллары рус тилиндегиден көширме сыпатында ғана көзге түседи.

Хәзирги қолланылып жүрген қарақалпақ әдебияты сабақлықларында айырым темалар программада болыуына қарамастан киргизилмеген. Мысалы, 9-класста өтилиуге тийисли «XIX әсирдеги қарақалпақлардың сиясий-экономикалық жағдайы» деген темаға программа бойынша 6 саат берилген, бирақ, ол программада болғаны менен сабақлықта жоқ.

Сабақлықларымыздың тил жағынан да көп кемшилликлери бар екенн белгилн. Материаллардың баянлауы тәсирсиз, оқыушыларға түсиниксиз сөзлер, атамалар, терминлер жиин ушырасады. Мәселен, 8-класста өтилип жүрген Науайы творчествосында әсиресе қыйын сөзлер басым, айырым оқыушылар Науайы творчествосын өтиуге байланыслы оқыушылардың сөзлик дәптериниң, еки-үш бетинин соған кететуғынлығын таң қаларлық ис деп қарайды. Бунда темаға қатнассыз, артық орынлар да аз емес. Бундай мысалларды басқа да темалардан көппеп келтириу мүмкин.

Орта мектеплердин жоқары классларында қарақалпақ әдебияты курсың бир системаға салыу ушын бизиң пикиримизше мынадай принципти тутыу керек сыяқлы:

а) 8—класс бойынша:

8-класста қарақалпақ әдебияты бойынша ауыз-еки әдебияттың үлгилери оқытылыуы тийис яғный барлық прогрессив бағыттағы фольклорлық материалларды усы класста өтиуимиз керек. Сонда бул класста биз ауыз әдебиятының майда түрлерин, ертеқ, аңызларды, қарақалпақ дәстанларын өтиуимиз мүмкин. Оқыушылар қарақалпақ ауыз әдебиятынан системалы билим алыуы ушын оларды дәстанлардың ең жақсысы халықлық үлгилер менен тапыстырыу зәрүр. Сонлықтан программаға бурынан бар «Қырқ қыз» бепеп бирге «Алшамыс», «Қоблан» хәм басқа да халықлық характерде деп табылған эпосларды киргизиу керек. Соны

да ойнау керек, творчестволық мийнети үлкен халық шайырларын, жырлауларды да программаға киргизүүден бас тартуудың пайдасы аз. Халық арасында кеңнен таралған дәстаптарды хэм көпдеген халық шайырлары менен жырауларының творчествосынан оқыушыларымызды хабарсыз қалдыруу, әлбетте, унамсыз жағдай екенн белгилн.

2) 8-класста советлик дәуирдеги қарақалпақ фольклоры оқытылыуы керек. Бул тууралы бизде топланған хэм системаласқан материаллар аз емес. Хәзир 10-класста оқытылып жүрген советлик фольклорды 8-класста көшириу сөзсиз орыны болар еди.

Көркем әдебияттың спецификасы оның класслық идеология екенлиги, марксизм-ленинизм классиклери менен әдебият гайраткерлериниң фольклор тууралы пикирлери тема ретинде берилгени жөн.

б) 9-класс бойынша:

1) 9-класстың курсин XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятынан яғный Жийен жыраудан баслау керек. Сонда бул класста XVIII—XIX әсир қарақалпақ шайырлары толық өтиледи де, ажыратылған саатлар тийкарынан сол дәуирдеги қарақалпақ әдебиятына жумсалады.

2) Хәзирги турысында қарақалпақ әдебиятының материалынан тысқары материаллар басым болып келеди. Енди рус әдебиятының материалларын программадан шығарып таслау жөн көринеди.

3) Хәзирги уақытта тууысқан халықлар әдебиятының айырым үәкиллери өз алдына арнаулы түрде өтилмейтуғын болғанлықтан, XVIII—XIX әсирдеги өзбек, түркмен, қазақ әдебиятларынан обзор берилгени макул.

4) Хәзирги қолланып жүрген әдебиятта арнаулы саат берилгени менен материаллар аз, оқыушыларға тийкарлы биллм бериуге мүмкин болмаған шайырлар бар. Мысалы. Сарыбай, Гүлмурат тағы басқалар. Буларды я толықтыруу керек, я программадан шығарып таслау керек. Өйткени, Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеғ Омарлардың творчестволарының өзи-ақ революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тууралы толық хэм хәр тәреплеме мағлыұмат бере алады. Сарыбай, Гүлмурат сыяқлы шайырлардың творчествосынан

тийісли материаллардың жоқлығы әдебиет оқытушыларын күтә қыйландырады

в) 10-класс материалларын да бір системаға салыу керек. Биздеги жағдай бойынша қарақалпақ әдебиаты, рус әдебиаты, тууысқан халықтар әдебиаты да өтилик киятыр. Сонлықтан бунда да тийкарғы саатты қарақалпақ әдебиатына бөлистриу керек. Горькийден баслап рус әдебиаты уәкиллерин рус әдебиаты сабағында өткен де дурыс болар еди. Курстин ақырында СССР халықтары әдебиатынан, оның ири уәкиллери тууралы, советлик дәуирдеги халықтардың әдебиатындағы байланыс жөнинде түсиник бериу керек.

Енди биз бул айтылған жағдайлардан не утамыз? Ең алды менен, қарақалпақ, әдебиаты курсы бойынша оқыушылардың алған билими тереңлеседи, көпшилик сааттар қарақалпақ әдебиатына бериледи. Соның менен бирге қонсылас халықтар әдебиатынан да оқыушылар мағлыұмат алады.

Усылардың тийкарында қарақалпақ әдебиаты курсиниң материалларын тийкарлы түрде тереңлестиріу керек.

Қарақалпақ әдебиатын оқытууды хәм оқыушылардың тыянақлы билим алыуын тәмийинлеуди болдыратуғын айырым жағдайларды айтпай кетиу мүмкин емес. Бул жағдайлар, бизиң ойымызша төмендегише;

1) Програма материалларын сапалы хәм терең түрде өзлестиріу ушын хәр бир үлкең бөлимнен сол оқыушылардың өз бетинше ислеп шығыуына арнап сол материалға байланыслы сорау тапсырмалар берип туруу керек. Бул айтылғанлар бизиң хәзирги китапларымызда ескерилмей киятырған бир жағдай.

2) Оқыушылардың әдебиет курсинен толық билим алыуы ушын хәм өз бетинше оқыуы ушын оларға класстан тысқары мишнетли түрде оқыуға тийисли болған китаптардың дизими берилиуи керек. Програмада көрсетилген оқыуға тийисли шығармалар дизиминиң оқылыуын қадағалап барыуы ушын оған арнаулы саат ажыратыуы тийис. Айырым мектеп мугаллимлери 8-10 класс оқыушыларының көркем әдебиет шығармаларын аз оқыуы қадағалаусызлықтан деп дурыс көрсетеди. Хәзир қарақалпақ әдебиаты ири-ири шығармалар менен байыды. Қарақалпақ тилине көплеген көркем шығармалар аударылды. Бул китаптардың

да ойлау керек, творчестволық мийнети үлкен халық шайырларын, жырлауларды да программаға киргизиуден бас тартыудың пайдасы аз. Халық арасында кеңнен таралған дәстанларды хәм көплеген халық шайырлары менен жырауларының творчествосынан оқыушыларымызды хабарсыз қалдыруу, әлбетте, унамсыз жағдай екени белгиле.

2) 8-класста советлик дәуирдеги қарақалпақ фольклоры оқытылуы керек. Бул тууралы бизде топланған хәм системаласқан материаллар аз емес. Хәзир 10-класста оқытылып жүрген советлик фольклорды 8-классқа көшириу сөзсиз орынлы болар еди.

Көркем әдебияттың спецификасы оның класслық идеология екенлиги, марксизм-ленинизм классиклери менен әдебият ғайраткерлериниң фольклор тууралы пикирлери тема ретинде берилгени жөн.

б) 9-класс бойынша:

1) 9-класстың курсин XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятынан яғный Жийен жыраудан баслау керек. Сонда бул класста XVIII—XIX әсир қарақалпақ шайырлары толық өтиледи де, ажыратылған саатлар тийкарынан сол дәуирдеги қарақалпақ әдебиятына жумсалады.

2) Хәзирги турысында қарақалпақ әдебиятының материалынан тысқары материаллар басым болып келеди. Енди рус әдебиятының материалларын программдан шығарып таслау жөн көринеди.

3) Хәзирги уақытта тууысқан халықлар әдебиятының айырым уәкиллери өз алдына арнаулы түрде өтилмейтуғын болғанлықтан, XVIII—XIX әсирдеги өзбек, түркмен, қазақ әдебиятларынан обзор берилгени мақул.

4) Хәзирги қолланып жүрген әдебиятта арнаулы саат берилгени менен материаллар аз, оқыушыларға тийкарлы билим бериуге мүмкин болмаған шайырлар бар. Мысалы. Сарыбай, Гүлмурат тағы басқалар. Буларды я толықтыруу керек, я программдан шығарып таслау керек. Өйткени, Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш Омарлардың творчестволарының өзи-ақ революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тууралы толық хәм хәр тәреплеме мағлыұмат бере алады. Сарыбай, Гүлмурат сыяқлы шайырлардың творчествосынан

тийісли материаллардың жоқлығы әдебиат оқытушыларын күтә қыйландырады

в) 10-класс материалларын да бир системаға салыу керек. Биздеги жағдай бойынша қарақалпақ әдебиаты, рус әдебиаты, тууысқан халықлар әдебиаты да өтилип киятыр. Сонлықтан бунда да тийкарғы саатты қарақалпақ әдебиатына бөлистириу керек. Горькийден баслап рус әдебиаты уәкиллерин рус әдебиаты сабағында өткен де дурыс болар еди. Курстин ақырында СССР халықлары әдебиатынан, оның ири уәкиллери тууралы, советлик дәуирдеги халықлардың әдебиатындағы байланыс жөнинде түсиник бериу керек.

Енди биз бул айтылған жағдайлардан не утамыз? Ең алды менен, қарақалпақ, әдебиаты курсы бойынша оқыушылардың алған билими тереңлеседи, көпшилик саатлар қарақалпақ әдебиатына бериледи. Сопың менен бирге қоңсылас халықлар әдебиатынан да оқыушылар мағлыумат алады.

Усылардың тийкарында қарақалпақ әдебиаты курсиниң материалларын тийкарлы түрде тереңлестириу керек.

Қарақалпақ әдебиатын оқытууды хәм оқыушылардың тыянақлы билим алыуын тәмийинлеуди болдыртуғын айырым жағдайларды айтпай кетиу мүмкин емес. Бул жағдайлар, бизиң ойымызша төмендегише;

1) Програма материалларын сапалы хәм терең түрде өзлестириу ушын хәр бир үлкеп бөлимнен соң оқыушылардың өз бетинше ислеп шығыуына арнап сол материалға байланыслы сорау тапсырмалар берип туруу керек. Бул айтылғанлар бизиң хәзирги китапларымызда ескерилмей киятырған бир жағдай.

2) Оқыушылардың әдебиат курсинен толық билим алыуы ушын хәм өз бетинше оқыуы ушын оларға класстан тысқары миннетли түрде оқыуға тийисли болған китаптардың дизими берилиуи керек. Програмада көрсетилген оқыуға тийисли шығармалар дизиминиң оқылыуын қадағалап барыуы ушын оған арнаулы саат ажыратыуы тийис. Айырым мектеп муғаллимлери 8-10 класс оқыушыларының көркем әдебиат шығармаларын аз оқыуы қадағалауысызлықтан деп дурыс көрсетеди. Хәзир қарақалпақ әдебиаты ири-ири шығармалар менен байыды. Қарақалпақ тилине көплеген көркем шығармалар аударылды. Бул китаптардың

программада бары, гейпара программдан тысқарылары муғаллим тәрәпинен қадағаланып, оқыушылардың өз бетинше оқыуына бағдар силтеп турууы керек.

3) Программа тийкарында жазылыуға тийисли сабақлық хэм хрестоматиялардың сапасын жақсартуу оқыушылардың тыянақлы билим алыуына көп жәрдем береді десек, әдебият тууралы көмекши қураллардың да сондай әҳмийети бар екенін ядтан шығарыуға болмайды. Қарақалпақ әдебиятының тийкаргы пән ретинде оқытыла баслағанына 30 жылдан аслам уақыт болды, бирақ сол әдебиятты оқытудың методикасы, теориясы бизде елеге шекем жазылған, ямаса жарыққа шыққан емес. Чернышевскийдің сөзин қайталап айтқанда, предметтиң теориясыз оның тарийхының оқытылыуы күтә қыйынлығын биз ескермей келемиз. Демек, әдебият теориясының мектеп курсин жасауға, қарақалпақ әдебиятының методикасын жазыуға әлле қашан-ақ уақыт жетти.

Қарақалпақ әдебиятынан муғаллимлер таярлау педагогикалық институттың тил әдебият факультетиниң миннетине киреди. Бирақ та усы бирден-бир жоқары оқыу орны болған пединституттың студентлери де қарақалпақ әдебият қурслеринен сабақлық, ямаса жәрдемши қуралларға зәрур.

Бул айтылған жағдайлар хәзирги дәуирде қарақалпақ әдебиятын оқытуу исинде ири кемшиликлердин барлығын, әдебият бойынша программа хэм сабақлық, хрестоматиялардың сапасын жақсартууды талап етеди.

1957-жс.

СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТАСҚЫНЛАП РАУАЖЛАНЫУЫ

18-май күни совет жазыушыларының Пүткілсоюзлық Үшинши съезди ашылды. Коммунизм жәмийетин табыслы дүзип атырған халқымыздың мақтаншы болған әдебиятымыздың қолы жеткен ири табыслары, алдағы турған проблемалық мәселелери ортаға салынады. Совет әдебиятының басшысы хэм рухландырушысы данышпан Коммунистлик партияның ғамхорлығын съездге қатнасыушы хәр бир делегат және бир мәртебе мишпетдарлық пенен атап өтеди.

Уллы тарийхый жети жыллыққа қызғын пәт пенен

келіп кирген қахарман халқымыздың турмысы менен тығыз байланыс, халықтың, мәмлекеттің мәпи менен жасау, коммунистлик партиялылық пенен жоқары идеялылық, алға қарай жүриунмизге иркиниш ететугын хәр қандай күшлерге қарсы мауасасыз гүрес жүргизиу, социалистлик реализмге садықлық—хәзирги дәуирдеги совет әдебиятының рауажланыуындағы бир характерли белги болып отыр. Совет жазыушылары партиямыздың XX хәм XXI съездлериниң алға қойған тарийхий қарарларын иске асыруу хәм орындау ушын гүресип атыр. Совет халқының коммунизм дүзиу жолындағы программалық ислериниң мазмунын ашып берген партиямыздың тарийхий съездлери әдебиятымыздың да буннан былайғы бағытын белгилеп берди.

Көп миллетли совет әдебиятының тасқынлап рауажланыуы, партиялық басшылықта социалистлик реализм методы менен ерисилген табыслары бизиң идеялық душпанларымызды бий жағдай етти, олар бизиң табысларымызды көре алмаушылықтың салдарынан бизге жала жабыуға шекем жетти. Шет елдердеги, сондай-ақ халық демократиясы елдериндеги айрым әдебиятшылардың ревизионистлик пикирлериниң, рауажланыуымыздың тек көлеңке жақларын ғана көриуши жалахорлардың шығармаларының әшкара етилсиуи совет әдебиятының жаңа идеялық-көркемлик дәрежеге көтерилиуиңде белгилли роль атқарады. Д. Дунцевтиң «Ырысқы тек нанда емес», Б. Пастернактың «Доктор Живаго» романлары совет әдебиятының гуманистлик рухына жат шығармалар еди.

Совет әдебияты дүнья жүзиндеги бирден-бир тәсирли хәм қулашы кең әдебиятқа айналды. Буның ерискен табыслары Горький менен Маяковскийдиң, Фадеев пенен Шолоховтың, Федин менен Гладковтың, Твардовский менен Исаковскийдиң, Леонов пенен Соколовтың хәм басқа талантлы совет жазыушыларының творчестволық искерлигине тиккелей байланыслы. Шет елдеги гейпара әдебиятларда социалистлик реализмниң өсиу хәм рауажланыуында совет жазыушыларының ийгиликли адымлары белгилли орынға ийе.

Басқа миллет әдебиятларының табыслары да қууантарлық, украин, белорус, қазақ, өзбек, әзербай-

жан, әдебиеттарының рауажланыуында да биз әжайып илгерилеуді көреміз. Хәзирги тууысқан халықлар әдебиеттарының рауажланыуын көрсеткенде биз миннетли түрде бул әдебиетлардың улыұмасоюзлық әдебиетимыздың тарийхынан алатуғын орнын атап өтиүимиз керек. Өйткени, проф. Ауэзов айтқандай-ақ «совет әдебиетиниң эпикалық белгисин Лацистин, Гончардың, Упиттин романларысыз, оның сулыу лиризми менен жалынлы азаматлық көтериңкилигин Якуб Колас, Самед Вургуш, Фафур Гулам, Мирза Турсунзада, Муұса Жалилдин қосықларысыз, ал драмалық күшин Корнейчуктин, Якобсон менен Крапиваниң пьесаларысыз көз алдымызға келтириүимиз қыйын.»

Соңғы жыллардағы табысларымызды көзден өткергенде, ең алды менен атап өтетуғын нәрсе бул совет жазыушысы М. Шолоховтың «Адамның тәғдири» деген классикалық гүрриңи. «Правда» газетасында басылған хәм өз алдына китапша болып шыққан бул гүрриң қатардағы жай адамның, социалистлик жәмийетке шын берилген азаматтың таң қаларлық ерлигин сүүретлейди. Совет мәмлекети менен Коммунистлик партия совет жазыушыларының творчестволық жетискенлигин жоқары баҳалап, әдебиетимыздың бир қанша уәкиллерине ең жоқарғы сыйлық—Ленинлик сыйлықты берди. Булардың ишинде Л. Леоновтың «Рус тоғайы» атлы романы бар. Бул роман қахарман халқымызды шын жүректен сүйген, халықтың байлығына, өз уатанының тәбиятына жан-тәни менен берилген адамның дөретпеси. Совет жазыушыларының Үшинши съездине байланыслы «Литературная газетаға» берген жууабында Л. Леонов «...Өзин жазатуғын турмысты жан тәниң менен сүйе билиу керек... хәр бир жазыушы өз станогиниң жүз процент ислеуине ерисиуи лазым, жазыушы өз дәуиринен кейин қалмай, оның алдыңғы ағымында болыуы керек,» деп көрсетеди. Көрнекли жазыушының бул пикири барлық совет жазыушыларына қарата айтылғанлығын көрсетип отырыудың орны жоқ.

Ленинлик сыйлық алған шығармалардың ишинде әдебиеттан қазақ жазыушысы М. Әуезовтың «Абай» романы да бар. Жазыушының Абай хаққындағы эпо-

пеясы бул оның авторының узақ жыллар творчестволық излениуиниң жемиси. Мухтар Әуезовтың творчевосында биз барлық қазақ совет әдебиятының совет дәуиринде қалайынша рауажланганлығын көрсетиуимиз мүмкин. «Абай» романы көп ғана шет тиллерге басылып шықты ҳәм жоқары баға алды. Ленилик сыйлықтың лауреатлары өзлериниң творчестволық планларында бунап былайғы жұмысларының темасын көрсетип отыр. Н. Погодин, М. Әуезовлар ҳәзирги күнги қақарман совет адамлары ҳаққында романға кирискенлигин көрсетсе, бул биз ушын, әлбетте, қууанышлы!

Егер, совет әдебияты ағымы күшли дәрья болса, қарақалпақ совет әдебияты соның шақапшасы. Қарақалпақ совет әдебиятының Екинши съезден кейинги ўақыттағы табысларының өзи буны толық дәлиллейди. Қарақалпақ совет әдебиятының тийкары бүгинги турмысымыздың шынлық картинасы болды. Егерде, сол съездге шекем бир де тамамланған повесть, төрт роман дөреди. Булардың көпшилиги бүгинги күнги өмирге арналған ҳәм мийнет майданындағы қақарман колхозшыларымыз бенен рабочийларымыздың үлгили ислерин сүүретлейди. Қарақалпақ әдебиятының ири-ири табыслары 1957-жылы Ташкентте өткерилген декадада жақсы бақаланды. 1959-жылы Москвада өткен өзбек әдебияты менен искусствосының декадасында қарақалпақ әдебиятының ең жақсы шығармалары жоқары баға алыўға миясар болды.

Ҳәзир қарақалпақ әдебияты көркем прозада унамы табысларға ерисип отыр, узақ жыллардан бери генжелеп қалған прозамыз ҳәзир әдебиятымыздың алдыңғы қатарына шығыўға умтылыўда. А. Бегимовтың «Балықшының қызы», Ж. Аймурзаевтың «Әмнүдәрья бойында», жас жазыўшы Ө. Айжановтың «Арал қушағында» романлары, Х. Сейтовтың «Машақатлы бахыт», Ж. Тәшеновтың, Т. Қайыпбергеновтың, Қ. Досановтың, А. Бекимбетовтың повестьлери қарақалпақ прозасының табыслары ҳәм оның жаңа мүмкиншиликлеринен дерек береди.

Қарақалпақ совет поэзиясы бурыннан киятырған узақ жыллық дәстүрге ийе ҳәм шайырларымыз сол дәстүрди ийелеў менен ғана шекленбестен, алдыңғы

Жазыушылар өзлерине керекли сөзди алдын-ала излемейди, сөз ой менен пикирге, сезимге байланыслы дөрөйді. Ол арқалы автордың айтайын дегені көркем образға айналады. «Жазыушы образ арқалы ойлайды» (Белинский)—деген формуланың мәнісі усында.

Әдебиат сөз арқалы адамлардың жанлы образларын дөретеді. Олардың өз-ара қарым қатнастарын күйиниш, сүйинишлерін көз алдымызға елеслетеді. Жазыушы өзінің айтайын деген пикирін хабарлап ғана қоймайды, ол оқыушының сезиміне тәсір етеді, шығарманың геройы менен бірге қайғырыуға, қуғануға, олардың істерін дұрыс ямаса надұрыс деп тастыйықлауға мәжбүр етеді. Усы арқалы жазыушы оқыушысын өзі сүүретлеп отырған құбылыстың дұрыслығына ісендириуге, оның турмыс тәжірийбесін байытыуға, оны тәрбиялауға мүмкінлік алады. «Әдебиат бул сөз арқалы пластикалық сүүретлеудің искусство-сы». (Горький).

Идея хәм көркемлік—әдебий истиң жаны. Бирисіз бири болыуы мүмкін емес. Шебер көркем жазылған шығарма ғана жазыушының идеясын іске асырады. Ал, шығарма көркем жазылмаған болса, идея қаншалли жақсы болғаны менен ал автордың іске аспаған мақсети ретінде ғана қалып қояды. Образға түспеген, көркем форма арқалы берілмеген идея хеш қандай өмир сүре алмайды. Шығарманың идеясы образдан көринип отырыуы керек.

Турмыс хәр уақыт өзгеріу, өсіу, рауажланыу процесінде болады. Жаңа дәуір өзіне тән көплеген жаналықларды майданға шығарады. Бул сүүертлеу элементлерінің соның бири тилдің өсіп, өзгеріп рауажланып отырыуына үлкен тәсірип тийгизеді.

Социализм жәмийетінде халық өз тәғдиринің ийесі, дүньяда көрилмеген іслердің новаторлары болып отыр. Уатанымызда гүлленген жаңа қалалар, колхозлар, совхозлар дөрөди. Жеримиздің пейзажи да өзгерди, елимиз дүньяда биринши рет коммунизм жәмийетін құрыушылардың инициаторы болып отыр. Адамларымыздың характерлери өзгерди: жаңа мораль, жаңа этика пайда болды. Бул әлбетте, әдебиятымызды жаңадан дөрөп атырған сүүертлеу элементлери менен байытпақта.

Сүүертлеу элементлерінің бири—тил өндирис пе-

нен адамның жәмийетлик турмысы менен тиккелей байланысly болады. Ол өндиристе адам жәмийетинде болып атырған өзгерислерди, жаңалықларды көрсетип отырады. Усыған байланысly тилдеги мәшһи ескирген, жәмийетте қолланыўға керексиз болып қалған сөзлер, сөз дизбеклери, тенеў, метафоралары пассив запасқа айналады. Қарақалпақ тилинде қолланылып жүрген—болыс, аталық, қазы, белдар, арабек, сәлле, шөгирме, зибән, шашбаў т. б. көплеген сөзлер архаизмге айналды. Бул сөзлер көбинесе, тарнийхий шығармаларда өткен дәуирди сүүретлеу ушын, сол дәуир өмир сурген, турмыс кеширген адамлар, предметлерге қубылысларға байланысly қолланылады.

Тилимиздеги гейпара сөзлердиң мәһиси өзгерип, олар жаңа мәһиске ийе болмақта. Бурын тар мәһиде қолланылып келген—қәсийетли, жарыс, мийнет, табыс, жолдас, туўысқан сыяқлы сөзлердиң мәһиси кеңейди.

Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейинги дәуирде қарақалпақ тилиниң сөзлик составы көплеген жаңа сөзлер менен, сөз дизбеклери менен хәм тенеў, метафоралары менен байыды: колхоз, совхоз, радио, звено, съезд, жәмийет, өндирис, ушқыш, мийнет күн, совет адамы, мийнет маршы, жеңис ҳаўазы, Жердиң жасалма жолдасы т. б.

Бул жаңа заман дәретип атырған тәбийғый қубылыс. Социализм жәмийетин дүзиў жолында қарақалпақ халқының пидәкерлик мийнети гүлленген жаңа турмыс, мәденият, жаңа техника көплеген жаңа түсиниклерди дәретти, қарақалпақ тили менен рус тилиниң туўысқанлық байланысы күшейди. Усының тийкарында қарақалпақ тилине рус тилинен жүзлеген, мыңлаған терминлер сөзлер келип кирди. Бул терминлердиң гейпаралары қарақалпақ тилинде бурыннан бар сөзлердиң тийкарында жасалса, гейпаралары рус тилинен алынды. Хәзир ҳәрбир илим тараўының пүткил мәденият, аўылхожалығы орынларының рәсми терминологиясы қәлиплести. Олар қарақалпақ тилиниң сөзлик составының көрнекли тараўының бири болып отыр. Жаңа дәреген хәм мәһиси өзгерген сөзлер, терминлер шайыр—жазыўшыларымыздың шығармаларында кеңнен қолланылмақта. Бул түсиникли. Хәқыйқат искусство турмыстары дәреп атырған жаңаны көрсе-

тиўге, соны сүүретлеўге, оны өз шығармаларының тий-
кары етиўге тийисли.

Рустың уллы жазыушылары көркем әдебияттың ти-
лине айрықша кеуил бөлди. Әдебий шығарманың ти-
линің көркем, соның менен бирге халыққа түсиникли
болыуы ушын гүрести. Олардың творчестволық жумыс
ларында өз шығармаларына критикалық көз бенен
қарап, көплеген сөзди сызып, өширип, гейпараларының
орнын аумастырып, ой сезимин дәл береди дегенлерин
ғана қолланғанлығын А. Пушкин, Л. Толстойдың қол-
жазбаларынан жийи гезлестиремиз.

Дәуиримиздің уллы жазыушысы М. Горький әде-
бий шығармалардың тилинің көркем, түсиникли болы-
уы кереклигин айрықша атап көрсетип отырды. Ол
«социалистлик реализм ҳаққында»—деген мақаласын-
да: «Хәрекет етиўши күш ретинде тилдің ҳақыйқый су-
лыўлығы китаплардың идеялары, картиналары, ха-
рактерлерин жасаушы сөзлердің дәлийллиги менен,
айықлығы менен ҳәм көркемлиги менен өлшенеди. Ху-
дожник жазыушы бизиң сөзлигимизде бар гүллән сөз-
лик запасымыз бенен кең таныс болыуы керек ҳәм де
оннан дәлийллирек, айқынырақ, күшлирек сөзлерди
сайлап алыуы керек»—деп жазды.

Совет жазыушылары Серафимович, Шолохов, Фа-
деев, Леонов, Федин ҳәм басқа да көплеген сөз мастер-
лери көркем шығармалардың әжайып үлгилерин жа-
сады.

Қулашы кең совет әдебиятының бир тарауы—қара-
қалпақ совет әдебиятында да бизиң заманластарымыз-
дың әжайып образлары көрсетерлик, идеялық көр-
кемлик жақтап сапалы шығармалар дөремекте. Оның
жасалыу материалы—ҳәзирги қарақалпақ тили, оның
структурасы стили, көркемлик қураллары болып табы-
лады. Қарақалпақ совет жазыушылары өз шығарма-
ларында көркемлик мәселесине айрықша кеуил бөл-
мекте. Әдебий гәзийнемизде идеялық көркемлик дәре-
жеси жоқары көп ғана әжайып шығармаларымыз бар.

Қарақалпақ халқының әдебий тилин қәлиплести-
рип, оны алға раўажландыру, қарақалпақ халқының
тил байлықларын әдебиятқа киргизип оны байытуда
бизиң жазыушы, шайырларымыздың роли айрықша.
Әдебиятымыздың көрнекли ўәкиллери—Муўсаев, Ай-
мурзаев, Дәрибаев, Назбергенов, Аббаз Садық ҳәм та-

ғы басқа шайыр жазыушылардың ислеген пидәкерлик мийнети нәтийжесинде қарақалпақ тилинің көркемлик дәрсжеси образлылығы, тил мәдешияты жоқары дәрежеге көтерилди. Олардың шығармаларында қарақалпақ тилинің бай сөзлик запасы кеңнен шебер пайдаланыуы менен бирге әдебий тилимиздің қәлипле-сиуине үлкен тәсирин тийгизип отыр. Бирақ усының менен бирге әдебиятымызда гейпара көркемлик дәре-жеси төмен, сапасыз шығармалардың ушырасатуғын-лығын айтпай өтиуге болмайды. Бундағы баслы себеп-лердің бири—бизде көркем тил мәселесине жетерли кеуил бөлишбей киятыр. Бул мәселелер ҳәзирги уа-қытта, яғный Қарақалпақ жазыушыларының IV съез-ди алдынан айрықша тоқталыуды талап етеди. Соның менен бирге әдебиятымыздың көркемлик сапасы съез-де кең талқыға түсиуи тийис.

Алексей Толстой айтқандай, талғамастан, гез кел-ген сөзди китапқа тыға бериуге болмайды. Биз орын-сыз қолланылған ҳәрбир сөз, теңеу метафораға қарсы гүресиюимиз керек. Ҳәзирги дәуиримизде совет адамла-рының бахытлы турмысын, пидәкерлик мийнетин сүү-ретлейтуғын шығармаларда архаизм сөзлериниң, те-неу, метафораларының қалай болса солай орынсыз қолланылыуы келиксиз екенлиги ҳәммеге белгили. Бирақ гейпара жазыушыларымыз усыны жақсы биле турса да ескермейтуғын сыяқлы. Аймурзаевтың, Сейтназаровтың, Сейтовтың, Ө. Хожаниязовтың, Сапар Хожаниязовтың шығармаларынан—мәскан, шәнли-шәу-кет, гәрдан аспан-зәмин, т. б. көплеген архаизм сөз-лерин келтириуге болады. Биришинден, бул сөзлердің әдебий тилимизде қалай болса солай қолланыла бе-риуи орынсыз болса, екиншиден, оқыушылардың түс-ниуине көп қыйыншылық келтиреді.

Гейпара жазыушылардың гөнерген, архаизмге ай-налып баратырған тек ғана фольклорлық шығармалар-да гезлесетуғын теңеу, метафоралардың усы күнги өми-римизди, совет адамларының турмысын сүүретлеуге арналған шығармаларында орынсыз қолланылады:

Жауға жасыл жарқылдаған,
Арысландай еди жигит.

(Ә. Турымбетов).

Ғужырланып тисин қайрап,
Арысландай тийди жауға.

(Аймурзаев).

Астындағы темир тулпар,
Қиспейди бедеу аттай (Ө. Хожашиязов).

Әлбетте, буннан фольклорлық шығармалардан үйреніуге болмайды деген түсиник туумауы керек. Үйреніу керек, бірақ та үйренгенде де терең үйреніуіміз тийіс. Горький совет жазыушыларының Пүткіл-союзлық I съездинде жазыушыларды халық ауыз әдебиятының бай гәзийнесин үйреніуге, олардан шебер пайдаланыуға шақырды. Бірақ, бул фольклорлық шығармаларда гезлесетуғын гүллән арханзм сөзлерин, сөз дизбеклерин, теңеу, метафораларын т. б. орынсыз қоллана бер деген сөз емес. Бул оларды шеберлик пенен, творчестволық жол менен критикалық көз қараста, новаторларша қоллан, көбинесс жаңа дизбекти жаңа мәни берип пайдалан деген сөз. Ұзирги совет адамларын арысланға, жолбарысқа, айға, күнге теңей беріу күтә кәлисикиз.

Бизиң жазыушыларымыздың усындай аңсат жоллардан, таяр рецептлардан қутылатуғын уақты жеткен жоқ па? Бундай сүүретлеулер еле де гейпара авторларымыз шығармаларында ушырасатауғынлығы оқыушыны қатты ренжитеди.

Турмысымызда дөреп атырған жаңалықларды ески өлшем менен гөне форма менен беріуге болмайды. Жаңа мазмунға сай жаңа форма керек. Шайыр, жазыушыларымызға жаңа теңеу, метафоралар, эпитет, образлы сөзлер, таза сөз кестеси арқалы турмысты, оны жаңа дүзип атырған жаңа заман адамының образын шеберлик пенен сүүретлей билиуи керек. Турмыс бизден усыны талап етеди. Ұзирги социалистлик жәмийетимизде қарақалпақ халқының экономикасы, мәдениаты бурын көрилмеген дәрежеде көтерилди, халықтың турмысы жақсарды, халқымыз галаба сауатлы елге айланды, илим менен техника өсти, қарақалпақ жигитлери менен қызлары техниканы өзлестирип алды, усыған сәйкес жаңа теңеу, метафоралар, таза нағыслы сөз дизбеклери пайда болды.

Оның звеносы—колхоз қаймағы
Парахат, шадлық турмыстың,
Симфониясы бизиң жыр. (Ө. Турымбетов)
Жыр ишинде ең бахытлы жыр болар.
Тууылған жыр бизиң шадлы заманда.

Каховкадай ГЭС лер берген нурлардың
 Бир жылт еткен тоғындай ақ сымдағы.
 Биз жаратқан Цимляндай зор суулардың,
 Жалғыз тамар тамшысы бол сендағы.
 Стокгольм шақырығына қойылған,
 Подписиындай бир қақ пийет нисанның,
 Құдіретине атомлар да сыйынған,
 Бөлшеги бол сол уллы күш вулканшың.
 Данко жүр. индей, сенің жүрегің.
 Сени ымлар еди қызғын гүреске.
 Глинка ойнаған еркиплік сазы.
 Бүркіт пәруазындай йош келип сонда.
 Сездим Эльбурстай бахтымды бийік.
 Ерик гүлдериндей аппақ тисіңнен,
 Әдириңе нур төгілер күлгенде

(И. Юсупов).

Қандай әжайып образлы сөз нағыслары? Бундай мысалларды басқа шайырларда да табыуға болады. Бірақ, усының өзи бизиң шайыр, жазыушыларымыздың алдына қандай зор мүмкиншиликлердің бар екенлигин көрсетеди. Тек оған қармай-талмай мийнет еткен адам ғана ересе алады. Қәрбир шайыр, жазыушы, Маяковский айтқандай-ақ—халықтың шексиз сөз океанынан өзине керекли сөз таңлап алыу ушын мыңлаған тонна сөз рудасын аударыуы керек. Сонда ғана ойлаған мақсетке ересе алады.

Грамматиканың законлары хәм қағыйдалары бир адамның ерки менен жасалмайды. Грамматика адам ойының узақ абстракциялау жумысының нәтийжеси. Тилдеги грамматикалық законлар хәм қағыйдалар узақ әсирлер бойы сақланады. Ол күтә жай өзгереди. Сонлықтан да шайыр, жазыушыларымыз усы грамматикалық законларға, әдебий тил нормаларына сәйкес сол тийкарда жазыуы керек. Әлбетте, буннан шайыр, жазыушыларымыз новатор бола алмайды деген түсиник туумауы керек. Олар усы грамматикалық законларға әдебий тил нормаларына сәйкес жаза отырып, оны илгери рауажландырыуы, тилдеги бар законлардың тийкарында жаңа образлы сөз дизбеклерин, теңеу метафораларды т. б. дөретуи тийис. Бірақ новаторлық жөни усылай екен деп тилдеги грамматикалық законларды әдебий тил нормасынан шығып бурмалауға болмайды. Айырым қарақалпақ жазыушыларының ана тилимиздің нормасынан тыс сөз дизбегин гәп қурылысы орынсыз жалғаулар жалғанған сөзлер көп ушырасады. Булар оқыушыларға түсиниксиз ямаса түсиниу қатты

қыйын болып шығады. Егер бизің жазғанларымыз оқыушыларымызға түсінніксіз болса, онда биз ким үшін жаздық? Усы мәселені жазыушыларымыз терең ойлапыуы зэрүр. Фактлер келтирейік:

1. Қыз қадалды гүмис айға,
Түсти келип қыз шолпанға (Х. Тәжимуратов).

2. Темир туяқ күшли тулпар?
Астында жерди айналып (Ж. Сейтназаров).

3. Пирназар аға усы жола мыйығын шексиз қууа-
ныш пенен тартты. (Айжанов).

4. Адамдай ақыллы пионерканың жасынан өзіне
үйреткн бузауы ийтти мүйизи менен қағып жиберди.
(Айжанов).

5. Сонлықтан да Үсен, Айжан, Өмирзақ, Шалқып
победалы шықты жолға (С. Нурымбетов).

6. Қарлар жауып қабағынан (Аймурзаев).

7. Қара түнди қақ жарын қошқар қашты. (Аймур-
заев).

8. Дәрья түнде қуйғанда сайға,
Алыста жигитлер қарайды айға (Х. Сейтов).

9. Үндемедің бираққа,
Ләбше ләбим тийгенде (Х. Сейтов). т. б.

Бундай мысалларды көплек келтириуге болар еди, бирақ мәселе тек мысаллардың санында ғана емес. Булардағы 1—2 мысалда шайырдың не айтажақ еке-
ни түсінніксіз. 3—мысалда идиоманың составындағы сөзлердің орнын аўмастырып, араларына басқа сөз салыуы пәтийжесінде түсіннiуге қыйын гәпти келтирип шығарады. Себеби, бундай турақлы сөз дизбеклерин орын алмастырыуға араларына басқа сөз салыуға болмайды. 4-мысалда гәп ағзаларының дурис орна-
ласпауы себебинен айтылыуға тийисли пикир бурма-
ланған. «Бузау» сөзинің анықлайтуғын сөз дизбеги «пионерка сөзинің алдында келтирилгенликтен; «адам-
дай ақыллы бузау» деудің орнына «адамдай ақыллы пионерка» болып гәптің мазмуны бузылған. Сонлықтан да гәп ағзаларының орын тәртібин қалай болса, со-
лай аўмастыра бериуге болмайтуғынлығы грамматика-

лық зақоңлар, әдебий тилдің нормалары тийкарында жазыу кереклиги көринеди. 5.—6—мысалларда көплик жалғауының орынсыз қолланылғанлығы көринип тур. 7—мысаллардағыдай гәплерди оқып атырып ериксиз күлесең. 8—мысалда ҳешқандай мазмун ямаса көркемлик жоқ. 9—мысалда автордың ойланбай жаза салғанлығы көринеди.

Таң ағарды ақ түскен шаштай (Ө. Хожаниязов)

«Тойда шерткен оркестрдей,
Маллар сесті кетти жаңлап» (Аймурзаев).

Бул жерде таңның атыуы ағарған шаиқа, социализм искусствосының бир тарауы адамның рухый азығы болған оркестр маллардың тәртинсиз шауқымына орынсыз теңелгенлигин шайырлардың өзлери де сезбей қалған.

Гейпара шайырларымыздың шығармаларында бир өкиинишли жағдай керексиз, оқыушыларды жалықтыратуғын қайталаулардың көппеп ушырасыуы деуге болады. Сондай-ақ, тил жарлылығы, автор тилинің стандартлығы, әсиресе, шығармадағы геройлардың тилинің биргелкилиги айрықша көзге түседі. Геройлар күнделикли турмыстағы жай әпиуайы нәрселер жөнинде де қәлиплескен, штампқа айналған китап тили менен сөйлейди. Усындай кемшиликлер жазыушы Х. Сейтов «Бизин ауылдың адамлары» деген гүрринлер топلامында керегинше табылады. Бул топламда оқыушыға қай жерде автор сөзи, қай орында герой сөзи скенлигин айтып билиу күтә қыйынға түседі. Жазыушы Сейтов хәм Айжановлардың гүрринлерининң геройлары ҳәр кимге таныс, талассыз аксиомаларды дәлиллеуди керек етпейтуғын шынлықларды тәкирарлау менен әуре болады. Бул Чеховтың бир шығармасының геройы Ипполит Ипполитичтинң «Волга Каспиге қуяды, жылқылар сулы хәм пишен жейди» дегениндей болып шығады. Мысалы:

— ...Толқын күшли, бирақ адам оннан да күшли, деп ойын бекиттп Нарымбет.

— Қорқынышлы емес. Мийнет бәрине де көндиреди, бәрин де жеңеди (Айжанов).

— Мийнет хұрмет,—деп жууап берди.

— Дурыс айтады, мийнет бахыт.

— Мийнет өмир рәушаны.

«Буларды биреу оқытып қойгандай тап туйнақтай етип салдамлы түрде жууап берерине биз Ғайран қалдық» деп автор жаңалық ашқандай қууанады, тап қалады. Усының изише автор:

— Мийнетимде маза бар.

— Мийнетти сүй жан дослар!

— Мийнетсиз хеш нәрсе жоқ... «Мийнетте рәхәт бар,—мийнет етсең ғана зүрәәт бар» деген... хәрким мийнетине мақтанады. Ким де ким мийнетте көринсе, сол үлкен абройға, даңққа ийе болады. Хәрким мийнетте сыналады...

— Дурыс айтасыз,—деди Кәримбай.

— Хәрким мийнетте сыналады. Өйткени, мийнет — бахыт! Мийнет—аброй, мийнет бахыт!»

Айырым жазыушыларымыз сыртқы жағынан сулыу, жылтырақ, көмpek сөзлерге, жалаң риторикалық баянлауларға қумар. Геройлары да мақтаншақ, көп сөзли болып келеди. Ал сондай адамлардың жазыушы тәрәпинен мақтауға турарлық екенлигине гүман пайда болады. Өйткени, шығармада хәрәкет, мийнет процесси характерлердің тартысы жоқ. «Бизин турмысымыз аспандағы ала бултты бузып өтип, көкке қарай тезлик пенен жоқарылап, ушып баратырған самолетлар менен жарысқандай болып, тезлик пенен алға қарай рауажланып өсип атыр» (Т. Нәжимов). деген мысалдағы қатарларда мазмунсыз көмpek сөзлердің жыйынтығынан басқа хеш нәрсе таба алмаймыз.

Халқымыз бизин бай тилди жасады. Тилди хәртүрли зыянлы элементлерден сақлады, жаңадан пайда болған хәрбир образлы өткир сөзлерди жоқары бақалап, оны кең қолланды. Шайыр, жазыушыларымыз халқымыз жасаған усы тилди қәдирлей билиуи, хұрметлеуи, оны алға рауажландырып отыруи, оның әдебий анықлығы, дәллиги, жаңалығы, образлылығы хәм тазалығы ушын гүресиун керек.

1958-ж.

Бердақтың творчествосы ҳақында монография

Қарақалпақ халқының белгили демократ шайыры Бердақтың исми хәзир совет халықларына кеңнен бел-

гили болып отыр. Революцияға шекем бул уллы шайырды қарақалпақ халқының өзи де толық билмеген болса, Совет хукимети тусында оның шығармалары ана тилинде бир неше мәртебе басылып шықты, ал рус, өзбек, қазақ тиллеринде басылыу арқалы талғампаз күшли талаптағы совет оқыушыларына да жетти. Кең пайтахт елимизде билимпазлар Бердақты қарақалпақ халқының мақтанышы сыпатында тилге алады. Оның шайырлық фигурасы өзбектиң Науайы, түркменинң Мақтумқулы, қазақтың Абайлары менен бир қатарда бақаланады. Қарақалпақ совет жазыушылары Бердақ ҳаққында көплеген лирикалық қосықлар, поэмалар, сахналық шығармалар дөретти. Уллы шайырдың шығармалары мектеп программаларына кирген. Усының өзинен-ақ Бердақтың халыққа күтә қәдирли, жәмийет санасында уақыт пенен бирге күн санап жасап келе беретуғын шайыр екенлигин көремиз. Буның бас себеби—шайырдың творчествосында, оның шығармаларының терең халықлық идеясы менен демократизминде деп қарау керек.

Шайыр өзиниң бир қосығында:

Бердимурат, халықты, халық Бердақты,
Жалғзындай көрер жаннан жақсырақ,

деген сөзи бизниң заманымызда толық иске асты. Соның ушын да белгили уақытларда өткерилген Бердақтың юбилейлери қарақалпақ халқының миллий байрамы сыпатында үлкен көтериңкилик пенен белгиленди.

Уллы шайырдың творчествосын изертлеу мәселесинде тап соңғы уақытларға шекем надурис бағыттың, түсинбеушиликлердиң орын алып келгенлиги белгили. Оның творчествосын марксистлик көз қарастан жанжақлы таллайтуғын изертлеу жұмыслары күтә аз болды. Ал, кең масса, оқыушылар жәмийетшилигин Бердақтың ҳақыйқат фигурасын ашып беретуғын шайырдың қарама-қарсылықлы, соның менен қатар демократизм менен сууғарылған қосықларын, поэмаларын изертлеуши мийнетти көптен күткен еди. Мине, усы жағынан, жақын арада баспадан шыққан филология илимлериниң кандидаты И. Сағийтовтың Бердақтың творчествосына арналған монографиясы көпшиликтиң нәзерин нызамлы түрде өзине аударып отыр.

Бердақтың творчествосын изертлеу хәм пропагандалауда басқа да қарақалпақ әдебиетшілары менен қатар усы сөз болып отырған кітаптың авторы жолдас Сағийтовтың да үлкен мийнети бар. Ол Бердақ хәққында бир қанша илимий мақалалар, брошюра жазды. Солардың жуумағы болып, автордың усы көлемли мийнети жарыққа шықты. Бул кітаптың тийкарынан автордың 1955-жылы Бердақтың творчествосы тууралы жақлаған кандидатлық диссертациясы неғиз болған.

Рецензияланып отырған кітап 6 бөлімнен хәм кприсиу, жуумақлаудан ибарат. Жумыста автор Бердақ творчествосының изертлеу жағдайын Бердаққа шекемги қарақалпақ әдебиатының қысқаша көринисин, шайырдың творчествосының тийкаргы мотивлерин, көркемлик өзгешеликлерин сөз етеди. Демек, кітап автордың көрсетуиндей-ақ әдебий-критикалық очерк талабына толық жууап береді хәм Бердақ творчествосының түпкиликли мәселелерин ғана қозғайды. Мийнетти оқып отырып шайырдың творчествосы хәққында жақсы мағлыұмат алыуға дау жоқ.

Бул мийнетти бөлім-бөлім бойынша таллап отырууға газета мақаласында мүмкиншилик болмағандықтан, биз ол хәққында пикиримизди улыуа түрде ортаға салмақшымыз. Бердақтың творчествосы хәққында жазылған мийнеттиң бахалы жағы мынада, автор шайырдың творчествосын изертлеу хәм жыйнау исинде орын алған қәтелик кемшиликлердин бетин ашады, булардың себебин көрсетеди. Автор «Бердақтың творчествосын, оның дүньяға көз қарасын ХІХ әсирдеги қарақалпақ халқының жәмийетлик—экономикалық жағдайлары менен байланыста алып изертлейди. Бердақ творчествосының қарақалпақ халқының өткендеги көп әсирлерден берги рухый мәдениатының рауажланыуы менен қандай байланысы бар екенлигин анықлауға кеуил бөледі» (20-бет). Сөйтп, бунан бурынғы көпшилик әдебиетшілардың, соның ишинде усы кітаптың авторына да жетиспейтуғын бул жағдай сөз етип отырған мийнетте бир қанша дүзетилген. Автор Бердақты жасаған жәмийетлик ортадан бөліп алып қараған жолдаслардың қәтелигин көрсетеди. Владимир Ильич Лениннің Лев Толстой хәқ-

қындағы мийнетлери Бердақтың творчествосын изертлеу үшін да үлкен методологиялық көрсетпе екенлігін дәлелдейді.

Бердақтың творчествосын изертлеу үшін автор шайырдың творчествосын, қолда бар айырым мағлұматтарды, сондай-ақ шайырды көрген билгенлердің есте қалған материалларын пайдаланған. Бірақта изертлеуші бұлардың дәр бирине илимий жуу мақ жасайды, шайырдың творчествосының жетіскенлік жағына хәм айырым кемшилліклеріне тоқталады. Бердақты әдебиет майданына таярлаған Жийси жырау, Күнхожа, Әжиниязлардың творчествосы кітапқа бөлім болып кирмегені менен уллы шайырдың творчестволық фигурасын түсіндіріу үшін хызмет еткен.

Әсіресе, кітапта «Ақмақ патша» «Бердақтың шығармаларының көркемлік өзгешеліктері» деген бөлімлер күтә қызығышылық пенен оқылады. Сондай ақ Бердақтың шығармаларының формасын изертлеуде оны бир жақлы алмастан улыума стильге байланысы, сүүретлеу құралларының атқарған хызметіне тийкарланып көрсетеді. Тутас алғанда, монографиядан биз автордың илимий таллау жумысына эрудияның көркем текстлерди пайдаланыудағы пухталығын көреміз.

Хәзіргі дәуір қарақалпақ әдебиет таныу илиминде Бердақ тууралы жазылған мийнетлер көп, бул жағдайлар Бердақ хақында көлемли бир илим изертлеу жумысын жарыққа шығарыуға мүмкиншиллік береді. Сонлықтан, бир ғана усы мийнетти уллы шайыр хақындағы жумыстың жуумағы деп қарауға болмайды. Бердақ тууралы еле де салмақлы изертлеу жумыслары жазылуы тәбийий. Олай болса, автордың ескертиундей ақ, бул сөз етип отырған мийнетте де кемшилліклердің бар екенлігін гүмансыз. «Бердақтың творчествосы» хақында жазылған кітаптың жоқарыда көрсетілген жетіскенліктері менен қатар бирқанша кемшилліктері де бар.

Шайырдың творчествосы сөз болып отырған мийнетте хәдден тыс бөлшекленип, майдаланып жиберілген. Темаға бөліну қаншелли дурыс, конкрет болғаны менен илимий жумыста оншелли өзін ақлай ал-

майды. Эсиресе, Бердақтың творчествосының мотивлери күтә қысқа болуы менен бирге шайырдың тийкаргы пикирлерин ретсиз шашыратып жиберген. Бул бөлімде биргелки көзге түсетугын композициялық бирлик сақланбаған.

Усыған байланыслы, көзге түсетугын тағы бир кемшилик соннан ибарат, «Бердақтың творчествосының тийкаргы мотивлери» деген темада шайырдың сүүретлеуі усылы мысалы, реализм мотивке киргизилген. Сондай ақ, шайырдың барлық шығармаларына характерли болған мәселелер тек лирикалық қосықлардың этирапында ғана сөз болады. Бундай кемшиликтен қутылуы үшін шайырдың шығармаларының негизги идеяларын өз алдына улыума алып, шығармаларын жанрлық рет пенен бөлуі керек еди.

Китаптың 145-150-бетлеринде сөз болатугын «Еркебай» поэмасы тууралы автордың пикири еле изертлеуде талап етеди. Ҳақыйқат Бердақтики екенлигинде автордың келтирген аргументлери толық емес. Былайынша қараған адам да бул шығармада Бердаққа тән болған шайырлық йошты, көркемлик қасийетти таба алмайды, керисише шығармада Бердақта ушыраспайтуғын жеңил күлки орын алған.

Уллы шайырдың творчествосын изертлей отырып, оның жәмийетлик сиясий көз қарасларының арнаулы изертленбеуи өкиннишли нәрсе: өйткени шайырдың шығармаларының идеясы усы мәселелердин тийкарында ғана белгили болуы мүмкин.

Автор «Бердақтан бұрынғы қарақалпақ әдебияты» деген бөлімде күтә әҳмийетли, соның менен қатар таласлы пикирди көтерген: қарақалпақ фольклоры менен жазба әдебияты тууралы пикир жүритеди. Бирақта, жазба әдебият пенен фольклордың айырмасы, сондай ақ революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты қайсы тарауға киреди деген сорауларға қанаатланарлық жууап жоқ. Бердақтың творчествосын жазба әдебиятқа жатқара отырып, жазба әдебияқа исенимли характеристика бериу тийис еди.

Сондай ақ, термин сөзлер бойынша да китапта алалық ушырасады, гейде «халықлық», гейде «халықшылық» сыяқлы анықлауды керек етиуши мәселелерге жууапкерсизлик пенен қараушылық бар. Ҳақыйқа-

тында да буның екеуі екі пәрсе. Улыұма, қарақалпақ әдебиеттануы илимине тән болған кемшилик бул мийнетте бар: шығарманы мазмұны жағынан таллау басым, көркемлик жағынан таллау аз.

Әлбетте, көрсетілген кемшиликлер бул мийнеттің улыұма бағасын бийкарлай алмайды. Булар хәр қандай көлемли биринши мийнетке тән болған кемшиликлер. Көптен бери Бердақтың творчествосын изертлеп жүрген изертлеушиниң «Бердақтың творчествосы» деген китабы шапыр хаққындағы изертлеудің дәслепки басламасы сыпатында деп қаралауы керек. Автордың «Бердақтың творчествосы» китабы еле буған оралып, оның толықтырылыуы мүмкин.

Қарақалпақ Мәмлекет баспасы тәрeпинен жақсы муқабдада шығарылған бул мийнет мектеп оқыушылары менен студентлер ушын да бақалы қолланба болып хызмет етиўине гүман жоқ.

1958-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫН ОҚЫТУ—ХӘЗИРГИ УАҚЫТТЫҢ ТАЛАБЫНА ЖУАП БЕРСИН

КПСС тиң гезексиз XXI съездиниң қарарлары бици барлық жумысларымыздың айқын программасын сызып бергеннидей-ақ, коммунистлик тәрбия, оқыу оқытуы иси бойынша да ең ақмийетли уазыйпаларды алдымызға қойды. Онда былай деп көрсетилген «Коммунизмге өтиў ушын тек болғаны қууатлы материаллық-техникалық база ғана емес, ал социалистлик жәмийеттиң барлық граждандарының саналылығы жоқары дәрежеде болуы да лазым... Марксизм-ленинизм коммунизм дүзиўидиң процесинде өндириўши күшлердиң өсиуи хәм материаллық өндиристе орын алып отырған түпкиликли өзгерислер менен бирге жәмийеттиң гүллән рухый турмысы да қайта өзгереди, адамның өзи де өзгереди, оның дүньяға коммунистлик көз-қарасы қәлиплеседи, деп үйретеди».

Халықты коммунистлик рухта тәрбиялауда әдебиеттиң роли айрықша. Ол жәмийеттиң ағзаларын тәрбиялауда, жас әуладлардың дүньяға көз-қарасын

қәлиплестиріуде ең өткір құралдың бири. Әлбетте әдебияттың бундай әҳмийетли ұазыйпаны атқарыуы ушыи жазыушының дәрестнеси идеялық жәркемлик жақтан коммунистлик талапқа жууап беруи тийис.

Республикамыздың мектептеринде қарақалпақ әдебиятының курси тийкарғы пәилерини бири сыпатында оқытылады. Улыума алғанда, қарақалпақ әдебиятының оқытылыуының тийкарғы ұазыйпасы—халқымыздың узақ жыллар бойына дәретип сақлап келген поэтикалық творчествосын сып көзи менен қарап үйрениуден, классик хәм ҳәзирги әдебиятымыздың жетискепликлерин пропагандалаудан, сол арқалы жасларды коммунистлик саналылық, активлик, коллективизм, мийнетти сүйиушлик, интернационаллық рухта тәрбиялаудан ибарат.

Ҳәзирги ұақытта оқыушылар мектепте илим тийкарларып ийслеу менен бирге өндириуиш күшлерди түсиниуге, алған билимин мийнет пенен байланыстыра билиуге миннетли. Усындай жағдайда әдебият сабағының ұазыйпасы оқыушыларды мийнетке коммунистлик көз-қарас рухында тәрбиялау, оны оқыушылардың санасына сиңдире билиу, мийнетти сүйе билиуге үйретиуден, хәр бир адамның жәмийеттеги орны оның мийнетке қатнасынап ғәрезли екенлигин түсиндириуден ибарат.

Советлик дәуирде дәрәп, хәзир барлық жанр бойынша социалистлик реализм методы тийкарында раўажланып отырған қарақалпақ совет әдебиятының бул жоқарыдағы ұазыйпаларды атқарыудағы роли практикада өзин жақсы танытып отыр. Қарақалпақ совет әдебиятының идеялық көркемлик жақтан сапалы шығармалары оқыушыларымыздың рухый байлығына айналды. Район, ауыл мектептеринде өткерилип атырған оқыушылар конференциясы буны айқыи көрсетеди. Бизин бул бағыттағы табысларымыз, әлбетте, аз емес: барлық классларға қарақалпақ әдебияты бойынша оқыу программалары дүзилди, сабақлықлар хәм хрестоматиялар жазылды. Булар бир неше мәртебе қайта басылыу менен хәзир кем-кемнен жақсыланып киятыр. Булар соңғы он-онбес жыл ишиндеги табысларымыз. Ал, мектептин турмыс пенен байланыслылығы күн тәртибине қойылып атырған ұақытта, әдебият-

тын негізгі қазіргі заман темасы болуы кереклігі қаққындағы мәселеге қатты назар аударылып отырған мәхәлде, бұрынғы табысларымыз қаншелли қуғанарлық болған менен, кемшилгимизде көзге айқын көриніуде. Партияның ХХІ съездинің қарарларына мууапқы мектеплеримизде қарақалпақ әдебиятын оқытуыда ойланатуғын көп актуаль, кешиктирип болмайтуғын мәселелер бар хәм олардың гейпарасы тууралы биз газета арқалы пикир алыспақшымыз.

Мектеплерди турмыс пенен тығыз байланыстыруы оқытуы исин түп-тамырынан қайта қуруыға байланыс-лы, ең алды менен, оқыу программаларын қайта қарастырып, уақыт талабына сәйкес ислеуимиз тийис. Миннетли 8 жыллық оқыуға байланыс-лы программа пүт-киллей қайта исленеди. Әлбетте, бул дүзилген про-граммаларда тийкарғы нәрсе — совет әдебиятын үйреніу-ге қаратылуы тийис. Бирақта бизиң қазіргі қол-ланып жүрген программаларымыз бул талаптан узақ, авторлардың қайта қарастыратуғын мәселелери көп сыяқлы. Мәселен, 5-класстағы 89 сааттың 44 сааты ғана совет әдебиятына берилген, ал 6-класстың про-граммасындағы 89 сааттың 35 сааты ғана совет әде-биятына ажыратылған. Бизиң мақсетимиз өткен дәу-ирдиң ең жақсы шығармаларын үйреніу менен қатар совет әдебиятының үлгилерине, қазіргі заман темасын сүүретлейтуғын шығармаларға басым назар айдаруы болуы керек.

Программадағы материаллардың хәм оларға тийис-ли саатлардың бөлистириліуіндеги бир жақлылық 10-класстарға арналған қарақалпақ совет әдебияты-ның сабақлығына да тийисли. Монографиялық бөлим сыпатында өтилетуғын қарақалпақ әдебиятының үә-киллерине берилген саатлардың мөлшері надурис, хәр-бир жазушының дөретпесиниң көлемине жетерли дыққат аударылмаған. Ендиғи дүзилетуғын программа-лардағы еске алынатуғын бир жағдай соннан ибарат, партияның ХХ съездинен кейин орынлы көтерілип, жазушылық правосы тикленген айырым қарақалпақ совет әдебиятының үәкиллери әдебиат процесинен тийисли орын алуы керек. Бул, әсиресе 20-жыллар-дағы дәуирди толықтыруы үшін күтә зәрүр. Өйткени, бул жыллардағы қарақалпақ әдебияты тууралы бизде

программада да, әдбиет сабақлығы менен хрестоматияда да ауыз толтырып айтарлық хәсш нәрсе жоқ.

Хәзир қарақалпақ совет әдебиаты сапалы прозалық шығармалар менен толысып киятыр, булардың көпшилиги бүгинги күнниң темасын сүүретлеуге арналған. Усындай сапалы шығармалар әдебиет программасынан тийнсли орын алыуын турмыстың өзи талап етип отыр. Буған оқыу китабының авторлары да жетерли дыққат аударыуы керек.

Оқыушыларға қарақалпақ әдебиатынан тийкарлы билим беріу, олардың көркем әдебиетқа сүйиушилигин оятыу, эстетикалық жақтан тәрбиялау жазылған сабақлықлардың қурылысына, стилине де байланыслы. Бирақта, көп ғана белгили әдебиетшылар тәрәпинен 10-классларға ариалған қарақалпақ әдебиатының сабақлығында узыннан-узақ фразалар, құрғақ дизим, мектеп оқыушыларының түсиниуне қолайсыз гәплер күтә көп. Ең баслы кемшилик сонда, талланған шығармаларға эстетикалық-көркемлик анализ жетиспейди. Көркем әдебий тил менен жазылған шығарма тууралы узыннан-узақ баянлап отырыу жеткиликсиз, ал сол шығармалардың барлық көркемлик сапасын жас әуладқа тәсирли етип жеткере билиуге умтылыу—авторлардың баслы уазыйпасы деп қаралуы керек. Программаға киретуғын шығармалар да кимниң жазғаны болғанына қарамастан, поэтикалық салмаққа ийе болсын, оқыушыны тарта алатуғындай, әдебий сыпатқа ийе болыуы керек. Бирақ бизде авторлар усы талапты бирдейине тута бермейди. Бул өкиинишли!

Мектеп системасын қайта қурыуға байланыслы жәмийетлик илимлердиң роли бурынғыдан да бөтер артады. Жәмийетлик илимлердиң соның ишинде әдебиеттың уазыйпасы коммунистлик жәмийеттиң ағзаларын тәрбиялау, оларды ҳақыйқат үлгили адамлар етип жетистиріуге қаратылған. Бизниң барлық программа, оқыу китапларымыздың мазмунын усы белги характерлеуи керек. Солай болатуғын болса, қарақалпақ әдебиатын оқытыуды жақсартыу ушын қандай илажлар керек?

1) Жоқарыдағы талаплардың тийкарында оқыу программалары менен оқыу қуралларын қайта қарастырыу керек, оларды мүмкиншилигинше стабиллестиріуге умтылыуымыз тийс. Программаға киргизилген

шығармалар таллауға турарлық дәрежеде болсын. Сабақлық пенен хрестоматияның авторларына мектеп мұғаллимдері тәреннен тағылатуғын бір айып—гей-пара шығармалардың әдебий таллауды көтермейту-ғынлығы.

2) Орта мектептерди питкерип, институттың тил әдебият факультетине түскен студентлердің көпшилиннің әдебияттан теориялық билим дәрежеси күтә төмен, олар әдебияттың элементар теориялық мәселелерин билмейди. Соған байланыслы әдебият теориясынан жәрдемши құрал жазыу қашанан-ақ уақты жеткен мәселе болыуына қарамастан, қолға алынбай киятыр. 8 жыллықты питкергенлер өндиристе ислеи жүргенде, оларға өз бетинше оқыу үшін сабақлықлар, жәрдемши құраллар күтә кереклиги белгиле. Оның үстине бундай құраллар жас жазыушылар үшін да зәрүрли.

3) Болажақ әдебият мұғаллимлерин тәрбиялап жестирип отырған Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты. Бирақта, институттың қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетинде де әдебияттың оқытылыуы қанаатландырарсыз дәрежеде деуге болады. Өйткени, студентлер үшін тийисли сабақлықлар жоқ. Институттың дүзилгенине 25 жылдан аслам болыуына қарамастан, студентлердің тек оқыушының лекциясынан жазып алғанын ғана пайдаланып келиуи жеткиликсиз. Бул, ең алды менен, ҚҚАССР Билимлендириу министрлигиннің қолға алатуғын жұмысы едн. Бирақта, Билимлендириу министрлигиндеги айырым басшы жолдасларда «бир ғана институт үшін китап шығарыудың не кереги бар» деген надурис пикирдің үстемлик етиуи бул жұмыстың әмелге асырылыуына кесент берип киятыр.

4) Мектеп оқыушыларының тыянақлы билим алыуы ең алды менен жақсы жазылған сабақлықларға байланыслы екенлигин мойынласақ, ең жақсы сабақлықлар үшін конкурс жариялау керек. Бул, мектептеги сапалы сабақлықлар менен тәмийнлеудің күтә әхмийетли жолларының бири болып табылады.

5) Усы уақытқа шекем қарақалпақ әдебияты менен тилинің оқытылыуы тууралы бизде мұғаллимлердің конференциясы өткерилген емес, мұғаллимлер көпши-

лигинин пикирин алыу жүзбе-жүз айтысу сапалы
кітаптар шығаруы үшін көп пайда келтіретугынлы-
ғы белгілі.

Қарақалпақ әдебиатының оқытылуына байланыс-
лы бизің көпшіліктің ортасына салайық деген айы-
рым пикирлериміз усылардан ибарат, буларды кең-
нен талқыға салып, тиісін жуумаққа келіу үшін қа-
рақалпақ әдебиатының оқытушылары, мәдениет ғай-
раткерлері, жазушылардың буған актив қатнасуы
керек. Бизің мақсетиміз әдебиат сабақлығы бойынша
әхмийетлі мәселелерге көпшіліктің кеуліні аудару
хәм оқыу кітаптарын хәзирги талапқа ылайықлап
қайта дүзінуге жәрдем беріуден ибарат.

1959-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИАТЫНЫҢ ТАЛАНТЛЫ УӘКИЛИ

Тууылғанына еліу жыл, әдеби творчествосына
отыз жыл толып отырған бизің сүйікли жазушымыз
Жолмурза Аймураев – қарақалпақ совет әдебиатының
ең ири уәкилі, оның ирге тасын қалап, усы күнге то-
лық танылған әдебиатымыздың хәр тәреплеме рауаж-
ланыуына тиісін үлес қосып киятырған сөз шебері.
Оның отыз жыллық творчестволық өмирінде қарақал-
пақ совет әдебиатының қайсы жанрында болмасын
оқыушының дыққатына миясар, узақ уақытлардан
бери оның айрылмас жолдасы, ақылшысы болып кия-
тырған сапалы шығармалары аз емес. Жазушының
бул шығармаларында қарақалпақ халқының револю-
цияға шекемги турмысы, советлик дәуірдеги бахытлы
өмирі, өзіннің кең хәм әжайып көркемлик сәулеле-
ниінін тапты десек болады.

Жолмурза Аймураевтың ең жақсы лирикалық ко-
сықлары, поэмалары, драмалары менен айырым проза-
лық шығармалары бизің республикамыздың оқыушы-
лар жәмийетшилигине, массаға кеңнен белгілі. Оның
көп ғана қосықлары намаға түсірилип, бизің сүйіп
тыңлайтуғын шығармаларымызға айналды. Усы уақыт-
қа шекем жазушының оннан аслам поэзиялық шығар-

маларының топламы шықты, онбестен аслам пьесасы театрымыздың сахнасында тамашагөйлерге көрсетилді, гүрриңдери хәм романы басылып шықты. Жолмурзаның творчествосы ушын характерли, соның менен мақтапышылы бир нәрсе сонда, ол хәр уақыт хәзирги заман, бүгинги таңдағы күтә әхмийетли, актуаль мәселелерди сәулелендирип отырды, соған байланыслы оның творчествосында хәрбир уақыттың, белгили дәуирдин поэтикалық реаль картинасын көриуге болады. Қарақалпақ әдебиятындағы белгили қәлемлес жолдаслары сыяқлы Жолмурза Аймурзаевтың творчествосында да биринши күннен баслап-ақ, хәзирги заман темасы үстемлик етип келмекте. Әдебиятымыздың биринши жыллары-ақ ол күнделикли турмысқа агитатор сыпатында қызғын араласса, соң жазыушылық мәденияты бирқанша жетилискен дәуирде де ол усы жолдан тайған емес. Жолмурза Аймурзаевтың творчествосына таныс хәрбир оқыушы өз үлкесиниң бай тәбиятын, оның алдыңғы қатарлы мийнет адамларының белгили шеберлик пенен жасалған унамлы образын көреді. Хәрбир сөз шеберин баҳалай отырып, биз оған усы көзқарастан қатнас жасаймыз: ол өз халқының бай өмирин өз творчествосына қалайша өзек етип, оны қалайша сәулелендире алды? Жазыушы жаңалықты қалайша пропагандалады? Уақыттың керекли сөзин қандай батыллық пенен тауып айтты? Минне бул хәрбир жазыушыны баҳалаудағы тийкарғы критерия. Жолмурза тутас алғанда, өз творчествосы менен халыққа хызмет етиудин үлгисин көрсетип киятыр. Оның жаңылыс басып, схематизмге берилген, өзиниң шеберлиги жағынан, автордың поэтикалық мүмкиншилигинен төмен жазылған, декларатив шығармалары да бар екенлигин бүркеу мүмкин емес. Бундай орынларда оған қатаң талапшаңлық жетиспейди, улыұмалыққа бериледи. Және мына нәрсени де ядтан шығарыуға болмайды: оның творчествосында орын алған бул кемшиликлер саналы түрге ийе емес, ал излениу, өсиу жолында кеткен кемшиликлерден ибарат болды.

Биз буған ретли жеринде қысқаша тоқталып, оның тағы да басқа себеплерин қарастырамыз, ал хәзир бундай кемшиликлер емес, жазыушының творчествосына

жетискенлик характерли екенлигин ескертип өткimize келеди.

Жолмурза Аймурзаевтың творчествосы арқалы қарақалпақ совет әдебиятының тууылыуы хәм газ тура баслаған күнинен баслап, бүгинги жигитлик дәуирине шекемги өсиу жолын көз алдымызға келтириуимизге болады. Жазыушы әдебиятымыздың жетискенлик, кемшилигине ортақ болып, оның тарийхы менен бирге жасасып киятыр. СССР Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы, қарақалпақ мәденияты менен жақсы таныс, хұрметли профессор С. П. Толстов өзиниң 1950-жылы жазылған бир мақаласында урыс дәуиридеги «Жолмурзаның совет патриотизми менен суўғарылған қосықлары совет халқының Уатанға шексиз сүйиушилигин, душпанға деген күшли өшпенлилигин көрсетеди»—деп билдиреди. («Советская этнография», №1. 1950-ж. 22-б.) Бундай баҳаны биз басқа да белгили илимпазлардан, белгили шайырлардан көплеп келтириуимизге болар еди. 1957-жылы Ташкентте қарақалпақ әдебияты менен искусствосының декадасы өткерилип, қарақалпақ халқы тууысқан Өзбекстанға өз мәдениятының жетискенликлерин көрсетти. Усыған байланыслы жәмийетшилик тәрепинен жоқары баҳа алғандардың ишинде Жолмурза Аймурзаев та бар. Ол «Өзбекстан ССР ының искусствосына мийнети сиңген ғайраткер» атағын алды. Өзбектиң уллы шайыры, академик Гафур Гулам Жолмурзаның творчествосын характерлей келип, «көп миллетли совет әдебиятының ғазийнесине ылайықлы үлес қосып киятырған шайыр» деп баҳалады. Өзиниң қәлемлес дослары, аға жазыушылар тәрепинен берилген бул баҳа қарақалпақ жазыушысының творчестволық искерлигин көзде тутып айтылған.

Жолмурзаның қарақалпақ әдебиятына келип кирген уақты 20-жыллардың иши, қарақалпақ Автономиялы областының дүзиллип социалистлик мәдениятты жасауға бизиң халқымыздың активлик пенен кирискен мәхәли еди. Данышпан көсемимиз В. И. Ленин айтқандай-ақ, жаңа социалистлик мәденият жасау күн тәртибинде турды, бирақ ол пролеткультлар тастыйықлағандай қолдан жасалатуғын ямаса ғайыптан болатуғын дәрек-

сиз нәрсе емес еди. Ал, адам баласының, бизнің ата-бабаларымыздың феодалистлик, капиталистлик езиушиликтің құллығында жүріп узақ әсирлер дауамында жасаған, жасап келген мәдениет үлгилериннің ең прогрессивлеринің социалистлик жәмийетке ылайық сәйкеспеп, жаңа көз-қарас тийкарында дауам еттирнү арқалы ғана жүзеге асыуы мүмкин еди. Өткен жәмийет формациялары бизге мәдениет үлгилеринен көп санлы ауыз еки халық творчествосының үлгилерин қалдырды, ал бизнің ұазыйпамыз оның ең мақсетке мууапықларын социалистлик жәмийет ушын қайта қарастырып, керегимизге жаратыудан ибарат болды. Революцияға шекемги қарақалпақ шайырларының демократиялық идеясынан суугарылған творчестволық мийнетлери де тийкарғы пайдаға асарлық үлгимиз болды. Қарақалпақ совет әдебиятының жас уәкиллеринің көркем әдебиятқа хәуеслигин келтирип шығарууда, творчестволық ис пенен дәслеп айналысуында бул демократиялық мәдениет үлгилеринің уллы әхмийети болды, ол хәзир де өзиннің усы билим бериушилик, эстетикалық нормалары менен оқыу-өнер мектеби болып киятыр. Рус, өзбек, қазақ хәм тағы басқа да халықлардың әдебиятының ең жақсы дәстүрлери, жаңа советлик шынлық жас қарақалпақ совет әдебиятының қәлиплесип системаласуына күшли тәсир етти. Тек Жолмурзаның творчествосы жөнинде ғана емес, ал улыума совет әдебиятымыздың тууылыу хәм рауажланыуының ең шешиуши факторлары мине усылар болды. Усылардың тиккелей тәсиринде әдебиятымыз жетисип шықты, ол ана сүти сыяқлы әдебиятымыздың жетисиуине илхам берерлик күш болды. Тууысқан халықлар әдебиятының творчестволық байланысы, социалистлик шынлығымыздың тийкарында бурынғыға қарағанда күшейе берди, әдебиятымыздың тарийхын тексергенде, сондай-ақ оның ири уәкиллеринің творчествосын қарастырғанымызда бул уллы күш барлық гөзаллығы менен көз алдына келеди.

Қарақалпақ совет әдебияты бир жазыушының, болмаса бир-еки санаулы жазыушының жасағаны емес, ол түп сағасында уллы Горький турған улыума совет әдебияты дәстүри менен рауажланды, бизнің қарақалпақ халқының жас кадрлары болажақ жазыушы-ша-

йырларымыз өз устазының ұллы дәстүрине беккем сүйене отырып, өзлерінің жас әдебиатын социалистлик бағытта рауажлапдырды. Сонлықтан да биз қарақалпақ совет әдебиатының тийкарын салыушы тууралы емес, ал оның баслаушылары (зачинатели) жөнинде пикир жүргизиуимиз керек. Әдебиатымызды баслаушылардың өзлерине үлкен итибарлық пенеп қарау керек, олардың творчестволық салмағына, әдебиат процесиндеги орнына қарауымыз тийис. Қарақалпақ совет әдебиатын баслаушыларға талантлы шайыр — импровизатор Аяпберген Муусаев, С. Мәжитов, Қ. Әуезов, Асан Бегимов, Хожамет Ахметов, Әбдираман Өтепов, Айтбай Матъякубовларды көрсетнуге болады. Жолмурза Аймурзаев та, мине сол қарақалпақ совет әдебиатының баслаушыларының ири уәкили болды. Әдебиатымыздың негизги қалана баслаған уақыттан баслап, творчествосы өзиниң жаслығына қарамастан, белгилли салмаққа ийе болды, өз уақтының талабына толық жууап берди.

Жолмурза Аймурзаев 1910-жылы Қарақалпақстанның Шымбай районында тууылған, жаслайынан-ақ, турмыстың барлық аұырманлығын көреди, аұылда мал багады. 1924-жылы Шымбайдағы ашылған интернатқа алынып, сонда тәрбияланады, дәслепки билимди алады. Шайыр өзиниң жаслық уақтының қалайынша өткенлигин, революцияға шекемги көрген турмысының аұырманлығын кейинги жылларда жазылған бир қосығында былайынша берген еди:

Жетимнен жетилип азамат болдым,
Татып бул дослықтың шийриндей палын.
Саз бенеп сәубетти дағаза етип,
Қолға алдым бахыт заман дуутарын.

Жолмурза Аймурзаев 1927-жылы Төрткүлдеги педтехникумға оқыуға түседи. Бул сол жыллардағы биздеги бирдеп бир орта дәрежели оқыу орны болыу менеп қатар, онда әдебий творчество менеп қызыққан жаслар да көп еди. Жолмурза Аймурзаевтың дәслепки жазған биринши қосықлары сол студентлик жылларына тууры келеди. Оқыу орнын питкергеннен соң ол бир еки жыл муғаллим болып ислейди. 1931-жылдан

баслап Төрткүлге қайтып келип, газета жұмысына араласады, орайда әдебиет процесінің арасында болады. Газета-журналдарда іслеу арқалы ол өзінің көплеген жолдаслары сыяқлы сиясиі мектептен өтип, болажақ әдебиатымыз тууралы айтыс, дискуссиялардың ишинде болды.

Шайырдың шығармалары өз уақтының ең актуаль мәселелерине үн қосып отырды хәм газета бетлеринде жиі басылып турды. 30-жыллардың басында ол шайыр сыпатында танылды. ВКП (б) Орайлық комитетинің «көркем әдебиет шөлкемлерин қайта қуруу ҳаққындағы» қарары көп миллетли совет әдебиатының тасқынлап рауажланыуында үлкен программалық документ болды, жас қарақалпақ совет әдебиаты өзінің жаңа рауажланыу жолын тапты. Жолмурза Аймурзаев турмысты терең үйренди, қарақалпақ классик әдебиатын, рус әдебиатын, ең алды менен М. Горький, Маяковскийдің творчестволарын, тууысқан өзбек, қазақ халықларының әдебиатын үйренип, үлги алды. Оның ең жақсы қосықлары, әсиресе «Хәкислилер» пьесасы бул жағынан күтә характерли.

Жолмурза 1935—1937-жыллары Москвада ГИТИС те оқыйды, СССР жазыушыларының биринши съездине қатнасады, үлкен бир қууанышлы нәрсе, ол Алексей Максимович Горькийдің съездеги докладын тыңлайды. Шайыр сыпатында оның толық заявка жасауы усы жыллар, яғний «Азатлық», «Қызкеткен» қосықларының, «Гүрес», «Гүресте жендик» поэмаларының жазылыуы болды.

Уллы Уатандарлық урыс дәуиринде хәм хәзирги парахатшылық жылларында қарақалпақ совет әдебиаты социалистлик реализм методын ийелеуде әжайып табысларға еристи. КПСС тиң әдебиет хәм искусство тууралы шығарған арнаулы қарарлары, даңқлы партиямыздың XX хәм XXI съездинің тарийхий шешимлери совет әдебиатының идеялық-көркемлик жағынан жоқары басқышқа көтерилиуинде уллы орын тутты. Уллы Лениннің әдебиеттың партиялық принципи ҳаққындағы қағыйдаларын жаңа жағдайда творчестволық жол менен дауам еттире отырып бизнің данышпан партиямыз әдебиеттың партиялылығы, турмыс пенен байланысына үлкен дыққат аударды.

Хәзир Қарақалпақ әдебияты аударма шығармалар менен де байыды, өз гезегинде бизиң қарақалпақ совет жазыушыларының ең жақсы дәрәтпелери рус, өзбек, қазақ тиллерине хәм халық демократия еллериниң айырым тиллерине аударылды. Қарақалпақ совет әдебияты жанрлық жақтан кеңейди, тематикалық жақтан түрленди, ең бағалысы, әдебиятымыздың дәрәтпелери бурынғыға қарағанда анағурлым поэтикалық салмаққа ийе болады. Хәр бир миллет әдебиятының салмағын белгилейтуғын көркем проза рауажланып, солардың бири Ж. Аймурзаевтың «Әмиүдәрья бойында» романы есапланады. Бул шығарманың көркемлик сапасы тууралы хәртүрли пикирлер айтылды, еле айтыла берер, бирақ көркем прозаның ири жанрларының бекем орын алыуы биз ушын күтә қууанышлы жағдай.

Қарақалпақ әдебиятының көп ғана үекиллери сыяқлы Жолмурза да өзиниң жазыушылық адымын поэзиядан баслады. Шайырдың қосықларының темасы сол уақыттың шыңлық турмысынан алынды, ал оның оқыу-өнер мектеби ең алды менен қарақалпақ фольклоры, революцияға шекемги классик поэзиямыз болды. Соның менен қатар, шайыр қонсылас тууысқан халықлар әдебиятынан үйренди. Кейинирек, рус поэзиясынан өз бетинше оқыуға еристи. Оның ең көп үйренген шайырлары—Маяковский, Д. Бедныйлар болды.

Жолмурза Аймурзаев өзиниң ең дәслепки шайырлық адымынан ақ, барлық совет халқына бахытлы турмыс азатлық берген Октябрьди, коммунистлик партияны жырлау менен көзге түсти. Сол жыллардағы қарақалпақ поэзиясындағыдай, оның шығармалары да күшли пафосқа толы болды, бурын езиушиликте тушыққан қарақалпақ мийнеткешлериниң қәпестеги зарлы үни орнына—елди еркинлик алған адамның қууанышлы ҳауазы еситилди, бул қууаныш, бахытлы турмыстың көтеринкилиги; дурысын айтсақ, поэзия менен жарыққа шығуға қуштар еди. Бахытлы турмыс алған шайыр өзиниң лирикалық геройына қосылып былайша жырлады:

Кеше ханлар заманында,
Мийнеткешлер хәлсиз еди.

Сол қыйыплық қамалында,
Мендей жанлар тилсиз еди,
Октябрьдің таңы атып,
Мийнеткешке ерк берди,
Сол еркке бирге ерип
Маған сөйлер тил де келди.

Сөйтип, шайыр биринши күннен-ақ, өзиниң бағытын танытты, ол еркинлик алған жаңаның пропаган-дисти, жаңалыққа бай дәуир жаршысы сыпатында қарақалпақ совет поэзиясында өзиниң оригиналь, па-фослы, азаматлық көтеріңкиликке толы хауазы менен кирди.

Шайырдың қосықларында биз өз уақтының ең әҳмийетли мәселелериниң поэтикалық сәулелениуин көрдик, өткен дәуирдің аянышлы турмысынан қутылған адамлардың қууанышы («Таярман»), шайырдың тууған үлкесинде майданға келген жаңа завод («Салдық завод»), совет заманында мийнеттиң алдыңғысы болған ылғаллылар («Мийнет ери Нуратдийин»), халқымыздың қолы жеткен табыслары менен мақтаныш етну, («Он бес жылда») оның көп ғана қосықларының темасы болды. Демек, шайыр өз қосықларының күнделикли өмирге жақынлығы менен характерленди. Жолмурзапы қарақалпақ халқының бурын көрмеген мийнет майданындағы көтеріңкилиги шадландырды, республикамызда болып атырған уллы өзгерислер оның творчествосында кеңнен сәулеленди. Автор еркинлик заман тууралы жырлай отырып, «бириккен пролетарға питкенде» қолға киргенлигин сүүретлейди. Еркинлик бахытлы заман «Ленин берген мийуе» сыпатында бериледи. Сонлықтан да ол өз геройына қара-та:

«Қараңғыда едни жолың ашылды,
Үстине еркинлик нуры шашылды,
Ленин еккен мийуалары ҳасылды,
Бул мийуаның дәмин таттың Пиримбет»,—

деп оның менен бирге қууанады, қууанышлы өмири-не шадланады.

Бул жыллардағы шайырдың поэтикалық излениу-шилиги де дыққатқа миясар, ол басқа да қарақалпақ

совет шайырлары сыяқлы өткен турмысты сыран сууыққа, қараңғы түнге теңеп береді, жаңа турмысты мийуалы бағқа, машинаның гүрилдисине, еркин мийнетке салыстырды. Машинаның гүрилдиси социалистлик дәуирдің символы сыпатында алынғанлығын көреміз. Қазақ совет әдебиятының талантлы ұәкили Сәкен Сейфуллин совет жәмийетиниң пәтли жүрисиң поездың, экспресстиң епкини менен салыстырып, новаторлық жасаған болса, биз қарақалпақ шайырларының шығармасында да усы жағдайды көреміз. Улыұма, шайырдың алдындағы излениушиликте олардың бир-бири менен жақынласуы, поэтикалық приемда заманлас шайырдың хәр түрли жазыушылық мәдениатына қарамастан бир-бирин тәкирарлап, толықтырып отыруы тәбийғый нәрсе. Усы сынатлық белги басқа да қарақалпақ совет шайырларының шығармаларынан көплен табылады.

Колхозласқан қарақалпақ дийхананың унамлы хәрекети менен, биринши бес жыллық планды мәртлик пенен қолға алып, оны төрт жылда орынап шыққан халқымыздың табыслары менен мақтаныш етиу сезими бул дәуирдеги Жолмурза Аймурзаевтың творчествосының тийкары болды. Булардың бәри класс душпанларына дәкки деген жуумақ оның қосықларында, поэмаларында жийи ушырасады. Шайыр өзиниң бир қосығында былай деп жазған еді:

Бесжыллықты дүзип нықлап,
Иске кирдик белди мықлап,
Кетпедик биз кейин ықлап
Алға жүрдик пәт пенен,
Жердің жүзи таң қаларлық,
Көпке үлги не қыларлық,
Кәраматтай күш боларлық,
Тур Днепр тиленип.

Қарақалпақ әдебиятында ең дәслен сюжетлик қосықларды дәретиүде Жолмурзаның белгилі орны бар. Оның «Қызкеткен», «Шоманай» сыяқлы шығармалары усы жағынап кеуіл аударарлық. Бул қосықлар оның поэма дәретиүдеги адымына, әлбетте, соңғы уақытлары тийисли жәрдемин тийгизді.

Жолмурза Аймурзаевтың Уллы Ұатандарлық урысқа шекемгі тарихый бесжыллықтар дәуіріндегі лирикалық қосықларындағы ушырасқан тийкаргы кемшиликлердің көпшилигі сол уақыттағы қарақалпақ совет поэзиясының рауажланыу дәрежесіне ғарезли болды, шайыр излениу, оқыу, үйренну жолында болды. Излениушиликтің сәтли, сәтсиз де жағы барлығы гүмансыз.

Соның менен бирге Жолмурзаның көп пазер аударған шайыры В. Маяковский болды. Бирақта, шайырлықтың дәсленки дәуірінде уллы рус совет шайырының творчестволық усылына түсип жетиуге ол күшсизлик етти. Сонлықтан да, ол Маяковскийдің дәстүрін еликлеу нийетінде қосықларын тармаққа «зонгиге» бөліп жазыу менен де шуғылланды. Бул тек сыртқы жағынан ғана еликлеушиликтің формасы еди.

Жолмурзаның қосықларында ушырасқан бундай кемшиликлер өсиудің кемшилігі болды, ол излене жүріп, уақыттың талабына сәйкес көп ғана жақсы қосықтар дөретти, олардың ишінде форма жағынан да дыққатқа миясарлары аз емес. Шайыр гейпара қосықларында интонациялық, ритмлик хәм синтаксистик қурылысы жағынан жаңалық есапланатуғын қосықтар жазды. Мысалы:

Қуры қыймыл
Ол қыймыл ма?
Шабыс-Шабыс
Ер қыймылға,
Жарыс-жарыс,
Тез қыймылда,
Күшейт гүрес пахта ушып.

Бул қосықтағы кеуил аударарлық жағдай сонда, автор социалисттик жарыстың пайдасы хакқында айтыу менен бирге жарыстың ырғағын, жұмыс пәтши, оның ағымын бере алған.

Жолмурза өз қосықларының түсипкили болыуына күшли итибар аударды. Өткен дәуірдегі қарақалпақ халқының көрген азаплы күнлерин сүуретлеуде биз мынадай қатарларды оқыймыз:

Көлдн жердн, тауды багды бийледн,
Аузы қыйсық байдың улы сөйледи,
Зар жылатып, қара думан ишинде,
Ерк бермей есгннде ийледн.

Болмаса «Қызкеткен» шығармасында:

Кең салалы, айдын шалқар далалы,
Кең жауырынлы, жердн жатқан алабы,
Кеуилди көтерип, зейин ашады,
Елнн қағып ескен майдай самалы.—

деген оқыушыға түсиникли, соның менен бирге, қарақалпақ поэзиясының қосық дәстүрін жақсы өзлестирген шайырдың сәтлн адымын көреміз.

Уллы Ұатандарлық урыс дәуірі Жолмурза Аймурзаевтың творчестволық жақтан өскен, қәлемшнннн ушқырлапа түскен уақты болды. Бул жыллары ол басқа да қарақалпақ шайырлары сыяқлы, тийкарынан лирикалық поэзия тарауында иследи хәм душпанға қарсы қурал алып гүрескен совет адамларышннн қатарында өзшннн жауынгерлік лирикасы менен қатнасты. Душпанды ныпқырт етнуге шақырған отлы, жалынлы сөз совет жауынгерлершннн романтикалық пафосын сәулендириу Жолмурза Аймурзаевтың қосықларына айрықша халықлық түр берди. Урыс дәуіріндегн жазылған «Ат қойың душпан үстине», «Улым тыңла», «Политрук Полатов», «Тыңлаңызлар» сыяқлы қосықлары сол жыллардағы барлық қарақалпақ совет поэзиясында тийислн орын алды. Уллы Ұатандарлық урыстың ең қыйып хәм қатаң күнлерінде жазылған «Улым тыңла!» қосығы шайырдың барлық урыс дәуіріндегн творчествосының тийкары болады десек қәтелеспеймиз. Өйткени, бул қосықта жеңис идеясы да, шайырдың ең жақсы қосықларына тән болған күшлн поэтикалық пафоста, жеңис жолында қан төгип, оның барлық ауырлығына шыдам берген солдат сезимшнннн шынлығы да орын алған:

Улым, тыңла! Жүрмен майдан ишинде,
Ийннмде бар жарқылдаған жау-жарақ.

Егер жауды жексен етип бармасам,
Сен есапла ошан өлим жақсырақ.

Урыс дәуиринде Жолмурзаның «Мениң жолдасларым» атлы циклдағы сюжетли шығармасы жазылды. Шайыр бунда урыс дәуириндеги өз жолдасларының лирикалық портретин ерлик ислериниң айқын үлгисин сәулелендирди.

Уллы Уатандарлық урыстан соңғы дәуир барлық қарақалпақ совет әдебиятының гүлlep өсиушилиги менен парқ қылады. Соның ишинде Жолмурза Аймурзаевтың лирикасының темасы паракатшылықты сүйиуши халқымыздың бахытлы өмириши жырлау, мийнет майданындағы қахарманлықты сүүретлеу болып келеди.

Урыстан кейинги шыққан оның топламларының мазмунын қураған қосықлар тынышлық турмыстың рәхәтти елимиздеги гигант қурылысларды жырлауға қаратылған. Шайырдың «Тасқын», «Мениң батырларым», «Даңқлы дослар», «Айдын жол» сыяқлы топламларына урыстан кейинги қосықлары кирген.

Улыұма, айырым ушырасып қалатугын декларативлик көп сөзлилик, гөйпараларының көркемлик жақтан жетиспеушилигине қарамастан, Жолмурзаның қосықлары оның социалистлик реализм методын ийелеу жолындағы ири табысларынан дәрек береди.

Қарақалпақ совет әдебиятында поэма жанрын баслауда хәм қәлиплестириуде Жолмурза Аймурзаевтың үлкен орны бар. 30-жыллардың басларынан-ақ шайыр поэма дәретну мәселесине актив араласты хәм сол уақыттың шынлығын сүүретлейтуғын бир қатар поэмалар жазды. Усы уақытқа шекемги дәуир ишинде ол «Жумагүл», «Хабаршының ғайраты», «Гүрес», Гүресте жендик», «Өмирбайдың өмири» хәм басқа да көплеген поэмалар берди. Булардың барлығы дерлик қарақалпақ әдебиятының ғәзийнесине кирип кетпесе де биз қарақалпақ әдебиятында поэманың рауажланыуы хәм қәлиплесиун жолына тийисли пикирлерди Жолмурзаның поэмаларын талламай өте алмаймыз.

Жолмурзаның қайсы поэмасын алсақ та, оларда уақыттың көркемлик сәулелениуин көремиз, шайыр өз уақтының ең әҳмийетли мәселелерин эпикалық рәуиш-

те сәулелендириуге қатты дыққат аударып отырды. Ҳәзирге шекемги қарақалпақ поэмаларының ишинде уақыттың өтиүине қарамастан жасап киятырғанлары «Гүрес», «Гүресте жеңдик» атлы поэмалары оолын табылады. Булар өзиниң көркемлиги хәм идеялық дәрежеси жағынан да оқыушылардың талабына жууап берерлик шығармалар.

Жолмурза Аймурзаевтың әдебий творчествосының белгили тарауын оның прозалық шығармалары қурайды. Бирақ та, жазыушының кең көлемли поэзиясы менен драматургиясына қарағанда, оның прозасы аз. Соған қарамастан бул тараудағы табыслары арнаулы тоқталып өтиүди талап етеди. Прозалық жанр менен жазыушы 30-жылларда-ақ шуғылланды. Егерде бул дәуирде прозаның қарақалпақ совет әдебиятының ең жас жанры екенлигин есапқа алсақ, жазыушының «Трактор келгенде», «Қууат» шығармалары өз уақында белгили орын ийелейди.

«Трактор келгенде» гүррици қарақалпақ ауылына жаңа келген трактор тууралы болса, бунда автордың сол жаңалықтың тәрептары екенлигин сеземиз. Көлемли шығарма сыпатында басланып, тамамланбай қалған «Қууат» 1940—41-жыллары «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналында жәрияланды. Шығарманың темасы революцияға шекемги қарақалпақ турмысын сүүрестлеуге арналған.

Соңғы жыллары жазылған «Келин» гүррици (1946) уақыяларының типичныйлығы, адам характерин жасаудағы жазыушының шеберлиги менен бақалы. Автор адамлардың санасындағы ескилик пенен жаңалықтың гүресин, жаңалықтың жеңис салтанатын сүүрестлейди.

«Әмударья бойында» (1958) романы хәзирги қарақалпақ әдебиятының ең ири табысы, социалистлик турмысты кеңнен сәулелендириүши роман еди.

Барлық совет әдебиятының алдында турған үлкен бир уазыйпа көркем шығармаларда хәзирги заман темасын кеңнен сәулелендириү, былайша айтқанда, коммунизм жәмийетин табыслы дүзип атырған халқымыздың ерлик иси, көрилмеген қахарманлығын сүүрестлеу мәселеси болып есапланады. Хәзирги заман темасы дегенимиз — совет адамларының жарқын, умытылмас

образын жасау, олардың көпшілікке үлгі боларлық мәртлік істерін социалистік реализм ұсылы менен ашып беріу деген сөз. Ұр қандай көркем шығарманың сапасы, тийкары оның күші қазіргі заман темасын сүретлеуде, бүгінгі күннің шынлығын қар тәрелеме ашып беріуінде болуы керек. Бүгінгі турмысты терең билмей тұрып, пидәкерлік пенен мийнет етип атырған халқымыздың қарарманлық салтын көзге елестетпей тұрып, өткендегини де, кележақты да терең ашып беріу қыйын. Соның ұшын да айрым әдебиетшілардың қазіргі заман темасы көркем шығарманың қан жүритіуіші тамыры деген пикирине толық қосылуға болады.

Көп миллетли совет әдебиаты сыяқлы, қарақалпақ совет әдебиаты да, соның ишинде көркем прозамыздың негизги темасы қазіргі дәуірдің шынлығын сәулелендіріу болып отырғанлығы үлкен қууанышылы нәрсе. Қарақалпақ әдебиатының белгилі уәкилі болған Жолмурза Аймурзаевтың «Әмүдәрья бойында» романының тийкары қазіргі дәуірдің шынлық турмысы, қарақалпақ халқының мийнет майданындағы бүгінгі ісин сүретлеу. Улыума Аймурзаевтың творчествосына характерли бир бақалы нәрсе сонда, ол өз шығармаларында уақыттың тап күннің тийкаргы мәселелерін сүретлеу менен көзге түседі. Жазыушы қарақалпақ халқының турмысындағы типичный уақыяларды тауып, халқымыздың тарийхый рауажланыуындағы ең әқмийетли моментлерди, өсиуге гедерги болған унамсыз жағдайларды дәл уақытнда сәулелендірип отырады. Жазыушының поэтнкалық шығармаларын былай қойғанда, «Трактор келгенде», «Келин» гүррицлериниң қандай әқмийетке ийе скенлигин көп жолдаслар жақсы биледи. Бул айтқанлардан және бир жуумақ шығарыу мүмкин: Жолмурза «Әмүдәрья бойында» романына бирден келген жоқ, ал бир қатар таярлықлар менен келди. Сонлықтанда бул қәлеми ысылған жазыушының дәретпесі. Қарқандай көркем шығарманың жанры сыяқлы романның да өзине тән кең мүмкиншилги хәм бир қанша уақыт дауамында сонылатуғын, бирден үлгерип кетіу мүмкин болмаған қыйынлығы да бар. Поэзия сыяқлы ол турмыстағы факти бирден уақыяның күшли моментинен баслап

кете бермейди, ал узақтан қарастырады. Оның майда бөлеклерин қарастырып, оны тийкарғы мәселеге алып келеди хәм тийкарғы мәселени жән-жақлы ашыўға өтеди.

«Әмиүдәрья бойында» романының темасы—хәзирги совет Қарақалпақстанының гүлленген колхозлы аўылының мәдениятласқан қурғын турмысы, семья менен мийнетте коммунистлик қатнастың беккем орын алыўы, колхоз қурылысындағы жүз берген ири жаңалықлар, жаңа жерлерди өзлестириў, колхоз экономикасын көтериў бойынша коммунистлик партияның ғамхорлығы, салдамлы күш жаңаның ески менен гүреси хәм бул гүресте жаңаның салтанатын сүүретлеўге арналған. Усы конфликт қарақалпақ турмысына характерлиги менен парқ етеди хәм автор усы гүрестің өзіншелик жақларын бир қанша дурыс ашып бериўге ериседи. Романның тийкарын қураған уақыялардың колоритлиги ондағы типичный адам образлары менен органикалық байланыста сүүретленеди.

Романның сюжетин қураған уақыялардың бирнеше линиясы бар хәм олар бир-бири менен байланыста көзге түседи, бирин-бири толықтырып отырады. Автор узақ дәуирди, узақ уақыяны сүүретлемейди, соған қарамастан қысқа уақыт ишиндеги уақыяларды жаңағы бирнеше сюжетлик линиялардың бир-бири менен қатнасы арқалы ақ жыйнақлы түрде сүүретлейди. Романның сюжетлик линиясында тийкарғы орын ийелеген гражданылық урыстың қатнасыушысы Елмурат партизанының семьясы. Оның киши баласы Мурат автор сүүретлеп отырған «Бахытлы» колхозының парторгы; Мураттың ҳаялы Айсәнем сол колхозда—врач. Елмураттың фронтта қайтыс болған баласы Бекмураттың ҳаялы Гүлсәнем колхозда ислейди. Елмураттың өзи звено баслығы. Усы семьяның өзи-ақ романға мазмун боларлықтай, семья ағзаларының ҳәрекетлеринде де бир-бирине уқсамаған, тәкирарланбайтуғын адам типлери бар. Бирақ жазыўшы усыған қосымша екінши бир линия тапқан: Бул—Рәўшан. Ол аўылхожалық институтын питкерген хәм өзиниң туўған колхозына келип, сонда дәслепп агроном, кейин колхоздың председатели болып ислейди. Рәўшан Ташкентте Мария Михайловна деген рус ҳаялы менен танысады хәм оның Борис деген

баласы менен кеуил жақын болып екеуи бирге «Бахытлы» ға келеди. Шығарманың сюжетинде үлкен бир орын ийелеген усы екеуиниң муҳаббаты.

Усыларға тосқынылық жасаушы ретинде сүүретленген Кәмекбайдың хәрекети романның конфликтин болып хызмет атқарады. Автор Кәмекбайдың алдыңғы қатардағы адамларға еткен хәрекетин сатиралық рәуиште сүүретлейди, оның жөнсиз қылықтары ҳақыйқатында да күлкили, күлки болғанда да ашшы күлкиге ийе. Романның биринши бапларынан-ақ баслаған сатирасын жазушы дауам ете отырып, оған терең астар береди. Романда Кәмекбайдың жумыстан түсиуи, жаңа басшы Рәушанның колхозды көтериу бойынша илажлары, жаңа жер ашуу, қетелигин түсинген адамлардың ҳадал мийнет, маңлай терин төгиуи сүүретленеди.

Романның тийкарғы идеясы шығармада орын алған геройлардың образларында өзиниң көркемлик шешимин тапқан. Автор өзиниң геройларының психологиясы менен санасындағы өгерислерди, жаңалықларды кеңиен пропагандалай отырып, оқушыны да соларға тилеклес, сырлас етеди.

Турмыста, муҳаббатта, мийнетте жаңалықтың төрепдары болып көзге түсетугын, илимди ийелеген Рәушан менен Айсәнемди алып қараңыз. Буларды революцияға шекемги қарақалпақ турмысы билген смес еди. Романның басқа да унамлы геройларының образында сол жаңалықтың күши көринеди. Дослық қатнас, иске коммунистлик саналылық пенен қарау, ҳаял-қызларға ҳүрмет, семьяда да жаңалыққа көшиу жаңа жәмийетлик қурылысымыздың салтанатлы жеңиси сыпатында танылады.

Романның бас героинасы болған Рәушанның хәрекетиндеги өзгерислер биздеги социалистлик жәмийетимизниң тутқан бағыты менен характерленеди. Совет халқы өзиниң биринши күнинен баслап, бурын езилип келген ошақ басының адамларын алдыңғы қатарға шығарды, ҳаял-қызлар ерлер менен тең праволы болды. жәмийетлик ғайраткер дәрежесине көтерилди. Қарақалпақ жазушысының қәлеминен дөреген Рәушан сол көпниң бири.

Көркем шығарма автордың турмысты терең изертлеуи, оны қунт пенен үйрениуиниң нәтийжесинде жа-

рыққа шығады. Әлбетте, турмыста ушырасқан фактиң бәрин бирдей ол шығармаға ала бермейди. Ал ириклеп таңлап алады. Автордың дыққаты ушырасқан барлық адамға емес, ал солардың ишиндеги ең характерлилерине қаратылған болады. Усындай адам типиниң бири Елмурат партизанның образы. Романда өзиниң тәбийғый шынлығы менен, ойдан шығарылғанлығы менен емес, ал турмыстың логикасы менен жасалған образ усы образ. Жазыушы бул арқалы адам типлериниң ҳәр түрли түрин, адамлардағы бир—биреўге уқсамаған психологияны, олардың өзинлик тәрәпин көрсеткен ҳәм бул жолда жақсы нәтийжеге ерискен.

Реаль турмысты тийкар ететуғын социалистлик реализм әдебияты ушын турмыста ушырасатуғын унамыз жағдайларды сүүретлеу ҳәм олардың уәкиллерин көрсетиу жат емес. Бизниң жәмийетимизде прогресске түсинбеуши, ески жолды тутқан адамлар аз да болса ушырасып қалады. Оларға қарсы сатира аты менен гүрес ашыу—совет әдебиятының баслы ұазыйпасы. Қарақалпақ жазыушысының «Әмиүдәрья бойында» романының үлкен бир тематикалық әҳмийетин биз усында деп қарауымыз керек. Роман тууралы баспа сөзде айтылған пикирлер аз емес, әдебият критиклеринен басқа Қарақалпақстандағы журнал бетинде бир қанша оқыушылардың пикири басылды. «Литературная газетада» белгили әдебиятшы Дм. Ермин мақала жазды. Барлық жолдаслардың пикири бир жерден шыға бермесе де олардың пикирлеринде жазыушы тәрәпинен жасалған адам образларының айрымлары бүгинги күн талабынан төмен турады деген өкинишине қосылыу керек. Бул жазыушының еле де болса, шынлық турмысымызды тереңирек, жаңалық пенен айрым ескиликлердиң қалдығы арасындағы гүрсети сәулелендириу тийкарынан кунт пенен үйрениуи зәрүрлигин байқатады.

Романның ендиги бир үлкен кемшилиги, онда улыу-ма сөздиң, образ жасауға жәрдеми аз, узыннан узақ фразалардың көплигинде. Жолмурза Қарақалпақ тилин жақсы билетуғын жазыушы болыуына қарамастан еле де өз мүмкиншилигинен толық пайдалана алмаған. Романға керекли салмақлы өткир фразалардың орнына жеңил, уйқасқа еликлеушлик, ҳәрип қууышылық орын алған. Романның айрым темаларының өзинен-ақ

биз буны айқын көре аламыз. «Жауынгер жолдастың жайында», «Қуу даладан қайтқанда», «Шуғыл шаянлар», «Гөнерген гүманның гирбени», «Арнаулы ақыл», «Қууаныш қойнында», «Қыңырдың қырсығы», «Жана жолға жоллама» хәм т. б. бул көзге уйқаслы сулыу көринген менен мазмунға оның салмақлы шығыуына пайда келтире алмайды, керисинше усындай хәринтиц уйқасын қууышылық авторды тийкарғы мәселелерден сыртқа алып кететуғынын өзи де сезбей қалады.

«Көркем шығармада сәулеленген шынлық, турмыс шынлығынан анағурлым күшлирек болуы тийис. Өйткени, сөз шебери турмыста ушырасқан барлық «хақыйқатлықларды» жәмлестирип, өз билиминиң байқауларының тийкарында шынлықты дөретеди хәм усы шынлық турмыстағы шынлықтан гөре хақыйқат болуы талап етиледі. Жазушы сонда ғана оқыушыларға тәсир ете алады» (Эрнест Хемингуэй). Хәрбир жазушы, соның ишинде бүгинги күн темасына шығарма дөретиуши сөз шеберлери буны айқын сезинген болуы тийис. Жолмурзаның романының қарақалпақ совет әдебиятында тутқан орнын бахалау менен бирге, биз жазушыдан буннан да гөре сапалы, советлик өмиримиздиң үлги аларлық картинасын социалистлик реализм методы менен ашып берерлик шығарма дөретиуин талап етиүимиз орынлы деп ойлаймыз.

Жолмурза Аймурзаев қарақалпақ совет әдебиятының тарийхында драматург сыпатында хәм драматургия жанрын байытқан жазушы ретинде жақсы белгили, әдебиятымыздың басқа тарауларындағы сыяқлы, автор бул тарауда да жемисли ислеп киятыр. Драматургия жанрының өзгешеликлерин ийелеуде өзиниң өсиу жолы бар жазушының шығармалары, дурысын айтыу керек, қарақалпақ драматургиясының өсиу жолы ушып күтә характерли. Қарақалпақ театрының тарийхында белгили роль ойнаған «Хәкислилер» 1928—29-жыллары хәуескерлер кружогинде қойылған, 1934-жылы өз алдына китапша болып басылып шыққан. «Өз таяғы өзине» (1939 ж.). «Лейтенант Елмуратов» (1943 ж.), «Әмиүдәрья бойында» (1949 ж.), «Айгүл—Абат» (1947 ж.), «Бердақ», «Қәдирдан доктор» пьесалары жазушының жанр өзгешелигин бир қанша ийелей басланлығын көрсетеди.

Драматургия менен шуғылланыў Жолмурзаның 30-жыллардағы творчествосында ақ белгили орын тутты. Усы 30-жыллар ишинде оның дөреткен сахналық шығармаларының саны улыўма 12 ге жетеди. Қарақалпақ оқыушыларына солардың ишинен бир қаншасы жақсы танысы «Хәкислилер» менен «Өз таяғы өзине» шығармасы болып табылады. Ал, қалған пьесаларының жазылғанлығын дәлиллейтуғын фактлер сол ўақыттың баспа сөзинде, сондай ақ автордың өзиниң жазған мақалаларында айқын көринеди. Бирқатар мысаллар келтирейик:

«...Қарақалпақ миллий театры ушын ҳәзир драматурглер жаңа пьесалар дүзиўдин үстинде ислеп атыр.. Аймурзаев «Совет ушын», «Душпанлар» деген пьеса жазып атыр¹ деп билдирилген бир газетада. Сол газета 1939-жылы және мынадай бир факти келтирген: Жолдас Аймурзаев «Қара түнлерде», «Совет ушын» деген пьесаларын дүзеп жазып атыр². «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында: «Жолдас Аймурзаев колхоз театры ушын «Той», «Жигерли жаслар» пьесаларын ислеп берди. Булар ҳәзир сахналарымызда көрсетиле баслады».³

Ал Жолмурзаның өзи «Мениң шығармаларым сыналмай киятыр» деген қарақалпақ жазыушыларының биринши съездине байланыслы жазған мақаласында:

«Хәкислилер», «Еки талап», «Тартыста жеңис», «Мылжыңлар», «Гүрес майданында» деген пьесалар жаздым⁴ деп билдиреди. Буған қарағанда Жолмурза Аймурзаев 30-жыллардың ишинде «Хәкислилер», «Совет ушын», «Душпан», «Қара түнлерде», «Той», «Еки талап», «Тартыслы жеңис», «Мылжыңлар», «Гүрес майданында», «Жигерли жаслар», «Өз таяғы өзине» сыяқлы сахналық шығармалар жазған. Буған қосымша әдебиятшы Қ. Айымбетов Жолмурзаның бул жыллары «Қайсарлар» деген пьеса жазғанлығын көрсетеди⁵. Сонда оның жазған пьесаларының улыўма саны «12» деп есаплау керек.

¹ «Совет муғаллими», 1939-жыл, №4

² Сол газета, №52; 1939-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», 1938-жыл, № 237.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан» № 119, 1934 жыл.

⁵ «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» №4 1956-ж. 79 б.

Жолмурзаның сахналық шығармалар менен көп айланысуының баслы себеби, бизиң пикиримизше, мынадаң ибарат: Жаңа дүзилген қарақалпақ миллий театрын репертуарлар менен тәмийинлеу сол уақыттың ең әҳмийетли мәселеси сыпатында барлық қарақалпақ жазыушыларының алдында турды.. 1939-жылы Қарақалпақтаң хукиметиниң жақсы сахналық шығармаларға конкурс жәриялауы да усыған байланыслы болды. Және бир бақалы нәрсе сонда, басқа әдебият жанрларына қарағанда, драмалық шығармада халықтың турмысы, совет дәуиринде қолы жеткен табысларын көзге айқын көрсеткендей етип бериу мүмкин. Бурын театрдың аты-затын билмеген халық массасының сахнаға қумарлығы, әсиресе, совет хукиметиниң биринши жылларында мейлинше күшли болды.

Уллы Ұатандарлық урыс ҳәм оннан кейинги паракатшылық қурылыс жылларында Жолмурза 12 ден аслам сахналық шығарма дәретти. Олай болса, оның усы уақытқа шекем жазған драмалық шығармаларының саны 23 ке жетипти. Бул қай жағынан қарағанда да аз емес. Бирақ, мәселе, шығарманың сапында емес, сапасын да болыуы керек. Усы көз қарастан, қарағанымызда жазыушының драмалық шығармаларының гейпарасы өз уақтында театрымыздың тарийхында белгили роль ойнаған менен, олардың ишинде театрымыздың репертуарында сақланып қалғанлары күтә аз. Автордың тек соңғы жыллары жазған бирқанша пьесалары ғана ҳәзир сахнамызда қойылып киятыр.

Жоқарыда Жолмурзаның сахналық шығармалары тууралы айтқанлардан биз оның сапалы шығармалар дәретиуге күтә қыйын тар жоллары менен жеткенлигин, бул жолда оның көп ғана кемшиликлери де болғанын көремиз. Оның үстине драмалық жанр өз законына ийе, көп сөзшликти сүймейди, характерлерди драмалық тартыс, диалог үстинде ашатуғын әдебияттың тарауы. Жолмурзаның әдебияттың бул жанрын бирқанша жақсы ийелегенинен оның «Айгүл—Абат» драмасы гүәалық береди. Революция жылларының қаҳарманлық дәуири, ески дүнья менен жаңа дәуирдин қатаң гүреси «Айгүл—Абат» пьесасының мазмунын құрайды. Революцияның дауыллы жылларынан қолға кирген халықтың бахытлы турмысы, сол бахытлы за-

манды орнатыу үшін гүрескен адамларды сүүретлеу пьесада орайлық орын ийелейди. Пьесаның тийкарын қураған конфликт автор тәрәпинен терең оптимистлик рәуиште ҳәрбир геройдың характерин ҳәр жақлы ашыуға жәрдем етеди.

«Айгүл—Абат» драмасы жазыушының көркемлик шеберлигинен гүуалық берип, оның турмыс шынлығын сүүретлеу жағынан мәселеге күтә жууапкерли қарағанлығын көрсетти. Драма Уллы Уатандарлық урыстан кейин ақ жазылды, бирақта, пьесаның бириши вариантында ири кемшиликлер орын алды.

«Айгүл—Абат» драмасының соңғы варианты бул кемшиликтен сапластырылып, терең идеялы ҳәм көркемлик жақтап талапқа жууап берерлик сахналық шығарма дәрежесинде болып шықты. «Айгүл—Абат» драмасы революцияға шекемги қарақалпақ халқының турмысын, езиушилерге қарсы халықтың кескин наразылығын, граждандар урысын, халықлар дослығын ҳәм Қарақалпақстанда совет ҳүкметиниң орнау мәселелерин сүүретлеуге арналған шығарма.

«Айгүл—Абат» драмасының тийкарын қурайтуғын ҳәм барлық уақыяға тиккелей қатнасатуғын Абат. Жазыушының жетискенлиги менен шеберлиги де усы образдың этирапында айқын көринеди.

Абат образында жазыушы қарақалпақ халқының ең жақсы қәсийетлерин ақ кеуиллилик, әдепиллилик, мийнет сүйиушилик сыпатларын шебер көрсете алған. Абаттың өз халқына болған шексиз сүйиушилиги, оның Қызыл Армия қатарына өтип, азатлық ушын гүресиуине себеп болды. Ол өз басының ҳәзлигинен халықтың ҳәзлигин, оның бахытлы болыуын артық санайды. Сонлықтан да халықлар Абатты ҳүрмет етеди, душпанларға бермеуге ҳәрекет жасайды, оның сүйиклиси Айгүлди ҳәр қандай Палымбетлерден қорғауға умтылады. Жолмурзаның Абат образын жасаудағы және бир жетискенлиги мынада: Тууысқан халықлардың жәрдеми, Абаттың ҳақыйқат адам болып жетисиуине тийкар болған сыяқлы. Абат өз досларынан ҳақыйқат жәрдем алады, узақ жерлерди көрип, халықтың азатлық турмысқа қуштарлығын сезеди, ол сүйгиллиги Айгүлди душпанның уулы тырнағынан қутылдырыуға соларға сүйенеди.

Абаттың өмириниң гүли, жаслық уақтынан бирге

ойнап өскен қатары—Айгүл. Айгүл образы көп орында Абаттың образын толықтырып, түсіндирип отырады. Айгүл хақ кеуіл сада қыз. Ол адамгершиликтің қәдірін билиуші, мухаббатта турақлы. Айгүл Абатты тек бұрыннан атастырып қойғаны ушы ғана сүймейди, ал оның өзіндей жоқары адамгершилиги ушы унатады хәм өзине тең деп ойлайды. «Яр қәдірін билсең, оған жан менен бериліу ылайық» деп есаплаған Айгүл барлық уақытта усы сөзди беккем тутады хәм Абатқа қандай қорқыныш, қыйыншылық тууғанда да садық болып қалады.

Айгүл де ауыр турмысты бастан кеширеди, ол турмыстың қысқысында. Абаттың қайғылы сапарында да, Палымбет паллақтың берген азабында, Үзилдик жууғаның алдау сөзин де бастан өткереди. Усы жағдайлардың бәрине шыдам берген Айгүл хақыйқатында да күшли натура, ерки күшли қыз, турақлы яр сыпатында зрительдің симпатиясынан толық пайдаланады. Автордың унамсыз типлеринің ишинде толық шыққаны Үзилдик. Улыұма, қарақалпақ совет әдебиятында Үзилдик образы сәтлі шыққан образдың бири екенлиги гүмансыз. Жазыушы оның образын дәретиу жолында қарақалпақ ауызеки әдебиятының бай тәжірийбесин, сондай-ақ Шекспир шығармаларындағы гейпара типлерден жақсы пайдалана алғанлығын көреміз.

Драма бастан аяқ қосық пенен қара сөздің араласып келиуі менен жазылған, тили тәсирли, образлылық күшли.

Жолмурза өзинің 30 жыллық творчествосында жүдә көп шығармалар жазды, жоқары да айтқанымыздай ақ олардың айрымлары уақыт сынауынан өтип, бизнің рухий жолдасымыз болып киятыр. Жазыушының дәретпелерин характерлей келип, биз оның әдебий процесстеги орнын, бергенинен берери көп, творчествосының нағыз гүлленген уақтында турғанлығын айтуымыз тийис. Творчество адамының дәуірлеп өсетуғын, хәттеки, гейде бұрынғы дәрежесине жете алмай қалауғын уақытлары да болады. Бул унамсыз жағдай жазыушы өзинің бұрынғы табысы менен марапатланып, турмысты үйреніуге жеңил қарауынан, теориялық билім дәрежесине бирдейине көтерип бармауынан келип шығады. Турмыс күн санап өсип өзгерип байыуда, егер

биз шетке шығып қалғымыз келмесе сол турмыс талабынан кейін қалыуға қақымыз жоқ. Леонид Соболев айтқандай-ақ, партия бизге хәммесінде берди, тек бир нәрсени, яғный жаман жазыуға право берген жоқ. Мен бул арқалы Жолмурза бурынғы дәрежесинен төмен демекши емеспен. Буған оның ең жақсы пьесалары, «Эмиүдәрья бойында» романы гүә. Ал поэзия тарауында ол еле «Гүрес» поэмасына тең келерлик шығарма бере алған жоқ. Буның ең баслы себеби оның хәртүрли жанрға ауысыуынан болыуы керек. Бирақ, әдебиат тарийхында бир жанрдың есабынан екіншисин көтерю, ямаса биреуин тоқтатып қойып, екіншисин рауажландыруға мүмкин емес. Бизнің республикамыз мбм-лекетлик планды орындауда барлық тарау бойынша да жоқары көрсеткишлерге ериспекте. Буның жазыушы ушын да үлги аларлық жағы көп. Жазыушы турмыстан кейін қалмау керек деген түсиникте терең мәни бар, бизге белгили В. И. Ленин Демьян Бедныйды «массадан кейін, соның изинен жүресен, ал жазыушы массаны өзиниң изине ертип жүриуи керек» деп қатты критикалаганы ядымызда. Бизнің жазыушыларымыз шығармалары менен мийнет қахарманларының басламаларына үн қосып отырады, ал биз жаңалықты алдын ала көре алсақ, сөйтип оны пропагандаласақ қалай болар еди? Биз усындай жағдайда партияға, халқымызға ең жақын жәрдемшилер боламыз. Бизнің республикамызда атақлы мийнет батырларының даңқы аспақта. Бизнің шығармаларымыздың геройлары да усылар. Олай болса, жазыушының өз кабинетине тығылып отырып, ойдан шығарғанынан турмыстың мийнет адамларының тиккелей арасында болып, солардың турмыс хәрекетинен илхамланыу арқалы дөреткен шығармалары бизнің сөзимизди тәрбиялай алады. Бизнің турмысымыздың рауажланыу процессиниң өзи күтә тамаша: бүгін жаңалық көринген нәрсе—ертең әдеттегидей болып қалыуы мүмкин. Әдебиатта да усындай. Бир уақытта жақсы көринген шығарма ертең бизди қанаатландыра алмайды, биз жаңа уақытқа жаңа шығармаларды күтеміз, әлбетте, хәрбир жаңалық бурынғыдан жақсы болыуы керек, Жолмурза Аймурзаевтың творчествосы тууралы бул обзорлық мақалада жуумақ шығармай-ақ мен автордың бүгинги бергенни қууатлай

отырып, бахтияр ертеңиміз қаққында, турмысымыздың әқмийетли мәселелери қаққында сапалы шығармалар беретугынлығына исенімнің мол екенлігін көрсеткім келеди. Жазыушыда бұған толық мүмкіншілік бар.

1960-ж.

ШАЙЫР ЖОЛЫ

Шайыр жолы күтә қыйы жол. Қосық жазыуға құмарланып талаптанғанлардың барлығы бірдей емес, олардың ишинде таланты менен жарқ етип көринетуғынлары, сөйтип, үміт күттиретуғынлары да, ал аз ғана талаптанғаннан кейін болдырып, өзіннің бұрынғы жыллы орнына қайтып келетуғынлары да бар ғой. Сөз етейін деп отырған «Шайыр жолы» топламының авторы буннан бұрын да бір неше топламлар берген.

Х. Турымбетов—лирик шайыр, оның лирикасы өз темасына, өз мақсетіне ийе. Шайырдың жүрегін толқындандырған темалар жыллы лиризм, нәзік юмор менен сүүретленеди, ол өзіннің оқыушыларының жүрегінде айта алмай жүрген пикирлерін хәммеге ортақлық пенен ашып береді. Соның менен бирге, шайыр сыпатында, оның өзине тән белгилери бар хәм қысқаша болса да, тоқталып өтиуди талап етеди.

Хожамурат өз қосықларын сюжетке құрады хәм усы талапланыу көп орында сәтлі хәрекетлерге ийе. Қарақалпақ поэзиясы, соның ишинде, лирикамыздың усы тәрәпине оғада кеуил аударарлық. Мысалға оның «Соқпақ», «Шырпы» деген лирикасына дыққат бөлейік. Шайыр жай ғана фактти поэзия дәрежесіне көтереди. Әлипбе услаған уақтынан баслап, азамат болғанға шекемгі дәуірін, өсиу жолын шайыр соқпақ арқалы қалайша шебер берген деңизши! Қосық оқыушыға терең ой салады, өйткени, бул хәр кимге де тийісли. Шайырдың қосықларының құрылысына орынлы киретуғын сюжет оқыушының ой-қыялын жетелеп, өзи менен бирге жолдас етеди, оны оқып болып, сен терең ойға шүмесен, шайырдың жай фактти типиклестиріп бергенлігіне шын кеуилден қууаныш билдиресен. Сюжет мәселесінде Хожамурат белгили рус шайырларынан жақсы үйренбекте.

Сондай-ақ Х. Турымбетов батыл түрде форма жаңалығы үшін да гүреспекте. Оның 11—12 бууынлы қосықтары менен бұрынғы қарақалпақ поэзиясының дәстүрін дауам еттириушилигин көриуге болады. Бирақта, сол бұрынғы менен ғана шекленип қалыу жеткиликсиз. Жаңа ой, жаңаша сәулелениуді талап етеди. Шайыр 9-10 бууынлы бұрын поэзиямызда күтә сийрек ушырасатуғын форманы активлик пенен қолланыуда. Оның «Әдет болған сағынуы» деген қосығы 9-10 бууыннан, ал «Бир қыз жасайды» деген қосығы таза 10 бууыннан жазылған. Нәтійжесинде бұрын ушыраспаған, абаб, абба рифмалары да поэзияға кирди. Усы жолда биз сөз етип отырған шайырдан да көп мысалларды табыуға толық мүмкиншилик бар.

Шайырдың қосықтарында оның жылтырақ, сырты сулыу сөзлерге қумарлығы аз, ол тилдің әпиуайылығы үшін, соның менен бирге, оның түсиникли қәм тәсирлилиги үшін кеуил аударыу қууанышлы нәрсе. Қосықта көркемлеу құралларын көп қолланыу мүмкин, бирақ, поэзияның тек буларда ғана емес, ал пикирдің анықлығы менен түсиниклилинде. Шайыр өзін Маяковский көрсеткендей-ақ поэзия тарауындағы жай азамат деп атайды, совет поэзиясы уллы дәрья болса, оның поэзиясы соған қосылып атырған тамшы! Шайыр сюжет табыу тууралы да дурыс пикирди айтады:

Бул жеңистің барлығын
Дөретіуши жай адам.
Адам болса, қай жерде,
Демек, сюжет бар мудам,-

поэзия бар деген данышпанлық пикирге сүйенеди. Шайыр поэзиясының характерин түсиниуде оның мына пикиринде толық қосылуға болар еди.

Егерде, қақықат болса талантың;
Ол—алтын, тозбайды, қасыңнан қалмас
Қыял суңқар болса, талант қанатың,
Елге берсең оны, бул қанат талмас.

Шайырдың топламының айтыуға турарлық басқа да

жетискенликлери аз емес, бул ең алды менен, оның мухаббет лирикасына тийисли. Ол бул темадан көп жазып жүрген шайырлардың бири, сол арқалы соңғы жылдарда шакем қарақалпақ поэзиясында генжелеп қалған теманы жанландыруға унамлы ат салысып киятыр. Бірақта, қысқа рецензиялық мақалада шайырдың творчествосы тууралы жән-жақлы таллау жасау мүмкин емес, шайырдың творчествосының характерли белгилери, өзінлик өсиу жолы, сөзсиз илимий-критикалық изертлеу жұмысларына зәрүр сыяқлы. Сонлықтан мен автордың жақсы ғана жетискенликлерин қысқаша атап көрсету менен қатар, оның өсиу жолындағы базы бир кемшиликлерин ескертип өтпекшимен.

Х. Турымбетовтың қосықларындағы бир кемшилик еле де болса, пикирди қысқа, жыйнақлы беруге жетерли кеуил бөлмеушиликтен ибарат. Дурыс, онда шағын, жыйнақлы жазылған қосықлар аз емес, бірақта, булар шайырдың барлық творчествосына характерли болыуына ерисиуи тийис. «Данышпанлық пикирдиң қысқалығында хәм түсиниклилинде» дейди қытай нақылы. Шайыр өзиниң гейпара қосықларында зәрүрлиги жоқ болса да узақ сөйлеп кетеди, мәселеге қатнассыз пикирлерди қозғайды.

Топламда автор өзин өзи тәкирарлаушылыққа да салынады:

Хеш болажақ емес, гүрриңлер ада (19-бет).

Бул гәплер бизиң үйде

Хеш болмас еди ада (12-бет).

Сағынаман Әмиу жағасына

Сағыныу менде болмас ада (31-бет).

Онда өмир, онда тил,

Болмас даңқы хеш ада (74-бет).

Қай жерде жүрсемде болмайды ада (152-бет) т. б.

Булардан басқа поэзия орнын прозаинзмлер менен аумастырушылық, сүүретлеу қуралларында гейпара ерсиликлер де ушырасады.

Жуумақлағанда, «Шайыр жолы» тууралы мынадай пикирге келіу мүмкин: автор өзиниң ең жақсы қосықлары менен хәзирги заманымыздың руухын берерлик поэзиялық шығармалар дәреткен, ол поэзиямызда жа-

налық үшін гүресиүде. Ушырасатуғын бирли-ярым кемшиликлер тынбай излениүшилик хэм тың мәселелерге умтылыушылық автордың өсиүшилик жолындағы кемшиликлери болып табылады. Хожамурат поэзиясырына түсинип, оның бәлентлигине көтерилип баратырған талантлы шайырларымыздың бири.

1960-ж.

ЖАС ШАЙЫРДЫҢ ТЫМСАЛЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Жақында қарақалпақ мәмлекетлик баспасы жас автор Дәулен Айтмуратовтың «Қосықлары хэм тымсалларын» басып шығарды, оған шайырдың бир қатар лирикалық қосықлары хэм отыздан аслам тымсаллары киргизилген. Сондай-ақ жаңа жаза баслаған шайырдың бир қатар аудармалары бар. Дәуленнің жаза баслағанына 5—6 жыл уақыт болды, усы уақыттың ишинде ол оқыушының дыққатын тартарлық айрым жақсы шығармалар берди.

Шайырдың лирикалық қосықларының ишинде негизги тема сүйиүшилик мәселеси хэм туған Уатаң қаққында, деп қарауға болады. Улыұма, усы қосықлардың ишинде дәл тауып айтылған поэтикалық пикирлер де, өз орнына жумсалмай, өз орнын таппай жүргенлери де ушырасады. Хәр қандай жас автордың дәретпесиндей онда еле писип жетиспеген шығармалар да жоқ емес. Жас шайырдың мына қатарларын келтирип өтейик:

Шырайда емес сулыұлық,
Түсиник мынау улыұма:
Сулыұлық—үәде, мийнетте,
Турақлы таяр турыұда.
Демек, дослар ашықлық
Қарамайды сулыұға.
Жан қыярлық ашықлық
Миннезлер сәйкес болыұда. (9-бетте)

Көрип отырсызлар, қосықта көркемлиги жағынан толып атырған кемшиликлер бар, уйқаслары, қосық қатарларының жыйнақлылығы оның жас шайырдың еле писип жетпеген дәретпеси екенлигин жақсы танытып

отыр. Соған қарамастан, шайырдың сулыұлық хаққын-
дағы пикири усы туұралы халықтың түсинигиниц поэ-
тикалық сәулеленнүи болып табылады.

Дәуленниң «Жаман» деген дидактикалық қосыгы да
дыққатқа миясар, бунда да тауып айтылған жақсы пи-
кирлер бар. Бундай дидактикалық қосық бизде бурын
да болған, ҳәзир де бар, әсиресе, халық шайырларын-
да, бирақ Дәулен оларды тәкирарламастан, аз да болса
өзинше пикир айтыўға умтылады:

Ашпан-саинан аяқ басып,
Ой-қыялы көктен асып,
Не ислерин билмей сасып,
Жүрген есналаң жаман.
Бос сөзден боран боратып,
Тил менен дәстан жаратып,
Өтирик, өсек сөз таратып,
Сырттан жаманлаған жаман.
Мийнетте ҳаслан жарыспай,
Бармақ бармаққа қағыспай,
Маңлайынан тер тамызбай,
Жутпаға талабан жаман,
Тоғыз ай сақлап ханада,
Болған гамхор да, пана да,
Ақ сүт берген апаға,
Алара қараған жаман. (15-16-бетлерде).

Дәулен Айтмуратовтың қосықлары туұралы пикирлер
өле айтыла берер, мен оның барлық тәреплерин таллау-
ды мақсет етип отырғаным жоқ, ал шайырдың излениу-
шилигине аз да балса дыққат аударып өттим. Биз Дәу-
ленди қарақалпақ совет әдебиятында тымсалшы шайыр
сыпатында билемиз ҳәм әдебиятымыздың күтә аз ра-
ўажланған тараўында оның жетискен табысларын кө-
рип қууанамыз. Жас шайырдың тымсаллары тйкарында
улыўма тымсал туұралы пикир жүритиүди ойлап, мен
оған арнаулы тоқталыўды мақул көрип отырман. Бу-
ған бир қанша себеплер бар: бириншиден; тымсал ҳә-
зирги қарақалпақ совет әдебиятында күтә әстелик пе-
нен раўажланбақта.

Әдебияттың ең әҳмийетли тараўы болған тымсалға

биздің тийісін дыққат аударатуғын уақтымыз жетті. Оның хәр бир дәретпесін, егерде, ол хақықат тымсал болса, үлкен қызығушылық пенен қолға аламыз. Екіншіден, тымсалдың өзінлик сыпаты, оның теориясы практикалық мәселелери бизде елге шекем сөз болған емес. Сонлықтан тымсалдың теориясы, өзінлик белгилери аз да болса тоқталууды талап етеді. Үшіншіден, бизде соңғы уақытлары тымсал жазамыз деген бәне менен «гөр-жерди» тымсал етип усынуушылар да көбейип кетті. Хәттеки, юмор-сатиралық қосықларды да тымсал деп атаушылар бар. Бул жағдайларда қысқаша болса да тымсалдың не екенлигин еске түсіруди талап ететуғын сыяқлы. Сонлықтан да биз жас автордың тымсалларының жетіскенлик, кемшилигин көрсете отырып, улыума тымсал тууралы қысқаша пикир айтпақшымыз.

Тымсал турмыстың анау ямаса мынау тәрәппи сатиралық рәуиште сүүретлей отырып, оннан ақыл-нәсият мәни шығаратуғын шығарма. Оның образлары көбинесе, аллегориялық болады: тымсалда хәр түрли хайуанатлар сүүретленеди, өсімликлер дүньясы сөз болады, хәр қандай предметлер алынууы мүмкин. Бірақ усы алынған нәрселерди тиккелей мәнисинде түсінбестен биз өткерме мәнисинде түсінеміз: оларда адамлардың характерин, қатнасын көреміз. Егерде, адам сөз болатуғын болса, соның өзін де тиккелей мәнисте түсінбейміз. Тымсалдың характерли белгиси сыпатында және мынаны көрсетиуге болады: дәслепки улыума пикир айтылып кейин мораль шығады, көбинесе қосық пенен жазылады, адамлардың харатериндеги белгилі бир сыпат күшейтилип бериледи де, соған дыққат аударылады. Бірақ хәр қандай аллегориялық образ тымсал бола бермейди.

Тымсалдағы алынған образ күтә айқын, поэтикалық жақтан толық писип жетіскен болууы керек, ол гүманлы болмасын оқыушы бирден оның мәнисин түсінетуғын болсын. Тымсалды оқыған оқыушы «шайыр мынада не айтпақшы болды екен» деп отырмасын. Тымсалдың өзінлик сыпатын белгилей келип, Белинский оны «поэтикалық жақтан айқын исленген, персонажлары хәм адам характерлери бар кишкене повесть, драма» деп есаплайды Шебер жазушыларда хәр бир хайуан

өзиниң сыпатына ийе: маймыл барлық уақытта сықылсыз, мақтаншақ; түлки барлық уақытта хийлекер, алдаушы, арысиз, ол түлкиден гөре адамға жақынырақ; айыу хақ кеуил, ийкемсиз; арыслан—күдиретли хәм күшли, зорлықшыл. Шығармада сүүретленген усы хайуанлар арқалы биз жанлы адамлардың типин олардың минез-құлқыи көремиз.

Тымсал—қарақалпақ әдебиятында бурын да болған, бирақта поэзияның басқа түрлериндей рауажлана алмаған. Хәзирги қарақалпақ әдебиятында оның тийисли дәрежеде рауажланыуға барлық мүмкиншилиги бар. Ол сатиралық поэзияның ең өткир хәм ең әхмийетли түри болып табылады. Ол өзиниң қысқа хәм жыйнақлылығы менен нышанаға дәл тийеди. Хәзирги совет поэзиясындағы Сергей Михалков пенен С. В. Смирновлардың тымсаллары, мине, усындай. Қайсы дәүирде болмасын тымсалдың оқыушылары көп болған, хәзир де солай, сол әдебияттың ең өтимли тарауы болып табылады. Сатиралық поэзияға киретуғын болғанлықтан, тымсалдың тийкары да ашшы күлки болып табылады. Усы жағынан қарақалпақ әдебиятында буның жақсы үлгилери бар болғанлықтан, өзиниң дәслепки адымын тымсалдан баслаған жас шайырдың үйренер мектеби де, үлги алар негизи де бар. Дәулен Айтмуратовтың тымсаллары турмыстың хәр түрли тарауларына арналған: қуры мақтаншақ, иши бос, сырты жылтыр адамлар, жағымпазлар, бир биреуди күнлеп аяғынан шалыуды мақсет еткен иш мерезлер, документи қушақ-қушақ, билимнен науасы жоқ, семьяда турақсыз бузақылар хәм тағы басқалар әшкараланады. Шайырдың тымсалларының бәри бирдей сәтли шыққан емес, олардың тымсалдан узақ турғанлары да бар, биз буган соң тоқталамыз, ал хәзир оның жақсы деп есапланғанларына нәзер аударып өтейик.

Дәуленниң «Түлки қуйрығы» деген тымсалын алып қарайық. Зейинине тийген түлкиниң парра-пarrасын шығармақшы болып, арыслан оның изине түседи. Бирақ узын қуйрық түлки қуйрықты олай таслап булай таслап, қутылып кетеди. Түлкиге қабан гезлесин, «сен арысланнан әлле қашан-ақ қутылар едия, бирақ сениң узын қуйрығың кесент берди, улыўма узын қуйрық са-

ған артық, оның кереги жоқ» деп ақыл береді. Сонда жуабы таяр Түлкі оған:

«Сенің басың бас емес, балықсыз мардап,
Мені жүйріклік емес, құйрық әжелден құтқарған»

дейді.

Барлығы 22 қатарлық тымсалда терең мәні жатыр! Турмыста түлкі сыяқлы болып күнелтип жүрген ала аяқлар ушыраспай ма? Шайырдың тымсалы көзлеген жерге дәл тийіп отырғанлығын көреміз. Бизің арамызда өзінің түлкі құйрығы менен жәмийетшиликті алдап, қақ адамларды алдап, жеңілдің асты, ауырдың үсти менен жүргенлер еле де табылады.

Шайырдың «Хайуанлардың сүүретке түсіуі» деген тымсалы да күтә орынлы жазылған. Ол былай басланады:

Ешек, Өгиз, Ийт, Шошқа,
Порсық, Тышқан, Гүзен, Пышық,
Хәм хайуанлар тағы басқа,
Жәмлести сүүретке түсіп,
Естелик қалдырыуға дос-досқа.

Маймыл—фотограф болады. Өгиз, Ешек, Шошқа жүрген жерде не берекет болсын, олардың хәр қайсысы алға ийтермелеп, Ешек ешеклік етеді, Өгиз өгизлік етеді. Шошқа шошқалығын етеді. Нәтижеде Тышқан, Пышық тағы басқалар сүүретте жоқ болып шығады, олар көрінбейді. Тымсалдан шығатуғын мораль да түсиникли.

Дәуленнің булардан басқа да жақсы шыққан тымсаллары бар, усылардың қатарына «Маймыл арақханада»сын қосыуға болады. Маймыл өзінің ишиндегі хәуирин жоймақшы болып тойғанша, естен айрылғанша арақ ишеді, бала-шағасын умытып кетеді, естен айырылған мәс маймыл далада қалып қояды, бурынғы қайғы қайғы ма, оның үстине қайғы жамалады: оның далада қалғанын хәмме билип, биреуден биреуге жеткереді. Барлы-жоқлы кийимин бүлдиреди. Шайыр мынадай жуумақ шығарады:

«Шадлық, уақты-хошлық, арақтан жырақ,
Маймыл қанша ише де арақ,

Қайғы-қәсиреттен айрылмады,
Қайта алды дәртти арттырыңқырап».

Шайыр «Пышық ерли-зайыпшылықта», «Ийт талайы», «Бахытлы сағал» сыяқлы тымсаллары да ықшамлы, айтажақ пикир жыйнақшылығы менен айрымланып тұрады. Шайыр «қалын билмей хәлек болғанларды», жағымпазларды өлтире критикалайды. Дәулен Айтмуратовтың ең жақсы тымсаллары турмысқа жақын, сюжети қызық, тили жағынан да дыққат аударарлық.

Бирақ көзге көрингеннің бәри тымсал бола бермейди, тымсал жәмийетлик үлкен мәниге ийе болыуы керек, ол мейлинше қысқа, эпиграммалық сыпатта болғаны мақұл. Бизиң жас автордың тымсалларына тутас алғанда, афоризмлик жуумақ жетисе бермейди, сонлықтан автор усы кемшилигин жөнлеуге хәрекет етиуи керек. Әлбетте, жуумақ шығарыу барлық уақытта миннетли емес, ал, егерде, жуумақ шығарады екен, ол жай сөз болмастан, терең мәнили, айта жүрерликтей болыуы тийис.

Тымсалда сәтли адым жасап отырған шайырдың шығармаларында еле өз дәрежесине көтеріле алмай отырғанлары аз емес. Мысалы: «Өгиз хәм Ғуиан», «Тау хәм Тасбақа», «Жылан» хәм тағы басқалары күтә төмен жазылған, еле ойлаған жерден шықпаған шығармалар. Улыума, сатиралық поэзияға, оның бержағында, тымсалға тән өткирлик буларда жоқ. Тап сондай-ақ, Дәулен Айтмуратовтың тымсал деп усынып отырғанларының ишинде айрымлары тымсал емес, ал жай ғана сатиралық қосықлар («Байназарлар», «Мен»). Шайыр еле де болса тымсалдың принципін терең ойланып, оның характерли белгисин ийелеп алыуы керек деп ойлаймыз. Соның менен бирге жас автордың тымсалларының еле сөз ететугыи темалары күтә аз, турмыста тымсалға тема көп, Дәуленнің тымсалларының айрымлары прозаизмлик сыпатта болып келеди, күтә қыйын оқылады, сөзлер сараланып терең талланып алынбайды. Бул жағынан жас авторға рус тымсалшылары Крылов, Михалков, Смирнов, Васильевлардан қунт пенен үйрениуді кеңес етемиз.

Хәр халықтың әдебиятында бурыннан киятырған сатиралық күлкили образлар бар, қысқа тужырымлы

айтылған пикирлер бар, булар тымсал ушын таптырмайтуғын тема. Турмыста ушырасатуғын унамсыз жағдайларды өртеп жиберерлик күш, оқыған адам ериксіз күлерлі белгі тымсалда орын алыуы керек. Буларсыз тымсал жоқ. Ҳәр бир ҳәрекет терең өлшенип дәлилленген болууы талап етиледі. Булардың барлығы қарақалнақ әдебиятында тымсалдың улыума дәрежесин көтеріуді талап етеді. Сондай-ақ, халықаралық темаларға жазылған тымсаллар да керек, бундай тымсалларды жазыуға әдетленнүмиз тийис.

Дәулен Айтмуратов тымсал жазыуда ҳәзир дәслепки адымды жасап отыр. Оның творчестволық өсиуине табыслар тилей отырып, биз жас автордың тымсалдың спецификасын ийелеуде жаңа басқышқа көтерилиуин, сондай-ақ тымсал ушын бирден—бир зәрүрлі болған афоризмге мейлише сақый болууын, рус тымсалшылары сыяқлы тымсалдың тилии халықтың сөйлеу тилине жақыпластырыу кереклигин ескертеп едик.

1961-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫНЫҢ ОЧЕРКИН ДҮЗИУ — ӘХМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЕ

Қарақалпақ совет әдебиятын баслаушылардың бири талантлы халық шайыры Аяпберген Муұсаев өзиниң «Бола баслады» қосығында:

Жаңа тәртип болды ҳүррият заман,
Кетти басымыздан қайғы, ғам, думан,
Заманымыз енди болды абадан,
Кембағалға пәубет жете баслады,
деп жазған еди.

Мине, сол еркинлик заманға байланыслы қайта тууған қарақалпақ халқы өзиниң миллий мақтанышы болған социалистлик әдебиятын жасады ҳәм оны социалистлик жол менен тууысқан халықлардың жақыннан берген жәрдеми арқасында гүллендириуге мүмкиншилик тапты. Уллы Октябрьден өзиниң басламасын алған ҳәм Коммунистлик партияның ленинлик миллет сиясатының салтанаты нәтийжесинде рауажланып атырған

қарақалпақ совет әдебияты 40 жылдан артық уақытты басынан өткерди. Усы дәуір ишінде ол социалистлик миллеттиң әдебияты болып жетисти, социалистлик реализм методы менен қураллана отырып, қарақалпақ халқының миллий өзгешелигин сүүретлейтуғын, оның басынан өткерген тарийхий уақыяларын сәулендиретуғын, халқымыздың ҳәр бир тарийхий дәуірде қолы жеткен табысларын ашып беретуғын шығармалар жасады.

Демек, қарақалпақ совет әдебиятының 40 жылдан артық тарийхий жолы—бул Қарақалпақстан республикасының, қарақалпақ халқының өмири, оның уллы адымының көркемлик сәулеси деген сөз. Ҳәр бир әдибияттың салмағы оның өзи халқының өмирин, тарийхын қаншелли көркем ҳәм толық дурыс сүүретлеп бере алғанына сол халықтың турмысынан узақ жыллар дауамында оның рухий жолдасы боларлық көркем полотнолы шығарма жасап бере алғанлығы менен өлшениуи тийис. Көп миллетли совет әдебиятының ажыралмас бир тарауы болып есапланатуғын қарақалпақ совет әдебиятының сол 40 жылдан аслам уақыт ишінде дөреткен шығармаларында усындай халқымыздың сезим дүньясын тәрбиялауда белгилли унамлы роль атқарған, оның рухий жолдасы болып қиятырған қунлы шығармалар аз емес. Қарақалпақ совет әдебияты көркем әдебияттың барлық жанрында дерлик рауажланып отырған әдебият болып табылады. Оның ең жақсы дөретпелери союзымызға танылып, көп санлы оқыушыларымыздың қолына тийди.

Қарақалпақ совет әдебиятын баслаушылар ҳәм оның анау ямаса мынау дәуирине тийисли орын алатуғын жазыушылар—А. Муусаев, Сейпулғабит Мәжитов, А. Мәтьякубов, Х Ахмедов, А. Дабылов, С. Нурымбетов, Ә. Өтепов, А. Беғимов, Н. Дәуқараев, М. Дәрибаев, Ә. Шамуратов, Ж. Аймурзаев, Т. Сейтмамутов, Қ. Ерманов, И. Фазылов, И. Сағыйтов, Қ. Айымбетов, Д. Назбергенов, Н. Жапақовлардан баслап. Уллы Уатандарлық урыстың алдында көринген ҳәзирги орта бууын жазыушылар Х. Сейтов, Қ. Досанов, Б. Қайыпназаров, Ж. Сейтназаров, Т. Жумамуратов, Ж. Тәшенов ҳәм тийкарынан урыстан кейин 50-жыллардың ишінде таныла баслаған жазыушылар топарына киретуғын М. Нурмухамедов, Б. Исмайлов, Х. Турымбетов, И. Юсу-

пов, Ө. Хожаниязов, А. Бекимбетов, Т. Сейтжанов, Т. Қайыпбергенов, Н. Бөрекешевлар қарақалпақ совет әдебиятында өзлерінің шығармалары менен жақсы белгили. Ал қазірдің өзінде бир-еки топлам берип үлгерген жас жазыушылар бар екенлигин есапқа алсақ, қарақалпақ совет әдебиятының талантлы жас авторлар менен ызыамлы түрде толысып киятырғанлығына қууаныш билдиресен.

Бир қатар жазыушыларымыздың шығармалары рус, өзбек, қазақ хәм тағы басқа тууысқан халықлардың тиллерінде басылып шықты.

Қарақалпақ совет әдебиятының өскенлигин дәлилейтуғын фактлер күтә көп, мине усылардың өзи бул әдебияттың тарийхый жасауды, оның теориялық мәселелериниң ислениуин, улыўма көпшиликке арналған қарақалпақ әдебиятының жетискенликлерин пропагандалайтуғын мийнеттиң жазылыуын талап етеди. Қарақалпақ совет әдебиятын изертлеушилердің алдында турған ең инәбатлы хәм жууапкерлери уазыйпалардың бири—оның очеркин дүзиу мәселеси деп қарауға болады.

Миллет әдебиятларының очеркин дүзиу бойынша қазир аз да болса бир қатар тәжирийбелер бар. Соңғы жыллардың өзінде рус совет әдебиятының тарийхый бойынша очерк еки рет басылды, оның соңғы басылып атырғаны анағурлым системалы хәм рус совет әдебиятының тарийхый сыпатында көзге түседи. Қазақ совет әдебияты тарийхының өсиу жолына арналған очерк те еки рет баспадан шықты, оның соңғысы 1959-жылы болған қазақ әдебиятының Москвадағы декадасында күтә жоқары баға алды. Советлик әдебиятлардың тарийхына арналған қысқаша очерк түркмен, өзбек, татар, тәжик хәм басқа да тууысқан халықлардың әдебиятлары бойынша жазылды.

Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очеркин жазыуға тийкар боларлық жумыслардың басламасы бизде де бар, олардың ири баслыларын атап өтсек те болады. Қарақалпақ совет әдебиятының очеркин дүзиуде биз өзимиздің әдебият изертлеушилеримиздің сапалы жумысларын пайдаланыуымыз мүмкин. Бирақ та бул сол мийнетлерди қалай болса солай, сол турысында пайдаланыу емес, ал очерклик талапқа сәйкес қайта

ислеп шығыуды, оларды анағурлым дәрежеде терең-
лестиріп, мақсетке мууапық жөнлестіріуді талап
етеді.

Соңғы жыллары қарақалпақ әдебиет таныу илими-
нің өскенлігінен дерек беретугын үлкен әхмийетке иіе
болған бір қатар жұмыстар жазылды, булардың көп-
шилигін бизің илимпазларымыздың докторлық, канди-
датлық диссертацияларынан ибарат. Атап өтиуге турар-
лық факт мынадан ибарат, қарақалпақ совет әдебия-
тында проза, поэзия, драматургия жанрлары бойынша
салдамлы илимий жұмыстар алып барылды хәм булар
келешекте қарақалпақ совет әдебиатының очеркин
жазыуда тийкарғы дәрежелердин бири болмақшы.
Қарақалпақ әдебиет таныу илиминде Н. Дәуқараев,
И. Сағыйтов, М. Нурмухамедов, Қ. Айымбетов жолдас-
лардың көлемли изетлеу жұмыстары, сондай-ақ қара-
қалпақ әдебиетшыларының анау ямаса мынау мәселеге
арналған илимий мақалалары белгили роль атқарады.

Қарақалпақ совет әдебиатының очеркин дүзиу
оның бір қатар әхмийетли проблемалық мәселелеринин
шешилиуи менен дурыс объектив түрде анализленген
болуына тығыз байланысly. Мен бул қысқаша мақа-
лада усындай бир-еки мәселени ортаға қоймақшыман
хәм оқыушылардың, атап айтқанда, мәдсний жәмийет-
шиликтің дыққатын аудармақшыман.

Қарақалпақ совет әдебиатының рауажланыуы бизде
тийкарынан төрт дәуирге бөлинип жүрипти бул 1917—
1929, 1929—1945, 1941—1945, 1945-жылдан хәзирги
уақытқа шекем, бул дәуирге бөлиу хәр бир миллет әде-
биетларының рауажланыу жағдайларына байланысly.
Бирақ көпшилик миллет республикаларындағы жоқары-
дағыша бөлиу тийкарга алынған. Қарақалпақ совет
әдебиатының соңғы үш басқышы бизге жақсы белгили,
ал биринши дәуир, яғный 1917-1929-жылдың арасы еле
жақсы изертленбеген хәм бул дәуир толық емес. Дуры-
сын айтқанда, биз қарақалпақ совет әдебиатының ирге
тасын қаласып, оның рауажланыуында, басланыуында
тийкарғы орын тутатуғын жазыушылар жөнинде күтә
аз билемиз. Сонлықтан қарақалпақ әдебиатының тий-
карын салыушылар ямаса баслаушылар дегенде өзи-
миз билетугын, анығында, 20-жыллардың ақырында
әдебиетқа келип кирген жазыушыларды тилге алыу
менен шекленип жүримиз.

Қарақалпақ совет әдебиятының тарихында әдебиятымызды баслаушылар хәм рауажландырушылар сыпатында Сейфулғабит Мәжитов, Қасым Әуезовлардың тийисли орны бар болуы керек. С. Мәжитовтың поэзиясы менен пьесалары өз уақытларында үлкен көтериклик пенен пайдаланылған Қ. Әуезовтың қосықлары топламлары менен бир қатар пьесалары болған. Егерде, олардың жазғанларының пайдалануыға турарлықтары болса, оны оқыушыларға жеткеріу тийисли орынлардың жұмысы екенлиги гумансыз. Егерде, сол айтылған жазушылардың творчестволары қайта басылса, қарақалпақ совет әдебиятының ең аз изертленген хәм толық емес дәуири тууралы биз жаңа фактлерге ийе болар едик. Сондай-ақ қарақалпақ совет әдебиятының дәслепки рауажланыу уақтындағы әдебий процесини толық биліу үшін да буның әхмийети зор.

2. Ендиги бир пикир алысатуғын мәселе—ҚарАПП (қарақалпақ пролетариат жазушыларының бирикпеси) жөинде, Партияның Орайлық Комитетиниң 1925-жылғы әдебиат бойынша шығарған қарарына мууапық Россияда РАПП дүзилди, буның бөлимшелери барлық республикаларда болғанлығы факт. Ал бизде соңғы жыллары жазылған гейпара мақалаларда сол РАПП тың бөлимшеси ҚарАПП болған жоқ деген үстиртин пикир орын алды. Усы пикир баспа сөзде шыққаннан кейин де хеш ким оның дурыс, ямаса надурыслығы тууралы хеш қандай пикир айтқан емес. Бирақ ҚарАППты дүзиу хәм тарқатыу тууралы Қарақалпақстан областьлық партия комитетиниң қарары бар екенлигин қарақалпақ совет әдебиятының тарихы менен шуғылланып жүрген жолдаслардың барлығы да биледи. Сонлықтанда, бир нәрсени бийкарлау ямаса тастыйықлау үшін бир дерек болуы керек деп ойлаймыз.

Сөйтип, Қарақалпақ совет әдебиятының тарихы бойынша оның очеркин дүзиу үшін, усы сыяқлы бир қатар мәселелерди анықлап алыу керек, әлбетте, анықланыуы тийис болған мәселелер булардан басқа да көп, бирақ бизниң булардың бәрине бирден тоқтағаннан гөре, ең ири баслысын ғана сөз етнүди мақул көрдик. Айырым басқа мәселелер бойынша тийисли пикирлер айтыла берер. Қарақалпақ совет әдебиятының тарихының очеркин дүзиу үшін оның проблемалық мәселелерине

усы бастан кирисиў керек ҳәм ол кешиктириўге болмайтуғын терең илимий мәселе.

1961-ж.

«ТАЛУАСТЫ» ОҚЫҒАННАН ТУУҒАН ОЙЛАР..

Шайыр Хожамурат Турымбетовтың шығармаларының жетискенлик, кемшиликлери баспа сөзде көптен бери айтылып киятыр. Оқыўшыларымыз, әсиресе, оның бир қатар жақсы қосықларын өз ўақтында көп үмитпенен күтип алды, жазылған рецензиялық мақалаларда да ол өсип киятырған, излениў жолындағы шайыр сыпатында баҳаланып жүр. Бирақта, шайыр соңғы ўақытлары улымалыққа берилди, өзин-өзи тәкирарлаўға өтти. «Шырпы», «Соқпақ», «Айыбым көп мениң де» қусаған жақсы қосықлардың авторы өзиниң бирқатар поэмаларында оригиналлықтан гөре, улыма сөзге жақын болды. Буннан бәри шайырдың азлы-көпли жетискенликлеринен бас айланыуы, табысынан марапатланыуынан, өз шығармаларына жоқары талапшаңлықпенен қараўды азайтқанлығынан болған жағдай деп қараўға болар еди. Өйткени, талапшаңлық болмаған жерде шайыр өзин-өзи қайталаўға, бурынғы айтқанларының өңин өзгертип қурғақ баянлаўға, мәниссиз нәрселерди уйқастырыуға мәжбүр болады. Жақсы нәрсениң шыққанына ҳешким қарсы болмайды, ал оқыушының тилегин ақлай алмайтуғын, ўақытты алатуғын мәниссиз нәрселер, шығармасымақлар изли-изинен шығып жатса, ол өкенишли. Жақында Мәмлекетлик Қарақалпақ Баспасы шайырдың «Талуас»¹ атлы қосықлар топламын шығарды, бул Ташкентте болатуғын қарақалпақ әдебияты менен искусствосының ҳәптелигине арналып шығарылған, «Қәне, ҳәптеликке шайыр қандай жаңалығы менен барады», ол бизиң ҳәзирги өсип баратырған советлик поэзиямыздың жетискенликлеринен дерек бере ала ма, коммунизмниң салтанатлы сарайын дүзип атырған халқымыздың әрманын жақсы тилеклерин ол қалайша көркемликпенен сәулелен-

¹ «Талуас», 1962-жыл.

дире алды деген сораулар тууды. Биз шайырдың соңғы топламынан усы сорауларымызға, әлбетте, жууап изледик оны табамыз деп үмитлендик. Жасыратуғыны жоқ, Хәптеликке баратуғын шығарма болғанлықтан ғана емес, өзимиздің үмит еткен шайырымыз болғаны ушын Х. Турымбетовтың бул топламынан көп нәрсе күткен едик, бирақ сол тилегимиздің кеуилдегидей ақланбағанлығын айтыуға туура келеди.

Сөз етип отырған топламды бирқатар кемшиликлерине қарамастан, «Жоқ, дослар, өлмеймиз», «Совхозым», «Жауынгерлердің анасы», «Яр—яр» хәм басқа да жақсы шыққан қосықлары бар. Бирақ булар топламды тутас характерлей алмайды. Хәзир биз қарақалпақ поэзиясын жас дей алмаймыз, ол әлле қашап-ақ бууыны қатып, союзлық аренаға шығыу алдында турған, өскилең поэзия; сонлықтан, оған қандай салмақлы талап қойсаң да орынлы. Биизң алдымызда поэзиямызды сан жағынан емес, сапа жағынан өсириу мәселеси тур, ал бунда онда «олақ жасаған, жай ғана рифмаласқан» қатарлардың орын алыуына мүтәж емес деген сөз. Жасалма, шайырдың санасында писпеген халтуралық қосықлардың саны менен биз қарақалпақ поэзиясын союзлық масштабқа таныта алмаймыз, бизге оригиналь, тың пикирге толы, философиялық толғаныуларға бай, сезимди тәрбиялайтуғын күшли ойшыл поэзия керек. Қарақалпақ поэзиясы өзиниң ең талантлы шайырларының творчествосында бундай жақсы үлгилерге дейе. Усы жетискенликлердің ишинде сөз болып отырған шайырдың да азлы-көпли үлесі бар. Буларда поэзиялық сыпат жоқ, прозаизмнен ғана ибарат, оның үстине қайталаулар менен толы. Қайталаулар бир айтыған пикирди неше мәртебе иретсиз келтире беріу, поэзияны ойыншыққа айландырыу сыяқлы унамсыз жағдай жийи ушырасады.

«Талұас» атлы қосықлар топламының ең баслы кемшилиги шайырдың поэтикалық көркемликке, ең алды менен, тилге жууапкерсизлик пенен қарауы. Шайырдың айрым қосықларын оқығанда иркилип, тилди кенликтирип барып оқыуға туура келеди, ол қосықларда ана тилиниң тәбийғый ағымын бузады, жийи-жийи сөзлерди иретсиз бузып қолланады. Бир қатар мысаллар келтиремен:

Аяқларын шаққан басып,
Минут сайын шаққанласып (72-бет).
Хош келдің, досларым келген қазақтан,
Қазақ даласынан—Алма—Ата жақтан (89-бет).
Отыр хәзир өз тырнағып салған,
Өзбек совет әдебиятының басында (105-бет).

Еле ядымда қызлар күлкиси.
Атызға иске шыққан уақтағы (21-бет).

Топламның бет ашары сыпатында берілген «Әй, Уа-
тан» деген қосықты алып қарайық. Барлығы 4 строфа.
Сол қосықтың 1—4 строфасындағы мына сөзлерге ити-
бар етін:

Әй, Уатан, сениң қушағың,—
Қушағың, алтынды-алтын,
Сениң бағың—меңің бағым,
Өмирим алтынды-алтын.
Әй, Уатан барлық ұқыбым,
Барлығы сеники-сенлик.
Ақыл, күшим, барлық уғым,
Барлығы сеники-сенлик.

Усының бәрі 27 сөз, соннан 23 сөз тәкирарланып келип
турғанын күлкі деп қарауға болмайды, бұл драма!
Бұл не? Жаңалық па, ямаса поэзияны ойыншыққа ай-
ландыру ма?! Қосықта айтылатуғын жаңалықтың жоқ
екенлігін былай қойғанда, 27 сөздің 23 сөзін қайталап
автор не утып отыр? Усындай поэзияны ермек етиү
«Кейіме, сен апа»... деген қосықта да бар. Оның би-
ринши строфасындағы 19 сөздің 14н қайталанып келип
тур! Бундайларды сөз болып отырған топламнан кере-
гіңше келтириуге болады. Улыұма, шайыр формасы, мә-
ниси жақын сөзлерди гез келген жеринде қатар қояды
да жүреді:

Жигит истен қайтты, атыздан қайтты (46-бет).
Киятыр ол, киятыр уақты хош (46-бет).
Он тоғыз жас! Он тоғызға шыққанда (50-бет).
Әмиу, Әмиу үлкемнин суұсыны.
Неге, неге булайша айтпайын (62-бет) т. б.

Лирикалық шығарма, хәр қандай көркем дәретпе сы-
патында терең ойға негизленген болыуы керек. «Тал-
ұас»та ойсыз, мәниссиз қатарлар молшылық, олар жаз-
бай тақта етиү мүмкин болмағанлықтан жазылған емес,

ал бир нәрсе жазыу керек болғанлықтан гана жазыла салған, жаңалық жоқ қосықлар жетерлик. Мүмкин шайыр буны өзиниң поэтикалық усылы деп ойлайтуғын шығар, бирақ бизге сол нәрсе анық, «Мийманханада» деген қосық аз да болса 112 қатар! Не айтылған деңиз: Шайыр Бирунийға барады, күтип алады: қолың да нан, тилде шийрин сөз бенен», оны үйине шақыруға көп адамларға гезек жетпейди. Шайыр колхозда мийманханада отырып қалады, ал хәмме атыз аралап кетеди (:), бул отырып қосық жазады. Йошқа минип отырған шайырға мийманхананы соран бир қыз келеди, қыз кетеди; сол қыз бирақ бизниң шайырдың жүрегин ала кетеди. Мине, айтылажақ ой усы!» «Жаңа жылды күткенде» деген қосықта 72 қатар. Лирик геройдың яры жаңа жылды күтуге таярланады, дәстурханлар жайылған, палау демлеули, пууы бурқырап тур, дослар да келди, бирақ лирик герой—үй ийесн Турғанбай жоқ, саат түнги бир болды. Турғанбайдың жолдасы қапа болады, бир уақытта қууанышы қойнына сыймаған Турғанбай келеди «Москваша жасаймыз» деп жана жылды саат еки де күтип алмақшы едик» деп жубатады. Мине, сизге қосық усындай сырттан қарағанда жаңалық сыпатында көршетугын, бирақ тийкарында поэзиядан узақ қосықлардың болыуы өкинишли. Болмаса, жана жылдың Нөкисте саат 12 де, Москвада саат 2 де киретуғынын хәмме биледи ғой, олайша оқыушының уақтың алдаудың қаңдай кереги болып қалды екен? Шайырдың «Нөкис» деген қосығы бар, бунда қаланың асфальты қатара тигилген ақ тереклери, Ильич нуры жырланады. Ол көшеде ушырасқан биреуге қарата:

Эй жигит, рас айт, бойдақпысаң сен,
Бул жерде дым көп қызлар гөззалы,
Нөкис бағынап бир алма жесен,
Хен қашан кетпес аузыңнан палы.

Бирақ умытпа алманы үзиу.
Ким болса, сопың келмес қолыңан,
Егер, ынжылсаң, мынау дүп-дүзиу,
Көшени бойла, қалма жолыңнан.

деп жуумақ шығарады. «Енеңниң май дегени торақ шықты» дегендей-ақ шайырдың алма деп отырғаны Нөкистиң гөззал қызлары болып шығады. Ол жигит «ын-

жық болма!»! деп билген ақылын береді: ким билсин, буны тыңлаушылар да тыңламаушыларда бар шығар... Бірақ усы қосықта шайырдың көшедегі жигитлерге Некистің қызларын усынып жүриуи орынсыз-ақ! Бунық бәри автордың ойланбастан шығармаға жууапкерсизлик пенен қарағанлығынан келип шыққан унамсыз жағдайлар. Мына бир қатарға нәзер аударың:

Халық—жоқарғы суд, халық әдил суд.
«Сер бойдақ» деп берди саған атақты (38-бет).

Бириншиден, «сер бойдақ» деген атақты беріу үшін үлкен данышпанлықтың жоқарғы судтың, әдил судтың кереги жоқ, екіншиден жоқарғы суд, әдил суд деген хәр қыйлы терминнің неге кереги бар, суд жоқарғы бола ма, төменги бола ма бәри де әдил емес пе? Шайыр көп орынларда усылайынша еки сөзди қабатлап, қосықтың қатар санын көбейтиуге хәуесленеди, Синоним сөзлерди қолланыуды қадаған етиуге болмайды, бірақ иретлестірип орынсыз жерде жупластыра беріудің кереги жоқ. Бир қатар мысалдар келтирейік: «Қалай болар еди шыннан-ырасы», «Демек, жоқпан! Бул сөз шыным, ырасым», Бийлей қойды жүрек денени», «Тартады көргеннің ақылын—аның», «Бир қапталға қойды намысын—арын», «Усындай толқытар жүректі—жанды», «Жер менеп ойласпас нәзерің-көзің» тағы басқалар. Булардың барлығы бир сөз, бир ұғым сыпатында. Автор синонимлик бир мәнилес сөзлерди қулағынан услап бир жерге топлай береді. Болмаса, шайырдың «Жаңа жылды күткенде» хәм бир қанша жақсы жазылған «Жауынгердің анасы» деген қосықларын алып қарайық:

Театрдың сахнасына ұқсатып,
Безеди жайының ишин жаңадаң.
Танца үшін бир қапталды босатып,
Столды да қойды мүйешке таман.

Жаңа жылға арнап торлаған гүлн,
Дәстурханды жайды үлкен столға,
Салды оған аұқатлардың хәр түрін,
Шөрек, сомса, бөрек, бауырсақ, алыуа.

Мысалы тап хәзир үзгендей бағдан,
Алма жүзимлер де емес онда аз.

Шампанлар да «умытпаңыз мен барман»
Дегендей-ақ қатара тур, мысал газ. («Жаңа жылды
күткенде»)

Бунда автордың салыстырыулары орынсыз, көркем-лік те жоқ: өйткени хожалықты театрдың сахнасына уқсатып беземейди, ал театрда стол шетте турады, бир қаптал танца ушын бөлип қойылады деуге надурьс, буны хәр бир сценаның характерли мазмуны шешеди. «Үлкен столға дастурхан жайып, оған ауқаттың барлық түрин салды» дейди. Бириншиден, стол үстине дастурханға ауқатты қойыу мүмкин: араластырып салып жиберилмейди; екиншиден, «шөрек, сомса, бөрек, бауырсақ, алыуа, жүзим, шампанлар» нанның, жемистин, ишимликтин түри, ал ауқат еле столға қойылған жоқ, өйткени, шайыр жоқарыдағы дизбеклеуден кейин: «Писип тур демленип пууы бурқырап, гөшли палау асханада қазанда» деп билдиреди. Сонда қалай болып шыққаны?

Автордың «Шабдал хәм тораңғыл» деген тымсалы берилген. Онда мынадай қатарлар бар:

Сонда болып қалды бир бақ ишинде,
Шабдал хәм тораңғыл қонсылас өсти (96-бет).

Тораңғыл шабдалға күннің сәулесин түсирмейди, кейин буған ашыуы келген бағманы оны кесип таслайды. Бириншиден, буның тымсал екенлигине қарамастан, соны айтыу керек, бағда тораңғыл өспейди, тораңғыл өссе, ол бағ болып аталмайды, екиншиден, шабдал менен тораңғылды қатар өсирип жүрген адам бағман емес! Автор «тораңғыл еңкеймейди, шабдал жылда мийуелеп басын төмен ийе берди» деген жуумақ шығарады. Жаратылысында тораңғыл солай өсиун тийис. Ал, тораңғылға сен шабдалдай төмен салбырап өспедин, мийуе бермедин» деудин қандай логикалық мәни бар?!

Топламда ушырасатуғын кемшиликлер: рифманың жарлылығы, көп сөзлилик, улыумалық, абстрактлық хаққында басқа да мысаллар келтириуге болар еди, бирақ биз усы менен шекленемиз, оған мүмкиншилик жоқ.

Биз топламның ишинде автордың бүгинги күн темасын, коммунизм жәмийетин дүзип атырған адамла-

рымыздың ерлигин сүуретлейтуғын шығармаларының бар екинлигин де атап өтиуимиз керек. Космосты ийелетген совет адамларының мақтанышы, Социалистлик мийнеттинің Қахарманлары, өндиристин алдыңғылары шайырдың геройлары сыпатында китапқа кирген. Бирақта бундай әҳмийетли ҳәдийселерди улыўма декларативлик пенен, усундай қайталау ҳәм прозаизм менен жеткерип бериу қыйын. Поэзияда қәлеми ысылып. 7-8 топлам, 3-4 поэма берген шайырдың шығармаларында бул кемшиликлер оның оқыушылары ушын өкинишли. Биз оның жаналыққа умтылыуларын қууатлаймыз, бирақ кемшиликлерин, поэзияны көп сөзлиликке аумастырыуын, сезимди тәрбиялайтуғын күшли қосықлар бериудің орнына үстиртин жазылған қосықсымақлар оқыушының уллы поэзияға болған қызығыушылығын пәсенлетеди ден ойлаймыз. Сонлықтанда шайырдың қәлемлес дослары топламды таллағанда, баспаға жиберіу алдында оның усундай кемшиликлеринен арылтып жиберіуге жәрдемлесіуи керек еди. Оның үстине, шайырдың бул топламы «Хәптеликке» арнап шығарылған, «Хәптелик» пүткил қарақалпақ әдебияты, соның ишинде поэзия ушын үлкен сынақ! Хәзир қарақалпақ совет поэзиясының толысып рауажланған уақтында әдебиятты қәдирлеуши ҳәр бир оқыушы оның сапасына дыққат аударыуы орынлы, ҳәр бир шығармаға сезим байлығы, шайырлық пафос пенен жазылған ушқыр қыял керек. Асығыс, шалағайлық пенен жазылған, тек уйқастырылған қатарлар бизди қууанта алмайды, биз үлкен поэзия жасауға, дәуиримиздің уллылығын ҳақыйқат көркемлик пенен сәулелендириуге умтылыуымыз керек. Шайыр Хожамурат Турымбетовтың да алдында турған усы уазыйпа: ол мазмуны терен, көркемлиги күшли, узақ жылларға жолдас боларлық шығармалар дөретіуи керек.

1962-ж.

ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУҢ ЖАҢА ТАЛАПЛАР ДӘРЕЖЕСИНЕ

Советлер Союзы Коммунистлик партиясының XXII съездинің тарийхый қарарларында коммунизм жәмийе

тнинң агзаларын тәрбиялау, соның ишинде коммунизмде жасаушы жас әуладты тәрбиялау исине айрықша кеуил бөлинген. Делегатлардың, соның ишинде, М. Шолоховтың, А. Твардовскийлердинң сөзлеринде жас әуладларды моральлик жақтан тәрбиялауда, оларға коммунистлик саналылықты сиңириуде мектептеги фәнлердинң ролине үлкен әҳмийет берилди.

Совет жасларын, мектеп оқыушыларын коммунистлик рухта тәрбиялауда, оларға жаңа моральлик минезқулықларды сиңириуде көркем әдебияттың орны айрықша үлкен. Көркем әдебият өзиниң ең жақсы үлгилери менен адамның сезим дүньясын, ойлауын, тил мәденияттылығын көркемликке умтылыушылығын тәрбиялайды. Ол адамзаттың алдыңғы қатарлы адамлардың жақсылық ушын гүрес жолын, бул жолдағы үлги аларлық қахарманлықларын сүуретлейди, халықтың әжайып сыпатларын, оның психикалық өзгешелигин көрсетеди.

Көркем әдебият мектеплери тийкарғы сабақлардың бири сыпатында оқыуды питкериушилердинң әдебият тарауында билимли, әдебияттан толық хабары бар адам болып шығыуын көзде тутады. Өзинен-өзи белгили, егерде, көркем әдебият барлық талап тийкарында терең сүйиушилик пенен оқытылса ғана ол гөзлеген мақсетине ересе алады. Мектеплеримизде қарақалпақ әдебиятының оқытылыуында бир қатар жетискенликлер бар, ең алды менен мектептинң турмыс пенен байланыслылығы тийкарында оқытыу иси қолға алынды.

Қарақалпақ әдебиятын оқытыуда творчестволық излениушиликлер бизиң гейпара муғаллимлеримизге характерли. Мысалы, Нөкистеги Киров атындағы орта мектептинң қарақалпақ тили ҳәм әдебиятының муғаллими С. Әметовтың сабақларында оның излениушилиги менен жаңалықлары көзге түседи. Биз оның бир қанша сабақларын көзден өткердик. Муғаллим тек ғана сабақлықлардың көлеми менен шекленип қалмайды, оқыушыларға тың, жаңа пикирлер бериуге умтылады; сорау уақтында ол сорап турған оқыушыны да, тыңлаушыны да дыққаттан сыртта қалдырмауға ҳәрекетленеди; берилген тапсырманы сорау менен қанаатланбастан, өткен темаларды еске түсирип барады: баҳалысы, теманы ҳәзирги жағдай менен шебер байланыстырады.

Буннан мугаллимнің өзіннің оқытуы методикасын хәйирги талапқа сәйкес алып баратырғанлығын көриуге болады. Бундай фактлерди басқа мугаллимлердің ис тәжірийбесинен де келтириуге болар еди.

Қарақалпақ әдебиятын оқытуы исин жақсылауға оқыу программалары менен оқыу китаплары, сабақлықтардың сапасының кем-кесменен дүзелип, системаланып баратырғанлығының да тәсири жоқ емес. Жақында қарақалпақ әдебияты бойынша программалар баспадан шықты, усы программалардың тийкарында дүзилген «Уатан әдебиятлары» оқыушыларымыздың қолына тийди. Бәринен бурын ескертип өтетугын жағдай: оқыу программалары да, «Уатан әдебиятлары» да бурынғылары менен салыстырғанда бир қанша жақсы, методикалық жақтан мектеп оқыушыларының жас жағдайын; түсинигин, турмыс тәрәпинен алға қойылып отырған талаптарды есапқа алыуға умтылыу сезиледи. Мысалы, И. Сагитов хәм П. Аллашевлардың дүзген 6-класслар ушын «Уатан әдебияты», сондай-ақ И. Сагитовтың өзіннің авторлығында дүзилген 7-класслар ушын «Уатан әдебиятында» программаға сәйкеслик, сораулардың орынлы қойылыуы, әдебият теориясынан берилген мағлыматлардың сөз болып отырған темаға жақынлығы хәм байланыслылығы көринеди.

Бирақта қарақалпақ әдебиятын оқытуы исп еле жақсылауды, методикалық жақтан талапқа ылайықтайта қурыуды талап етеди. Қарақалпақ әдебияты бойынша дүзилген программалар, сондай-ақ әдебият бойынша сабақлық хәм оқыу китаплары еле де системадастырыуды керек етеди.

Биз еле қарақалпақ әдебиятының жетискенликлерин оқыушыларымызға толық жеткере алмай отырмыз. Тап усы айтқандай-ақ, қарақалпақ әдебияты тарийхының да тийисли орны бар, қарақалпақ әдебиятының түллениуи ушын көп мийнет сиңирген жазыушылардың творчествосына программадан арнаулы орын берип, олардың творчестволық мийрасларын жетерли үйрениу керек. Жазыушы Асан Бегимовтың «Балықшының қызы» романы оқыушыларымыз тәрәпинен жақсы кутип алынды, ол қарақалпақ әдебиятының шығармаларын додалауда Москвада, Ташкентте жоқары баға алған роман болды. Өзимиздің жергиликли әдебият-

шыларымыз тәрәпинен де ол қарақалпақ совет прозасының жақсы табысы сыпатында қаралып жүрипти. Ал усы роман хәм оның авторы қарақалпақ совет әдебиятының курсында тек обзорлық сыпатта өтилип, улыўма характеристика менен итеди. Қарақалпақ совет әдебиятының курсында унамлы бирде романның талланып тексерилмеўи, бизиңше, орынсыз. Дурысы, қарақалпақ совет әдебиятының курсинде жазыўшы Асан Бегимовтың творчествосына обзорлық емес, монографиялық орын берилиўи мақсетке муўапық келеди, деп ойлаймыз. Тап усы сыяқлы қарақалпақ совет әдебиятының тарийхында, әсиресе 1920—30-жыллары үлкен мийнет еткен Қасым Әуезов, С. М. Мәжитов усаған жазыўшыларды обзорлық бөлимде болса да үйрениў пайдалы болар еди.

Дүзилген программа менен оқыў китаплары арасындағы айырмашылық еlege шекем қарақалпақ әдебиятын оқытыўдағы үлкен бир кемшилик болып келмекте. Хәм мемизге анық нәрсе: оқыў китаплары программаға сәйкес дүзиледи, соған жууап бериўи керек. Бирақ бизде бул талаплар орынлана бермейди. Бир қанша фактлер келтирейик. 6—7-класслардың әдебий оқыў бойынша программасы менен оқыў қуралы арасында усындай унамсыз жағдайлар сезиледи. 7-класста Омар шайырдың «Бар екен», «Елим» қосықлары өтиледі. Китапта «Не пайда» қосығы берилген. Гейпара өз бетинше оқыў ушын берилген материаллардың айырымлары авторлар тәрәпинен берилген, айырымлары неге екенлиги белгисиз, программада болыўына қарамастан, китапта жоқ.

Оқыў китаплары менен программаларда тәкирарлаулар ушырасады. Мысалы, Гүлмурат шайырдың «Қайраўда жалғыз ғаз» қосығы 6-класста да, 7-класста да берилген. Усыған қосымша, 6-класста Гүлмурат шайырдың белгили «Қайда бараман» деген лирикасы Құлмурат шайырдың шығармасы сыпатында усынылған. Бундай жағдайлар қарақалпақ әдебиятының фактлериниң надурис түсиндирилиўине алып келеди. Әдебий оқыў китапларында оқыўшылардың түсинигине ауыр келетуғын темалар бар. Мысалы: 7-класста Өтеш шайырдың «Бердақ бақсыға жууап» деген қосығы берилген. Дурысында, бул қосық оқыўшылардың түсинигине қыйын хәм ой-өрисси, көзқарасы еле қәлиплеспеген жас-

лар ушын керексиз. Оны жоқарғы оқыу орынларында, ямаса орта мектептің жоқарғы классларында беріу қолайлырақ. Өйткени, ол шығарманы түсініу ушын оқыушылардың тарийхый-сиясий жағдайлар менен таныс болыуы талап етиледі, урыулық турмыс тууралы түсиниги болыу керек т. б. Ал еки үлкен белгилі шайырлардың бир-бирин аяқтан шалып айтысы бурын түсиниги болмаған жаслар ушын қолайсыз жағдайларды тууғызыуы мүмкін.

Қарақалпақ мектептери ушын шығарылған гейпара әдебиат программаларында оқыушылардың жас жағдайын, олардың қызығыушылығын есапқа алмау хәм тууған әдебиатымыздың жақсы үлгилерин пропагандалауға жетерли кеуил бөлмеу фактлери орын алғанлығын көреміз. Усы жылы қарақалпақ мәмлекет баспасы тәрәпинен «Рабочий хәм ауыл жаслары мектептериниң V—VIII класслары ушын ана тили хәм әдебиат программасы баспадан шықты. Бул еле проект сыпатында. Сонлықтан бул проект программа тууралы бир қатар пикирлер айтыу орынсыз болмас деп ойлаймыз, оның үстине авторлар коллективи программаны көпшиликтиң талқысынан кейин баспаға берерде пайдалы кеңеслерди есапқа алыуы мүмкін.

Хәр бир мектеп оқыушыларының жасы, жағдайы менен өзгешелиги программада есапқа алынғанлығы дурис. Улыума билим бериуши мектептер менен рабочий ауыл жаслары мектебиниң айырмашылығы неде? Авторлар буны есапқа алыуы керек еді. Программада бул жсқ. Рабочий ауыл жасларының мектебине арналған программа улыума билим бериуши мектептерге арналған әдебий оқыу программасының материалларының орнын өзгертип, қурастырыу менен шекленген. Дурысында да, тек ғана темалардың орны өзгерген, бир класстан екінши классқа көширилген. Басқа айырмашылық сезилмейди. Мәселен, улыума билим бериуши мектептің V класы ушын берилген «Муму» гүррини, ямаса басқа бир шығарманың рабочий ауыл жаслары мектебиниң VI класс оқыушысына бир түрли көриниуи мүмкін. Рабочий ауыл жаслары мектебиниң оқыушылары қандай да болмасын турмыслық, практикалық тажирийбеге ийе адамлар. Буған қосымша бул мектептің оқыушылары хәр түрли кәсиптің маманлары,

сонлықтан программада усы жағдай есапқа алынғаны дурыс. Программаларда мектеп оқыушыларында өз профессиясына қызығыушылық оятатуғын текстлер болыуы керек. Шығарма таңлауда яғный программаға оқыушылардың қызығыушылығын туудыратуғын темаларды киргизиуде авторлар ойланбаған. Өндиристе, техникада, балықшылықта—түрли тарауларда бүгинги күннің қахарманлары тууралы шығармалар әдебиятта аз ба?

Программа авторлары қарақалпақ, ямаса тууысқан халықлар әдебиятының жақсы үлгилерин елде жетерли бере алмаған. Мысалы, 7—8 классларда совет әдебиятын өтиуди планластырған. Усы принцип тийкарында 7-класста Горький, Маяковский, Муусаев, Дабылов, Нурымбетов, Өтепов, Ахметов, Мәтъякуповлардың шығармалары өтиледи. Берилген саат 54. Ал, 8-класста Бегимов, Дәуқараев, Аймурзаев, Дәрибаев, Назбергенов, Шамуратов, Юсуповлардың творчествосын өтиуди көрсеткен. Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхында тийисли орны бар жазыушылар программаларда өзиниң жақсы шығармалары менен көриниуи мақсетке мууапық. Қарақалпақ әдебиятында бир қанша танылған жазыушылар бар хәм олардың жақсы шығармалары жасларды тәрбиялауда да өз орнына ийе. Ал, олардың жақсы шығармалары мектеп программаларынан орын алмайды? Бундай фактлерди көплекелтириуге болады. Қарақалпақ совет жазыушыларының бүгинги күн қахарманлары тууралы, қалада, ауылда мийнет процесин қызғын жүргизип атырған алдыңғы қатарлы ылғаллыларының образын беретуғын шығармалардың программалардан орын алыуы тийис. Әлбетте, бүгинги күн уақыасын сүүретлейтуғын шығарма болғаны ушын ғана емес, ал олар идеялық-көркемлик жақтан талапқа жууап беретуғын болғаны ушын, оқыушыларда эстетикалық сезим тәрбиялай алатуғын болғанлықтан ондай шығармалар программаға кириуи керек. Бундай шығарма қарақалпақ совет әдебиятында бар хәм оларды сайлап ала билиу керек.

Программаға тууысқан халықлар әдебиятының үлгилерин киргизгенде олардың қарақалпақ тилинде аударылған шығармалары бар ма? Усының да есапқа алыныуы керек еди. Хеш болмағанда рабочий ауыл

жасларының орта мектебин, ямаса он бір жыллық мектепти питкеретуғын оқыушылар союзымыздың атақлы жазушыларының ири шығармаларын билетуғын болуы керек. Сонлықтан СССР халықларының әдебиятын үйренгенде хәм программаға киргизгенде бурыннан киятырған схема менен кете бериуге болмайды. Биз совет жазушыларын бүгинги күниң әхмийетли мәселелерин сәулелендиретуғын шығармалары менен таныстырайық.

Мектеп оқыушыларында коммунистлик көзқарасты көлиплестириуи олардың хәр бир көркем әдебиат дәретпелерин өзінше таллап, жуумақлай алыуына ериснүимиз керек. Буган ерисиу ушын сапалы оқыу құраллары, әдебиат теориясы бойынша китаптар керек. Қарақалпақ мектептеринде әдебиатты оқытудың ең бир қыйыншылығы усы жағдайларға байланысly. Күтәықшам хәм әдебиаттың гейпара мәселелери бойынша болса да әдебиат теориясынан мағлыұмат берерлик китап—мектеп муғаллимлери ушын, оқыушылары ушын зөрүр. Дым болмағанда рус мектептеринде арналған әдебиат терминлериниң қысқаша сөзлигине усаған қарақалпақ тилинде көмекши құраллар менен мектептин бүгинги күниңи мүтәжин питкериуге әхмийет берген дұрыс. Усыған байланысly нәрсе: қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасын жасау керек. Бул туұралы көп айтылып киятыр. Бирақ еле нәтийже жоқ Тәжирийбели муғаллимлердиң қатнасы менен әдебий оқыу, әдебиат тарийхы бойынша муғаллимлерге арналған методикалық құраллар дүзиуде уақты жеткен мәселе.

Мектеп оқыушыларын коммунистлик рухта, интернационализм идеясы рухында тәрбиялау мектеп муғалиминниң педагогикалық шеберлигинен ғәрезли. Л. Толстой айтқандай-ақ муғаллимде өз предметине хәм оқыушыға болған сүйиушилик сезимлери қосылған болуы тийис. Оның ушын хәр бир муғаллимге коммунизм жәдмийетин дүзиушилердиң моральлик кодекси закон болуы керек хәм биз хәр бир адымымызда соған қарап алып барыуымыз керек. Тек сонда ғана мектепте әдебиатты жаңа талаптарға сәйкес оқыта аламыз.

1962-ж.

«ӘМИҮДӘРЯ» ЖУРНАЛЫНДА ӘДЕБИЯТ КРИТИКАСЫНЫҢ БАЗЫБИР МӘСЕЛЕЛЕРИ

«Әмиүдәрья» журналы биздеги әдебий-теориялық пикирдің орайы болуы керек: көлемли изертлеу жұмыстарының бөлімлері, қарақалпақ әдебияты тууралы критикалық мийнетлер, рецензиялық мақалалар көбірек усы журнал бетінде көринеди. Бул мәселе жөнінде журналдың ислеген хызмети аз емес. Солардың ишинен И. Сағитовтың «Қарақалпақ эпосының гейпара өзгешеликтері», А. Кәримовтың «Жийен жырау хәм жазба әдебиат» деген мақалалары, М. Нурмухамедовтың «Балықшының қызы» романы хаққындағы көлемли изертлеу мақаласы, Аяпберген Муұсаев тууралы Н. Жапақов, Т. Бекимбетов, Қ. Мақсетовлардың естеликтері хәм мақалалары, қарақалпақ музыкасы бойынша мақалаларды, сондай-ақ хәзирги дәуир қарақалпақ әдебиятының образ жасаудағы жетискенлик хәм кемшилигин өз ишине алатуғын Г. Есемуратовтың мийнетин атап өтиуге болады.

«Балықшының қызы» романы бойынша жазылған М. Нурмухамедовтың изертлеуінде прозаның теориялық мәселелері конкрет шығарма тийкарында дурыс көтерілип отыр. Автор романды кең планда таллаған, оның қарақалпақ әдебиятындағы ең биринши романлардан екенлигин дурыс атап өтеди. Биз автордың шығарған жуұмақлары менен келисе отырып, бир нәрсени қоспақшымыз: «Балықшының қызы» романы союзлық масштабта ең алды менен унамлы баха алған биринши қарақалпақ романы болды. Ол өз қатарында шыққан романлардың қайсысы менен салыстырғанда да жетискенлиги көбирек көринген шығарма. Романның усы жетискенлиги мақалада күтә исенимли дәлилленген. «Балықшының қызы» турмыс шынлығын көркем бояулар менен дурыс жеткерип, қарақалпақ оқушыларының күтә сүйкимли шығармасы болды. Сонлықтан ол қарақалпақ әдебиятында роман жанрына тийкар салған биринши шығарма сыпатында қаралуы керек.

Мәселенің қойылуы жағынан дыққат аударатуғын Г. Есемуратовтың қарақалпақ совет әдебиятында ауыл адамларының образын жасауды таллауға арналған

мақаласы күтә әхмийетли. Жумыстың характерине қарағанда, бул автордың кандидатлық диссертациясының мазмуны ямаса соның қысқартылған түри болыуы керек. Автордың бир қатар пикирлери, жуумақлары менен келисиуге болады. Бирақ та ол жумыстың жетискенлик, кемшилигин арнаулы сөз етиуди талап етеди. Сонлықтан тек мына нәрсеге ғана дыққат аударып өтемиз: қарақалпақ әдебиятында орны бар шығармалар аты аталмастан қалып қойған. Автор прозада үлкенликишили 27 шығарманы таллауды мақсет еткен. Буның ишинде «Әмиүдәрәя бойында» романы жоқ, талланып отырған шығармаларға берилген бақалар үзинди сыпатында көзге түседи. Сондай-ақ поэзия, поэма да ауыл адамларының образы тууралы пикир жүриткенде де ол сол темаға тиккелей арналған көп поэмаларды атамастан кетеди.

Әдебий-көркем критика бизиң социалистлик ҳақыйқатлығымыз ҳаққында айқын ҳәм талантлы шығармалар дәретиуде жазыушыларға ҳәм искусство искерлерине актив түрде жәрдемлесиуи керек.

Журнал бетинде басылған бир қанша дурыс объектив мақалалар менен бир қатарда теориялық жақтан сайыз, қандай болмасын бир тенденциялық бағыттан жазылған мақалалар да орын алғанлығы өкинишли. Буған мысал ретинде Ә. Насурыллаевтың бир қатар мақалаларын көрсетпекшимиз. Ол Жолмурза Аймурзаевтың поэмалары тууралы «Жаўынгер шайырдың Уатандарлық урыс жылларындағы эпикалық поэзиясы» (№12, 1960-ж.), «Дәли Назбергеновтың поэмалары ҳаққында» (№10, 1960-ж.), «Мениң заманласларым» деген көлемли мақалаларын жариялады. Оның мақалаларында айырым дурыс айтылған пикирлер де бар, бирақ та бир нәрсе характерли, автор айырым қарақалпақ шайырларының творчествосындағы сәтсиз жазылған шығарма болса, соны көтермелейди, олар тууралы орынлы критикалық пикирлер айтпайды. Ж. Аймурзаевтың «Қошқар батыр», Д. Назбергеновтың «Еки батыр» сыяқлы поэмалары өз уақытларында дурыс бақаланған еди. Олар ески эпослардың схемасы менен жазылған, турмыс шынлығын ашып бере алмайтуғын поэмалар екенлигин көпшилик әдебиятшыларымыз орынлы көрсетти. Ал арадан көп уақыт өткен соң Ә.

Насурыллаев оларға қарақалпақ совет әдебиятынан «өз орнын» алып бермекші болды. Бұған қосымша ол Д. Назбергеновтың «Сырлы көйлек», «Фронтқа хат» деген поэмаларын ойлап табады?! Ал, қарақалпақ әдебиятын изертлеушілер үшін талантты лирик шайырдың сол атлас сюжетли қосығы менен ертегиннің бар екенлігін биледи. Жоқарыдағы шығармалар тууралы автордын мынадай пикирлери менен оқыушыларымыз келисімге келуи қыйын. Ол былай деп жазады: «Еки батыр» поэмасы өзіннің сүүретлеу усыллары жағынан урысқа шекемги поэмаларынан, М. Дәрибаев, И. Фазылов, Т. Сейтмамутовтың Уатандарлық урыс дәуирине шекемги дөреткен көпшилик поэмаларынан алда туратуғын халық стилиндеги дөреген шығарма». (№9, 1960-ж.) Тағы: «Бул шағын поэма «Сырлы көйлек» Дәли Назбергеновтың творчествосында ғана емес, соның менен бирге Уатандарлық урыс жылларындағы қарақалпақ совет әдебиятының поэма жанрының зор табысларының бири бола алады» дейди сонда.

Биз мына жағдайды айтқымыз келеди: Дәли Назберенов қарақалпақ совет әдебиятының ири уәкили, ол айрықша лирика тарауында көп иследи хәм сол жанрда өзін толық танытты. Ал, оның гейбир поэма, ямаса сюжетли қосықларын ретсиз аспанға шығарып көтермелеуге ол өз уақтында да зәрүр болмаған.

Усындай үстиртин айтылған пикирлер оның «Мениң заманласларым» деген Т. Жумамуратовтың шығармаларының топламына жазған рецензиясында да ушырасады. Тилеуберген Жумамуратов қарақалпақ совет әдебиятында өзіннің тийисли орнына ийе жазушы болып табылады, ол лирика, юморлық—сатиралық қосықлар тарауында, проза жанрында бир қанша жақсы жазылған шығарма менен көринеди. Рецензияның авторы шайырдың айырым қосықлары менен поэмалары хаққында дурыс жуумақ шығара отырып, шайырдың творчествосына итибарсыз қарауының пәтнийжесинде өзине-өзи қарсы келип қалады. Рецензент белгили шайырдың орнын тек сатиралық қосықлардың этирапында ғана түсіндиргиси келеди де, оның басқа жанрдағы дөретпелерин бийкарлайды. Ә. Насурыллаев былай деп көрсетеди: «Ол сатиралық шығарма жазар екен, онда поэзияға болған оқыушылардың талабын дыққат

орайда сақлайды. Сол ушын оның сатиралары тәсир-ди» Бұны түсінюү қыйын! Болмаса мақала авторының мына жуумақтарына итибар берін: «Т. Жұмамұратовтың «Мениң заманласларым» атлы кітабы поэзия майданында онлаған жыл ишинде ерисилген табысларының жуумағы. Бирақ творчестволық жаңа табыс емес».

Булайша жуумақ шығарыу сөз етип отырған шайырдың творчествосы менен таныс адамның объективлигин гүманға қалдырады. Бизинше, мақала авторының бундай жуумағы менен шайыр да, оның тилеклес оқышылары да келисе қоймас! Шайырдың «Алғыс» поэмасында тәбиятты шебер сүүретлейтуғын моментлер тууралы да пикир айтпайды.

Тилекке қарсы, айырым мақалаларда теориялық жақтан қәте пикирлер, тек өзиниң жекке түсиниги тийкарында ғана жуумақ шығарыу сыяқлы үстиртинлик орын алған. Ә. Пахратдийновтың, Садық Нурымбетовтың творчествосына арналған «Классикалық поэзиясының ең жақсы традицияларын дауам еттириүши» деген мақаласын оқыдық. Оқыдық та ҳайран қалдық! Бириншиден, бунда традиция жөнинде тыянақлы пикир жоқ екеншиден, автор қазақлардағы «ақын» сөзи менен биздеги «шайыр» сөзиниң жақынлығын көрсетпекши болып, Е.Исмайыловқа сүйенеди. Ал «ақын» менен «шайыр» бир-бирине жақын болғаны менен олардың ҳәр түрли термин екенлигин көрсетпейди. Автордағы үлкен бир қәте—оның Садық шайырды ауыз әдебиятының уәкили деп түсиндириүи. Халық шайырының барлығы дерлик ауыз әдебиятының уәкили бола бермейди. Сәмед Вургун—Әзербайжанның, Расул Гамзатов—Дағыстанның, Янка Купала—Белоруссияның халық шайырлары, бирақ булардың ҳеш қайсысы ауыз әдебиятының уәкили емес. Садық Нурымбетов жазып шығарады, онлайды, дүзетеди, поэма жазады, пейзажлық лирикасы бар, неге ол ауыз әдебиятының уәкили болады? Мәселе мынада: Садықтың поэзиясы өзиниң сүүретлеу қураллары жағынан ауыз әдебиятына жақынырақ болыуы мүмкин. Автордың мына пикирлери пүткиллей надурис: «Садық шайырдың оқығаны, көргени революцияға дейинги әдебият, халық дәстанлары, қосықлары, революцияға дейинги шайырлардың шығар-

малары... Садық Нурымбетов, Максим Горький, В. В. Маяковский, А. А. Фадеев, М. Шолоховлардың атын еситкен менен олардың шығармаларын өзлери оқып көрген де жоқ хәм өз творчествосын рауажландырыуға олардан пайдаланбады да». Бундай түсиник пенен узаққа барыу қыйын. Әлбетте, мақалада булардан басқа да толып атырған қәте пикирлер көп.

Журналдың басшы жумысында отырған жазыушылардың өзін-өзи пропаганда жасауға урыныуы жарамсыз нәрсе. Хожамурат Турымбетов тууралы «Шайырдың табыслы жолы» деген мақала усындай характерге ийе.

Журнал бетинде басылған айырым рецензияларда я мақтау, я шоқмар алып жууырыу сыяқлы унамсыз жағдайлар жоқ емес. С. Абдуллаевтың бир қатар мақалаларында бир жақлылық орын алған. Ол жазыушы Ж. Сейтназаровтың «Алыстағы жайлауда», Қ. Досановтың «Биринши салют» шығармалары тууралы еки рецензия жазды хәм екеуинде де шығарманы улыума таллап келип, кейнинде надурис жуумақ шығара салады. Ол «Алыстағы жайлауда» повести тууралы: повестийиң көркемлик жақлары жөнинде бир ауыз сөз бенен төмен жазылған демекшимиз», дейди. Демек, повесть жоқ деген сөз! Өйткени, көркемлик әдебий шығарманың тийкары. Көркемлик болмаса, көркем әдебият тууралы пикир жүритип отырудың қандай кереги бар?! Досановтың «Биринши салют» романы ҳаққында автор бир қанша дурыс пикирлерди айтады. Оның таллауына қарағанда роман улыума жақсы шығарма деп есапланыуы тийис. Ал, жуумағында ис пүткиллей басқа болып шығады.

Сол автордың У. Бекбаулов пенен бирге жазған «Тәсирли лирика» деген мақаласы И. Юсуповтың «Ойлар» атлы топلامына арналған. Мақаланың авторлары бастан аяқ шайырдың топلامын мақтау менен болады, бирақ усы мақтау күтә улыумалылыққа ийе: шайырдың поэзиясының темасын таллау аңсат, ал сол шайырдың творчестволық сыпаты неде? Өзиншеллиги қайсы? Оның шығармалары қарақалпақ поэзиясының рауажланыу процесинде қандай жаңалық пенен көринбекте? Көлемли мақалада буның бир де биреуи жоқ. Хәттеки, шайырдың бурынғы шыққан топلامлары менен сол сөз болып

отырған топтаманың айырмасы, шайырдың өсиушілігі тууралы бир ауыз да сөз айтылмайды, ал мақтаудың жөнү усылай деп көтермелей береді.

С. Нийетуллаевтың «Қарақалпақ совет әдебиятында Ленин образы» деген мақаласы қарақалпақ әдебиятында уллы көсемнің образын жасаудағы жетіскенліктерді көрсетуі жағынан дыққат аударарлық. Бирақ, усы жақсы жазылған мақалада шайырларға «титул» бөлістириуі сыяқлы унамсыз моментлер бар. Автор Лениннің образын дөреткен қарақалпақ шайырларының ишинен тек ғана бир «талантлы» лирик шайырды табады. Ол — Турымбетов Хожамурат.

Қарақалпақ совет әдебиятының алдында ҳазир кескин түрде саннан сапаға өтиу мәселеси тур. Партиямыздың атап көрсеткенидей-ақ әдебияттың көркемлігін, көркем формаға қатаң түрде дыққат аударыудың уақты жеткенлігін ескертиу керек. Биз, оқыушылар, өзимиз жасап турған уллы коммунизм дәуіринің әжайып шынлығын, гөззаллығын көргимиз келеди, олардың көркем шығармаларда сәулеленген болыуын талап етемиз. Журнал өзинің рецензиялары, мақалалары менен усыған жәрдем бериуі керек. Совет әдебиятының алдында ҳазирги заман темасын өзлестириу оның совет жазыушыларының творчествосында тийкаргы хәм зәрүрли тема болыуына ерисиу мәселеси турыпты.

Ал, биз сөз етип отырған журналдың мақалаларының ишинде ҳазирги заман темасы тууралы, ҳазирги заман темасына арналған ири шығармалар тууралы мақалалар еле аз. Бул жерде Г.Есемуратовтың пикирине қосылуға туура келеди: айырым жазыушылар сағасын буннан, 80—90 жыл бурын алып, уақыяның кейнин бүгинги күн менен тамамласа да, ол ҳазирги заман темасы болып табылмайды. Бул мәселениң екнши жағы да бар. Бүгинги күн темасы деген улыума шақырық негизинде еле жетиспеген гүрринлер, очерклер көплет орын алмақта. Журналдың үлкен бир жумысы усындай арзан, орташа шығармалардан қутилуы жолын көрсетиу болып табылады.

Әдебият критикасының сапасын жақсылау, проблемалық мақалалар менен қарақалпақ әдебиятының практикалық мәселелерин шешиуге актив кирисиу — журналдың ең бас уазыйпаларынан есапланады.

1962-ж.

ХАЛЫҚЛАР ДОСЛЫҒЫНЫҢ ЖЫРШЫСЫ

«Хәр бир уллы шайыр соның ушын да уллы, өйткені қайғысы менен қууанышы жәмийет өмири хәм тарийхы менен терең тамырласқан болады, демек, ол жәмийеттің, адамзаттың өз дәуириниң ўәкили. Байрон сыяқлы әжайып уллы шайырдың қайғылы поэзиясының сырын түсиниў ушын ең алды менен ол жасаған дәўирдиң сырын уғыныў керек» деген Белинскийдиң сөзи уллы романтик Байронды дурыс түсиниўдиң бирден бир гилти болып табылады.

XIX әсирдиң биринши ярымында Англия дүньяға еки уллы данышпан шайырды берди: булар—Байрон хәм Шелли, өз Ұатанында бахыт таппай, узақ жерлерде барлық сапалы өмирин өткерген бул еки шайыр дүнья әдебиятында таң қаларлық шығармалары менен өз дәуириниң «ақыл ой, парасаты» болды. Байронның творчествосы хәр бир ҳақ нийетли инсан ушын баҳалы, ол әдилсизликке қарсы гүрестің солдаты болды, басып алыўшылық урысларға жан-тәни менен қарсы турды. Хәкимшилик етиўши класстың бет пердесин аяўсыз әшкаралаўшы шайыр Байрон хәзирги дәуирде паракатшылық, дослық ушын гүресип атырған адамзатқа оғада қәдирли болып табылады.

Джордж Гордон Байрон 1788-жылы 22-январьда Лондонда қурғын семьяда туўылады. Жаслық уақты Шотландияда өтті. Шотландияның әжайып тәбияты, сулыў көриниси Байронның шайырлық қыялын тербеген еди. Немере ағасының өлиминен кейин Байронға 10 жасар уақтында лордлық титул миясар болды.

Байрон өз дәуириниң билимли адамларынан есапланады, ол 1808-жылы университетти питкереди. 1811-жылға шекем шет жерлерде саяхатта болады. Жаслайынан зийрек шайыр «адамзат тәғдирин китапқа қарап емес, ал өз көзи менен көриўди» ойлайды. Ораторлық искусство менен қызығады хәм өз уақтының белгилі сөз шеберлерин қунт пенен үйренеди. Өзи болған жерлерде Байрон сол халықлардың тарийхына үлкеп хұрмет пенен қарады, түрк, албан, грек тиллери менен әдебиятларын үйренди, итальян тилин жақсы өзлес-

тирди, армян тилин үйренип, ол тууралы мақалалар жазды. Ол Европа классиклерин былай қойғанда, өзинин ең сүйікті шайырларының қатарында Фирдауси, Саади, Ғафизлерди дүньялық әҳмиyeti бар шайырлар деп бақалаған. Мине булар Байронның мәдениет дәрежесин бизге ашық таныта алады.

Жас уақтынан сиясий гүрес жолын таңлаған Байрон лордлар партиясының ағзасы болып сайланыуы менен, парламенттеги сатқынлық, арсызлықты түсинди, көзи менен көрди. 1812-жылы 27-февральда Байрон парламентте шығып сөйледи, ол машинаны қыйратқан рабочийларды өлим жазасына буйыруу законына қарсы шықты, рабочийларды жақлады. Усыннан баслап Байрон өз титулы менен, жоқарғы класс пенен биротала хошласуға мәжбүр болды.

1807-жылы Байронның «Бос уақытларда» деген биринши топламы баспадан шықты. Шайырлықтың дәслепки адымы болған бул топлам авторға унамлы атақ алып бере алмаса да, ол қауазына, стилине ийе болған жас шайырдың әдебият дүньясына киргенлигинен дәрек берди. Байронға жер жүзилик даңқ алып берген шығармасы—1812-жылы жазылған «Чайльд Гарольдтың саяхаты» болды. Пүткил жер жүзи халықларының тилине аударылған бул шығармада шайыр көп ғана сиясий социаллық мәселелерди ортаға қояды, халықлардың өз гәрезсизлиги ҳәм азатлығы ушып алып барылған гүреслерин қууатлайды. Бул поэма Байронның романтизмнің революциялық тәрепинен гүуалық берди. Бул шығарманы оқыушылар жәмийетшилгининң қууаныш пенен күтти алғанлығы соншелли, бул китап бир жылда 5 рет басылды. «Чайльд Гарольдтың саяхаты» поэмасында Греция, Испания халықларының мәртлиги, тәбияты, олардың ерлик салты сүүретленген. Мәселен, Байрон Грецияның бурынғы дәуирин ядқа алып, басқыншыларға қарсы гүресине тилеклеслик билдиреди:

Эллада! Дәуирлердин сыпаты бул!
Әжайып күннің өтип болсада қул,
Шырмаудан қутқарар ким улларыңды,
Геуденди ҳәсиреттен болған бир зил?
Ерлеринң дабыл урған қайда сениң,
Оларды мәңги уйқыдан оятар ким?!

Байронның Шығыс темасына арналған романтикалық поэмалары айрықша ажыралып тұрады. Өйткені, Байронның «Гяур», «Коринф қамалы», «Лара», «Абидос қалыңлығы», «Корсар» поэмалары дәслепки «Чайльд Гарольдтың саяхатына» қарағанда автордың бастан кешірмелері, қайғы-муңы менен толы. Буларда заманға наразылық күшлі сезиледі. Буларда бас геройлар топалаңшыл—бунтарлар жәмийет пенен келисimgе келмей, бирақ дурыс жол таппай, азапқа дуушар болған хақ нийетли. соның менен бирге күшли ерикли батыр адамлар. Шығыс поэмаларының геройларында Байрон өзиниң характериниң, өмириниң бир қатар белгилерин берген еди.

Байрон—сатиралық поэзиянында күшли ўәкили болды. Шайырдың «Бронза әсири» поэмасы, қосық пенен жазылған «Дон—жуан» романы—пикиримиздиң анық дәлили болып табылады. Сатираның ашшысын тууған елге жумсаудың қыйынлығын айтып ренжийди:

Эй ұатан қалайша мен сөздиң күшин,
Жумсарман сени әшкара етиу үшін?

Данышпан шайыр «Бронза әсири» поэмасында Наполеонның Москваға басып алыушылық хұжимин әшкара етти, рус солдататы хәм дийханның мәртлигин жырлады. Москва — жеңистиң символы сыпатында поэмада көрсетиледі:

Москва, Москва! Сениң отлы жалыныңнан,
Атлыққан жанар таулар болды думан.
Жоқ егер патшалардың тәжи-тақтың,
Тең келер келешектиң оты—жалын!
Москва, Москва! Сабағын берген жауға,
Қәхәрли естен кетпес, болды сауға!

1828-жылы Байрон Грецияда болады, сонда греклердиң түрк басқыншыларына қарсы алып барған азатлық гүресинне актив қатнасады, жауынгерлик отрядты басқарады. Ден саулығының төмен болыуына қарамастан, ол сауаш майданын таслап кетпеди, жауынгерлик қатарда турып 1824-жылы қайтыс болды. Елер алдында Байрон былай деп айтқан еди: «Эй бахытсыз жанлар, бахытсыз Греция. Мен оған өзимниң қымбатлы уақтымды, ақшалай жәрдемимди беремен

деп саулығымды бердим, буннан басқа не ислеуім керек? Енді мен мине, оған жанымды да бердим».

Грек патриотларының талап етуі бойынша Байронның өкпесі Греция жерінде жерленді де, денесі уатанына жиберілді.

Дүньяның атақлы адамлары Байронды күтә жоқары бақалаған. Өз уақтында Байронның шығармаларының характерін дурыс түсинип, әдил бақасын берген Маркс хәм Энгельслер болды. Рус әдебиятында Пушкин, Рылеев, Лермонтовлар Байронды данышпан шайыр сықатында тилге алады.

Уллы шайыр Джордж Гордон Байрон көп миллионлы оқыушыларына ийе. Ол дәуірлер етуі менен тағы мәңги жасара береді!

1963-ж

УКРАИН ХАЛҚЫНЫҢ ПЕРЗЕНТИ

Тарас Григорьевич Шевченко бизиң Уллы Уатанымыздың барлық халықларына жақын хәм қымбатлы шайыр, өйткені ол өзиниң шығармаларында тек ғана украин жарлыларының арзыу-әрманын көрсетип қойған жоқ, барлық миллетлердиң мийнеткешлериниң арзыу-әрманын көрсете билди.

Шевченконың от жалын шашқан шығармалары патшаларға, панларға хәм капиталистлерге қарата шақырық сөзлери өз уатанында ақ оның оқыушылары, дослары тәрәпинен жоқары бақаланды, жақсы қабыл етилди.

Украин халқының мақтанышы, барлық прогрессив адамзатқа тууысқан Тарас Шевченконың уақыт өткени менен хәзирги заманда бизиң жүрегимизде, ол бахытлы совет халқы менен бирге мәңги жасамақта. Оның өлмес шығармалары хәзирги уақытта өз азатлығы хәм ғәрезсизлиги ушын қахарманлық пенен гүресип атырған халықлар ушын да өткир қурал.

Тарас Шевченконың өмири оғада қайғылылықта, ауыр азапта өтті. Тарас Шевченко 1814-жылы 9-мартта крепостной дийханның семьясында тууылды, болажақ шашырдың ата-анасы помещиктин қолында

узақ уақыт дийхан жүрди. Тарасқа әкесинен усы жағдай мийрас болып қалды: 15 жасынан баслап жұмыс иследи. Бирақ, Тараста уллы талант бар еди, ол жөнлеп оқый алмаса да сүүретшилик пенен қызықты. Турмыстың барлық ауырманлығын кеширген Тарас халықтың арасында болды, олардың қайғылы, кеуилсиз өмирин көрди, булар оған соң шығармалар ушын тема хәм сюжет болып хызмет етти. Жаслайынан сүүретке қызыққан Тарас Шевченконың эрманы оның досларының көмеги менен ғана иске асты: өзиниң хожайыны менен бирге Петербургке көшип келген Тарас Шевченконың талантын көрген белгили художник Брюлов оны 2500 сом төлеп крепостнойлықтан азат етеди. хәм Сүүрет өнери Академиясына оқыуға киргизеди.

Петербургте Шевченко көп ғана жазыушылар, актерлар менен танысады хәм оның талантының буннан былай рауажланыуына мүмкинлик табады. Академияда оқып жүрген уақытта-ақ Тарас Шевченконың әдебий таланты анық көрине баслайды, ол «Ақ терек», «Ойларым мениң», «Ойлар» деген қосықтарын жазды. Булар оның шайыр досларына жақсы унады. Оның биринши қосықлар топламы «Қобзары» (Қобызшы) 1840-жылы баспадан шықты, ал 1841-жылы атақлы «Гайдамаклар» поэмасы басылып шықты. Енди Тарас Шевченко өз уақтының белгили шайырларының қатарында тилге алынды. Тутас алғанда революциялық рухтағы бул шығармалар оның душпанларын қатты тынышсыздандырды, ол қадағалау астына алынды. Бундай шығармалардың қатарына оның «Түс», «Кавказ» поэмаларын жатқарыуға болады. Буларда шайырдың тууған елге деген терең сүйиушилиги, оның душпанларына шексиз жек көриушилиги айқын сәулеленген, айрықша, шайырдың «Түс» поэмасының күшли сатиралық бағыты өз уақтындағы рус әдебияты, атап айтқанда Некрасовтың, Добролюбовтың сатиралық шығармаларына белгили дәрежеде тәсир еткенлиги анық. Сол «Түс» поэмасынан кейин ол узақ уақыт сүргинде болады, солдатлыққа бериледи. Өйткени, шайыр бул шығармасында патшаны хәм оның жақынларының бәрин ақмақлар сыпатында сүүретлеген еди.

Уллы шайыр өзиниң бирқанша уақытын сүргинде

Қос Аралда өткерди, бул жерде ол тыйым салыуына қарамастан сүүрет салыу хәм қосық жазыу менен шуғылланды. Бирақта күтилмеген жерден патшаға хабар жетип, оның буйрықсыз ис пенен шуғылланатуғыны билнип қалды. Шевченко қамаққа алынып, Қос Аралдан Новопетровский қорғанына жибериледи. Бул жерден кетер алдында Шевченко жазған еди:

Хош, Қос Арал күтә жарлы!
Еки жыл муңлы, қайғылы,— (Жүрдим, сен болдың алданыш.
Сол ушын саған алғыс!
Адамлардың тапқанына,
Сеннен пайдаланғанына,
Өзиңди өзиң мақта!
Хош, достым! Сениң жеринди,
Мақтамайман, қарғамайман,
Мүмкин қайғы сенде көрген,
Алыс жерде енди сеннен,
Дуушар болар тағы маған.

Уллы шайыр ауыр азапта 1861-жылы 10-мартта қайтыс болды. Шайырды жерлеуге оның ең жақын досларынан Некрасов, Салтыков —Щедрин, Тургеневлар қатнасты.

Тарас Шевченко езилген мийнеткешлерди патшаға қарсы гүресиуге шақырды. сол қараңғы заманда азатлық идеясын көтерип шығыушы революционер шайырлардың бири болды. Бирақта уллы шайырдың өлмес шығармалары да оның сол уақыттағы халқы сыяқлы қууғында болды, соған қарамастан ол өзиниң таңлаған жолы—гүрес жолынан таңған емес. Ғәр бир қатары атылған оқтай «Уәсият» қосығында:

Украинаның жершенп,
Душпан қаны жосылса,
Суу менен ағып аралас,
Көк теңизге қосылса,
Сонда мен турып қәбирден,
Жер, тауды таслап көктеги,
Қудайға бас иймеймен.

Қудайға бас иймеймен.
Шынжырды теуіп үзіңдер,
Жауыз душпан қанына,
Азатлық үшін жүзіңдер
Мені де, азат хәм жаңа
Уллы семья ішінде,
Умытпай еске алыңлар,
Меңібанлық қылыңлар,—

деген қатарлары шайырдың туған жерге деген терең сүйіспеншілігін көрсете алады, ол азат хәм бахтияр Украинаны көргісі келді. Шайырдың бул ойы Совет дәуірінде толығы менен іске асты, Уллы совет семьясында гүллеп жасамақта. Шевченконың творчествосының улыума халықлық хәм революциялық түс алыуында, оның шығармаларының терең сиясий өткірлік пенен характерленуінде сол дәуірдің сиясий—жәмийетлік жағдайларының кескин тәсіри болғанлығын ескертуіміз керек. Бул дәуірдің ең бир өткір шылығы сыпатында көзге түсетуғын шайырдың поэмаларында, лирикалық қосықларында крепостнойлық правоға қарсы протес, халықты революциялық гүреске шақыру тән. Крепостнойлықтан атақлы художник хәм талантлы уллы шайыр дәрежесіне көтерілген Шевченко өзінің гүресшеңлік идеясы жағынан Чернышевский, Добролюбов, Некрасовлар менен бир қатарда тұрды. Олар менен бирге патшалық самодержавиеге қарсы гүрес алып барды:

Шынлық жатыр уйқыда,
Шынлық қашан оянар!

деп ашшы налынуу менен шекленбестен, «Шынжырды теуіп үзіңдер!» деди.

«Гайдамақлар» поэмасы халықтың езиушілеріне қарсы қаратылған гүрестің поэтикалық эпопеясы, шайыр өзінен бұрынғы ұзақ бир дәуірді сүүретлесе де оның көз алдында правосыз, езілген ауыр азаптағы өз халқы тұрды, өзінің мәрт бабаларының ерлігін еске түсіруі арқалы ол езілген украин халқын уйқыдан оятпақшы болды, онда миллий көтеріңкілікті жырлады, крепостной қуллыққа қарсы қақарманлық гүреске шақырды. Шайырдың бул шығармалары өз дәуірінің шынлығын реалисттик бағытта ашып бериу менен характерленеді, көркемлік шебер-

ликті терең ийелегенлігінде көрсетті. «Гайдамақлар» поэмасының күшін өз уақытында шайырдың душпанлары да сезген еді. Каневски уезди дворянларының басшысы бұл тууралы былай деп билдиреди: Шевченконың бұл шығармасы «дворянлар ушын хәм жәмийеттің басқа да қатламлары ушын қәуипли, өйткени, халық кек алыудың, қырғынның, қан төгінудің айрықша сүүретлениун көре отырып, үлкен даңққа ийе болған бұл исти тағы да қайталауға ояныуы мүмкин».

Шевченконың творчествосындағы белгили этап— Қос Арал дәуірі. Бұл жыллардағы қосықларында сол жердің тәбияты, халқы, үрп-әдеті хаққында ол бир қатар әжайып шығармалар берди, өзіннің тууған жеріпе арнаған қосықларын дөретті. Тууған елден айырылған шайырдың қайғысы оның қосықларында аянышлы сезімге толы, ол өзіннің жеккелігін, қайғысын сүүретлейди:

Тутқынлықты жалғыз жүріп зериктім,
Дәртлесерем жалғыз сырласым болса,
Ауқалымды сорар меннен ким келип,
Қәнекей қасымда жолдасым болса.

Бир ләззетсіз өтті жайнаған жазым,
Өтті өмир жәбир жапалар менен,
Жүректі сонда да жубатпақ лазым,
Қайғы булты қашан тарқалар меннен.

Тарас Шевченконың творчествосы Украин әдебияты тарихынан жаңа бет ашты, өзіннің реалистлігі күшлі шығармалары менен байытты. Оның жоқары идеялы көркем шығармалары барлық тууысқан халықтар ушын жақын, оның шығармалары дүнья тиллерінің көншилдігіне аударылған. Уллы шайырдың шығармалары ерте уақытлардан-ақ қарақалпақ оқыушыларының ең сүйіп оқытуғын мийрасына айналды, қарақалпақ тилинде ол тууралы көркем шығармалар, изертлеу түріндеги жумыслар жазылмақта. Өзіннің 47 жыл өмиріннің ол 37 жылын басы байлылықта хәм сүргінде өткерди, бірақ ол қыйыншылықтан қорқып мунайған емес.

Ол өз халқының келешегине бекем исенеді, сол исенімі менен жаасды, соның қайғысы өз қайғысы сыпатында қабыл етті' шын шайырлық жүрек пенен барлық езилген халықтардың мәңгі уйқыдан ояныуын жырлады.

Адамзаттың бахыты, келешек үшін күрескен ұллы шайыр халықтар дослығының жыршысы болды. Ол хәзиргі дос халықтар семьясында хәқыйқат өзінің нағыз оқыушыларын тапты. «Менің өмірімнің тарихы менен ұатанымның тарихының бір бөлімін құрайды» деп ол мақтаныммен пенен айта алар еді. Атақты шайыр Иван Франко өзінің даңқты Кобзарьға арнаған шығармасында ескерткен еді: «Ол жай ғана мужиктің баласы еді, рухый дүньяның кәраматы болды. Ол басы байлы адам еді, адамзат мәдениатының әжайып ғайраткері болды. Ол 10 жыл дауамында Россия әскерий зимистанында туншықты, ал Россияның азатлығы үшін ол әскерий жеңістен артық пайда келтирді».

Халықтың қалың ортасынан шыққан хәм сол халық пенен турмыс тиришилиғи, ой пикири менен бирге жасаған ұллы шайырға совет халқы оның көп миллионлы оқыушылары терең миннетдарлық сезім менен қарайды.

1964-ж.

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ӘДЕБИЯТЫНДА ЖАСЛАР ОБРАЗЫ

Совет халқы бизің жазыушыларымыздан әжайып өміримизди конкрет сүүретлеуді, совет адамларының минез-құлықтарындағы жана сыпаттарды, күрес үстин де қәлиплескен типлик образларын көрсетіуді талап етеді.

Совет әдебиятының баслы геройы—социалистлик дәуірдің қахарманы—мийнетте көрилмеген ұллы ислердің новаторлары болып отырған, өз тәғдиринің хожайынына айналған совет адамы, оның өмири болып табылады.

Совет әдебиятында бизің жасларымыздың революция жалынында полаттай шышығыуын, олардың ид-

еялық сияспй жағынан қәлиплесиуни көрсететуғын көп-леген шығармалар бар. Н. Островскийдиң «Полат қалай шынықты» романы революция, граждандар урысы жылларында жаңа адамның өсиуи, қәлиплесиуи, рау-ажланыу процесин көрсетеди.

Павел Корчагин—революция дәуири дәреткен жаңа сыпатлы адамлардың типичный уәкили.

Павел Корчагинниң бойында коммунистлик идеялық, коллективизм, патриотизм сезимлери ҳәр тәрәплеме айқын көринди.

Биздиң қызларымыз бенен жигитлеримиз Павел Корчагинниң ең жақсы қәсийетлерин өзлистирип, турмыста сондай болуға умтылады.

Коммунистлер партиясы, комсомол, совет мектеби коллективизм, дослық ҳәм жолдаслық, совет халқының жоқары моральлик рууһы Зоя Космодемьянская, Лиза Чайкина, Олег Кошевойларда социалистлик жәмийет адамларының жаңа характерлерин тәрбиялап шығарды. А. Лигердиң «Зоя» поэмасы, Фадеевтиң «Жас Гвардия» романы, Бубеновтың «Ақ қайың» романы совет жасларының Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы қахарманлық ислериниң эпопеясына айналды.

Қарақалпақ Совет әдебиятында да Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы совет жазушыларының ерлик ислерин көрсететуғын Ж. Аймурзаевтың «Мениң жолдасларым», Б. Қайыпназаровтың «Палуанбек», Ж. Сейтназаровтың «Елимиздиң ерлери», Ө. Хожаниязовтың «Ерлик», Х. Тәжимуратовтың «Биздиң Бақадыр», Қ. Досановтың «Дослар» поэмалары, Ж. Тәшеновтың «Жауынгер дослар», А. Оразовтың «Ауыр күнлерде» повестьлери сыяқлы көплеген шығармалар жазды. Аты аталған шығарманың көпшилигине оқыушы жәмийетшилиги өз уактында әдил бақасын да айтты.

Ж. Аймурзаев, Б. Қайыпназаровтың, Ж. Сейтназаровтың ҳәм тағы басқа авторлардың поэмаларында совет адамларының ис-хәрәкетлери, қыйыншылықларды жеңиу жолындағы гүреслери конкрет түрде көрсетилмей, улыума баянлаулар менен сүүретленип, ис хәрәкеттиң өзи емес, ал нәтийжелери ғана көрсетиледи. Шығармаларында көбинесе «айрықша жаралған» жеке геройлар хәрәкет етеди. Ал, көпшилик, масса, оларға тек ғана хошемет айтыушы, ямаса шығарып салыушылар

ретінде ғана қатнасады. Олардың іслери хәққында «аянбай іслеп атыр» деген бир ауыз сөз бенен шекленеди. Усы поэмаларда геройлардың өзлерине тән хәрекетлери, минез қулықлары, ишки сезимлери кең көлемде ашып таслапбайды. Геройлардың атлары ғана болмаса, басқа қәсийетлери бир-бирине оғада уқсас. Сонлықтан да, усы поэмалардағы жаслар образлары өзлерине тән өсиу процессинде көрсетилмей, жасанды образлар болып шыққан.

Жолмурзаның «Айдын жол» поэмасында Батырбек жумысқа шықса болғаны, «қарақум өзинен өзи кейин шегинеди, күн күлимлеп қоя береді». Ал. Байнияз да, Палуанбек те ески дәстанлардағы батырлардай урыс баслағанда, атын минип, фронтқа кетеди», душпанды ап-аңсат қырып-жойып келеди. Сондай-ақ, айрым шайырларымыз өз геройларын ишпейтуғын, жемейтуғын, семья тууралы ойламайтуғын, тек өндиристегі жумысты ғана билетуғын рухый жақтан жарлы жаслар етип шығарады. Бул социалистлик реализм принциплерине қарсы келетуғын жағдай. Бул—схематизм.

Совет халқы тек жаңа жәмийетті дүзиушилер ғана емес, соның менен бирге, олар арасында жаңа қатнастарды дөретиушилер. Совет жасларында мийнетке коммунистлик қатнас жасау ең тийкарғы ұазыйпасына айналды. Турмыс өскен хәм жаңарған сайын адамларымыздың минез-қулқы да, қәсийетлери де, хәрекетлери де, жаңарып отырады. «Биз кеше қандай болсақ, бүгін ондай емеспиз, ертең бүгінгидей болмаймыз» (А. Жданов). Совет әдебиятында жаңа заман дөретип атырған адамлардың әжайып образлары жасалады. Мальцевтың «Шын жүректен» романындағы Груня Васильнованың, С. Бабаевскийдің «Алтын жулдызлы жигит» романындағы комсомолецлердің образларында совет жасларының әжайып қәсийетлери шебер көрсетиледи.

Қарақалпақ совет әдебиятында жаслардың пидәкерлик мийнетин, ис-хәрекетлерин, жаңа заман дөретип атырған характерлерин, олардың әжайып образларын көрсететуғын шығармалар да бар.

И. Юсуповтың «Жолдас муғаллим», Х. Сейтовтың «Жарысқан жаслар», Ж. Аймурзаевтың «Даңқлы дослар» поэмалары, Ө. Айжановтың «Балықшы жигит», Ж. Тәшеновтың «Алыстағы ауылда» атлы гүрриңлер

топламы Т. Қайыпбергеновтың «Тракторшы», С. Сәлиевтің «Дослар арасында» гүрриңлері т. б. көплеген шығармалар, очерклер бар. Бірақ, сан жағынан ұсыншама көп болған менен барлығы бірдейлік дәрежеде емес. Усы шығармалардың ишинен композициялық құрылысы төмен сапасыз шығармалардың гезлесетуғыны оқыушыларды қатты ренжитеди.

Дурыс, О. Айжановтың «Балықшы жигит» гүрриңинде адам характери, ис-қәрекет бар. Геройларының характери ис үстинде ашылады. Бірақ, гүрриңде геройларының ишки—сезим дүньялары, олардың турмысы көркем сүүретленбеген.

Көркем шығарманың ұазыйпасы—адамның жәмийетлик хызмети менен бирликте, оның жеке өмирин басқа адамлар менен қарым—қатнасын көрсетиу менен болып табылады. Мысалға, Ө. Айжановтың «Қууаныш» атлы гүрриңин алып кетейик. Гүрриңнің басында Зийбагүлдің күйеуі Атамурат, Пиримбет ғарры ескиликтің шырмауына түскен. Пиримбет ғаррының қыздыруы менен Атамурат Зийбагүлдің оқыуға кетиунне қарсылық жасайды. Кеүлинде қызғаныш пайда болады. Оның бунысын сезген Пиримбет ғарры «Хаялды оқыуға жибергени неси?» деп, тутанып киятырған қызғаныш отын үплей түседі. Бірақ, Зийбагүл алған бетинен қайтпайды. Ол Атамуратқа өзін бул оқыуға партия жиберип отырғанлығын партия қайда бар десе, хәр ұақыт таярекенлигин кесип айтады. Атамурат бирден өзгереді. Партия жиберип отыр дегенде кеүлиндеги Зийбагүлге деген ренжиуі жойылады. Зийбагүлден кеширим сорауға мәжбүр болады.

Гүрриңнің соңында ескилик шырмауынан қутылған, коммунистлик мораль тийкарында жаңарған Атамурат пенен Пиримбет ғаррыны көремиз. Бірақ, автор Атамурат пенен Пиримбет ғаррының сана сезиміндеги ескиликтің қалдықтарын жойыудағы коллективтің тәрбиялық күшин еле де тереңрек көрсетиу керек еді.

Т. Нәжимовтың «Жеңіс қауазы», Х. Сейтовтың «Биизің ауылдың адамлары» атлы гүрриңлер топламы ұлыма алғанда, совет жасларының өмирин, олардың пидәкерлик мийнетин көрсетиуге арналған. Бірақ, усы топламларға кирген гүрриңлердің көпшилиги сапасыз, көркемлиги төмен болып шыққан. Нәжимовтың «Қызыл

байрақлы жигит», «Гүлайша» гүррицлеринде Гүлайша жұмыс ислеуден гөре мақтау, орынсыз шауқым менен уақыт өткереди. Ҳәр бир геройды өз тилинде сөйлете алмаушылық характерли.

Геройлардың ҳәр бирине тән характерлери ис ҳәреketи көринбей, көбинесе, автор сөзи арқалы мәлим болады. Бизде гейпара авторларда адам образын «кемшиликсиз» етип көрсетиу керек деген пикир бар сыяқлы. Олар ҳеш бир қайшылықсыз, кемшиликсиз, қыйыншылықсыз жасалатуғын совет адамларының образының натурализмге, схематизмге апаратуғының ескермейди. Мәселен, Батырбек, Омар, Палуанбеклерде сәтсизликке ушырау жоқ. Оларда кишигирим кемшиликлер де сезилмейди.

Гейпара унамлы геройларда кемшиликлердин болуы, бул тәжирийбесизликтен, ямаса т. б. жағдайлардың тәсиринен келип тууы мүмкин. Бул кемшиликлерди дүзететуғын күш бар. Ол—коммунистлик мораль, советлик тәрбия, принципиаль критика, яғный социализм ҳақыйқатлығы.

Жазушылар гейпара унамлы геройлардың кемшиликлерди дүзеген жаңа характерин, олардың рауажлануу процессин гүрес үстинде көрсетсе нағыз характерли образ дөреген болар еди.

Совет жасларының өмиринде ең аҳмийетли, ең баслы нәрсе - Коммунистлер партиясының ғамхорлығы, басшылығы болып табылады. Сонлықтан да коммунист образы—совет жаслары мұдамы еликлейтуғын, үлги алатуғын, тәрбиялапатуғын—совет әдебиятының баслы образы. Совет әдебиятында Кожух, Қлычков, Давыдов, Левинсон, Воропаев, Батманов, Кондратьев сыяқлы коммунистлердин эжайып образлары жасалды.

Қарақалпақ совет әдебиятында елеге искем коммунистлердин ҳәр тәреплеме терең көрсетилген образы жасалған шығармалар жоқтың қасында. Жоқарыда аты аталған шығармалардың геройларында ҳәттеки, коммунистлер образы жоқ, көпшилигинде бар болса да, олар, көбинесе хошмет айтыушы, мақуллаушы ямаса ақыл айтыушы ретинде ғана көринеди. Бундай кемшилик, әсиресе Байнияздың «Бир колхозда» поэмасындағы Нуржанов образына да тийисли. Ол инициатива көтерген адамды ғана қууатлау менен жүреди. Коммунистлердин образын көрсетпеу, ямаса үстиртин, жүзе-

ки сүүретлеу, бул сөзсиз социалистлик реализм методунан шетлеу болып табылады.

Биз совет адамының көркем образын сөз еткенимиз де дәслеп пүткил адам баласының алдыңғы отряды «айрықша материалдан жасалған» коммунистлердин әдебияттағы әжайып образларына тоқтаймыз.

Бизиң жазыушыларымыз жаслар алдында үлкен қарыздар. Елеге шекем әдебиятымызда жас шаруалардың, рабочийлардың өмири, тың хәм партау жерлерди өзлестирип атырған жасларымыздың қахарманлық ислери, партиямыз бенен хукиметимиздин соңғы уақытлардағы қарарларына байланыслы республикамыздың, ауылхожалығында, санаатында болып атырған уллы өзгерислер орын ала алмай киятыр.

Совет интеллигенциясының, студентлердин турмысынан алып жазылған шығармалар да жүдә аз.

Бизиң жазыушыларымыздың еле де болса совет жасларының өмирин, олардың пидәкерлик мийнетин, мақсет-тилегин, жаңа сыпатлы қәсийетлерин терең ашып беретуғын шығармалар дәретиу үстинде жетерли ислеуи керек екенин көрсетеди.

1966-ж

М. ГОРЬКИЙ—СОЦИАЛИСТЛИК РЕАЛИЗМ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТИЙКАРЫН САЛУУШЫ

Дүнья пролетариатының көсеми В. И. Ленин өзиниң 1909-жылы 16-ноябрьде М. Горькийге жазған хатында: «Сиз өзиниздин художниклик талантыңыз бенен Россиядағы рабочийлар хәрекетине, тек бир ғана Россиядағы емес, ал жер жүзлик рабочийлар хәрекетине оғада үлкен пайда келтирдиниз»—деп жазған еди.

В. И. Ленинниң бул пикири данышпанлық пенен айтылған еди, өйткени сол дәуирлердин өзинде-ақ М. Горький пролетар искусствосының сөзсиз ири уәжили болды, ол ХХ әсирдин басларындағы прогрессив әдебий хәрекетлердин баслаушысы болып, әдебий процессте әжайып орын тутты хәм жаңа творчестволық — метод социалистлик реализмниң тийкарын салып оның баслаушысы болды. ХХ әсирдин басларында новатор-

лық шығарма В. И. Лениннің сөзі менен айтқанда «тап өз уақытында шыққан кітап»—«Ана» романы дөреді. М. Горький рустың критикалық реализм методы менен рауажланған классик әдебиятының ең жақсы сыпаттарын дауам еттирді хәм дүньялық әдебияттағы бай тәжірибелерди творчестволық бағыттан рауажландырды.

А. М. Горький байрақшысы болған жаңа әдебияттың характерли белгилери партияның көсеми Ленин тәрәпинен 1905-жылдың өзінде-ақ данышпанлық пенен белгиленген еди. «Бул еркин әдебият болады—деп жазды В. И. Ленин,—өйткени бул әдебияттың қатарына пайдакүнемлик емес, хәмелпаразлық емес, ал социализм идеясы хәм мийнеткешлерге тилеклеслик, жаңа хәм жаңа күшлерди тартып отырды. Бул еркин әдебият болады, өйткени бул әдебият тойғанлықтан секиретуғын героинаға, ериккен хәм семизликтен майын көтере алмай жүрген «жоқары онлаған мыңға» хызмет етпейди, ал елдің көрки, елдің келешегі болған миллионлаған хәм он миллионлаған мийнеткешлерге хызмет етеди».

Социалистлик жәмийеттің жаңа әдебияты Горькийдің басшылығында, оның этирапына тығызырақ жәмленген қәлемлес жазушылардың қатнасы менен ХХ әсирдің идеологиялық майданында шешиуші орынға өтті. М. Горький өзін коммунистлик партия менен В. И. Ленин менен беккем байланыстыра алды. бул оған сарқылмас күш, жаңа жигер, творчестволық илхам берди. Горький, сөйтип, жаңа әдебияттың ата-сы, ири теоретиги, шөлкемлестіриушиси болды.

М. Горький Россиядағы халықлардың ауыр турмысы өз көзі менен көрген жазушы. Ол өзинің атақлы «Россия бойлап саяхатын» баслады: Россияны аралау М. Горький үшін нағыз өмирлик университет болды. 1900-жыллардаң баслап М. Горький өзін большевиклер менен тығыз байланыстырды, оның хәр түрли тапсырмаларын орынады, прокламациялар жазды, қаржы жыйнады, революциялық уақыялардың тиккелей арасында болды. 1902-жылы ленинлик «Искра» газетасы Горькийди «топалаңшыл массаның талантлы жыршысы» деп атады. 1901-жылы Горький қайтадан қамаққа алынғанда (ол 1889-жылы биринши рет қамаққа алынған еди. А. С.) оны шығаруы үшін масса-

лық демонстрация болып өтті хәм массадап қорыққан патша хукимети оны босатыўға мәжбүр болды. 1905-жылы 12-январьда ол тағы да Петропавел қорғанына қамалды. Бунда да жазыушыны босатыў ушын үлкен компания шөлкемлестирилип, буған Ленин арнаулы телеграмма жиберди хәм массаның Горькийди азат етиў тилегин қууатлады. Және бир мысал: М. Горькийдиң хұрметли академик болып сайланыўын Николай II—ниң буйрығы бойынша бийкар еткеннен соң, бул қарарға ашыўланған Чехов пенен Короленко Илимлер Академиясының мәжилис залынан шығып кетти, демек, бул фактлердиң барлығы М. Горькийдиң Россияға кең таралған талантлы сөз шебери, Россияның данышпан перзенти сыпатында Уллы Октябрь революциясына шекем де белгили болғанлығын дәлиллейди.

М. Горькийдиң уллы пролетар жазыушысы болып жетилесиўинде оның идеялық, творчестволық өсиўинде шешиўши орын ийелеген жазыушының В. И. Ленин менен танысыўы болды.

М. Горький В. И. Ленин менен биринши мәртебе 1905-жылы 27-ноябрьде Петербургте ушырасты. Усы ушырасыўдан-ақ олар ашылысып сөйлести, жазыушы Ленинге Москвадағы революциялық хәрекеттиң жағдайы хәм барысы хаққында өз түсиниклерин, тәсирлерин баянлады. Буған шекем өзиниң хатларында, мақалаларында Горький тууралы унамлы пикирде болған В. И. Ленин оның келешегине үлкен үмит артты. РСДРП ның III съездиниң алдында В. И. Ленин В. А. Десницкий менен ушырасады. Оның биринши сорауы М. Горький тууралы болады: «Горький не ислеп атыр?, жергиликли шөлкемлердиң әдебий хәрекетине қатнасы қалай?... Горькийдиң биз бенен болғаны оғада жақсы. Ол хақыйқат революцион жазыушы, онда әжайып талант бар»,—деп мақтаныш пенен тилге алады. 1905-жылдың гүзинде М. Горький «Новая жизнь» атлы большевиклик газетаны шөлкемлестириўшилердиң бири болды, бизге белгили; усы газетадан уллы көсемиз В. И. Ленинниң «Партия шөлкеми хәм партиялық әдебият» деген классикалық мақаласы басылған еди. «Новая жизнь» Ленин менен Горький басшылық еткен дәслепки социалистлик газета еди.

Москвадағы декабрь баррикадасы дәўиринде М.

Горький оған актив қатнасты, бірақ оның өмірне үлкен дәуір тууды Москвада қалыуға мүмкінлік болмады. В. И. Лениннің уйғаруы бойынша М. Горький шет елге Америкаға жиберилди.

М. Горький творчествосына, оның эстетикалық көз-қарасларна В. И. Лениннің «Партия шөлкеми хәм партиялық әдебияты» деген мийнети күшли тәсир жасады. Сол мақаланың тәсиринде Горький рус пролетариатының гүресин толық қууатлады, өзинің түп мақсети—социализм деген жуумаққа келди. Сөйтип, уллы жазушы ең әхмийетли сиясий мәселелерди Ленинлик бағыттан бақалай баслады. Екинши ирет М. Горький В. И. Ленин менен РСДРП ның Лондонда болған V съездинде ушырасты, съездің жұмысына кенесши дауыс пенен қатнасты. Олар Россияның кележағы, жақында ғана жазылған «Ана» романы бойынша пикир алысты.

В. И. Ленин Горькийдің творчествосын бирдейне дыққат орайынан шетте қалдырған емес, хәттеки, уллы жазушының шығармаларындағы образларды кең пайдаланды. Мысалы, В. И. Ленин 1906-жылы «Дауыл алдынан» деген мақала жазды, бунда буржуазия кадетлер партиясын «өзинің семиз геудесин жыраларға» жасырмақшы болған «ақмақ пингвинлер» деп критикалады. Горькийдің шығармасындағы «мәйли, дауыл және де күшлирек соқсын» деген сөзлерин тәкирарлады.

Горькийдің уллы көсем менен байланысы қарым-қатнасы жазушының «В. И. Ленин» деген очеркинде тәсирли сүуретленген. Бул очеркте В. И. Лениннің рухий күши, келешекке беккем исеними соншелли тереңлик пенен ашып берилген. «Мен Ильичти терең хәм қызғын сүйип, қәдирлейтуғын едим, өзимди хәси қашан да ол қайтыс болған жылдағыдай күшсиз хәм жетим сезбедим» деп жазды М. Горький.

М. Горькийдің ең дәслепки жарыққа шыққан шығармасы «Макар чудра» гүррини 1892-жылы «Кавказ» газетасында басылды. Ал егерде 1898-жылы оның ски томлық очерк хәм гүрринлериниң басылып шыққанлығын есапқа алсақ, М. Горькийдің творчестволық искерлигиниң уллылығын көз алдымызға келтире аламыз. Революцияға шекемги дәуирде ақ Горький «Фома Гордеев» (1898), «Үш киши» (1900) повестьлерин,

«Мещанлар», «Дачниклер», «Туңғыйықта» пьесаларын хәм атақты «Ана» романын дөретти. Сондай-ақ революцияшыл романтика менен суўғарылған «Дауылпаз тууралы жыр», «Сунқар тууралы жыр» шығармалары оның творчествосында үлкен орын ийелейди.

Уллы Октябрь социалистлик революциясынан соңғы дәуирде М. Горькийдің творчествосы жаңа әжайып шығармалар менен байыды. Бундай шығармалардың қатарына «Артомоновлардың иси», «Клим Самгиннің өмири», «Егор Булычев хәм басқалар» сыяқлы дөретпелерин қосыўға болады. Уллы жазыўшы бул ўақытларын жәмийетлик гайраткер сыпатында көп жұмыслар алып барды. Оның инициативасы менен «Гражданлар урысының тарийхы», «Фабрика заводлардың тарийхы», «Шайырдың китапханасы» сериясындағы китап-лар хәм «Шет елдерде», «Бизин табысларымыз» сыяқлы журналлар шығарылды. М. Горький «Литературная учеба» журналын шөлкемлестирди хәм оның редакторы болып иследи.

М. Горький жас жазыўшылар менен үлкен жұмыс алып барды. Коммунистлик партияның көрсетпелери тийкарында ол совет жазыўшыларын бириктирди, тәрбиялады. Ол тәрәпинен жазылған «Сауатлылықтың пайдасы», «Жаңа жаза баслаған жазыўшылар тууралы», «Жас әдебиятшыларға хат» деген мақалалары үлкен устазлық бағыттан жазылған мийнеттер еди. Горький совет жазыўшыларының пүткилсоюзлық биринши съездин басқарды хәм әжайып доклад иследи.

В. И. Лениннің анықламасы бойынша пролетар искусствоның ең ири ўәкили болған Горький талантлы жазыўшы, совет әдебиятының уллы устазы еди. Горькийдің уллылығы сонда, ол партия тәрәпинен жазыўшылардың алдына қойылып отырған тарийхий ўазыпаларды әмелге асырыуда хәм барлық совет жазыўшыларын шөлкемлестирюде әжайып роль ойнады. Ол басқа жазыўшыларға қарағанда жаңадан жүз берип киятырған жәмийетлик ўақыялардың мәнисин хәм тийкарын бурынырақ хәм терецирек түсинди, оны өз шығармаларында поэтикалық рәуиште асқан талантлылық пенен сүүретледи.

Совет искусствосының уллы ўәкили сыпатында Горький хәр бир сөз шебериниң халық массасы менен беккем байланысса, бул оған таусылмас творчество-

лық күш беретугынлығын дурыс көрсетти хәм усы идея ушын батыллық пенен гүрес жүргизди. Горький үлкен исеним менен совет жазыушыларын социалистлик қурылыстың типик ұақыяларын сүүретлеуге, жаңа жәмийет қурып атырған халқымыздың жоқары моральлық сыпаттарын көрсететугын образлар дәретиуге, турмысты тастыйықлауға кесент болатугын формализм натурализмге қарсы гүрес жүргизиуге шақырды. Горький бұған шақырып ғана қоймастан, өзіннің шөлкемлестіріушилик искерлиги менен де көзге түсти, әдебиаттың ең әхмийетли баслы мәселелерин қозғайтуғын теориялық мақалалар жазылды. Горький совет жазыушыларын социалистлик қурылыс исине бағдарлау менен оның коммунистлик идеялылығын бекемлеу ушын үлкен жұмыс иследи. Бул мәселелер тууралы Горькийдің мақалалары менен шығып сөйлеген сөзлери партияның әдебиат тарауындағы тутқан бағытын қууатлады хәм оны иске асырыудан ибарат болды.

Мине, соның ушында Горький барлық совет әдебиатының, соның ишинде қарақалпақ әдебиатының да атасы, жазыушыларымыздың қәдирдан устазы болып табылады.

М. Горький совет жазыушыларының атасы еди. Ол жазыушының бас ұазыйпасы социалистлик қурылыстың характерли ұақыяларын сүүретлеуден, бизің халқымыздың жоқары мораллик сыпаттарын сәулендириуши көркем образлар дәретиуден, көркем творчестводағы формализмге, натурализмге қарсы аянбай гүресиуден ибарат деп тастыйықлайды. Уллы жазыушы өзине тән талапшаңлық пенен совет әдебиатының коммунистлик идеялары ушын гүрес алып барды, өзіннің жазған хатларында, шығып сөйлеген сөзлеринде усы мәселелерге үлкен дыққат аударды.

«Жас жазыушылардың ұазыйпасы ауыр, қыйын, ис.—деп жазды. М. Горький:— бул ұазыйпа тек ески шынлықты критикалау менен, оның зыянлы ипласлығын әшкаралау менен шекленбейди. Оның ұазыйпасы жаңа шынлықты үйрениу, сәулендириу, сүүретлеу хәм усы жол менен жаналықты тастыйықлаудан ибарат... Олар турмыстың жаңа қууанышлары хаққында, мәмлекетте дәретиушилик күшлерин тастыйықлаған ағымы тууралы айтыуы мүмкин. Олар рухланыу хәм материалларды турмыстың жаңа формаларынан излеуи керек хәм дәу-

примиздің дәретиушилик еркине жақын турыулары ке-
к. Бул ерк рабочий класында сәулеленген».

1936-жылы уллы пролетар жазыушы қайтыс болған-
да газеталарда оған арнаулы бет уйымластырылды,
20-июньде 1936-жылы Төрткүл қалалық совети менен
қалалық партия комитетиниң кеңейтилген пленумы
болып бул Горькийге арналды. Бунда рус хәм қара-
қалпақ тилинде Горькийдің өмири хәм творчестволық
жолы хаққында доклад исленди.

Қарақалпақ тилиндеги докладты шайыр Асан Бе-
гимов жасады. («Советская Каракалпакия» №162,
1936-жыл). Горькийдің тууылған хәм қайтыс болған
күнни еске түсириу бизиң әдебий турмысымызда дәс-
түрге айналып кеткен.

Көп миллетли совет әдебиятындағыдай, қарақалпақ
совет әдебияты ушын да Горькийдің дәстүрин ийелеу,
оны рауажландырыу тийкарғы мәселелердің бири.
Совет дәуиринде қарақалпақ әдебиятында көпшилик
жанрлар рауажланды, проза менен драматургия, әде-
бий критика менен әдебиат илими өсип жетисти, поэ-
зия профессиональлық шеберликти ийеледи. Бул жа-
ғаннан жас қарақалпақ әдебияты тәжирийбелі әдебиат-
лардан көп үйренди.

Горькийдің әдебий дәстүрин ийелеу хәр түрли жоллар
менен иске асты: Қарақалпақ жазыушылары уллы
устаз бенен жүзбе-жүз көрисиң оннан ақыл, кеңеслер
алды (А. Бегимов, Ж. Аймурзаев, И. Фазылов т. б.),
Горький кең пропагандалаған темаларды иследи, мий-
нет, граждандлық урыс темаларына әдеуир шығарма-
лар жазылды.

А. М. Горький тууралы дәслепки пикир айтқан жа-
зыушылардың бири—Асан Бегимов болды. А. Беги-
мовтың «Мениң Горький менен ушырасыуым» деген
очеркинде уллы жазыушы тууралы қызықлы мағлыұ-
малар келтирген. «Бул 1926-жылы еди деп еске
түсиреди А. Бегимов.—бул күнлери мен Қоңыраттың
Соркол волостында волостылық жаслар комитетиниң
жуаплы секретары болып ислейтуғын едим... Әдебиат-
қа қызығыуымды бурынғыдан да күшлирек интамды
ауарған бир нәрсе, олда болатуғын болса, қазақ ти-
линде шыққан М. Горькийдің «Сунқар жыры», «Ма-
кал чудра», «Челкаш» тағы соған усағанлары болды...
Бирнеше мәртебе оқып шықтым. Китаптың мазмунла-

рын ядлап алдым. Соның ишінде кеште бір жерге барып отырғанымда «Макар чудра» менен «сунқар жырын» ертеқ қылып айтып беретугын болдым... Ал менің айтқан ертеқлерімди адамлар жүдә қызығы тыңлады». Мине, М. Горький қарақалпақ әдебиятын ұсылайынша кирип келди. А. Бегимов, М. Горький менен 1934-жылы Совет жазыушыларының биринши съездинде ушырасты, қарақалпақ әдебияты бойынша шығып сөйледі, съезд уақтында Горький менен өз-ара сөйлесип оның нәсиятларын тыңлады. А. Бегимов СССР Жазыушыларының Пленум ағзасы сыпатында уллы устаз бенен жийи-жийи ушырасыуға мүмкиншилик алды.

Горький қарақалпақ совет жазыушыларының ұстазы хәм ақылшысы болды. Горький менен жүзбе-жүз көрискен қарақалпақ шайыры А. Бегимов өзіннің жоқарыдағы еске түсириуінде былай деп көрсетеді: «Сизлерге жәрдем керек екен,—деди А. М. Горький,— хәм айтқан уәдесинен шықты. 1935-жылы М. Горькийдің тапсырмасы бойынша Қарақалпақстанға рус жазыушыларының бригадасы жиберилди. Олар қарақалпақ жазыушыларының бир қанша қосықларын рус тилине аударды хәм айырым китапша етип шығарды. Олардың жәрдеми менен рус оқыушылары қарақалпақ жазыушыларының творчестволары менен танысты. Горькийдің аталық ғамхорлығы қарақалпақ совет әдебиятының буннан былайғы өсиуи ушын жол силтеди».

30-жыллардағы қарақалпақ әдебиятында аударма жумысында үлкен жаңалықлар болды, жас әдебиятымыз тәжирийбели жазыушылардың шеберлигин ийелеу дәстүрлерин дауам еттириуде сәтли адымлар иследи. Солардың арасында, Пушкин, Лермонтов, Горький, Маяковский, Фурманов, Н. Островский, Шота Руставели, Науайы, Шевченко, И. Франко т. б. шығармалары болды. Аударма мәселеси уллы жазыушы Горькийдің қолға алған жумысларының бири еди. «Сөз искусствосы—көркем әдебият адамлардың бир-биреуин түсиниуине жәрдем етеди; социалистлик советлер союзының рабочийлары хәм дийханлары басқарилдеги өз қоңсыларын жақсы билиуи тийис, бундан олардың мақсетлериннің бирлиги мәжбүрлейди, өйткені олар мәмлекетлик турмыстың жаңа формаларын

дүзиуи керек» (М. Горький. Әдебий критикалық мақалалар. М. 1953-ж. 304-бет).

Қарақалпақ тилине аударылған шығармалардың арасында М. Горькийдің «Дауылпаз тууралы жыр» гүрриндери, «Ана» романы, «Васса Железнова» пьесалары бар. Булар бизин әдебиятымыз ушың үлкен оқыу-өнер мектеби десек, асыра айтқан болмаймыз.

30-жыллардың ишинде М. Горькийдің тапсырмасы менен Қарақалпақстанға рус жазыушыларының бригадасы келди, олар қарақалпақ жазыушыларының шығармаларын рус тилине аударуу бойынша әдеуир жұмыстар исели. Бригада составындағы Н. Панов, Н. Радионов, А. Ситковскийлердин иселиген жұмыстары союзлық жазыушылар шөлкеми тәрелинен унамлы қубылыс сыпатында атап өтилди («Литературная газета», 10. VI, 1935 г.) Соның менен бирге усы жыллары қарақалпақ әдебиятына байланыслы мақалалар рус тилинде қарақалпақ жазыушыларының шығармалары да жарияланды.

Горький тәрелинен қолға алынған творчестволық экскурсиялар 30-жыллардың орталарында-ақ қолға алынды. Тууысқан республикаларды аралау—жазыушылардың творчествосын тема жағынан байытып, олардың турмыс пенен танысууына себепши болды. Қарақалпақ жазыушы-шайырлары 30-жылларда Москва, Ленинград, Киев, Минск, Баку, Тбилиси хәм басқа да қалаларда болды хәм көплеген очерк, гүррин, қосықлар жарыққа шықты. Елимиздеги үлкен өзгерислердин тийкарында жаңа адам образларын дәретти, усы жағдай яғный мийнетте шыныққан адам образларын жасау қарақалпақ совет әдебиятының характерли белгилериниң бири болды. Қарақалпақ жазыушылары М. Дәрибаевтың «Мыңлардың бири», Ә. Шамуратовтың «Ески мектепте», А. Бегимовтың «Балықшының қызы» шығармаларында Горькийдин творчествосының тәсири сезилерли дәрежеде. Қолларына қурал алып, революция иси ушың гүрескен Хұрзия менен Айқыздың образларының жарыққа шығуында Пелагея Ниловнаның тәсир жасауы тәбийғый.

Қарақалпақ шайырлары өз шығармаларында М. Горькийдин образларына көз тигеди, оннан үлғи алады. И. Юсупов өзиниң «Рус әдебияты ҳаққында қо-

сық» лирикасында рус поэзиясын характерлеуде Горький шығармаларына дыққат аударды:

«Булларға дауылпаздай сүңгидиң айбынбастан,
Сур жылан, пингвиннің қысылып жатты деми,—

деп рус әдебиятын дауылпазға теңейди... Сондай-ақ «Актрисаның ығбалы» поэмасында гүресмен шайыр Ҳамзаның образын беріуде де уллы устазына көз тигеди:

Ол өзбек ушырган мәрт сунқар еди,
Оты жүрегінде, қуралы қолда,
Қайда сауаш қызса, ол жүрди сонда
Өзи мысал қуйын, анасы боран
Өтті уйтқып шауып бул аралардан.
Ҳәм ол найзағайдай жалт етип бирден,
Түсти жау үстине күтпеген жерден.,,
Бизнің отрядтың алдында кеште,
Сонда ол оқыған қосықлар есте.
Ол оқыған гезде пүткіл денеси,
Қосық болып ақты сынқылдап сести.
Гә ол көкирегин керип дауылға,
Қәдем таслағандай болады алға («Ойлар», 165—167-б),

Бул келтирилген мысаллардан «Дауылпаз ҳәм Сунқар тууралы» шығармалардың тәсирин көрмей кетиу мүмкин емес, булар Ҳамзаның образын беріуде шайыр тәрепинен сәтли қолланылған.

Қарақалпақ совет әдебиятында Горькийге арналып жазылған шығармалар аз емес. Буларда бизнің шайырларымыз уллы жазыушы жөнинде өзлериннің тәсирленулерин оған миннетдарлығын шын жүректен жырлайды. Әлбетте, булар Горький тууралы жазылған естелик, очерк емес, соған қарамастан усы шығармаларда социалистлик реализм әдебиятының атасына жазыушы-шайырларымыздың шәкиртлик миннетдарлығы бар. Т. Сейтмамутовтың 1932-жылы жазылған «Максим Горький» қосығы сол уақытлары ең дәслепки қосықлардан болып, арнаулы нама менен айтылып жүрди.

Шайыр Н. Жапақовтың «Күн», «Қара теңиз» қосықларында да табиат көринисин сүүретлеуде Горькийдің шығармасынан найдаланыу, үйрениу жақсы сезилди. К. Султанов «Күшли барма адамнан» қосығында адам күшинің құдиретин жырлау менен оған үн қосады. Ж. Аймурзаев болса «Максим Горькийге» қосығында Горькийдің өзін Дауылпазға теңейди:

«Бизлер көрдик Дауылпаздың пәруазын,
Есіттік жалынлы шийрин қауазын,
Бұл еді Горькийдің өлмес сыпаты,
Бұл сыпат азатлық елдің қууаты,
(«Менің батырларым», Нөкіс, 1949-жыл, 85-бет),

Усы пикир Б. Қайыпназаровтың «Горькийге» деген қосығына да тән:

Кей бахытқа болған құмар,
Гүресте жеңімпаз едің,
Қанаты қайырылмас суңқар,
«Ана» хәм «Дауылпаз» жырың,
Оқып үлгі алдым сеннен,
Үйреттің өмірдің сырың,
Мен сени ұстазым деймен.
«Көк емен», 19-бет).

Данышпан жазыушының бірнеше томлық әдебиеттің проблемалық мәселелеріне арналған мақалалары, жазысқан хатлары бизің жазыушыларымыз үшін бай эстетикалық материаллар болып табылады. Ол совет жазыушыларының идеялық жақтан тәрбияшысы, шебер шөлкестіріушісі иретінде хәр бир жазыушының творчестволық табыслары менен законлы түрде мақтағыш етті.

Әдебиет критикасы тууралы пикирлерінде де А. М. Горький критиканың жазыушыға, хәрбир көркем шығармаға жүдә дыққатлы болуын объективлик пенен дурыс қатнас жасауы зәрүрлигин ескертті. «Жазыушыға сен қәтелестің деп айтқаннан көре, оның не үшін қәтелескенін айтыу пайдалырақ»,— дейди ол.

Горькийдің эстетикалық-теориялық көз-қарасларының ишінде оның фольклор хәққындағы пикирлерін айтпай кетиу мүмкин емес. Бұл мәселе бойынша ол айрықша совет жазыушыларының бириңши съездинде жасаған докладында да көп, пикир айтты. Фольклорлық шығармаларды жыйнау, бастырып шығару, халықтың арасында жетісип шыққан талантларды қәдурлеу хәм бахалай биліу, олардан үйрениу т.б. мәселелер совет әдебиетінің баслы уазыйпасы екенлігін көрсетеди. «Халықтың ауыз-екп творчествосын билмей турып, мийнеткеш халықтың хәқыйқат тарийхын биліу мүмкин емес», «сөз көркемлігін фольклорда» деген пикирлерди совет дәуірінде халықлардың бу-

рыннан киятырган әдебий мйрасларын жыйнауға сөйтип оны халықтың гәзийнесине айналдырыуға жәрдем етти. Бул көрсетпелер дәслепки уақытлары-ақ қарақалпақ әдебиятында иске аса баслады. Көп санлы қарақалпақ дәстанларын жазып алыу, ертек, аңызларды жыйнау, классик шайырларымыздың мйрасларын халықтың ийгилигине айналдырыуда уллы устазымыздың көрсетпелери белгили орын тутады.

Биринши съезде жазыушыларға қарата өзиниң жуумақлау сөзинде Горький былай деген еди: «Мен Кавказдағы хәм Орта Азиядағы миллет уәкиллерине дослық кеңес бергим келеди, бул кеңесимди өтиниш сыпатында түсиниуге болады. Ашуг Сулайман Стальский—маған тек—маған ғана емес, буны мен жақсы билемен.—барлығымызға да оғада зор тәсир етти. Мен бул сауатсыз, бирақ данышпаң ғаррының президиумда ишинен гүбирленип қосық шығарып отырғанын көрдим, кейин ХХ әсирдиң Гомери ол қосығын әжайып түрде айтып берди». (М. Горький. О литературе. Москва, 1953 г... стр. 729).

Миллет әдебиятларында танылған халықлық поэзияның талантлы уәкиллери советлик дәуиримизде көп ғана шығармалар дәресткенлиги хәммеге белгили. Жамбыл менен Ата Салих, Аббаз бенен Садықлардың творчествосы буған жақсы дәлил бола алады. Сөйтип, «Сулайман сыяқлы поэзияның хасылын жасай алатуғын адамларды сақлаңызлар» деген сөзи толық иске асты.

Горькийдиң творчестволық өмиринде, жәмийетлик искерлигинде оның практикалық гүрес ушын алып барған хәрекетлери үлкен орын тутады. Горький өзиниң шығармаларында империализмниң ипласлықларын, оның Франция, Англия, Америка, Италия ҳаққындағы памфлетлеринде азғынлығын капиталистлик тәртипти, цивилизацияның эпшерин өзиниң көрегенлиги менен сүүретлеп, социализм жәмийетиниң артықмашлығы менен мақтаныш етти.

Фашизмниң қәупин түсинген хәм әдебиятта оның менен кескин гүресті басқарыушы жазыушылардың бири—Горький еди. Горький барлық уақытта халық аралық жағдайдан дурыс жуумақ шығарып, империалистлердиң урыс отын тутандырыушылық хәрекетине көпшилик ҳақ нийетли инсанның жек көриушилигин оя-

та билди. 1932-жылы Горькийдің басшылығында урысқа қарсы халықаралық конгресс шөлкемлестірілді. Сол конгреске жолдаған үндеуінде: «Капиталистлердің қандай урысы болмасын, барлығының да рабочийларға мийнеткеш халыққа, мәдениетке қарсы екенлигин түсінңиздер!» деп жазған еді. Бұған қатнасқан үш мың делегат Горькийдің үндеуін қатты қол шаппатлаулар менен қарсы алды.

1932-жылы хәмменің дыққатын уллы жазыушының «Мәдениет ғайраткерлері, сизлер кимлер мененсизлер?» деген сүрени өзіне қаратты. Усы үндеуді ол 1934-жылы Чикагода өткерілген антифашистлик конгреске де таслады. Бул сорауға Р. Роллан, Анри Барбюс, Драйзер сыяқлы жазыушылар: «Бизлер прогресс, революция тәрәпиндемиз» деп жууап қайтарды. Горькийдің парахатшылық ушын гүресін дүнья жүзинің атақлы жазыушылары, жәмийетлик ғайраткерлері қызғын қууатлап отырды. Мартен Андерсен Нексе «Мен Лениннің идеясын Горькийдің шығармаларынан үйрендим» деуін жай ғана сөз емес, ал оның күшін теренірек сезингенликтің дәлийли болып табылады.

Горький публицистикалық шығармалары терең мәнилі афоризмлер болып келеді. оның памфлетлерінің темасы шығармасының мазмұнын жақсы таныта алады. «Банкир бандитті пайда етеді», «егер душпан берилмесе, оны құртыу керек», «Советлер союзына қарсы урыс—бизің жериміздің барлық мийнеткешлеріне қарсы урыс», «турмыс қақарманларды талап етеді, өйткени паразитлер өзинің күниін питкерди» т. б.

Алдаушылыққа, езиушиликке тийкарланған капиталистлик системаны әшкаралау менен Горький өзинің өткір критикасын, күшін капитализмнің бас цитаделі болған империалистлик Америкаға қаратты. «Минен, америка буржуазия жазыушылары тәрәпинен неше мәртебе мақталған хәм қууатланған Америкадағы демократия мынандай: бунда барлық нәрсе сатылады, сатып алынады, барлық нәрсе алтын ийелеушилердің қолында».

Уллы жазыушының империалистлердің басқыншылығын әшкаралауы тап бүинги күндеги Америка хукиметинің жүргизип атырған сиясатына қарсы қаратылған.

Қарақалпақ әдебиятшылары Горькийдің творчест-

восының бизің әдебиятымызға жасаған тәсирі жөнінде әдеуір жұмыстар ісledi: бірқанша мақалалар хәм рус әдебиятының, соның ішінде Горькийдің тәсирі тууралы изертлеуі жұмысы (авторы М. Нурмухамедов) жазылды, уллы жазыушының шығармалары қарақалпақ мектептерінде кеңнен үйренілди. Жазыушының гейпара шығармалары қарақалпақ тилине аударылды. Әлбетте, булар жеткиликсиз. Бизің ең алды менен, уллы жазыушының әдебий дәстүринің қалайынша дауам еттирилип отырғанлығын, бул тараудағы жетискенлигимиз бенен кемшиликлеримизди еле жетерли билгенимиз жоқ. Айрықша соңғы жыллардағы қарақалпақ әдебиятында проза жанрының топлаған тәжирийбелерине сүйене отырып Горькийдің әдебий дәстүринің көринисин изертлеуимиз керек. Егер, Горькийди әдебият әлеминің океаны деп түсинсек, бизің елге шекем іслегенимизден іслеменгимиз көп.

Сондай-ақ, Горькийдің әдебият хаққындағы бай мийрасы да қарақалпақ тилинде китап болып басылған жоқ. Әдебияттың теориялық мәселелери жөніндеги мақалалары бизің ушын теориялық жақтан да, практикалық жақтан да әхмийети күшли. Бул бизің уллы жазыушының әдсбий дәстүрини ийелеудеги ең бақалы жұмысымыз болар еди. Горький тәрәпинен тийкар салынған социалистлик реализм методын терең ийелеу, уақыттың талабына жууап берерлик сапалы шығармалар дәретиуі бизің баслы уазыйпамыз болса, бизің усы жолды уллы устаздан тынбай үйрениуимиз керек.

1968-ж

ҚАРАҚАЛПАҚ МӘДЕНИЯТЫНЫҢ АҚСАҚАЛЫ

(Қаллы Айымбетовтың тууылғанына 60 жыл толыуына)

Ленин идеясы салтанат құрған бизің елимизде халық ушын аянбай хызмет іслеген азаматлардың мийнети жоқары бақаланып, олардың өмиринің белгилги гезеклери үлкеп мереке сыпатында атап өтилиуи дәстүрге айналған қубылыс. Булар арқалы жәмийетшиликимиз өз перзентинің өмир жолына көз жиберип, оның өткен жолы менен мақтанады, келешекте оған жаңа уазыйпалар жүклейди. Бул хұрмет ел перзентинің халық алдындағы қарызын қалай өтегенлиги менен өлшенеди.

Мәдениятымыздың ақсақалларының бири, белгили илимпаз педагог талантлы жазыушы, филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери, республикаға мийнети сиңген искусство ғайраткери, Т. Г. Шевченко атындағы педогогикалық институтының Қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы Қаллы Айымбетовниң Айымбетовтың илимий педогогикалық хәм творчестволық хызметинде 40 жыл, тууылғанына 60 жыл толыу юбилейи республикамыздың мәденият тарийда белгили уақыялардың бири.

Қаллы Айымбетовниң Айымбетов советлик дәуириндеги қарақалпақ мәдениятының барлық тарауында актив көринген, оны рауажландыруда айрықша үлес қосқан мәдениятымыздың мийнеткеши болды, ол қарақалпақ әдебият таныу илиминиң баслаушылардан есапланады. халық ғәзийнесиниң дүрданаларын көздиң қарашығындай сақлап, жыйнаушы, елге таратыушылардың көрнекли уәкиллериниң бири. Ол 20-жыллардың ақырларында-ақ мектептер ушын оқыу китапларын жазып, мәденият, билим урқанын жайыушы болды.

Қаллы ағаның өмири жолында советлик қарақалпақстанының мәдениятының өсиу жолы, илимниң қәлип-лесиу жолы жәмленген десек, артық айтқан бөлмаймыз. Қарапайым жарлы қарақалпақ дийханының атаанадан жаслай жетим қалған баласы илим докторы, профессорлық дәрежеге көтерилди, илимге, искусствоға мийнет сиңирген ғайраткерге айналды, аты хәммеге белгили жазыушы болып жетисти, қулласы халықтың әдиули хұрметли азаматы болды. Бул факт совет хұкимети орнағаннан соңғы дәуирдеги тарийхтың тез темп пенен рауажланыуын, бурын сауатсыз халықтың тәғдириндеги уллы өзгерислерди бизге жақсы таныта алады.

Қаллы Айымбетовниң 1908-жылы 20-мартта Шымбай волостының Нәүпир ауылында жарлы дийхан семьясында хәзирги Шымбай районының Калинин ауыл советинде тууылады. Оның әкеси Изекесев Айымбет 1913-жылы, ал анасы Палзада Адилова 1923-жылы қайтыс болды. Сөйтип, турмыстың ауырлығын арқалаған жас өзиниң әкесиниң иниси Өтенияз жууазшының тәрбиясында болды.

1923-жылы 3-класс питкерген Қаллы Айымбетович Төрткүл педтехникумының таярлық бөліміне оқыуға түседі. Бул жыллар Қарақалпақ Автономиялы облас-тында кадр мәселесінің ең бір қиын жетіспейтуғын уақты болды, Қаллы Айымбетов студент уақтында-ақ балалар үйінде тәрбияшы болып хызмет ісledi, облас-тылық халық билимлендириу бөлімі жапындағы сауатсызлықты сапластыруу бойынша практикант бо-лып ісledi.

1929-жылы техникумды табыс-лы питкерген 15 жи-гиттің ишинде Қаллы Айымбетович болды. Сол жылы Ленин партиясының қатарына кирди. 1928—1929-жыл-лардың ортасында сол уақытлары орын алған қысқа мүддетли курслерде ана тилинен, арифметикадан му-ғаллим болып ісleiди. Облас-тыта жаңа ашылған мек-теплер ушын ана тилинде оқыу китап-ларын дүзиу бул уақытлары кешиктириу-ге болмайтуғын ұазыйпалардан есапланды, буган таярлықлы кадрлар жетисе бермеді. Қаллы Айымбетов бул тарауда тез уақыт ишинде көз-ге түсти: 1929—1934-жыллардың арасында ол баслан-ғыш класслар ушын есап китабы (1929-ж.) «Әлип-бе» (1929-ж.), егеделер ушын оқыу китабы (1930-ж.), 3—4-класслар ушын хрестоматиялар (1934-ж.) жазды.

Педтехникумды питкергеннен кейин Қаллы аға мек-теп-лер ушын оқыу китап-ларын дүзиу жұмысына актив киристи, мәдений ағартыу іслери тарауында жууаплы орынларда ісledi: Облонода, главлиттің баслығы, кейин қарақалпақ мектеп-лери ушын сабақлықлар дү-зиу бойынша илимий хызметкер ұазыйпаларын ат-қарды.

1929-жылдан баслап Қазақстанды үйрениу жәмий-ети тәрeпинен шөлкемлестирилген белгили этнограф А. Л. Мелковтың этнографиялық экспедициясына қат-насып, қарақалпақ ауыз әдебиятының үлгилерин жый-науға киристи, Аянберген шайырдап көп шығармалар жазып алады, усы жыйналған материаллардың тийка-рында 1937-жылы Москвада биринши мәртебе қарақал-пақ тилинде «Едиге», «Алпамыс» дәстанларын басты-рып шығарды. Қаллы аға бастырып шығарған «Алпа-мыс» дәстанының нұсқасы илимий жәмийетшлик ара-сында бул эпостың ең жақсы вариантларының бири деп есапланды.

бетов 1930-жылы Алма-атадағы қазақ педагогикалық институтының әдебий-лингвистикалық бөліміне кирди. Бул жерде белгили илимпазлар атақлы жазыушылар менен бирге болды, пединститутта Х. Жумалиев, М. Қаратаевлар менен бирге оқыды, соның менен олар жақсы творчестволық қатнаста болды. Бул байланыслар елге шекем дауам етпекте. Институтты тамамлағаннан соң Қаллы Айымбетов Қарақалпақстанға келип, комплексли илим изертлеу институтының миллий мәдениет тарауының қарақалпақ филологиясы бөлімін басқарды. Бул орында ол 1933—35-жылларға шекем иследи. Ал, 1935-жылы Қарақалпақстан хукіметі тәрәпинен Москвадағы учпедгизге редактор болып жибериледи, 1936-жылы СССР Орайлық Атқаруы Комитети жанындағы СССР миллетлер институтының аспирантурасына кирди. 1938-жылы ол аспирантурадан шақырылып алынады, хәм ҚҚАССР Билимлендириу халық комиссары болып тайынланады.

Қаллы аға 1938-жылы Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советиниң депутаты болып сайланады, ал 1940-жылы ҚҚАССР Совети Президиумының ағзасы болды, 1939-жылдан 1940-жыл аралығында тил әдебият илим изертлеу институтының директоры уазыйпасын атқарады, 1940—1941-жылларда областьлық партия комитетиниң лекторы болып иследи.

Уллы Уатандарлық урысқа шекемги бес жыллықлар дәуири Қарақалпақстанның ғалаба колхозласқан, машиналасқан, экономика жағынан хдеуир рауажланған уақытлары болды, республикада мхдений революция тез темп пенен жүргизглди, бул жолдағы хәрқандай иркинишлерге қарамастан областьлық партия комитети халқымыздың сиясий мәдений дәрежесин көтериуге, социалистлик мәдениатымызды, миллий әдебиятымызды рауажландыруға қатты кеуил бөлди, бул жәмийетшилик тәрәпинен қолға алынған **улыұма халықлық** и болды.

Қарақалпақстан мәдениатының рауажланыуында Қ. Әуезов, С. Мәжитов, Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, Ә. Өтепов, Т. Бекимбетов, У. Бөлешов, К. Убайдуллаевлардың үлкен орны болды. Қаллы Айымбетовта усы жыллары белгили мәдениет ғайраткери, илимпаз, әдебият изертлеуши сыпатында қәлиплести. Оның илимпаз сыпатында қәлиплесиуине оқытушы-

лар академик Е. Тарле, Соколов, Мухтар Әуезов, С. Сейфуллинлер күшлі тәсир жасады. Дәлеп мектеп-лер ушын оқыу кітаптары, сабақлықтар жазып жүрген Қаллы Айымбетовтың іскерлігін енді кең масштабқа ийе бола баслады.

Бұл жыллардағы Қаллы Айымбетовтың фольклорист, лингвист қәнигелігі сыпатындағы хызметін айрықша атап өтуге туура келеді. Ол екі томнан ибарат қарақалпақ фольклорының материалларын жыйнады. «Мәс патша», «Едиге», «Алпамыс» эпосларын жазып алады. Хәзир библиографиялық сыпатқа ийе болған «Қарақалпақ халық творчествосы» деген кітапты Төрткүлде 1940-жылы бастырып шығарады. Бұл кітапта қарақалпақ халық ертеклерінің, революцияға шекемгі классик шайырларының бір қатар шығармаларынан үлгілер берілген еді. 1939-жылы қарақалпақ жазыушыларының екінші съездинде қарақалпақ фольклоры бойынша доклад іслеуге Қаллы Айымбетовке тапсырылды. О. Кожуров пенен бірге «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» деп аталатуғын кітап 1939-жылы басылып шығарылады. Бұл кітапша отызыншы жылларда қарақалпақ фольклоры классик әдебияты бойынша жазылған биринші изертлеу характеріндегі жұмыс болды. Әдебияттану илиминің еле жас уақтында жазылған бұл мийнетте бүгінгі күн ушын да пайдалы, үлгі алатуғын көп ғана бай тарийхый әдебий, фольклорлық материаллар бар.

Бизге белгилі, қарақалпақ халқының фольклорының мийрасы оғада көп, оны жыйнау існ 1929-жылдан бастап қолға алынды. Миллий интеллигентлериміздің актив қатнасыуы менен жүзеге асырылған 1929—1933—1934-жыллардағы фольклорлық экспедициялардың шөлкемлестірилиуінде Қалы Айымбетов та болды. Ол халқымыздың тарийхы, мәдениаты ушын әхмийетлі болған ауыз әдебиятының үлгілерін жыйнады. Қаллы Айымбетов Ляпберген шайырдың, Аббаз шайырдың шығармаларын биринші жазып алыушы ҳәм сол шайырларды көпшиликке таратуушы болды, бұл жағынан әсиресе, оның «Аббаз аға менен екі ушырасыу» деп аталатуғын очерки жүдә қызық.

Қаллы Айымбетов қарақалпақ орфографиясын жа-сауда актив іслеіди. Ол латынласқан қарақалпақ ор-

фографиясын жасау бойынша сондай-ақ латыншадап рус графикасына өту жөнінде арнаулы докладлар ислеп, көплеген түсіндірме пикиріндегі мақалаларын жазғанлығын біз жақсы билеміз. Тек ғана орфография мәселесі бойынша отызыншы жылдардың ишінде Қаллы Айымбетов оннан астам дыққатқа миясар мақалалар жазған. Оның «Латын графикасы тийкарында қарақалпақ тили орфографиясының проекти», «Қарақалпақ әдебий тилинің орфографиясының», «Қарақалпақ тилинің орфографиясының жаңа проекти» деп аталуғын жұмыслары қарақалпақ тили илими ушын белгилі дәрежеде илимий практикалық әхмийетке ийе.

Уллы Уатанадрлық урыс жыллары Қаллы Айымбетов көп пенен бирге Уатанды қорғауға атланды. Ол 3-Украин фронтында, Қазақ корпусының составында Румыния, Венгрияда, Австралияда болды. Урыс жылларында коммунист Қаллы Айымбетов Катта Курганда 97-атқышлар бригадасының батальонында партия бюросының жууаплы секретары. 1942-жыллары Айогизде батальон комиссары, батальон командиринин орынбасары, 5-қазақ корпусының инструкторы хәм тағы да басқа жууаплы әскерий жұмысларды алып барды. Ол 1947-жылы март айында армия қатарынан босатылды.

Уллы Уатандарлық урыстан соңғы жыллар Қаллы Айымбетовтың илимий педогогикалық, әдебий творчестволық жұмысында белгилі уақыялары менен үлкен өзгерислер менен көзге түскен уақты болды.

1947—1948-жыллардың арасында Қаллы Айымбетов тил әдебият институтының илимий ислери бойынша директорының орынбасарының уазыйпасын атқарды, ал 1948—1950-жыллары ҚҚАССР Министрлер совети жанындағы-искусство ислери басқармасының начальниги миннетинде иследи. Буннан соңғы уақытлары Қаллы Айымбетовтың творчестволық өмири илим-изертлеу институты хәм педагогикалық институт пенен тығыз байланыста болды.

Илим жолына берилген Қаллы Айымбетов 1957-жылы өзиниң көп жыллық изертлеулер тийкарында «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер» деген темада филология илимлериниң кандидаты дәрежесин алыу ушын диссертация жақлады. Қарақалпақ әдебияттапуу илими тарауындағы бул жу-

мыста бириншi мәртебе драматургиямыздың рауажланыу жоллары, оның жетисиуиниң қыйыншылықлары, драматургиямыздың белгили уәкиллериниң творчестволық жоллары ашып берилди. Қаллы Айымбетов қарақалпақ совет драматургиясының басланыуын, рауажланыу хәм қәлиплесиу жолларын өз көзи менен көрип оның менен бирге жасасып киятырған адам. Ол айрықша, Ә. Өтепов, С. Мәжитовлардың творчествосы, сахналық шығармалары, олардың жазылыу, қойылыу тарийхы тууралы көпшиликке белгисиз көп ғана қызықлы мағлыұматларды биледи. Сөйтип, 1927-жылы «Таң нуры» труппасында суфлер сыпатында өз хызметин баслаған Қаллы Айымбетов сол драматургия бойынша биринши мәртебе илимий жұмыс дәретти.

Автономиялы республикамыздың мәдениатын, илимин рауажландырыуға жумсаған хызметин есапқа алып, ҚҚАССР Жоқарғы Советиниң Президиумы 1958-жыл 18-марттағы Указы менен Қаллы Айымбетовқа «Қарақалпақстан АССР ыный илимге мийнети сиңген ғайраткери» хұрметли атағын берди. Ал, 1957-жылы Ташкентте өткерилген Қарақалпақ искусствосы хәм әдебиятының декасына байланыслы Қаллы Айымбетовтың еңбегин жоқары бахалап, ҚҚАССР Жоқары Совети Президиумының 1957-жыл 7-февральдағы Указы менен оған «Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген искусство ғайраткери» хұрметли атағын берди.

Хәр қандай ҳақыйқат илимпаздың талантын танытатуғын, илимди байытатуғын тарауы болады. Қарақалпақ филологиясының пайда болыуы, менен рауажланыуына көп үлес қосқан Қаллы Айымбетовтың илим тарауындағы айрықша көрингени, тыпбай изленген объекти—қарақалпақ фольклоры болды. Тууысқан республикаларда оны бизиң республикамыздың белгили фокьклорист ретинде жақсы таныйды. Ол 30-жыллардың басларында-ақ қарақалпақ, фолькларын жыйнауы менен қатар изертлеу жұмысларын да алып барды.

1965-жылы Қаллы Айымбетов өзиниң узақ жыллар изетлеуиниң жуумағы болған «Қарақалпақ жырау-бақсылары» деген темада филология илимлериниң

докторы дәрежесине диссертация жақлап шықты. Халқымыздың мәдениет тарихында үлкен орын тутауына жырау бақсылардың өмири, репертуарын изертлеуге арналған бул мийнет «Халық даналығы» деген атпенен басылып шығып хәзир жәмийетшилигимизге кеңнен белгили болды.

Қаллы Айымбетовтың қарақалпақ фольклорына арналған докторлық жұмысы белгили илимпаз-тюркологлар В. М. Жирмунский, Н. А. Баскаков, Е. И. Исмаилов, М. Габдуллин, Б. А. Карриев, Х. Х. Зариповлар тәрәпинен жоқары бақаланды.

Қаллы Айымбетов қарақалпақ фольклорының майда түрлерине шекем терең билетуғын, оны дурыс бақалай алатуғын илимпаз. Ол жыйнаған хәм бастырып шығарған «Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары» деген китап өз ишине көп ғана мағлыматлар жыйнаған. Соның менен бирге қарақалпақ мектеплериниң 8—9—10-классларына арналған әдебият хрестоматиясы 1952-жылдан баслап қолланылып киятыр. Хәзир Қаллы Айымбетов жоқары оқыу орынының студентлери ишын қарақалпақ фольклорынан сабақлық ислеп атыр.

Соңғы еки-үш жылдың ишинде Қаллы Айымбетов көп гана илимий критикалық жұмыслар жазды. Солардың ишинен «Совет дәуириндеги қарақалпақ халық шайырлары», «Қарақалпақ фольклорының тууысқан халықлар фольклоры менен өз-ара байланыслары», «Қыяс жыраудың топламы», «Октябрь хәм қарақалпақ әдебияты», «Қарақалпақ әдебиятының гейпара мәселелери», «Қарақалпақ ауыз әдебиятында В. И. Ленинниң образы» хәм басқа да көплеген мийнетлерин атап өтиуге болады.

Халықта «шәкиртсиз алым тул» деген данышпанлық сөз бар. Қаллы Айымбетович шәкиртлери көп илимпазлардың бири. Ол барлық уақытта илим менен шуғылланыушы жасларға ақыл-кеңес бериуден бас тартпайды, оларға өзиниң ағалық, устазлық кеңесин беретуғын илим адамы. Ол көп гана кандидатлық диссертациялар бойынша расмий оппонент болды, илимий басшылық хызмет атқарып киятыр. Үлкен менен үлкендей, жасы киши менен кишидей сөйлесе алатуғын ашық минез Қаллы аға өзиниң көп санлы шәкиртлери менен

мақтанса, оның илим тарауындағы жолын қуушы, дауам еттиріуші шәкіртлери өзлериниң жас үлкен илимпаз устазы менен де мақтанады. Қаллы ағаның көп ғана шәкіртлери, устазлық дәрежесине жеткен. Тек ғана бизиң институттың өзинде сабақ оқытып жүрген А. Алиев, А. Пахратдинов, А. Тәжимуратовлар бизиң жасларымызға устазлық етпекте.

Қаллы Айымбетов 80 нен аслам илимий китаплардың авторы, оның көп ғана мақалалары рус, өзбек, қазақ тиллеринде жәрияланған. Тууысқан республикалардың көп ғана илимпазлары Қаллы Айымбетовтан кеңес алады. Ол орайлық қалаларда фольклор бойынша өткерилген жыйналысларда қарақалпақ фольклорының әҳмийетли мәселелери менен бирнеше мәртебе шығып сөйледи. Қарақалпақстанда Қаллы Айымбетовты «Жанлы архив» деп бийкарға атамаған. Ол көп ғана тарийхий фактлерди, әҳмийетли хәдийселердиң бирин түсирмей сизге баянлап береди. Фольклордағы қаты қулақлық Қаллы ағаның өзинде де бар.

Қаллы Айымбетовтың жыйнауы менен басылып шыққан эпослық шығармалардың үлгилери, революцияға шекемги халық шайырларының шығармалары, сондай ауыз әдебиятының ҳәр түрли жаирлары әдебиаттануу илимине үлкен үлес болып қосылыу менен бирге халқымыздың мәдений мийрасларын пропагандалау, терең үйрениуде кең жәмийетшиликке таратыуда белгили орын тутады.

Қаллы Айымбетович әдебий изертлеуши болыу менен бирге, көркем шығарма дәрететуғын творчество адамы жазыушы сыпатында да бизге белгили. Ол 1935-жылдан СССР Жазыушылар Союзының ағзасы, Қарақалпақстан Жазыушылар Союзы басқармасының ағзасы. Оның «Қыйлы-қыйлы қылуалары», «Жүйели сөзлер» сыяқлы юмористлик шығармалары бар. Соңғы жыллары Қаллы аға шайыр С. Мәжитовтың шығармаларын жыйнап бастырып шығарды, оған кирис сөз жазды.

Қаллы Айымбетовтың тилмашлық жумысын оның творчестосынан бөлек қарауға болмайды. Ол рус әдебияты, прогрессив жер-жүзи әдебиатларынан көп ғана аудармалар иследи, булар жәмийетшилик тәрәпинен өз уақтында әдил баҳасын алды. Ол А. С. Пушкин «Станция гүзетшиси», Н. В. Гогольдың «Ревизор»

А. Островскийдің «Жарлылық айып емес», рус совет жазушылары К. Симоновтың «Рус мәселесі», А. Сафроновтың «Рус характері» шығармаларын қарақалпақ тіліне аударды. Сондай-ақ Абульфарадждың, Ж. Мольердің, Р. Тагордың бір қатар шығармалары Қаллы ағаның аудармасы арқалы мәлім.

Барлық совет халқы, жер жүзінің прогрессив жәмийетшилигі үлкен салтанат пенен байрамланған Ленинлік юбилей жылы жоқары билимли қәнигелерді айрықша әхмийетке ийе, бул жыл студент жаслардың коммунистлик рухты тәрбиялау исин буннан былайда рауажландыруу менен характерленуи керек. Жоқары оқыу орынлардағы оқыу процесі, илим изертлеу жұмыстары органикалық байланыста болып, болажақ қәнигелердің коммунистлик дүнья көз қарастарын қәлиплестирууге бағдарланған болуы тийис.

Усындай жууапкерли хәм хұрметли ұазыйпа бизиң педагогикалық коллективтиң де алдында тур. Терең билим беруу хәм студентлерди сиясий—идеялық жақтан коммунистлик дәуирдің жетилскен азаматлары етип тәрбиялауда ҳәрбир кафедраның, соның ишинде Қаллы Айымбетович көп жыллардан басшылық етип қиятырған қарақалпақ әдебиятының кафедрасының да әдиули ұазыйпасы.

Қарақалпақ әдебияты кафедрасы, педагогикалық институттың тийкарғы кафедраларынан есапланады, кафедра ағзалары оқыу процесин ылайықлы алып баруу менен бирге илимий жұмыстарды жүргизиу, оқыу методикалық көрсетпелер, сабақлықлар жазады, лекциялық пропагандаға актив қатнасады. Кафедрада ислеуши сегиз оқытушының бәри илимий дәрежеде, илимий атаққа ийе: булардың ишинде еки илим докторы, алты кандидаты бар, хәзир үш илим кандидаты докторлық жұмыс үстинде табыслы ислеп атыр. Қарақалпақ әдебияты кафедрасы институт ректораты, партия комитети тәрәпинен алға қойылған ұазыйпарларды табыслы шешип қиятырғанлығын атап өтиу керек. Бул исте бизиң хұрметли юбилярымыздың айрықша орны бар.

Қаллы Айымбетович тәжирийбели педагог сыпатында қарақалпақ әдебиятының тийкарғы курсларын оқытады, кафедрадағы илимий методикалық семинарға басшылық етеди. Ол өзиниң бос уақытларын сту-

еди. Соның менен, уллы критик әдебиеттің рауажланыуында критиканың тутқан ролин күтө жоқары бадалап, оны «хәрекетшил эстетика» деп атады. Организм ушын суу, ҳауа қаншелли керек болса, әдебиеттің гүлленип рауажланғаны, оның жоқары идеялылығы ушын марксистлик критикада соншелли зәрүр. Олай болса, қарақалпақ совет әдебиатының қолы жеткен табысларына критикада ортақ, тек ғана ортақ емес алы табысларды қолға киргизиуде, беккемлеуде оның тиккелей үлесі бар. Биз қарақалпақ совет әдебиатының салмақлы орын ийелеуин тастыйықлау менен бирге, оның тууысқан халықлар әдебиаты менен творчестволық байланысының өскенлигин, көп ғана шығармалардың тууысқан халықлардың тилине аударылғанлығын да қууанышпен атап өтиунмиз тийис.

Қарақалпақ әдебиатында критика әдебиеттану илими менен тығыз байланыста рауажланбақта. Қарақалпақ әдебиатының тарихы бойынша әдеуір жұмыслар илеп атырған илим докторлары менен илим кандидатлары, институттың оқытушылары бул тарауда көзге түспекте. «Қарақалпақ совет әдебиаты тарихының очерклері» атлы ири жұмыс жақын арада баспадан шықты, «Қарақалпақская советская проза» (М. Нурмухамедов), «Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы» (И. Сағитов), «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (Қ. Мақсетов), «Халық даналығы» (Қ. Айымбетов) сыяқлы монографиялық изертлеулер жәмийетшиликке кеңнен белги болды. Буларға қосымша Н. Жапақов, Б. Исмайлов, Г. Есемуратов, Ә. Насруллаев, К. Худайбергенов, К. Султанов, Ә. Шахратдинов, З. Насуруллаева, А. Әлиев, Ж. Нарымбетов, К. Мәмбетов, Н. Камаловлардың совет әдебиатының әҳмийетли мәселелерине арналған мийнетлерин атап өтиү керек.

Бул жұмыслардың әдебий критика тарауында тутқан орны соннан ибарат, олар совет әдебиатының белгили жанрларының тәжирийбелерин жуумақластырып, оның ири дәретпелерине кең анализ береді, әдебиет тарихындағы орнын анықлайды.

Соңғы уақытлары қарақалпақ совет әдебиатында очерк, поэма жанры бойынша «Әмиудәрья» журналында көп ғана мақалалар жәрияланды, поэзияда тради-

ция хәм новаторлық жөнинде дискуссия шөлкөмлестирди. Буларға көп ғана әдебиятшылар қатнасты.

Қарақалпақ әдебиятының тарихы ушы оғада әхмийетли мәселелер жөнинде соңғы жыллары қызықлы проблемалар көтерилмекте. Булардың ишинде М. Нурмухамедовтың «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуи ҳаққында, И. Сағитовтың «Әдебият тарихын қайсы дәуирден баслау керек», К. Мәмбетовтың «Қарақалпақ әдебияты тарихының ашылмай отырған бетлеринен», «Науайы хәм қарақалпақ классиклери», «Науайы хәм күншығыс әдебияты», К. Мақсетовтың «Әлийшер Науайы хәм қарақалпақ әдебияты», Ж. Нарымбетовтың «Қарақалпақ романының миллий дереклери» сыяқлы мақалаларды айрықша атап өтиу керек.

Соңғы жыллары қарақалпақ романлары тууралы И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, Ж. Нарымбетов, Ә. Қожықбаев, К. Худайбергеновлардың қызықлы проблемалық мақалалары жазылды. Булар улыума проза, соның ишинде роман жанрының қәсийети, образ, конфликт мәселелерине арналды. Булардың көпшилиги изертлеп, бахалап отырған мәселе бойынша терең илимий жуумақлау жасайды, шығарманы объективлик пенен бахалайды. Әлбетте, усындай теориялық мақалаларда қарақалпақ романлары жөнинде дурыс пикирлер менен бирге анау ямаса мынау образларды бахалауда авторлардың бир-бири менен келиспеушиликлеринин болуы да бизге түсиникли. Соған қарамастан олардың айырымларында надурыс тастыйықлаулардың орын алғанлығын есапқа алмау мүмкин емес.

Әдебиятшы Ә. Қожықбаев роман жанрының конфликтлери тууралы («Әмиудәрья», №9, 1966-ж.) деген мақаласында «Қарақалпақ совет әдебиятының рауажлануында «конфликтсизлик теориясы» орын алмады, оның излери де жоқ» деген надурыс жуумақ жасайды. Соңғы уақытлары жақсы ғана жумыслары менен танылып киятырған критиктин бул пикиринин неге сүйенип айтылғанлығы белгисиз, өйткени буған фактлер келтирилмеген.

«Қарақалпақ қызы» романы ҳаққында дым тәуир мақала жазған белгили әдебиятшы Қ. Мақсетовтың сол роман тууралы мына пикири де үстиртин айтыл-

ған деп ойлаймыз: «Романда ұақыя жақсы сүүретленіу менен жеке адамның тәғдири ұақыя менен араласып, ұақыя адамнан гөре басым келеди. Сонлықтан, романның усы характерли белгисин есапқа алып, оны шәртли түрде ұақыясы басым сүүретленген роман қатарына жатқарыуға болар еди». («Әмиүдәрья» №3, 1964-жыл, 125-бет).

Соны айтыу орынлы, ҳәр қандай көркем шығармада, соның ишинде сөз болып отырған романда да адам адам тәғдиринен бөлек, сыртта туратуғын ұақыя жоқ ҳәм болыуы мүмкин емес, тағы да «ұақыя адамынан басым келеди» деген де түсиниксиз, өйткени ұақыяны ҳәрекетке келтириуши адам. Сонлықтан булайша тастыйықлау өз орнында турған жоқ. Автордың «ұақыясы басым роман» деген термини де оншелли ойланып айтылмаған дәлилли пикир емес.

Әлбетте, бул пикирлерди мен мақалалардың қунын төменлетіу ушын келтирип отырғаным жоқ, ал сыншының пикириниң терең өлшенип айтылуы керек ғой деген мақсетте көрсетип отырман.

Әдебий критиканың әдеуир табысларына қарамастан, ири-ири кемшилликлериниң бар екенлигин көрсетиуимиз керек, соны сапластырудың жолларын ойласуымыз тийис.

Ең алды менен әдебий критикаға жазыушылар союзы тәрепинен жәтерли кеуил бөлинбей отырғанлығын көрсетиу керек.

Күни бүгінге шкем қарақалпақ жазыушыларының жыйналыс, пленумлары менен съездлеринде әдебият критикасы арнаулы мәселе сыпатында күн тәртинде қойылған емес. Биз, улыума қарақалпақ әдебиятының рауажланыуы ушын гүресе отырып, оның рауажланыуына ҳәрекетшиллик пенен жәрдем беретугын критиканың мәселелерин қарауымыз, оны буинан былай рауажландыруу ушын, ҳақыйқат талапқа жууап бериуи ушын не ислеуиміз кереклигин додаламағанымыз, әлбетте, иретсиз. Бизниң гейпара жолдасларымыздың пикиринше, әдебияттың поэзия, проза, драматургия жанрлары бир бөлек, олар әҳмийетли де, критика да бир бөлек, ал басқалардан әҳмийетсизлеу сыяқлы көринеди. Хәттеки, сондай да жазыушыларымыз бар, олар «критика тек шығарманың кемшилигин көрсетип жа-

манлауды ғана биледи» деп ойлайды. Бул критика
хаққындағы ең пәс, натуұры түспник. Белинскийге
дыққат аударайық, ол былай деп жазады: «Критика
барлық уақытта өзи таллап, пикир жүритип отырған
хәдийселерине сәйкес келеди: ол шынылықты сезиуден
ибарат. Искусство критиканы, ал критика искусствоны
дөреткен емес; бәлки олардың екеун де уақыттың улыу-
ма рухынан жарыққа шыққан. Олардың екеун де за-
манның ой-пикири. Бирақта, критика философиялық
пикирлеу, искусство тиккелей пикирлеу. Екеуиниң
мазмуны да бир, айырмасы тек формада... усы шығар-
ма хаққында айтылған пикир сол уллы шығарманың
өзинен кем әхмийетке ийе емес (В. Г. Белинский.
Избр. соч. М—1947 г, стр. 235).

Газета, журнал бетлеринде жәрияланған киритика-
лық мийнетлердиң сапасының кеуилдегидей емесли-
гин, проблемалық мәселелерди көтернуде жай хәрекет
жасап отырғанымызды, гейпара шығармаларда крити-
калық пикирдиң тереңлиги, эстетикалық таллау усы-
лының төменлигин, айырым мақалалардың тек схема-
ға ғана қурылатуғынлығын атап өтиүимиз тийис. Қол-
дағы бар монографиялық жумыслардың тутатуғын
әхмийетин мойынлау менен бирге, еле де болса, әде-
бий-теориялық мәселелер менен терең шуғыллана ал-
май келемиз. Улыуа әдебиятымызда шеберлик мәсе-
лелери, халықлық проблемасы менен метод мәселелери
де қолға алынған емес. Терең ойланып қарасақ бун-
дай жумысларды ислеудиң уақты жеткен сыяқлы. Та-
рийх, тил, әдебият институтында, сондай-ақ пединсти-
туттың тил-әдебият кафедрасында буган таярлығы
жеткиликли кадрлар аз емеслигин көремиз. Мәселе,
күшти қосып планлылық пенен жумысқа батыл түрде
кирисиуден ибарат. Дурысын айтамыз, гейпара жа-
зылған жумыслар алға тутууға жараған менен олқы-
дықты толтырууға еле жеткиликсиз, қарақалпақ әде-
биятының тарийхы бойынша жазылатуғын жумыслар-
дың әдсбиятты пропагандалауда болсын, студентлер-
ди керекли китаптар менен тәмийинлеуде болсын или-
мий әхмийети күшли екенлиги даусыз. Әсиресе шет
ел империалистлерине жағының, «советлик шығыстың
мәдениаты рауажланбай отыр» деп шауқым таратыу-
шы жалахорларға жууап бериу ушын буның халық-

аралық әхмийети күшли екенлигин ұмытпауымыз керек. Проза тарауында М. Нурмухамедовтың эпослар жөинде Қ. Айымбетов, И. Сағитов, К. Мақсетовлардың, советлик әдебият тууралы мийнетлердің актуаллығы усыганда байланыслы.

Гейпара жазылған критикалық мақалалардың шеберлик дәрежесі еле де төмен. Бул ұлыма союзлық көлемде көбірек айтылып жүрген тема, ал усы бизге де толық қатнаслы. Әдебият критикасы хәрекетшил эстетика болғанлықтан ол әдебияттың практикасы менен бекқем хәм тығыз байланысқан болады. Критик шығарманы таллағанда, тексергенде оның тийкарын ашып бериўи керек, ол жазыўшының творчестволық лабораториясына жетип, оның сырын уққан болыуы талап етиледі, сол арқалы ғана ол жазыўшының жетискенлик хәм кемшилигин теориялық жақтан дәлиллейди. Критика жазыўшы үшін да жазылады хәм олардың сораўларына жуўап береді. Жазыўшының кемшилик, жетискенлигин ашып, оны дәлиллейди, оқыўшының қызыўшылығын арттырады ямаса суўытады. Усы жағынан ол оқыўшылар массасын тәрбиялаўшы, әдебиятқа қойылатуғын талапларды конкретлестириўши сыпатында танылады. Критик тек әдебияттың ғана фактлери менен шекленбейди, ал оның шынлық турмыс пенен байланысын соған қандай дәрежеде жуўап беретугынлығын анықлайды, сөйтип публицистика тарауына өтеди. Мине, усыларға жуўап бериўдің өзи критиктен шеберликти, мәселениң түп-тамырына терең түсиниўди талап етеди. Ол тек логикалық жақтан ғана ойлап қоймайды, ал образлы түрде ойлайды, сонлықтан да жазылған критикалық мақала оқыўшыны өзине тартарлықтай болыуы, оқыўшыны эстетиклық жақтан тәсирлендирерликтей болыуы керек. Бизнің көпшилигимиздің мақалаларымызға жетиспейтуғын сыпат усында деп қараўға болады. Айырым мақалаларымызда тийисли көркемлик жоқ, пикиримиз үстиртин, ұлыма формада болып келеди. Биз өзимиз жазыўшыларды оларға «шеберлик жетиспейди» деп айыплаймыз, ал өзимиздің жазғапларымыздың көркемлик сапасына нәзер аудармаймыз. Белинскийдің жазған мақалалары мейлинше көркем, әдебияттың дәретпелеринен кем түспейди; алдымызда ұлги сыпатында турған рус критик-

лериниң мийнетлерин аударып, оны пропагандалауға жетерли итибар бермеймиз. Жас критиклер ушын оларды қарақалпақ тилинде басып шығарыудың әхмийетти күшли.

Көркем әдебияттың теориялық-практикалық мәселерин терең билмегенликтен таллап отырған шығармаға айтажақ пикиримиз үстиртти болып шығады, идеялық, көркемлик таллау орнына оның мазмунын айтып шығамыз, егерде кемшилик болса, оны жеңил-желпи қалқып, кеуилге тиймес жағын ойлаймыз. Соның салдарынан, оқыушыға да, жазыушыға да тийгизер пайдасы аз аннотация сыпатындағы түйирсиз сылдыр сөз орын алады. Әлбетте, шығарманың кемшилигин табуу, миннетли шәрт деп қарамау керек, ал оларды бар жеринде көрсетип отыруға биз миннетдармыз. Белгили қарақалпақ жазыушысы Асан Бегимовтың «Балықшының қызы» романы жарыққа шықты, оған тийисли бизиң республикалық газеталарда еки мақала басылды. Екеуинде де улыума сөз, улыума пикир, романға байланыслы бирде теориялық мәселе жоқ. Бул мақаланың бири-тәжирийбели Х. Сейтовтың жазғаны да, екиншиси илим кандидаты—З. Науруллаеваның мақаласы.

Әдебий критикадағы және бир кемшиликтиң бири оның масштабының тарлығы деп қарау керек. Бизиң көпшилигимиз өз әдебиятымыздың рамкасынан шыға алмай отырмыз, тууысқан халықлардың әдебиятының дәрәптелери тууралы пикир айтыуға араласа бермеймиз. Мийнетлеримизде салыстырып изертлеулер күтә кем. Сондай-ақ қарақалпақ тилине көп ғана шығармалар аударылыуына қарамастан, олардың сапасы жөлинде пикир айтыуда жоқ.

Критикалық мақалалардың топламын шығару, белгили критиклердин мийнетлерин жарыққа шығару жумысы да белгили әхмийетке ие. Бирақ, бизде буған дым кеуил бөлинбейди. Усы уақытқа шекем бизде қарақалпақ критигиниң мийнети басылған емес. Сондай-ақ, қарақалпақ әдебиятшылары менен критиклериниң мийнетин өзбек, рус тиллеринде шығарыуды дурыслап ойластырса мақул болар еди. Хәр жылы баспадан 30-40 китап шығады, ал усы күнге шекем кри-

тикалық бір ғана топтам шықты. Бул—нормалы жағдай емес.

Критикалық фронттың бас ұазыйпасы таллап отырған шығармаға объектив, принципал, баға беріп, ақ қарасын айырыудан ибарат. Соңғы жыллары «Қарақалпақстан» баспасынан шығып атырған кітаптардың саны аз емес. Биз әдебиат критиклери усы санның пайда, зыяны жөнинде аз ойланамыз, хәттеки тийисли пикир айтылмаған шығарма қанша десеңизши! бир шығарма тууралы пикир айтыла қойса, ол басқалар тәрөпинен дауам еттирилмейди, пикирлер таласы аз. Хәттеки, бизде айырым мақалаларда төмен жазылған шығармаға сын айтпау керек деген пикирлер де бар. Әдебиатшы Г. Есемуратов былай деп жазады: «Егер, шығарма жаман болса, оған пикир айтпаған дурыс болады, ақыры оның төмен шығарма екенни өзинен-өзи белгили болып турса, оған пикир айтыудың не кереги бар? Бундай шығармаға пикир айтпаудың өзи де оған айтылған үлкен критика болып табылады» («Әмиүдәрья» №4, 1963-ж. 123-бет). Менинше бундай пикирди хеш кимде қууатламайды. Автор, қаншелли қызбалық пенен айтпасын, бәрибир хәрқандай дөрөтпеге булайша қарауға болмайды.

Надурыс тастыйықлаулар, С. Нурымбетов тууралы көп ғана мақалалар жазған Ә. Пахратдиновтың «Садық Нурымбетов бүгинги күнде» («Әмиүдәрья» №2. 1963-ж.) деген мақаласында да ушырасады. Автор шығармаға «жан ендирип сүүретлеу жағынан» фольклорлық поэзияны жазба поэзиядан жоқары қояды. екиншиден, Садық шайырдың шығармаларындағы кемшиликти оның басқаларға еликлеушилигинен излейди. (Сол журнал, 121-бетте).

Әдебиаттың проблемалық мәселелерин көтерип отырудың әдебиаттың рауажланыуында пайдасы күшли. Бирақ, бул жөнинде де биз күтә әстелик пенен баратырмыз. Соңғы жыллары орайлық баспа сөзде, гейпара миллет республикаларында критиканың мәселелери додаланды, бирақ бизде республикалық көлемде болса да бул мәселе көтерилген жоқ. Әдебиат критикасын жанландырудың белгили шәрти оған басшылықты күшейтиуден ибарат. Буның менен шуғылланыу ҚҚАССР жазыушылар союзының бас

уазыйпасы болыу керек. Газета, журналларға түскен айырым проблемалық, теориялық, онда критикалық мақалалар жазушылар союзы жайындағы әдебиеттану хэм критика секциясының додаланыуына өтиуи критиканың сапасын арттыруға белгили жәрдем бериуи мүмкин. Сонда мақалалардағы ушырасып қалатуғын айырым қәте кемшиликлер дүзетилип, оның көркемлик-идеялық дәрежеси арта түсер еди. Бул сол мақаланы басатуғын орны ушын да, автор ушын да пайдалы екенлиги сөзсиз.

Хәзирги уақытта барлық теориялық жұмысларды әдебиеттың бүгинги талабына сәйкес қайта қуруу, әдебиеттың шеберлиги, традиция хэм новаторлық, қарақалпақ совет әдебиатының творчестволық методды тууралы көлемли изертлеулер жазуу сыяқлы уазыйпалар тур.

Барлық идеологиялық фронт тарауындағыдай әдебий критикада күнбе-күн профессиональ шеберликти, снысий өткирликти, өзиниң жауынгерлик сыпатын күшейтип жетилдирип барыуу керек. Буны әдебиеттың буннан былайғы рауажланыуы талап етеди, ал әдебий процесстиң талабынан шетте турууға, оның мүтәжине араласпауға критиканың хақысы жоқ. Уллы көсемимиз В. И. Ленинниң тууылғанына 100 жыл толыу юбилейине таярлық жұмыслары әдебий критиканың жоқары идеялық дәрежеде болыуына сөзсиз күшли тәсир етеди. Бул бизден көсемниң мийрасларын қунт пенен тереңнен үйрениуди, әдебий критика менен әдебиеттану илиминиң жаңа сырларын билиуди талап етеди.

1969-ж.

ӘДЕБИЙ КӨРКЕМ КРИТИКА: ОНЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ ХӘМ УАЗЫПАЛАРЫ

Совет әдебиатының хэм искусствосының ғайраткерлери өзлериниң творчестволық табыслары менен барлық уақытта партиялық ғамхорлыққа миннетдар. Өйткени, сөз шеберлериниң әжайып дәрәтпелери бизиң партиямыздың дыққат орайынан шетте қалып көрген емес, талантты көрегенлик пенен тәрбиялау партиялық истиң ажыралмас бир бөлеги, творчестволық искерлиги менен

партияның садық жәрдемшилери екенлигин билемиз. Әдебият хәм искусство тууралы партиялық көрсетпелер, партия съездинин қарарлары творчестволық рауажлануының бас бағдарын белгилейтуғын программалық документлер болып табылады.

Жақын күнлерде қабыл етилген КПСС Орайлық Комитетинин «Әдебий художестволық критика ҳақындағы» қарары социалистлик реализм методы менен рауажланып атырган әдебият хәм искусствоның жаңа шеклерди ийелеуи ушын көрсеткен жаңа ғамхорлығының айқын бир көриниси болып есапланады. Социализмнен коммунизмге қарай уллы адым атлаған ҳәзирги дәуирде әдебият хәм искусство шығармаларының сапалылығы хәм идеялық көркемлик баҳалылығы» ҳақындағы мәселеге оғада актуаль болып отыр. Себеби, мәдений дәрежесн анағурлым өскен совет оқыушыларына жоқары идеялы, көркемлик сыпаты күшли, рухий азық боларлық ғана шығармалар керек. Әдебият пенен искусствоның жоқары санада рауажлануы әдебий теориялық ой-пикирдин дәрежеси менен тығыз байланыслы болғанлықтан әдебий-художестволық критикаға болған талапты ҳеш уақытта босаңластыруға болмайды, керисинше, оған жүкленетуғын талап күшли, оның жәмийетлик әҳмийети күп сайып артып баруы тийис.

Соңғы жыллары айрықша КПСС XXIV съездинен кейинги уақытлары қарақалпақ совет әдебияты социалистлик реализм методын терең ийелеу жолында анағурлым дәрежеде өсти, оның тематикалық горизонты кеңейди, көркемлик сапасы артты, усылардың нәтийжесинде бизиң әдебиятымыз союзымыздағы белгили әдебиятлардың қатарына өтті. Қарақалпақ әдебиятының жанрларында толысушылық жақсы байқалады, жазушыларға творчестволық искерлик әдеуир активлести. Поэзия тарауында Аббаз, Садық, Тилеуберген Жумамуратов, Ибрайым Юсуповларға, прозада Т. Қайыпбергенев, драматургияда Сапар Хожаниязов хәм Жолмурза Лймурзаевқа, әдебий изертлеуде Марат Нурмухамедовке республикалық Бердақ сыйлығының берилуи бизиң әдебиятымыздың өскенлигинен дәрек береди. Т. Қайыпбергеневтын «Муғаллимге рахмет» повести Өзбекстанның Ҳамза сыйлығына

миясар болууы үлкен мәдени жаңалық болды. Прозада көп ғана повестьлер, роман, оның көп планлы түрлері жүзеге келди, олардың айырымдары рус хәм басқа да тууысқан халықлардың тилине аударылуы арқалы көп миллионлы оқыушыларын тапты. Соны атап өтиу орынлы: көп кешеуиллеп қалғанның орнын толтыруға умтылған проза аз ғана уақыттың ишинде сәтти адым атты, өзиниң таярлықлы, әдеуир тәжирийбе топлаған кадрлары менен әдебият кәруанын баслап киятыр.

Поэзияда философиялық тереңлик, образлылық азаматлық пафос күшейди, айрықша жас шайырларымыз оқыушы сүйисинерлик дәретпелери менен дыққат аударыуда Т. Жумамуратов, И. Юсупов, М. Сейтниязов, Ғ. Сейтназаров, Т. Мәтмуратов, Ө. Хожаниязов, К. Рахманов хәм т. б. шайырларымыз бүгинги поэзиямызға өз өрнеги, көркемлик бояуы менен жаңа дәретпелер берди. Критика ҳаққында сөз еткенде қарақалпақ әдебиятының табысларын дизип айтыу бир түрли көриниуи мүмкин, бирақта критиканың жағдайын әдебияттың улыума рауажланыу процесинен бөлек алып қарауға болмайтуғынлығын ядта тутыуымыз керек.

В. Г. Белинский бир уақытлары әдебият пенен критиканың өз-ара байланысын, олардың бир-бирине тийгизетуғын тәсирин, сапалы принципаль критика болмаған жерде әдебияттың кеңқулаш жайып өсе алмайтуғынлығын дурыс көрсеткен еди. Соның менен бирге, уллы критик әдебий процессте критиканың ролин жоқары бахалап, оны «хәрекетшил эстетика» деп орынлы атады. Демек, қарақалпақ совет әдебиятының қолы жеткен табыслары ушын әдебий художестволық критикада ортақ, турмыстағы усы табысларды тәмийинлеуде оның тиккелей үлеси бар.

Тутас алып қарағанымызда, әдебий-художестволық критиканың илимий-теориялық дәрежесиниң өскенлиги, көтерген мәселелериниң анағурлым өткирлесуи, актуаль мәселелерди шешиуге умтылулары көзге түседи. Жоқары қәнигели творчестволық кадрлардың да саны артты, критика менен шуғылланыушылардың санының азлығына налына алмаймыз. Бурынлары жыйналысларда айтылатуғын «критика жоқ» деген сөз-

лер бир қанша азайды. Проблемалық көлемлі мақалалар, қысқа рецензиялар да аз жазылып атырған жоқ. Қарақалпақ әдебиятының тарихына байланысты жанрлар жөнінде бір неше көлемлі изертлеу жұмыстары жарыққа шықты. Газета, журнал бетлерінде әдебиеттің тарихы үшін жүдә әхмийетлі мәселелер көтерілді, дәстүр хәм жанашылық, әдебиеттің тарихын қайсы дәуірден баслау жөнінде, көркем очерк т. б. Қарақалпақ әдебиетшілары көп томлық совет миллет әдебиетларының тарихын жазыуға қатнасты.

Бирақта, әдебий-көркем критикаға дәуірдің уллы талаплары бийигинен қарасақ оның ири-ири кемшиликлериниң бар екенлигине гүманланыуға болмайды, ол бизиң күнбе-күн өсип баратырған талабымыздан әлле қайда төмен, бизди толық қанаатландыра алмайды. «КІСС Орайлық Комитетиниң қарарында критика коммунистлик қурылыстағы көркем мәдениеттің өсип, баратырған роли менен белгиленетуғын талапларға еле толық дәрежеде жууап бермейди», деп көрсетилди. Совет әдебияты менен искусствосының рауажланыуы, социалистлик миллетлер мәдениятының өз-ара бир-биреуин байытыу хәм жақынластыруу процесслери жеткиликли түрде терең анализленбейди. Көплеген мақалалар, обзорлар рецензиялар үстиртии характерде болып, олардың философиялық хәм эстетикалық дәрежесин жоқары емес, искусствоның қубылыстарын турмыс пенен үйлестире алмайтуғынлығын көрсетеди. Усы уақытқа шекем критикада идеялық браққа субъективизмге мауасалық көзқарас, жора-жолдаслық хәм группалық жағымпазлықлар пайда болады. Гейде сондай материаллар жәрияланады, оларда совет искусствосының хәм революцияға шекемги искусствоның тарихы надурис көрсетилди. Айырым художниклерге хәм шығармаларға биле тура тууры бақа берилмейди («Совет Қарақалпақстаны», №20, 20 январь 1972-жыл).

Соңғы жыллары қарақалпақ прозасы жөнінде көплеген теориялық мақалалар, изертлеулер, рецензиялар жазылды. Жазыушылар союзы проза бойынша арнаулы пленум өткерди. Қарақалпақ прозасының мәселелери М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетовлардың изертлеулеринде әдеуир сөз болды. Усы мәселелерге, белгили шығармаларға И. Сағитов Қ. Мақсетов, К. Қудайбергелер

нов, Ә. Қожықбаев т. б. рецензиялық мақалалары жазылды.

Айырым шығармаларда бағалауда критикада түрлі түрлі пикирлер ушырасады. Өкинишли пәрсе—усы пикирлердің қайсысы дурыс екени анықланбай қалады. «Әмиүдәрья» журналы, газетамыздың әдебиат бөлімлері бундай пикирлерди анықлауға жетерли итибар бермейди. Бир еки мысал келтирейик.

Т. Қайыпбергеновтың «Маман бий әпсанасы» романы басылып шыққаннан соң усы роман жөнинде көп пикирлер айтылды. Романда әхмийетли тарийхый ҳәдийселердің сәулеленгенлиги белгили, бул тарауда автор әдеуир жетискенликлерге еристи. Деген менен, шығарманың бағалылығына нуқсан келтиретугын моментлердің бар екенлиги де мәлим болды. «Маман бий әпсанасы» тууралы «Әмиүдәрья» журналында «Буннан 200 жыл бурын» деген мақала басылды (№4, 1969-жыл). Мақалада роман тууралы жазыушының «Гезектеги оғыры әжайып ҳәм көлемли шығармасы» деген пикир бар. Ал буннан кейинирек жазылған «Тарийхый дослық әпсанасы» деген мақалада (№10, 1969-ж) роман ҳаққында бир қанша объектив пикирлер бар екенлигин көриуге болады. Мақаланың авторы «Маман бий образының характери жағынан жетиспеушилиги қусаған гейпара кемшиликлер де жоқ емес, Аманлық ҳәм Амангүлге романда көп орын берилсе де, бул образлардың тәбиятын жазыушы дурыс турмыслық тийкарда шеше алмаған». «Аманлық барлық жақсы уақыялардың қатнасыушысы болып, Маманбийге байланысly болған көп гана хызметлерди атқарыушы, зулымлықтың жәбирин шешиуши болып көзге көринсе де, романның ақырында оның унамлы образында унамсыз характерлер киргизилген. «Аманлық сыяқлы мийнеткеш адамлардың тәдирин усылайынша шешиу жүдә орынсыз. Ҳәтте, турмыста болған екен, деп сол турысында әдебий материал ретинде алыуда қәте. Оны турмыслық типлик уақыя деп таныуға болмайды» деген ҳәм басқа да пикирлерди ортаға дурыс қоя билген. Соның менен бирге, Ә. Қожықбаев, романда халық турмысының толық сәулеленбегенин мысалы дийханшылық өнер үйрениуге кеткен жигитлердің бузықлығы ҳәм басқаларды ескертеди.

Бирақ романның жетіскенлік, кемшиліклерін дұрыс көрсете отырып, Ә. Қожықбаев сол шығарма тууралы өзінің жоқарыдағы ескертулеріне итибар берместен оған қарама-қарсы жуу мақ жасайды. Ол романда тарихый шынлық бойынша халықтың тилек, ойы сәуленген деген жуу мақ шығарады.

Мине, булар бойынша мақаланың авторын түсіну қыйы. Оның қайсы пикирине қосыламыз?

К. Султановтың «Әжинияз» романы тууралы да қарама-қарсылықты пикирлер ушырасып киятыр. Көпшилік әдебиетшылардың пикиринен басқаша пикир К. Құдайбергеновтың «Әжинияз қаққында ойлар» №8, 1969-жыл) мақаласында бар. Мақалада мынадай жуу мақ жасалады.

«К. Султановтың «Әжинияз» деп аталған романы турмыслық үлкен идеяларды бериуши характерлердин болмауынан, турмыслық баслы қарама-қарсылықларда көркем сәулендириуден шетте болғанлықтан роман жанрының талабына пүткиллей жууап бере алмайды».

Критик өзінің усы пикирин объектив деп ойлайды. Роман жөнінде унамлы момент таппай, оны бастан ақырына шекем бийкарлау акти менеп айтылған бул жуу мақ объективликтен жүдә узақ көринеди. М. Нурмухамедов бул романға Қарақалпақстан жазыушыларының VI съездинде проза бойынша жасаған баянла-масында дұрыс баға берди, ондағы бир қатар сәтли табылған детальларға, адам образларына дыққат аударды.

Бизинше, бундай пикирлердин ҳәр түрлиги шығармаға баға бериң, оны таллаушылардың мәселеге үстиртин қараушылығын ғана көрсетсе керек.

Ә. Атажановтың «Ай сығалайды» деген гүрриңи жөнінде жазылған мақалалар да бир-бирине қарама-қарсы келеди. Әсиресе, С. Бақадырова «Мәселени уақыт хәм жағдайға байланыслы турмыстың рауажлануы нызамлылығынан түсиндирип бергенлигин» көтер-мелейди.

«Қарақалпақстан» баспасы шығып атырған китап-ларға рецепт сыпатындағы стандарт таяр мақтау пикирлер бериуге жүдә сақый. Ал, усы мақтау сөзлер китаптың мазмунына жууап бере бермейди. Журнал-да басылған шығармалар баспа тәрөпинен айырым

китап болып шыққанда бұрын айтылған сын-пикирлер есапқа алынса, жақсы болар еди.

Әдебий көркем критикаға байланысly материалдардың жарыққа шығуын тәмийинлемей критиканың сапасы хаққында пикир жүргизиу қыйын. Бизде бундай материаллар жеткиликли. Белгили критиклердин топламлары, әдебияттың хәрқыйлы жанры, жазыушының творчествосы жөнинде жазылған изертлеу жұмыслары көпшиликтиң ийгилигине айланыуы керек.

Критика өзиниң алдында қойылып отырған оғада жууапкерли уазыйпаларды орынлауы ушын оның профессионаллық қонигеликти жетилистириуи, шеберлик сапасын арттырууы хәм объектив болууы қатты талап етиледи. Сонда ғана биз жәмийет алдындағы өзимиздиң әхмийетли миннетимизди атқарған боламыз.

1972-ж.

ӨЗБЕК ӘДЕБИЯТЫНЫҢ МАҚТАНЫШЫ

(Академик шайыр Гафур Фуламның 70 жыллығына)

Өзбек әдебияты өзиниң узақ әсирлик бай тарийхы менен дүньяға мәлим. Жаңа дәуирде уллы Науайының хақыйқат мийрасхоры сыпатында әжайып философ шайыр, академик Гафур Фулам тууған әдебиятында, улыума совет әдебиятында өшпес из қалдырды. 10-майда Гафур Фулам жетпис жасқа толады.

Уллы Октябрь қуяшынан дөреген өзбек совет әдебиятының ең ири тулгаларынан есапланған Гафур Фулам сол әдебияттың барлық этапларында өзиниң жоқары пафослы азаматлық поэзиясы менен, халық даналығына толы прозасы менен көп мынлаған оқыушылардың терең сүйиушилигине бөленди. Күн шығыс халықларының әдебият тарийхың, оғада бай поэзиясын, илимин терең өзлестирген Гафур Фулам өзбек әдебиятында сийрек гезлесетуғын фигуралардың бири.

Шайыр өзиниң философиялық ойға толы «Уақыт» қосығында былай деп жырлаған еди:

«Әзиз әсиримиздиң қымбат уақыты,
Әзиз адамлардан сорайды қәдирин.

Пурсат ғәниметдур, даңқ-атаққа
Безейтуғын уақта өмир дәптерин».

Ғафур Ғулам өзиниң усы айтқанындай-ақ «өмир дәптерин безейтуғын» шығармалар дәретіүде халық алдындағы азаматлық уазыйпасын инабат пенен атқарып кетти. Ол өзбек совет әдебиятының жер жүзине танылыуында үлкен үлес қосқан шайыр. Ғафур Ғулам биринши «Гөззаллық неде» (1923) қосығында-ақ өзиниң поэтикалық программасы менен әдебият майданына шыққан еди. Усынан баслап-ақ, қайсы дәуирде болмасын шайырдың шығармаларында дәуирдиң әжайып көриниси, характерли белгиси өзиниң көркем философиялық сәулелениуин тапты. Ол барлық жаңалыққа үн қосты, Маяковский сыяқлы турмыслық қубылысларды үлкен принципаллық пенен жырлады, ол тарийхшы, философ талантлы шайыр болды.

Әжайып сөз зергери Ғафур Ғулам жөнинде атақлы жазыушы Фадеевтиң 1945-жылы айтқан бир сөзи ериксиз еске түседі: «Шайыр хәм академик Ғафур Ғулам,— деген еди ол—совет поэзиясында күтә сийрек гезлесетуғын айрықша қубылыс. Оның поэзиясы миллий традицияны Маяковскийдиң дәстүри менен шебер түрде байланыстырды. Нәзик лирикадан ораторияға шекем жазыу шайырдың кең диапазонын көрсетеди. Оның қосықлары барлық уақытта терең ойға, күшли сезимге толы. Ол усы сөздиң толық хәм ҳақыйқат мәнисинде нағыз совет шайыры».

30-жыллардың ишинде дәреген «Түрксіб жолларында» қосығында ол дәуирдиң уллылығын, қайнаған мийнет процесин, коммунистлик партияның басшылығында әжайып қаҳарманлық көрсеткен халықтың жеңимпаз күшин көркемлик пенен сүүретлейди. Бул қосыққа халықтың узақ тарийхы да, жаңа заманның уллылығы да шеберлик пенен сыйғызылған. «Қоқан» поэмасы өзбек поэзиясында коллективизация темасын сүүретлеген ең биринши ири шығарма болып есапланады.

Ғафур Ғуламның шайырлық таланты, айрықша Уллы Уатандарлық урысы хәм оннан соңғы дәуирде кең танылды. Урыс жылларында ол «Сен жетим емессен», «Қыс», «Халық атланды», «Суу хәм нур», «Биз жеңемиз» «Бизиң көшеде де байрам болажақ», «Мен—евреймен»

сыяқлы қосықлары менен оптимистлик, жауынгерлик лириканың үлгилерин жасады.

Уллы Уатандарлық урыстың ең қатаң күнлеринде Ғафур Ғулам Өзбекстан ССР хұкімет делегациясының составында фронтқа барып, дәу жүрек совет жауынгерлерлериниң сауашын өз көзи менен көрди. Оның бул жыллардағы қосықлары «Мен шығыстан киятырман» топламына кирди хәм усы топлам ушын ол Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды.

«Сен жетим емессен,
Тынышлан қулыным
Қуяштай мийримли,
Уатаның — анаң,
Жердей кең пейилли,
Мийнеткеш, сақый,
Халық бар — атаң бар,
Не тилесең бөрин
Таярлар сағи,
Сениң перзентлик ҳақың —
Козиме сүрме,
Аталық парызым
Белиме кәмар,
Гүрсинбе, қысынба
Еркин нәпес ал».

Урыс жылларында (1941-жыл, 25-июльде) жазылған «Сен жетим емессен» қосығы өзиниң тарийхына ийе. Шайыр бул қосықта өзбек халқының тууысқанлық, меҳрибанлық сыпатларын сәулелендире алған. Бул қосық «Правда» газетасында басылды. Қосықтың совет жауынгерлерине тәсири жөнинде Светлана Сомова күтә характерли бир фактти келтиреді.

«...1943-жылы июльде, урыстың ауыр күнлеринде, фронттың Курск—Орел участкасында сауашқа кирип баратырған жауынгерлерге Ғафур Ғуламның қосықларын оқып бериуге туура келди... Мен өз балалары Өзбекстанға эвакуация қылынған мине сол аталарға шайыр Ғафур Ғуламның «Сен жетим емессен» қосығын оқығанымда... Солдатлар қосықты сондай жүрек толқыны менен тыңлады. Шайырдың аталық сөзлери жалын киби олардың жүрегин толқынландырды... Олар бизиң машинаны қоршап алды. Шашлары ағарған, көзинен қууаныш жасы тамшылаған майор маған газе-

таның бир бөлегин усынды... Бул «Правда» газетасында басылған Ғафур Ғуламның қосығы еди»..

Урыстан соң жарыққа шыққан «Бахыт қолжазбасы», «Москва тынышлық тиреги» хәм басқа да топламлары совет поэзиясының ғазийнесине белгили үлес болып қосылды.

Шайырдың «Сағыныу» қосығында ел перзентине деген аталық сезим, жеңис идеясы өзінше бир оригиналлық көркемлик шешим менен берилген.

«Зор кәруан жолында жетим ботадай,
Интизар көзлерде моншақ-моншақ жас.
Ең киши жулдыздан юпитерге шекем,
Өзиң құдиретлисең хабар бер қуяш»,

—қосық усындай тәсирли қатарлардан басланады. Шайыр халық басына дөнген кәуиптиң қорқынышлылығын сүүретлеу менен қатар оптимизмге толы қатарларды тәсирли жеткерген:

«Таң атар алдында сағынып сондай,
Бедил оқыр едим, шықты күн күлип,
Дауыллы қыяллар нур берген таңдай,
Жүрегиме турды кең әлем сыйып.

Сизлерди келди деп еситкен күни,
Өзиң тоқып кеткен үлкен себетте,
Толтырып шабдалдан салып шығаман,
Жеңистиң күнлери жақып, әлбетте.

Айрықша, соңғы жыллардағы Ғафур Ғуламның поэзиясында тынышлық ушын гүрес темасы, партия, Ленин ҳаққында жазылған қосықлар өзлериниң публицистикалық өткирлиги хәм поэтикалық күши менен дыққат аударды. Шайыр жазады:

«Шығыстың шайырыман! Йош горизонтым,
Күрилден Африка жерине дейин.
Феллахлар, күлилер әрманлардың
Сүүретлери бардур қосығымда мениң,
Қотыр пил сыяқлы бес жүз жыл жасап,
Сырдандай даланың жантағын асап,
Азат қуланлықты абзал көргенмен»

Ғафур Ғулам өзбек поэзиясының новатор шайыры болды, оны жаңа түр менен байытты, көп миллетли совет поэзиясында үлкен орын ийеледи.

Ғафур Ғулам Өзбекстанның белгилі алымларының бири еді. Ол 1943-жылдан Өзбекстан Илимлер академиясының академиги, соң Ленилик сыйлықтың лауреаты болды. Әсиресе, өзбек классик әдебиятын изертлеу, пропагандалау жөнінде Ғафур Ғулам көп мийнет сийрди. Ол, айрықша Шығыстың уллы ойшыл шайырлары Бедиль, Ғафиз, Омар Ғаям, Фирдаусидиң шығармаларын жүдә терең билер еди.

Ғафур Ғулам үлкен сөз шебери сыпатында қарақалпақ совет әдебиятының шын дос, жанашыры болды. Оның Нәжим Дауқараев, Әмет Шамуратов, Жолмурза Аймурзаев хәм халық шайырлары Аббаз, Садықлардың шығармалары, өзлери тууралы жыллы лебизин биз талай мәртебе еситкенбиз. Ол бизиң республикамызда бирнеше рет болып, өзгерген үлкемиз ҳаққында жырлар тоқыды. Ғафур Ғуламның жоқары адамгершилиги, киши пейил, меҳрибанлығы, әжайып юмори шайырдың ойшыл шығармаларының қан тамырларынан бекем орын алған. Ол улыуама союзлық әдебияттың кең танылған при ўакиллериниң бири болды, өзбек әдебиятының сән-жарасығы еди.

«Өзбек ели—бағ ели,
Ишинде бийик дарақсаң!» —

деп жырлаған еди бир қарақалпақ шайыры.

Ленилик сыйлықтың лауреаты, академик, Өзбекстанның халық шайыры Ғафур Ғуламның бай әдебий мийрасы жыллар өткен сайын өзиниң қәдир баҳасын сақлай береді.

1973-ж.

ӘДЕБИЙ—КӨРКЕМ КРИТИКАНЫҢ САПАСЫ УШЫН

Көркем әдебияттың рауажланыуын бир-еки жылдың аралығы менен өлшеу қыйын. Деген менен, тутас алып қарағанда, әдебияттың ҳәрбир жанашыры қарақалпақ совет жазыушыларының творчестволық өрлеу үстинде екенлигине көзи жетеди. Тоғызыншы бес жыллықтың айрықша шешиуши үшінши жылында Автоно-

миялы республикамыздың мийнеткешлери турмыстың барлық тарауларында табыстың әжайып үлгилерин көрсетеди. Халық өмириниң гигант табыслары, ҳәр бир ҳақ нийетли адамның маңлай тери—творчество хызметкерлери ушын таўсылмайтуғын тема. Халқымыздың коммунистлик қурылыстағы табысларында жазыушыларымыздыңда белгили орны бар екенлигин мақтаныш пенен айтыўға болады.

Проза тарауында Т. Қайыпбергеновтың «Маман бий әпсанасы», «Бахытсызлар» романының қайта басылуы, Ю. Леонтичевтың «Адамларға ығбал инәм ет», «Қырлы соқпақлар», С. Хожаниязовтың «Ақ бота», Ж. Аймурзаевтың «Қызкеткен», Ө. Хожаниязовтың «Бир өмир қыссасы», «Қыс балладасы», Ә. Атажановтың «Ата мөкан» С. Салиевтиң «Өмир ағысы» А. Бекимбетовтың «Муңаймас мәртлер» ҳәм т. б. шығармаларыдыққатқа миясар. Белгили жазыушымыз Ю. Леонтичевке «Адамларға ығбал инәм ет» романы ушын республикалық Бердақ сыйлығының берилиуи проза тарауындағы табысларымыздың бир көриниси. Бундай жетискенликти поэзия тууралы да айтыўға болады. Т. Жумамуратовтың «Мәкарья сулуў», Ғ. Сейтназаровтың «Сырласыў» Т. Мәтмуратовтың «Перийзат» шығармалары, сондай-ақ И. Юсуповтың, Қ. Рахманов, У. Хожаназаровтың лирикалық қосықлары оқыушылардың жүрегинен беккем орын алды.

Әлбетте, әдебияттың салмағы сан менен емес, сапа менен өлшениуи тийис. Әдебияттың рауажланыу дәрежеси, жәмийетлик, мәдений турмыстағы өзгерислер, илгерилеушилик әдебий көркем критиканың философиялық тереңлигин, әдебий процессте тәсиршеңлигин, идеялық-эстетикалық дәрежесиниң жоқарылығын қатты талап етеди. Сонлықтан да, әдебий критиканың рауажланыу процесине нәзер тасласаң, көркем әдебияттың рауажланыу жағдайын көз алдыңа келтирмеу мүмкин емес. Қарақалпақ совет әдебиятының ҳәзирги рауажланыу бағытында ортаға салып ойласатуғын кемшиликлери аз емес: айырым шығармаларда көркемлик шеберликтиң жетиспеушилиги—адам характерин жасаўдағы сайызлық, үстиртинлик, психологизмниң кемлиги, идеялық-эстетикалық жақтан айқынлықтың төменлиги, жанрдың өзіншеллигин жетерли ийелемеушилик

т. б. критикадан айрықша активликти, ақ пенен қараны объективлик пенен айыра билиушликти, жазыушының өсиуне ғамхорлық жасау менен бирге қатаң талапшанлықты талап етеди.

Критика-әдебий рауажланыу процесинде тийкарғы орынды тутады, адамды тәрбиялауда, оның хөртә-реплеме жетилесиуинде жууапкерли хызмет атқарады. КПСС Орайлық Комитетиниң «Әдебий-көркем критика ҳаққында» (Январь, 1972-жыл) қарары критиканың жууапкершилигин арттырыуға бағдарланған тарийхий документ болды. Критика-әдебияттың ажыралмас бир бөлими, айырым адамлардың жеңил ойлағанындай ол жазыушыға жанапайшы емес, ал оқыушылар массасына, жазыушыларға, улыума әдебиятқа жәмийет атыпан жоқары талап қоя билетуғын жан ашыр әдил дос. Былайынша айтқанда, идеялық-эстетикалық жақтан жәмийетлик сананың жоқарғы көриниси.

КПСС Орайлық Комитетиниң «Әдебий-көркем критика ҳаққында» қарарының қабыл етилгенине еки жыл уақыт болды. Қарарға байланыслы 1972-жылы 22-февральда Қарақалпақстан жазыушылары Союзының әдебий-көркем критика жөнинде пленумы өткерилди. «Әмиүдәрья» журналы Пленумда жасалған Г. Есемуратовтың докладын жәриялады. (№4, 1972). Бул докладта, кең түрде қарақалпақ әдебиятында критиканың жағдайына таллау жасалды. Оның баслы уазыйпалары бирқанша конкрет атап көрсетилди. Дурьсын, айтсақ, бурынлары қағыспада қалып киятырған критика, ол тууралы сөз өткир талапшанлық пенен жаңлап, Пленумда ашық пикир алысыудың объектиси болды. Көп ғана мақалалардың, көркем шығармалардың адресине ашышы болса да, әдил пикир айтылды.

КПСС Орайлық Комитетиниң «Әдебий-көркем критика ҳаққында» қарарына байланыслы қарақалпақ әдебий критикасының бирқатар актуаль мәселелерин Ж. Нарымбетовтың «Әдебий критикамыздың гейпара мәселелери» («Әмиүдәрья», №4, 1972-жыл) деген мақаласында орынлы талланған.

Соңғы еки жылдай уақыт ишинде жарыққа шыққан көлемли мақалаларды, рецензияларды, әдебий портретретлерди есапқа алсақ, критикаға бурынғы қатнастың әдеуир өзгергенлигин көремиз. Республикалық газета-

ларда, «Әмиүдәрәя» журналында қарақалпақ әдебиятына байланысly дыққат аударарлық материаллардың жәрияланыуы қууанышлы. Қарақалпақ совет әдебиятының, әдебий-теориялық мәселелердің, халқымыздың ерте замандардан баслапқы әдебиат тарихының проблемалары бойынша жәрияланып атырған И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, Г. Есемуратов, Ж. Нарымбетов, К. Мәмбетов, Ә. Насруллаев, К. Худайбергенов, Қ. Камалов, К. Султанов хәм тағы басқалардың мийнетлериниң әдебий процесстеги орны әҳмийетли.

Бүгинги қарақалпақ әдебияты тууралы жазылған критикалық мақалалардың ишинде Қ. Мақсетовтың «Мәкарәя сулуы» қыссасына арналған («Совет Қарақалпақстаны», 26 III—1973) К. Мәмбетовтың «Жүрек пенен сырласып» («Әмиүдәрәя», №7, 1972), Г. Есемуратовтың «Тумарис» поэмасы тууралы («Әмиүдәрәя», №8, 1973-жыл), К. Худайбергеновтың «Поэзияның жаңа толқыны» («Әмиүдәрәя», №6, 1972) деген мийнетлерин атап өтиү керек. Аталған мақалалардагы исендириүшилик, актуаль мәселелерге дыққат аударыу сыяқлы критиканың унамлы белгилери бар.

Соңғы жылларда социалистлик реализм методы мәселеси (пайда болыуы, рауажланыуы, социалистлик реализм менен бир қатарда «Өмир сүрип киятырған» романтизм) тууралы улыума союзлық әдебиятта, соның ишинде қарақалпақ әдебиятында көбирек сөз болды. Қарақалпақ совет әдебий критикасында бул мәселе бойынша дурыс пикирлер Қ. Камаловтың «Социалистлик реализм методы ҳаққында» («Совет Қарақалпақстаны», 15 XII, 1972-жыл), «Қарақалпақ әдебиятында социалистлик реализмниң пайда болыуы хәм рауажланыуы» («Әмиүдәрәя», №10, 1973-жыл) хәм М. Нурмухамедовтың «Социалистлик реализм хәм оны кимниң қалай түсіндиретугыны ҳаққында» («Әмиүдәрәя», №4, 1973-жыл) деген мақалаларында орын алған. Ә. Пахратдиновтың «Совет Қарақалпақстаны» газетасында (3-октябрь 1972-жыл) жәрияланған «Әдебиятымызда социалистлик реализмниң пайда болыуы» деп аталатуғын мақаласы улыума бурынлары кең таралған айырым рус совет әдебиатшыларының қәте пикирлерин қарақалпақ әдебиятына байланысly қайталайды, сөйтип, социалистлик реализм қарақалпақ әдебиятында

Октябрь революциясынан әдеуір бұрын басланды деген надурьс пикир айтады. Әдебиятшы Қ. Камаловтың дурьс жазғанындай-ақ Ә. Пахратдинов социалистлик реализмнің дәреклері менен көркем методтың пайда болуыын шатастырған.

Әлбетте, социалистлик реализм методының мәселелері үзил-кесил шешилди деген жуумақ шықпауы керек, ол тууралы илимий пикирлер әдебияттың тәжирийбелерине байланыслы бола беріу мүмкин. Совет әдебиятының танылған теоретиклеринің болжаулары буған дәлил.

Г. Ломидзе өзинің «Точность научных критериев» деген мақаласында («Литературное обозрение», №10, 1973), Т. Сучков, Д. Марков хәм басқалар социалистлик реализмге байланыслы берилген сорауларға қайтарған жууапларында («Литературное обозрение», №9, 1973). Бизің теоретиклеримиз тәрепинен социалистлик реализм методының принциплерин ислеи шығыуда хәм анықлауда көп жумыслардың исленгенлигин, соның менен бирге, елде жумыслардың ислениуи зәрүрлигин атап көрсетеди. Олай болса, қарақалпақ совет әдебиятында социалистлик реализм методының мәселелері бизің әдебиятшыларымыздан жан-жақлы изертлеуди талап етеди. Жасыратуғыны жоқ, әдебиятшыларымыз қарақалпақ совет әдебиятының конкрет мысалында социалистлик реализмнің принциплерин, пайда болуы рауажланыуы мәселелерин еле жетерли ашып берген жоқ.

КПСС Орайлық Комитетинің қарарында көрсетилгендей-ақ, гейпара критикалық мақалаларда көркем таллау, шығармаға байланыслы анау ямаса мынау проблемасын қойып, шешіу орнына оның мазмунын баянлау, шығарманың хәқыйқат көркем дәретпе сыпатында әхмийетин хәм бақалылығын ашыуға жетерли дыққат аударылмайтуғынлығын көрсеткенлиги белгили. Бундай кемшилик, хәттеки, бизің жақсы деп есаплайтуғын мақалаларда ушырасып киятырған унамсыз жағдай болып табылады. Әдебий критиканың баслы уазыйпасы—шығармадағы кемшиликлерди дәлиллик менен ашып беріуден, жазыушыға қатаң талапшаңлық менен гамхорлық жасаудан ибарат.

Жақында И. Қурбанбаевтың «Дийдар менен дий-

дарласқанда» ... («Әмиүдәрья», №8, 1973-жыл) деген рецензиясы жарияланды. Мақала авторы Т. Қабуловтың топلامы жөншнде өзиниң пикирлерин ортаға салып, оқыушылар менен ортақласқан. Мен оқыушы есабында Т. Қабуловтың шығармаларын серлеп бараман. Ҳақыйқатында да «Дийдар» шайырдың үлкен табысы болды. Т. Қабулов бурыннан айта алмай жүрген жүрек толқынларын усы топلامында жарық еттиргенине қууанып қалдық. Оның үстине Т. Қабуловтың «Қара буға» сының темасы халық аузындағы аңызға байланыс-лы маған жүдә таныс.

Бирақта, рецензияда шайырдың поэзияға қосқан жаңалық өзіншеллигин ашыудың орнына оны биржақлама мақтауға салыныуы оқыушыны ренжитеди. К. Худайбергенов жас шайырлардың творчестволық табысларын дәлиллеу мақсетинде еки шайырды салыстырады («Жаслар поэзиясының жемиси»). Критиктиң шығармаға болған қатнасы Ж. Нарымбетовтың «Әдебий критикамыздың гейпара мәселелери» деген мақаласында әдил сынға алынған еди.

«Егер Т. Мәтмуратов,—деп жазады критик,—дүнья ҳәдийселерин адам жүрегиниң дүрсили арқалы қабыл ететуғын хәм сәулелендиретуғын бәлса, Кеңесбай Рахманов жуумақлаушы пикирлер арқалы бизиң ой-сезимни-мизди бернуге талпынады.»

Мениңше, булар жууапкерсизлик пенен айтылған қатарлар. Биз шайырдың қосықларындағы айырым сәт сиз шыққан қатарларды сынап оны критикалаймыз. ақыры өз сөзимизге де үлкен жууапкершилик пенен қарауымыз керек ғой. Тийкарында, адам жүрегиниң дүрсили арқалы жарыққа шығатуғын (сөз ең жақсы шығарма ҳаққында болып отыр—А. С.) поэзияда басқа адам жүрегиниң дүрсили қатнаспайтуғын поэзия болуы мүмкин бе? Критиктиң тастыйықлағанындай «Жүрек дүрсили қатнасқан поэзия» хәм «Жүрек дүрсили қатнаспаған поэзия» деген терминниң өзи нақолай алынған.

Бул аздай, критик К. Худайбергенов өз пикирин дауам етип. «Егер образлы айтатуғын болсақ,—дейди сол мақаласында. — Т. Мәтмуратовтың лирикасы тау басынан төменге агып киятырған (?) кишкене тармақларға, ал К. Рахмановтың қосықлары бул тармақлар қосылған

жерге усайды». Таудың басынан төменге қарап ақпайтуғын кишкене тармақлардың болмайтуғындығын айтпай-ақ қойғанның өзінде, автордың басқа салыстыруы да ойланып айтылған емес. Тармақлар ағып келип, бір жерге қосылады, сонда К. Рахмановтың қосықлары да тау басынан ағып келген ғой. Олай болса, еки шайырдың шығармасының бір-биринен хеш айырмасы болмай шығады.

Мине, сизге теңеу, шайырлардың бір-биринен творчестволық почерклерин ажыратуға қаратылған пикирлер!

Әдебий критикада, қатаң талапшаңлық, принципаллық, идеялық-эстетикалық өткірлікті талап етіу менен бирге жазыушыға әлпайым, хұрмет пенен қатнас жасауды да ұмытпауымыз керек. Бул критиканың жоқары мәдениеттілігі үшін гүресиу деген сөз. Анау ямаса мынау шығарма тууралы мақала жәриялап отырған баспа орынлары да критиканың мәдениеттілігіне, дәлиллигине дыққат аударуы тийис. Әдебий шығармадағы кемшиликтің түри көп, гейде жазыушы творчестволық «сәтсізлікке» ушырауы мүмкин, ямаса биле-гөре әдейи түрде турмысты бузып сүүретлеуи мүмкин. Турмыстың реалы картинасын жетерли көркемлік шеберлік пенен ашып бере алмайтуғын жағдайлар ушырасуы мүмкин. Сонлықтан да, критика хәрбір шығармаға баха бериуде терең ойланып, ақ қараны айыра билеуи керек. Соның менен бирге пикирди қалайша бериудің жолында тереңирек қарастырылғаны жөн. Шығармаға қанша мийнет, творчестволық талант жумсалғанлығын есапқа алмай, ныпқырт етиуге хәрекет жасайтуғын турпайы критиканың пайдасы аз. Биз өзимиздің қәлемлес кәсіпкеримиз хәққында жазып отырғанымызды ұмытыуымыз мүмкин емес. Усыған байланыслы, оқыушы есабында да, әдебиятшы есабында да маған «Әжинияз», «Беруний» романлары тууралы жазылған К. Худайбергеновтың мақалаларының бағыты, шығарған жуумақларының унамағанлығын жасыра алмайман.

Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуи, оның тарихының басланыуы тууралы көтерилип атырған мәселелер хәртәреплеме қууатлауды талап етеди. М. Нурмухаммедов, И. Сағитов, Қ. Мақсетов, К. Мәмбетов, Х.

Ҳамидов, Т. Жумамуратов ҳам т. б. жолдаслар бул тууралы өз ойларын ортаға салды. Усындай әҳмийетли проблема бойынша К. Мәмбетов әдеуир материаллар жәриялады. Жумыстың қыйыншылығы хәммеге анық болууы керек: бул тырнақлап жыйналатуғын нәрсе, узақ әсирлердиң естеликлерин илиминиң айналасына түсириуде кемшилик, қәтеликлерде ушырасууы тәбийғый. Өйткени, көпшилик халықларға ортақ мийрастан өзимизге тәнлигин айырып ала билиу, ямаса олардың бәримизге ортақлығын дәлиллеу—мәселеге тереңирек, табанлырақ кирисиуде талап етип отырғанлығын айтыуымыз тийис. Бирақта, мәселе узақ әсирлерден басланғаннан кейин қарақалпақ халқының тарийхы менен тығыз байланыслы бул проблемада әдебият тарийхын қалайда тиклеу, дәуирлестириу оғада зәрүр. Ақыры, биз бирсүлердиң тапқан жаңалығы тийкарында ғана «жаңалық» ашыуымыз қалай болар екен?! Бизин айырым әдебиятшыларымыз қазақ әдебиятшылары ашқан, изертлеп тапқан жаңалықларды билип, қууанғаны ямаса, оны қарақалпақшалап жәриялағаны менен ис питпейди. Бул орында да әдебиятты дәуирлестириу мысалы урыулық, халықлық, миллетлик т. б. қайсы жыраудың қайсы дәуирде жасап өмир сүргенлиги, оның қай уақыттың идеологи екенлигин анықлау бизде сөз болып отырған жоқ. Әдебиятшыларымыз улыума гәнтен конкрет тарийхий-әдебий изертлеуге өте алмай отыр.

Айырым мақалаларда узақ әсирлердиң мағлыұматларын қайта жаңғыртыудың орнына халықтың тарийхына, әдебиятына қатнассыз тарийхий искерлердиң тийислигин дәлиллеуге умтылушылық бар. Бирақта буларда илимий аргумент, дәллиллилик жетиспей атырғанлығын байқаймыз.

«Литературная газета» хәм басқа да баспа орынларында әдебиятты оқытуу мәселеси күн тәртибине қойлып отырғанлығын биз қууатлаймыз. Бизин «Эмиүдәрья» журналында усы мәселеге жетерли дыққат аударатуғын уақыт жетти... Өйткени, әдебиятқа сүйиушилик мектепте, институтта басланады, кейин урқан жаяды.

Тууысқан халықлардың әдебиятының өз-ара байланысы, қарым-қатнасы менен мәселеси бизин әдебий журналымызда, газеталарда елде жетерли сәуленгендей

княтыр. Қарақалпақстанның Россияға ерикли қосылыуына байланыслы жәрияланып атырған мақалалар кеуилге тоқлық еткени менен булар кампаниялық характерге ийе болып қалмауы керек. Бизнің әдебиетшы критиклеримиз миллий әдебиетлардың мысалында партиямыздың ленинлик миллет сиясатының салтанатын, миллетлердің социаллық-сиясий бирлигин ашыуға умтылыулары әҳмийетли болуы керек.

Жуумақластырып айтқанымызда, қарақалпақ әдебий критиклериниң алдында оғада жууапкерли уазыйпалар турыпты. Ең алды менен, әдебий критиканың көркемлик дәрежесин жетилистириу, айтылажақ пикирлердің терең мазмунлы хәм аргументлигине, ерисиу, критиканың дәлилли хәм объективлигине ийе болуы баслы уазыйпа болып қалыуы керек. Советлик әдебиетимыздың ең актуаль-, гезек күттirmeйтугын мәселелерин шешиуе ат салысуы уақыттың баслы уазыйпасы болып қалады.

(1974-жс).

М. И. КАЛИНИН ХӘМ КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ

(Тууылғанына 100 жыл толыуына)

1919-жылы март айында В. И. Ленинниң усынысы бойынша Михаил Иванович Калинин Пүткилроссиялық Орайлық Атқаруы Комитетиниң (ВЦИК) председатели болып сайланды. Усыған байланыслы Ленин оған мынадай характеристика берген еди: «Бул жолдас жигирма жылдай партия жумысында ислеген, оның өзи Тверь губерниясынан шыққан дийхан. Оның дийхан хожалығы менен беккем байланысы бар. Бул байлапысты ол бирдейине жаңалап хәм жанландырып турады. Петербург рабочийлары өзлеринде партиялық таярлық болмаған уақытта оның мийнеткешлер массасының кең қатламына жақынласа билиу шеберлигин ийелегенлигине исеним пайда ете алды. Пропагандистлер хәм агитаторлар мийнеткешлер массасының кең қатламына жолдасларша хәм шеберлик пенен жақынласа алмаған уақытларында, Калинин бул мәселени табыслы шешер еди. Хәзирги уақытта булардың хәммеси айрықша әҳ-

мийетли» (В. И. Ленин, Шығ., 4-басылыуы, 29-том, 210-бет).

Жигирма жети жыл Совет мәмлекетинин жоқарғы органының басшысы уазыйпасын инабатлы атқарған М. И. Калининге В. И. Ленин тәрәпинен берилген жоқарыдағы анықламада оның шөлкемлестириушилик таланты, эпиуайылығы, соның менен бирге, искерлиги анық көрсетилген. Калинин коммунистлик партия жетистирген Ленин типиндеги мәмлекет ғайраткерлеринин бири болып табылады.

М. И. Калининниң көркем әдебият тарауындағы пикирлери оғада әҳмийетли. Ол социалистлик мәдениятымыздың әҳмийетли мәселелерине, халықтың бай поэтикалық творчествосы менен оның дәрәтиушилерине көп кеуил бөлди, көркем әдебияттың идеологиялық гүрес қуралы сыпатындағы әҳмийетин жоқары бақалау менен бир қатарда рус классик жазушылары, совет әдебиятының белгилі уәкиллеринин творчестволары тууралы қунлы пикирлер айтты. Айрықша, жазушы творчествосының кең халық массасының өмири менен байланыслылығы әдебияттың коммунистлик тәрбияның ең құдиретли қуралы сыпатындағы орны, көркемлик шеберликти ийелеу хәм жетистириу мәселелерине де М. И. Калинин бирдейине дыққат аударып отырды.

М. И. Калинин көркем әдебиятты көп оқыған хәм олардан өз сорауларына жууап излеген. Революцияға шекем-ақ, ол Чернышевский, Салтыков—Шедрин, Короленко, Лев Толстой, Чеховтың шығармаларын үлкен қызғыушылық пенен оқыған. Ол, айрықша Некрасовты жоқары бақалаған, шайырдың «Темир жол», «Саша» шығармаларын ядтан билген. Революцияға шекемги дәуирден-ақ ол Горькийдиң талантын жақсы байқаған, Горький оның ең сүйикли жазушысы еди.

М. И. Калинин әдебий турмысымыздың ең әҳмийетли тарауларынан есапланған китапларды пропагандалау хәм таратыу мәселелерине, китап шығару хәм китапхана мәселелерине, оларды жолға қойуға күшли дыққат аударды, буған үлкен мәмлекетлик ис сыпатында қараған.

Совет жазушылары менен ушырасуларында М. И. Калинин шеберлик мәселелерине, жас жазушыларды гәрбиялау ислерине де кеуил бөлди. Мәселен, ол совет

жазыушыларының Пүткілсоюзлық биринши съезди алдында М. Шолохов, Ф. Гладков, М. Пришвин хәм басқалар менен ушырасқанда әдебияттың тәрбиялық жағына байланыслы өз пикирлери менен ортақласты. Совет әдебияты тууралы пикирлеринде М. И. Калинин оның патриотизм хәм халықшыллық мәселелерин тийкарғы орынға қойды, жаңа социалистлик мазмун, көркем форманың бирлиги тууралы өзиниң түсиниклерин келтирди.

Совет әдебиятының тийкарғы белгилери ҳаққында М. И. Калинин былай деп жазған еди: «Бул әдебият Советлер мәмлекетиндеги халықлардың социалистлик мийнети ҳаққында, Советлер Союзындағы бахытлы өмир ҳаққында жырлайды. Бул әдебият социалистлик қурылысқа хызмет етеди: биздеги әдебий шығармалардың қахарманлары—жаңа өмирдиң актив қурыушылары—рабочийлар, рабочий ҳаял-қызлар, коммунистлер, инженерлер, комсомоллар, пионерлер, жожалық хызметкерлери, биздеги шығармалардың тематикасы — мәмлекетимиздеги халықлардың творчестволық активлиги».

Калинин жас уақытларынан-ақ Горькийдиң творчествосын жоқары баҳалай билди. 1919-жылы ол Горькийдиң 50-жыллығына байланыслы сөз сөйледи, оның творчествосының жәмийетлик турмыстағы ролин баҳалай келип оны «дауылдың хабаршысы» деп атады. «Ана» романын ол жаңа дәуирдиң қахарманларын сүретлеген пролетар әдебиятының басламасы сыпатында тилге алды.

Маяковский тууралы М. И. Калинин дәслепки пикир айтыушылардың бири болды. Оның айтыуы бойынша Маяковский совет халқына хызмет етүүдиң оғада жақсы үлгисин көрсетти. Ол өзин революция жауынгерин деп есаплады хәм өз творчествосының бағдары менен усыған жууап бергенлиги менен мақтаныш етти. Белгилли совет жазыушылары Демьян Бедный, Шолохов, Н. Островский, Ф. Гладков, А. Малышкинлердиң творчестволық искерликлерине де жоқары баҳа берди.

М. И. Калинин совет әдебиятының коммунистлик партиялылығын баслы принцип деп таныды, оның айтыуынша «Шығарма реалистлик идеялық мазмунға толы болуы тийис. Фактлердиң өзи, уақыяның өзи оқыуы-

ны партиялылыққа алып келиуі керек». Уллы Уатандарлық урыс дәуіріндегі И. Эренбург, Б. Горбатов, А. Корнейчук, К. Симонов, А. Довженко, И. Тихоновлардың шығармаларының қақарман совет халқының азатлық күреси менен байланысы хақында ол өзіннің сөйлеген сөзлерінде, мақалаларында бірдейше тоқталып өткен еді.

М. И. Калинин халық торчествосы, белгили халық шайырларының дөретиушилик уқыбы, совет жәмийетинің буларға кең мүмкиншиликлер ашып бергенлигин өзіннің сөзлерінде, докладларында жоқары бақалады. Характерли нәрсе, Калинин ең жақсы халық дөретпелери менен узақ уақытлардан киятырған әдебий мийраслардағы хәртүрли дәуирге, классларға тән қатламларды айыра билиудің зәрүрлилигин ескертти. 1936-жылы қазақ хәм украин искусствосының талантлы ғайраткерлерине орден тапсырыу уақтында сөйлеген сөзінде ең жақсы халықлық дөретпелерди жоқары бақалады. «Искусствоның ең жоқары түри, ең талантлысы, ең данышпаны, сөзсиз, халық искусствосы болып табылады. Халықта бақаға ийе болмаған искусствоның сақланыуы мүмкин емеслигин сиз түсинесиз. Халық—алтын излеуши менен барабар. Ол тек ғана ең қымбатлы, ең гениаль нәрселерди таңлайды.» «Мен социалистлик құрылыс жақын кележақта бизиң барлық миллий республикаларымызға өз ара бирге ислесиу тийкарында искусствоның түрли тарауларында талантлы басшыларды хәм әжайып дөретиушилерди және де көбирек жетистириу ушын имканият берилиуине гүманланбайман.»

Хәзирги дәуирде көп миллетли совет искусствосының хәр тәреплеме рауажланыуы бул жағдайлардың дурылығын анық көрсете алады. Хақыйқатында да не бир талантлы сөз зергеолери хадық творчествосының әжайып булақларынан нәрленгенде ғана өз творчестволарының әжайып булақларына, мәңги өмиршеңлигине ерисе алады. М. И. Калинин советлик заманның Жамбыл, Тоқтағұл Сатылғанов, Сулайман Стальский, Ғамзат Цадаса сыяқлы шайырларға тийгизген тәсирин дурыс түсиндирди.

Калинин әдебий тил хәм оны шеберлик пенен ийлеу хақындағы пикирлери, айрықша, жас жазыушылар ушын жүдә бақалы. «Тилди билиу ушын,—дейди ол,—

тилди жүдә жақсы ийелеген классиклеримиздиң шығармаларын оқыу керек. Мен Тургеневти мысалға аламан. Соны айтыу керек, тилди бундай жақсы билетуғын жазыушыны излеп табыу қыйын». Ол Гейне, Бальзак, Лев Толстойлардың жазыушылық тәжіриьбесине дыққат аударыуды талап етеди. «Сиз Толстойдың қалай жазғанын көриуиңизге болады. Оның қолжазбасының баслап жазылған бир бетине қарап хәм усы беттиң тазадан көширилгенин оқып шығын. Сиз 15—20 вариантты көресиз хәм дәслеп жазылған беттеги сөзлерден бир де сөз таба алмайсыз. Мине, жазыудың уллы шеберлері, рус тилинің уллы билимдарлары усылайынша жазған. Олардың шығармаларын оқығанымызда бәри соншелли әпиуайы, түсиникли көринеди!

«Әпиуайы жазыу ушын—жүдә көп ислеу керек».

Михаил Иванович Калинин өзиниң усы пикирин «Жазыушы өз исиниң шебери болсын» деген (1934-ж) гүрриңиңде де ортаға қойған еди. Бунда жазыушылықтың машақатлы жоллары, талант пенен тәжіриьбе, оқыу-үйрениу хәққында жақсы пикирлер келтирип, жас жазыушыларға дурыс кеңеслер берген. Бунда да тилди шеберлик пенен ийелеу, стилине ийе болыу, материалды жетик билиу уазыйпаларына тоқталады. Жазыушы «жазбақшы болған нәрсени жақсы билиу керек. Егер сиз форманы жақсы билсеңиз, буның өзи жақсы жаза-сыз деген мәнини аңлатпайды. Сиз және бир нәрсени не хәққында жазбақшы екениңизди, сизди тынышсызлаңдырған, жүрегиңизди бәнт еткен нәрсени билиуиңиз керек. Өйткені жазыушы өзи жақсы билген нәрсе хәққында жазыуы тәбийғый». Соның менен көркем дәрежесиниң жоқары болыуы кереклиги хәққында тоқталады. «Жазыушының,—дейди ол,—мәдений дәрежеси этираптағы адамлардан төмен болса, бундай жазыушы адамды неге үйрете алады?».

Калинин көркем әдебиятты мәдений дәрежени көтериудиң тәсирли қуралы деп билди. «Мәдениятты көтериу ушын—дейди Михаил Иванович Калинин мәденият тарийхына, адамзаттың пүткил мәдений мийрасына муражат етиу керек... көркем әдебият—бул инсан типиниң бай панорамасы, мен усылай деп ойлайман. Көркем әдебиятта сиз инсанлар типин шексиз хәртүрли шәриятларда көресиз. Соның ушын көркем әдебиятты би-

лиу—сизің нағыз профессиональ ұазыйпаңыз. Соның ушын мәдениятты көтеріу—биринши нәубетте көркем әдебиятты билиу деген сөз. Мен буны өз тәжірийбеме қарап айтаман, көркем әдебият адамды ҳәр нәрседен көбирек байытады, адамның өсиуи ушын, адамларды көбирек биліу ушын мүмкиншилик береді».

Өзинің барлық саналы өмиринде халыққа хызмет стіудің айқын үлгисин көрсеткен Михаил Иванович Калининнің көркем әдебият ҳаққындағы пикирлерин тереңлиги, мақсетке мууапықлығы менен бүгинги күнде де өзинің қымбатлы баҳасын жойтқан жоқ. Ол мәңги жасай береді.

1975-ж.

ДӘУИРИМИЗГЕ ЫЛАЙЫҚ ПОЭЗИЯ УШЫН¹

Республика жазыушыларының VI съездинен кейинги ұақыт ишинде улыўма союздағыдай Қарақалпақстанда да халқымыздың экономикасында, рухый өмиринде, мәденияттың барлық тарауларында уллы өзгерислер жүзеге келди. Усы жаңалықларда миллий искусствомыздың да белгили үлеси бар екенлигин мойынлау дурыс. Бул тарауда биз жазыушыларымыздың творчестволық активлигинің әдеуир артқанлығын, заманымыздың жецимпаз рухына ылайық бирқанша шығармалар дөреткенлигин атап өтемиз. Усы табыслар, творчестволық илгерилеушиликлер партиямыздың XXV съезди дәл айқынлық пенен белгилеп берген тарийхий шешимлеринің нәтийжеси екенлигин мақтанаыш пенен көрсете аламыз. Бул ушын совет жазыушыларының КПСС Орайлық Комитетине шексиз миннетдарлығын жақында ғана XXV съездде шығып сөйлеген сөзинде Г. Марков делегатларға үлкен қууаныш пенен жеткерди. КПСС тың XXV съезди сондай айқынлық пенен атап көрсеткениндей-ақ өткен бес жыллық творчестволық интеллигенцияның жемисли мийнет еткен дәуири болды, бул дәуирде

¹ Қарақалпақ совет жазыушыларының VII съездинде исленген доклад (1976).

улыўма партиялық, улыўма халықлық атланысларға олар белгили үлес қосты.

Әлбетте, жазыушылардың жетіскенлиги цифр тили менен, процент есабы менен өлшенбейди, ал олардың турмысқа актив араласыуы, дөреткен шығармаларының оқыушыға ой саларлық тәсири, адамларымыздың мазмунлы өмири қаншалли терең көркем сүүретлеп бергенлиги менен ғана бақаланады. Көп миллетли совет әдебиятының кең қулаш жайып, ҳәр тәрәплеме раўажланған дәуиринде, оның көп санлы бир тутас отрядынан есапланған қарақалпақ әдебияты да аз творчестволық табысларға ерискен жоқ. Улыўма союзлық көп тилдеги әдебият бастан кеширип атырған жаңалықларды ол да бастан өткерип атыр, оның гүүасы ғана емес, ал қатнасыушысы да болып отырғанлығы факт. Республикаларда, крайларда, областьларда системалы өтип атырған әдебият күшлерине қарақалпақ әдебиятының уәкиллери де қатнаспақта. Бундай ушырасыуларды республикада қарақалпақ жазыушылары да ықтиятлылық пенен шөлкемлестирди, әдебиятқа деген кең журтшылықтың ықлас-тилегин билди, олардың айтар өтиниш-наказаларын да еситти. Өндиристе, мийнеттеги искусствоға талапшанлығы, қызығыушылығы артып баратырған сан әлуан оқыушылар менен бул ушырасыулар әдебият пенен оқыушылардың байланысларының жаңа бир формасы болып отыр. Бизиң пикиримизше, буннан былай ушырасыулардың нәтийжелилигине дыққат аударыу менен бирге, ауыл, қалаларымызда өткерилип атырған, еле де өткериле беретуғын ушырасыуларды тек «бардым-келдим», «самаллап қайтыу» кеўил көтерип ушын емес, ал жууапкершликти терең сезиниудиң формасына айландырыу тиймилрек болар еди.

Жазыушылар партияның қол қанаты деген жоқары исеним қарақалпақ әдебиятына да толығы менен тийисли. Буны бизиң әдебиятымыздың бүгинги тарийхы да жақсы дәлиллейди. Партия қандай сүрен көтерсе, жазыушыларымыз да оған уақтында жууап бериуге умтылады. Халқымызға үлкеп сынау болып есапланатуғын ақ алтын атланыслары уақтында мийнет адамлары арасынан срын тапқан жазыушыларды көремиз, телевидение, радио арқалы олардың шығып сөйләулерин уйымластырылады, газета бетлеринде очерк, гүр-

рин, қосықлары жәрияланады. Улыұма жазыушыларға халықлық гүрестен шет қалмау ийгиликли дәстүр. Бирақта, Қарақалпақстанның қаласы менен даласын, колхозы менен совхозын, қыры менен ойын, узақ жайлаулардағы өмирин көрип, аралап жүрген жазыушыларымыз проблемалық әҳмийетли мәселелерди бирдейинс көтере бермейди. Көп жагдайда олар барған жердин бәри жақсы болып шыға береди. Мәселе көтерип, жақсылауды талап етеуғын тийисли орынларға усыныслар жасайтуғын нәрселер аз ба? Бул жерде В. Овечкинди тилге алмау мүмкин емес: ол өз көркем публицистикалары менен очерклеринде ауыл хожалығын белгили дәрежеде экономикалық жақтан қайта қуруудын зәрүрдилигин экономистлер усы мәселени қолға алғанға шекем-ақ биринши болып көтерип шығып еди. Бундай усыныслардың түри аз емес: ауылдағы мәднсий жумыслар, мектеп т. б. Партияның қол қанаты болыу дегенниң бир тәрәпи усыған да байланысly нәрсе емес пе?!

Қарақалпақ жазыушыларының VI съездинен берил алты жылдай уақыт өтти. Бирақ усы уақыт ишинде советлик әдебиятымыз болып өткен уллы тарийхий уақыялардың, бой тиклеген үлкен қурылыслардың, усы өзгерис пенен қурылысларды жасап атырған ылғаллы мийнеттин көркемлик сәулесин берйуге зор активлик пенен киристи. Әдебиятымызда ҳәмме жанрлардың илгерилеушилиги байқалады. Г. Марковтын айтқанындай-ақ, соңғы гездеги таңлаулы шығармаларда советлик мийнет адамы өзиниң толық рухий қууаты менен барлық ийгиликли қәсийетлериниң тутаслығы менен көринди. Буларда совет адамы материаллық ийгиликлерди дәретиуши, жәмийетлик инабатлылық атмосфера ийеси, коммунизмниң социаллық ҳәм мораллық принциплерин жүзеге асыруу жолындағы гүресшең сыпатында сүүреленеди. Сөйтип, марксистлик-ленинлик идея менен қуралланған, творчестволық таланттын дәретиушилик рухы менен жасап отырған көпшилик жазыушыларымыз тоғызыншы бесжыллықтын көркем шежиресин жасады деп айтыуға болады. Биз булай дегенде ҳәр жанрдың өз мүмкиншилиги менен өзиншеллигин есапқа алмауға ҳақымыз жоқ. Узақ өтмиштеги халқымыздың өмир жолының тарийхий шежиресине Төлек Қайыпбергенов үш

томлық кітап жазды. Ал шайыр басқаша усыл менен ис алып барады. Ол дәуирге қосық та, поэма да арнау мүмкін, бірақ басқаша планда болуы сөзсіз. Соның ушын да ҳәрбір жанрдың өз мүмкіншилиғи менен шегарасы бар, ал оны сақлауға биз тийислимиз, өйткени, бул дүнья әдебиятында көп жағдайда қайталанан бермейтуғын ызыамлы қубылыс болып есапланады.

Миллий әдебиятымыздың үлкен тарауының ең белгилиси—поэзиямыз болып табылады. Ол халқымыздың рухый өмиринде оғада үлкен орын ийеледи ҳәм ийелеп киятыр. Әлем поэзиясының жарық жұлдызларының бири Е. Блок «Сөз өнериниң тәғдирине терең ойланын образлы түрде бир ағысқа бириккен поэзия менен проза өзиниң тынымсыз асау толқыпларында мәденияттың ең қымбатлы ғәзийнесин жәмлестиреди»,—деген еди Бул бир данышпанлық пенен тауып айтылған сөзде әжайып көрегенлик бар. Өйткени, поэзия қашан да болса, халық қууанышы менен оның қайғысының сыртқа шықпау мүмкін болмаған құдиретли көриниси болып киятыр. Халықтың ҳәсиретли қайғысын қобызға қосып жырлаған Жийен... Сол ҳәсиретли халықты хан ғарғап, болыс-бийлер түтип жегенде оның ар-намысын жоқары көтерип, сөз өнериниң күши менен гүрес алып барған Күнхожа, Әжинияз, Бердақлардың поэзиялары өзиниң граждаңлық күши көркемлиғи менен бүгин де жасап атыр. Өткен жылы жәмийетшилиғимиз Күнхожаның 175 жыллық юбилейин кеңнеп белгилеп өтти, усы күнлери және бир уллы сөз шебери Әжинияздың 150 жыллық юбилейи өткерилмекши. Бул сөз өнерине берилген, берилип отырған шексиз баға халықтың миннетдарлығының бир көриниси болып есапланады.

Жәмийеттиң рухый өмиринде үлкен орын ийелейтуғын советлик поэзиямыз улыума халықтың сүйиушилиғине миясар, оған деген оқыушылардың талабы менен тилеги күннен-күнге артып барыуда. Поэзия тарауындағы жаңалық, талантлы шығарма менен көринген ҳәрбір автор ызыамлы түрде оқыушыларымыздың кеулиин аударыуы, ал сәтсиз жазылып, жарық көре алмай қалған шығарманың үлкен иревжбу туудиратуғының себеби усынан.

Ал бүгинги поэзияның бағыты менен аяқ алысын

көзден өткереди екенбиз, биз Т. Жумамуратовтың «Макарья сулыу», И. Юсуповтың «Кеуил кеуилден суу ишер», М. Сейтниязовтың «Айтылар сөз», Ж. Дилмуратовтың «Нәубәхәр», Қ. Рахмановтың «Өмир толғанислары», Т. Мәтмуратовтың «Айсәнем», Т. Қабуловтың «Дийдар» сыяқлы топламларын, У. Хожаназаровтың цикллерин унамлы қубылыс сыпатында тилге аламыз. Соның менен бирге «Макарья сулыу», «Айсәнем», «Шөл дәстаны» сыяқлы ири поэмалардың әдеуир жетискенлик екенлигинде мойынлаймыз, өйткени булар хәртүрли дәуир, хәр қыйлы темаларды өзинлик шайырлық почерк менен жеткере билген еки съезд аралығындағы сүйикли шығармалар екенлигин көриуге болады. Әлбетте, бул жерде мына жағдайды ядтап шығарыуға болмайды: творчестволық процесстин тарийхын анықлау қыйын, мүмкин еки съезд аралығында жарыққа шыққан менен творчестволық план, дәретиу процесин буннан әлле қашан бастан кеширилген болыуын, дәретиушиликтиң «азаплы сапары» көп бурын басланған болыуын бийкарлауға болмайды. Биз шайырдың хәрбир жемисли дәретпесине баҳа береди екенбиз, автордың өзи менен өзи болып, оның кеуил сарайын сан қыйлы жағдайға салып, жазбауға мүмкиншилик бермеген уйқысыз түнлерин, ишки толғанислары менен таланттың шарқ урған сәтли моментлерин, узақ түнлерде шырасы сөнбеген шайырлықтың машақатлы саатларын, қулласы көздің майын ағызып қолын талдырған творчество азабын көз алдымызға келтириуимиз керек. Бул жерде ҳақыйқат искусство дәретпесин ҳаққында болып отыр. Белинский айтқандай-ақ, «қосық қурастыра билиу шайыр болыу емес, аўзы-мурнынан шығып атырған китап дүканлары усы ҳақыйқатлықтың дәлийли». Усы пикирди өзинше өзгертип, заманымыздың уллы жазыушысы М. Шолохов «ақыллы, жақсы шығармалар бармақ бүгип санарлық, ал мазмунсыз, шалажансар китаплар аяқ алып жүргисиз»,—деп еди. Бундай шығармалар поэзия тарауында жоқ деп айтыуға болмайды, ал уазыйпа: хәрбир шайырға жоқары талап қойыу менен оның өзине өзи қанаатланбау сезимин келтирип шығарыуымыз керек. Өйткени, шайыр барлық уақытта атланыстағы адам, тынымсыз жан.

Көпке белгили болса да келтирип өтиуге туура келеди, бир күни Леонид Андреев Лев Толстойдан;

— Жақсы жазыу үшін не іслеу керек?—деп сорапты.

— Жазбауға мүмкінлигің болса жазба!—деп жууап қайтарыпты данышпан жазыушы.

— Ал онда қашан жаз дейсиз?—деп таңланыпты Л. Андреев.

— Қашан жазбауға мүмкінлигің болмаса, сол уақытта жаз,—депті Л. Толстой.

Усы екі жазыушының өз-ара шын кеуілден сөйлесулерінде үлкен бір қақыйқатлық бар: шайырды жазыуға мәжбүрлейтуғын өмир шынлығының өзи, тынышлық бермейтуғын оның жүрек толғапыслары. усындай моментте талант орнына жумсалса, ол қақыйқат дөретпе болды. Өзимизше айтатуғын болсақ, искусствоның жоқары талаптары—парасатлылық, эстетикалық мақсет, образлы ой, ырғақ пенен образ. сулыулық әлеми сыяқлы болмыстың әлуан түрли көринислери жарқ етип жалынлаған алмас жүзиндей таланттан тууса гана ол өмиршең шығарма болады.

Қазирги турмыстағы жеделли мийнет романтикасы шайырларымыздың творчестволық искерлигинің түп дереги болып отыр. Творчестволық көтеринкилик поэзияның қатарын толықтырып отырған жасларға да тән У. Пиржанов, К. Рахманов, У. Хожаназаров, Т. Қабулов, Т. Мәтмуратовлардың изин ала Т. Сәрсенбаев, С. Пиржанов, Г. Шамуратова, Р. Жаббарберенов, Ә. Тәжибаев, Ж. Избасқанов, Т. Идаев, Қ. Әбдикәримов, С. Зыяұов хәм т. б. шайырлардың алды 2—3 кейни бир-бир топламнан оқыушыларға усинды. Булардың арасында өз жолын тауып кеткенлери менен бирге, қосықты еле машық етип жүргенлери де баршылық. Тутас алганда, булар поэзиямыздың жана толқыны, булардың устазлары алдыңғы толқын ағалар болса, кейинги толқын усы инилер. Булар айрықша ғамхорлықты, егерде талапшаңлықты усы ғамхорлық деп түсинсек, талап етиуи сөзсиз. Өйткени, тәжирийбе көрсеткениндей-ақ, талапшаңлық болмаса талант тәбияты хәлсиреп гана қоймайды, ал набыт болады. Сонлықтан да, критиканың баслы уазыйпаларының бири жас талантларға итибар берип, дурыс бағдар силтеуден көриниуи керек. Усы орында рус әдебиятшысы

Мерзляковтың мына пикирине дыққат аударыу орынлы: «Хуулеген сууық пенен уақыттың өзгерислеринде, дауыл менен үргинде ашық далаңлықта қалған бир шоқ гүл қалай солатуғын болса, белгили бағдар алмаған талант та өзиниң шарықлаған шыңына жете алмайды».

Поэзиямыздың жетискенликлерин кеңнен пропагандалау, оны союзлық оқыушыларға жеткеріу соңғы жыллардағы жазыушылар тәрәпинен исленген жұмыстардың ең пйгиликлилериниң бири деп есаплау керек, рус тилинде «Художественная литература» баспасынан шыққан (1963) «Степные струны» («Дала тарлары») усының әжайып мысалы. Елимиздиң атақлы дилмашлары атсалысқан бул жұмыс поэзиямыздың оригиналь миллий колоритин, шығыс халықларының даналыққа толы ушқыр ойларын, қарақалпақ поэзиясының жағымлы ритми менен образлылығын жақсы таныта алады. Сондай-ақ «СССР мениң Уатаным» (1972), «Алғыс саған Россия» (1973), «Тууысқанлық» (1974), «Жеңис қосықлары» (1975) деп аталатуғын поэтик топламлар да оқыушыда жақсы тәсир қалдырады. Рус тилинде шығарылған көпшилик шайырлардың миниатюралық топламлары да жақсы баслама еди. Характерли нәрсе, тоғызыншы бесжыллықтың жуумақлаушы жууапкерли мәхәли, еки съезд аралығы қаншелли тарийхый уақыяларға толы болса, жоқарыдағы аталған поэзиялық гүлдәстелер соған жууап ретинде, соның көрнинси сыпатында усынылыуы қууанышлы. Бул поэзиямыздың тынымсыз излениушилиги менен уақыттың әхмийетли уақыяларын дыққаттан шетте қалдырмауға умтылыушылық сыпатын да танытады.

Поэзияның өсиушилигин қууатлай отырып, мына бир жағдайды айтпай кете алмаймыз: Союзлық масштабта рус тилине аударылып атырған шайырлар еле де аз. Хәттеки, биз бир-еки шайырдың этирапында ғана көрине беремиз. Хәзирги поэзияда көп тилге алынып танылған, келешегинен көп үмит күттирип отырған М. Сейтниязов, К. Рахманов, Т. Мәтмуратов, У. Хожаназаров, Т. Қабулов хәм басқа да шайырларды неге союзлық аренаға шығарыуға болмайды?! Бәйги сызығына жақынлап қалған бул шайырлардың жылауын оншелли тежей бермей-ақ, жебеп жиберетугын, миллионлаған талапшаң оқыушыларымызға жеккеме-жекке

усынатуғын ұақыт әлде қашан жеткен сыяқлы. Хәр-бир талант өзине де, улыума әдебияттың социаллық бағдарына да жууапкер. Ол ҳақыйқат талант, мәдениятымыздың нағыз жанашыры болса, шығарманың мазмун хәм формасының үйлесимин ғана ойлап қоймайды, ол өзиниң оқыўшы алдындағы, халық алдындағы шайырлық уазыйпасын да ядтап шығарыуға ҳақысы жоқ.

Көркем творчествосының басқа түрлери сыяқлы шайырлық талант та айрықша ғамхорлықты талап етеди. Әдебияттың басқа жанрларына қарағанда поэзияның өзіншеллиги көзге бирден тасланатуғын жағдайы бар: өмирлик тәжирийбелер образ хәм сезимлер арқалы онда тәсирлирек жуумақланады, сөз шебериниң жекке басының өзіншелликлери сезиниўлери қаншелли бай хәм терең мазмунлы болса, оқыўшыға оның тәсиршенлиги де күшли. Поэзиямызда атлары жийи-жыйи тилге алынып жүрген тәжирийбели шайырларымыз бенен бир қатарда жоқарыда атлары аталған шайырлардың дәретпелеринде де усы сыпатлар анық көринеди.

Советлик поэзиямызда көптен бери қәлем тербеп киятырған Жолмурза Аймурзаев, Т. Жумамуратов, И. Юсупов, Хожабек Сейтов, Ж. Сейтназаров, Т. Сейтжанов, Б. Исмайловлар оның кем-кем жетилснў процесинде ылайықлы орын ййелегенлигин оқыўшылар жәмийетшилиги жақсы биледи. Ал, Ж. Аймурзаевтың, Хожабек Сейтовтың прозалық дәретпелерин алдымызға тутсақ, мәселе түсиникли болар еди. Сонлықтан бул шайырлардың «творчестволық пассивлигин» жәрия қылып отырыў да ретсиз. Бул жанрдан екинши жанрға ауысыуды әдебият тарийхы аз билмейди, оның үстине ол оқыўшының дыққатында болса, бизге қууанышлы мақуллаудан басқа ҳешнәрсе қалмайды.

Алпыс жастың бийик төбесине шығып, қууанышлы сәнени байрамлап атырған Тилеўберген Жумамура-тов творчествоның ушқыр қыялларына жаңа пәруаз берип, ат үстинде киятырған шайыр екенлигине хәм-мемиз де гүәа болып отырмыз. Шайыр ушын буннан артық бахыт болмаса керек: ол ҳүкиметимиз тәрәпинен «Хүрмет белгиси» ордени менен наградланды, «Өзбекстан халық шайыры» деген жоқары ҳүрметли

атақ алды. Шайырдың Нағыз жаслық дәуири жаңа келди, жасарып, «талай-талай дүбирим бар алдым-да» деуи қақыйқат шынлық, туұмай жатып, рухый жақтан қартайған, ямаса бир-еки топлам берип үлгермей-ақ «творчестволық пенсияға шығып атырған» гейпара шайырларға айтыуға қайым жууап болып көринеди.

Турмыстан түйіп билгени де, шайырлық көз бенен көргени де көп, творчестволық өмирінде бергени де, еле берери де көп бул шайырдың шығармалары өз халқының рухый хәм материаллық тарийхы менен беккем тамырласқан. Тилеуберген Жумамуратовта шайырлық қырағылықтың, төкпе таланттың тәбийғыйлығы бар. Оның көп санлы юморлық, сатиралық қосықлары, төртликлери хәм айрықша «Мәкарья сулыу» поэмасы усының мысалы. Шайырдың улыума творчествосына, сондай-ақ соңғы жыллары дөреген шығармаларына тән нәрсе, гәпти қысқадан қайырсақ, айрықша эстетикалық күшке ийе болған әпиуайылық (простата) деўге болар еди. Әпиуайылық поэзиядағы ушырасып қалатуғын жай қарапайымлылық емес, ол таланттың толғанысынан тууған түсинниклилик хәм оқыушының кеўлине уялайтуғын көркемликтің көриниси.

Бизің белгили шайырымыз, өз қәлемлеслериниң дөретпелерин дыққаттан шетте қалдырмай гүзетип баратуғын Ғалым Сейтназаровтың мына пикири көпшилигимиздиң ойындағысы сыяқлы көринеди: Тилеуберген Жумамуратов «Халық гәзийнесинен суўғарылған шайыр. Оның қайсы дөретпеси болса да ең алды менен халық поэзиясының мотивинде жазылғанлығы айрықша көзге түседи. Сөзлери кестели, ғайры-нағыш, уғуўға жеңил, түсиникли, қеўилге қонымлы. Оның дөретпелери сол ушын да халқымыз тәрәпинен жыллы қабыл етиледи. Өйткени, Тилеуберген өз оқыушысын исендиретуғын шайыр. Онда тәбийғый шайырлық бар. Қосықлары тәбийғый түрде басланып, хәр қатары қуйылысып турады («Әмиудәрья», № 12, 1975).

Тилеуберген Жумамуратовтың бир қанша лирикалық қосықлары, тымсаллары, төртликлери «Әмиудәрья» журналының бетинде жәрияланды. «Мәкарья сулыу» қарақалпақ хәм рус тиллеринде басылып шықты. Шайырдың шығармаларында бурынғыша өзине ғана тән ҳауазы беккем сақланған, образлы тил ше-

берлиги кем-кемнен өсип бармақта. Бул жағдайды ол тууралы жақында гана арнаулы мақала жазған Ғалым Сейтназаров та, басқа әдебиетшылар да дұрыс аңлап билди, ол тилге шебер.

«Памир таудың бийигинен жаралып,
Бурымлары этирапқа таралып,
Төсегинде төңбекшиген сулуудай,
Мынау Жәйхун көлбеп жатқан буралып».

Бундай сүүретлер, қәлем менен жасалған картиналы ойлар шайырда баршылық. Т. Жумамуратовтың «Мәкарья сулуу» шығармасы тек шайырдың емес, ал ул-уыма поэзиямыздың өсиу бағдарында шоқлығы бийик дөретпе екенлиги көп айтылды. Ол шайырлықтың толысқан уақтында дөреген таланттың жемиси. Айтылып киятырған пикирлерди қайталамастан, «Мәкарья сулуу» шығармасы советлик поэзиямыздың эпикалық кең қулашлы, жетискенлиги болғанлығын ескертип өтиу артықша болмайды. Съезд трибунасынан талантлы шайырымыздың жетискенлигин атап өтиу менен бирге журналдағы жәрияланған қосықлары бойынша кеуилдеги ойларымызды ортаға салуу да керек шығар.

Журнал бетлеринде дағазаланып, оқыушыларға усынылған шығармаларының арасында тәптишлеуи жетпеген қосықлар да, куплетлер де, пикирлер де ушырасады. Мысалы, шайырдың, «Құрқылдай менен құрбақа» деген тымсалын алып қарайық. Бизиңше, бунда оригиналь шайырлық шешим аз. Өйткени, ол өзиниң бағыты, қурылысы, көркемлик шешими жағынан Крыловтың «Шегиртке менен қумырсақа» тымсалын қайталайды. Тымсалда құрбақа тыным таппай уя салып жүрген құрқылдайды мазақлайды, сөйтип сууық түсип басына күн тууғанда құрқылдайға уяна оңыстыр деп қыңқылдайды. Құрқылдай:

«Маған талай күлдин аға,
Орын жоқ ауыстырмаға.

Күнинди өзиң көре бер,
Деп кирип кетти уяға»

дейди.

Ал Крыловта жазы менен секирип жер-жерге турмай қосық айтып жүрген шегірткениң қыслық папақасын жыйнап тыным таппай жүрген қумырсқаға күлгени оқыұшыларға белгили шығар деп ойлайман. Егислер жыйналып болғаннан хабары жоқ шегіртке соң азық жағынан қысылып, оныстыр деп қумырсқаға келеди. Ол: «баяғы қосығынды айтып, секирип жүре бер» деп жууап бермей ме?! Усы формада жаңа қәлем услап жүрген шайырлар жазса консультант сыпатында Тилеуберген аға оларға: «өз жолынды табыу керек» дер еди...

«Шымбайлы қыз» деген балладасы да оншелли жетилиспегендей сезим қалдырады:

«Жас өспирим баламыз,
Шомылып шауқым саламыз,
Үйректей көкке секирип,
Таласып қалақ аламыз»

деп жүрген ойын баласының ойына келиуі мүмкин болмаған пикирлерди айттырады, сонлықтан ол турмыслық сыпаттан гөре ойдан шығарылғанға уқсап тұрыпты. Қанша болымлы болып өскенде де сол ойын баласында қыз шертип отырған шынқобыздың «Ноғайбүлик», «Аққуу», «Шыңырау», «Қыз сыңсыуы», «Нар ийдирген», «Жетим қыз» намаларын бир-бирлеп түсиниуі де гүман қалдырады.

Шайырдың «Өз үйім», «Әмиүдәрья» қосық айтымларында да уйқастың ағымына ерип, сөздің мәнісине әхмийет бермеушиликлер бар. Мысаллар келтирейик:

«Үйімдеғи семьяма басшыман,
Хәруақытта жақсыларға жақсыман,
Аман болсын бала-шағам, досларым,
Жасай берсин Нәкис, Ташкент, Москвам.

(Өз үйім).

Дәрьяда суулар көп болсын.
Ел бәрқа шадлы, тоқ болсын
Урыс-қағыс, ғалауат.
Жер жүзипен жоқ болсын»

(«Әмиүдәрья»)

Көрп отырсызлар, буларда поэзияға тән салмақлылық жоқ, қол жайып пәтия бергенге уқсап турыпты. Ал, усы қосықлардың ишиндеги:

«Шалқый бер дәрья, теңизим,
Әмиў, Арал егизим,
Топырақ, қауа сууыңпап,
Жаратылған негизим»

дегенде де жупласып келген уйқастың салдарынан соның қызығына берилгенликтен, автордың көркемлик ойы өзиниң дийдилеген жеринен шықпаған.

Булар шайырдың көп қырлы творчествосының ул-уўма халықлық, партиялық бағдарына тәсир ете алмайды. Буны айтып отырғандағы мақсетимиз шайырдың тасқын талантынан дөреген шығармаларының арасында сийрек болса да ушырасып қалатуғын кемшилик моментлер менен ортақласыўдан ибарат. Өйткени үлкен талантқа талап та күшли болмақ, Т. Жумамуратов шығармалары туўысқан халықлар арасында көп санлы оқыўшыларына ийе шайыр. Өзбек, қазақ, қырғыз, татар, түркменлер оны шын инта менен оқыйды, өз шайырындай қабыл етеди. «Мәкарья сулыўды» рус тилинде жәриялап Жазыўшылар Союзы ийгиликли исти атқарды. Бизниң тилегимиз белгили шайырымыздың таңламалы шығармаларын басқа тиллерге толығырақ аударыў арқалы кеңирек таныстырыўдан ибарат. Өйткени өзиниң барлық характери менен Тилеўберген Жумамуратовтың таланты сийрек ушырасатуғын талант, ал талант халық гәзийнеси.

Хәзирги поэзиямыздың творчестволық пәрўазында шайыр Ибрайым Юсуповтың айрықша орны бар екенлиги жийи айтылып киятыр. Оның оқыўшылар аудиториясы кеңирек болса, бул әлбетте шайырдың тынымсыз поэтикалық излениўшиликлериниң сәттилигинен», ўақыт деген қатал, жуўапкерли терминге тапқырлық пенен сәйкес келип отырғанлығынан болар. Хәқыйқат лирик, талантлы эпик Ибрайым Юсупов өз ўақтындағы уллы жаңалықлардың көркемлик шежиресин жасап атыр, усыған байланыслы оның өзине заманлас шайырларға айрықша жас шайырларға оның тәсиринде күшлирек болыўы тосын ўақыя емес. Қарап отырсақ, Ибрайымның поэзия деген қәсийетли сарайға келгенине отыз жылдай ўақыт болыпты. Әлбетте, мен

жыл санап, оның өмирбаянын айтажақ емеспен, ал шайырдың хәрбір топламнан екіншісине өсип киятырғанлығына ғана дыққат аудармақшыман, оның поэзиядағы аяқ алысы өз қатарларынан басқашарақ көрінгенлигине дыққат аудармақшыман, өйткени, басқа шайырлар менен салыстырғанда да Ибрайымның творчестволық сапарлары маған танысырақ. Мен оның көп санлы оқыушыларының бири сыпатында шайырдың дәслепки қосығынан, биринши топламынан баслап гүзетип келемен. Қырқыншы жыллардың аяқ гезинде-ақ бизлер оның жаңа қосықтарын бирге оқып, бирге талқылағанбыз. шайырымыздың баспа сөзде шыққан қосықтары, айрықша 1949-жылы жәрияланған идиралды «Жолдас муғаллим» поэмасы оның қатарлары үшін қууанышлы байрам болғанлығы есимizde. Оның хәрбір қосығы студентлик жатақханада айтыста-тартыста болды, бирақ ол бизиң исенимимизди алдамады, мине ол хақыйқат шайыр болып танылды. Ибрайым Юсупов бизиң кеулимизге гейде унамай қалған қосықтарында да шайырлықтың сәтли аяқ алысын жойытқан жоқ, өз пикирин тәбийғый еркин айтыуға, тәсирли, нық, терең айтыуға әдетленди. 50-жыллар қарақалпақ поэзиясында шауқымлы шақырық, декларатив, мәниссиз ақыл айтыушылық, қәтелиги жоқ, бирақ көркемлиги төмен тип-тыйпыл қосықлар әдеур көбейген уақыттары еди. Сол жылларда да ауызға көбирек алынған Ибрайым Юсуповтың жаслықтың жалыны, соған ылайық албыртлығы бар, бийикке талпынған шығармалар еди. Сөйтип «Жолдас муғаллим» нен шайырлыққа мандат алған Ибрайым Юсупов не бир талантлы лирика, поэмалар берди. Хәзирги поэзиямыздың диапозоны менен тематикалық горизонтының өсиунде географиялық шегараларының кеңейиунде, интеллектуальлық тәрепиниң күшейиунде Ибрайым Юсуповтың айқын шайырлық почерки бар екенлигин хәшким бийкарламайды.

Поэзия тарауында еки съезд аралығында Ибрайым Юсупов қандай шығармалары менен көринди десе, буған биринши гезекте «Кеуил кеуилден суу ишер» топламын, «Ана тилиме», «Жарасар», «Ғаррылар», «Қарақалпақ даққында сөз», «Рахмет саған, заманым», «Атлар», «Айт сен Әжинияздың қосықтарынан», «Тәрези», «Әжинияздың монологи», «Бир адамды бир

адам», «Секретарь», «Өзбекстан» қосықларын алға тудар едик. Усылардың бәринің лейтмотиви туған жердің өтмиши оның бүгінгі жарқын тулғасы, дослық тууысқанлық темасы екенлігін көреміз. Буларда патриотизм, миллий мақтаныш сезімлері, пролетарлық интернационализм мотивлері философиялық ойшыллық пенен сүүретленеди. Шайырдың ең жақсы лирикаларының негизінде терең эмоционаллық сезім бар. дәуірдің, хәр бир уақыттың социаллық моральлік, философиялық толғаныслары бар.

Мен шайырдың «Ана тилиме» қосығының мазмун тереңлігін атап өткім келеди. Усы темаға жазылған қосықларын биз аз оқығанамыз жоқ. Атақлы рус жазушылары Ломоносов пенен Тургеневтан баслап бүгінгі Расул Гамзатовлар да ана тилин жоқары ардақлаған қатарларды табамыз. Бірақ, хәр шайыр ана тилин өзінше, тек өзінше ғана жырлайды.

Жырау сени бәйгі атындай баплаган,
Шешенлер дауда шынлап сени таплаган,
Алпамыслар уран етип урыста,
Бердақ сени қурал етип саплаган.

Нақылларын шағып көрсем, мағыздан,
Жууабыйсаң зейін сууын ағызған,
Атам саған азаматлық жап берип,
Анам саған мийрим сүтин тамызған.

Бірасғөйсең дурысын айтқан аңқылдап,
Сахрайысаң қатты дауыс шаңқылдақ,
Жалған сөйлеп, жағыныуды билмейсең,
Сыбырласаң ғазлар үркер ғаңқылдап.

Мен тедеймен сени жеген наныма,
Ууыз бснен рухың сиңген қаныма,
Ес билгели тил жатырқап көрмедім,
Бірақ сен дым жақынсаң-ау жаныма!

Ана тилим, сен басқадан айырмам,
Сен турғанда менде әдеуір шайырман.
Сонша қатал сүргінлерде жоғалмай,
Бұл күнлерге жеткеніңе қайылман.

Ибрайым Юсуповтың «Бир адамды бир адам» лирикасы оның буннан бурынырақ жазған «Кеуил кеуилден суу ишер» қосығының нызамлы жалғасы сыпатында оны толықтырып турады.

«Жақсылық әсип-өнерме,
Миллионды миллион сүйерме,
Сүймегенде егер де
Бир адамды бир адам».

Қосықтан шығып отырған терең мәнилі жуу мақты түсинің оншелли қыйын емес. «Рахмет саған, заманым», «Секретарь» шығармаларынан мысал келтирмей-ақ, автордың соңғы табыслары екенлигин ескертиң орынлы. «Халық сөзлери», «Жарасар», «Ғаррылар» қосықларында шығыс поэзиясының дәстүрине сандықлық, афористлик шешенлик көринеди. Булардың бәрінде де автордың шайырлық «мени» айқын, конкрет. Демек бул шайырдың жәмийет, халықтың жүрек лүплин аңлауы, керек нәрсени дәл басып айтыуы деген сөз. Шайырға тән субъектив ойлар оның бай еркин қыялларында қолдан жасағандай көркем сүүретке өтип, шайырлық толғаньслар менен уақыттың сырын шертеди. Мысал, маған шайырдың «Тумарис» поэмасы үлкен бир тарийхый қахарманлық фильмнің сүүретли жүйеси сыпатында түйиледи. Шайырдың лирикаларында, образларының системасында оның ойлауының характери, дүнья танымы менен көзқараслары сәулеленеди. Ол ең жақсы лирикаларында халықтың жан дүньясын, өмир—тиришилги менен, қанатлы қыялларын айрықша тәсирлилик пенен жеткерип киятыр. Шайырдың гей орынларда пикирди нақма-нақ нықлап жеткеремеп деп көркемликке нуқсан келтирип алатуғын орынлары да бар. Бирақта, қалай деген менен, Ибрайым Юсупов поэзиямызды союзлық аренаға жеткерип, оның ауыр жүгин арқалап киятырған ең көп оқылатуғын шайыр болып есепланады.

Хәр бир шайырдың творчествосы, оның хәр бир қосығы бизиң күнимизде оқыушының нәзеринен шетте қалмайды. Қосықты қардай боратып жазған менен гейде оның хәр бир қосыққа татымауы да мүмкин. Оғада сийрек көринсе де хәзирги поэзияның қатарын беккемлеп, унамлы қубылыс болып киятырған Ғалым Сейтназаровтың творчествосы. Өз қәлемлеслерине қарағанда Ғалымның өзіншеллиги бар. Ол Ғалымның шығармаларына тән публицистикалық сыпат. Аңлап қарасаң көп жағдайда журнал бетлериниң Ғалымның қосықлары менен ашылыуы тосаттан емес.

Сөз болып отырған уақыт аралығында Ғалым Сейтназаров публицистикалық жалынға толы «Сырласу», «Сағыныштай сары құмлар», «Бахты бәлент республикам», «Уақыт хәм адамлар» сыяқлы шайырлықтың сырын танытатуғын жақсы-жақсы шығармалар берипти. Ал «Мәүсимлер ҳикаясы» өз формасының, қурылысының, шығармаға, негиз етип алынған аңызлық мазмуының әпиуайылығы менен күтә тартымлы. Шайырдың шығармасынан «Анадан өмир басланар»— деген парасатлы жуумақ шығады.

Ғалым Сейтназаров республикамыздың әжайып өзгерген тәбияты менен зәбердес азаматларын талапшаңлық пенен жырлап киятыр. Гөззал Уатанның мәрт адамлары, уақытты меңгерген зәбердес жеделли мийнеттиң қахарманларын сүүретлеуде Ғалымның өзинлик жолы қәлиплескен:

Уақыт гейде пүткил мынау өмирди де шешеди,
Уақыт—базда гейпараға өтип кеткен кешегі,
Сол уақытты алға сүйреп, дегенине көндирер,
Адамлардын адамы бар, Адамы бар деседи.
Инкар болып көк сырына қанат қаққан адамлар
Әсирлерге уллы мақсет талап айтқан—Адамлар.
Адамларда уақыт болса (уақты оның қымбат ғой),
Уақыт деген уллы сөзди ойлап тапқан—Адамлар!
Сол уақытты жетекке алып, қанат қаққан—Адамлар».

Ғалым Сейтназаровтың «Сырласу» атлы шығармасы тууралы маған баспа сөз бетинде пикир айтыуға туура келди. Сонлықтан сол пикиримди тағы қайталап отырмайман хәм оның, яғный «Сырласу» дың күш-ли шайырлық сезиниу менен жазылған дәретпе екенлигине исенемиз.

Поэзияға көптен бери араласып, азлы-көпли өз пайын туурап киятырған шайырлардың бири—Мәтен Сейтаниязов. Шайыр тууралы қысқа болса да пикир айтыудан алдын мен оның өзін сөйлетким келеди:

«Мениң түскен жолым узақ жол екеп,
Гейде өз телпегим ауырлық қылар,
Бул жолда пүткиллей әрман толы екеп,
Жеткермей киятыр бийик шоққылар.
«Мен де жетип болғаным жоқ,
Әрманымның шегине.
Ауа, дослар, толғаным жоқ,
Жүргеним жоқ тегиме».

(«Ал биреулер билмей турып»)

«Мен өмир мәнисин кешлеу түсиндим,
 Өкиишим ауыр мойным көтерген.
 Жары жасқа келдик, енди ес енди,
 Қәйтсе де олқымды өтеп кетермен.
 Неннің ис екенін кешлеу түсиндим,
 Бүгін өкиишим ауыр көтерген
 Сөйтсе де жұрт шелли еле өзимнен —
 Өзимнен көп жақсы нәрсе күтермен»
 («Мен өмир мәнисин кешлеу түсиндим»)

«Өмирбаяным қосымларымда жасағайды»,—деп С. Есенин айтқан пикирди кеңейтсең, шайырдың қосықтарында оның барлық түсиниги, қууанышы менен қайғысы, арманы менен қыялы да бар деуге болады. Жоқарыда келтирилген үзіндилерден Мәтеннің хақыйқат өзинің шайырлық жолын айтқанын көреміз. Дурьс, Мәтен Сейтаниязов мәселенің хағын айтқан: Шайырлық жол асфальт емес, оның қыйлы-қыйлы қырлы соқпақлары бар, бірақ шайыр арманының шеклерине асығыуда, әйтеуір қарап отырған жоқ екен. Оның алдында бийік шоққылар турыпты, жары жасқа келип, ақылы енген шайыр өзинен жақсы үміт етеди. Буның ерсиліги жоқ ғой дейміз, өйткені поэзияның бийік шыңларын аңсау оның жолының қыйыплығын айтыу шайырлықтың әйіем заманнан киятырған дәстүрлі жолы. Усы тынымсыз излениуін, өзине-өзи қанаатланбау пикирлерін Мәтен Сейтаниязов Гомерге арнаған бир қосығында жыйнақлырақ жеткерген екен:

«Сен хаққында не айтса да, исеменен, таңым жоқ,
 Поэзиясыз бул дүньяның шырайы жоқ сәни жоқ.
 Соның ушын саған сәлем берип турған бул шайыр,
 Ырыл-тырыл жазғанына болаалмай жүр қайыл».

Мәтен Сейтаниязов аз жазып жүрген шайыр емес, ол өзинің айтқанындай-ақ, (бул айтқанларында мақтанғанлық жоқ), уақыт алдындағы парызын өтеуге қулшынып кирісип жүргенлердің бири. Ол өзинің халық алдындағы әдебияттың мәнисі деп аталатуғын миннети хаққында терең толғанып киятыр. Егерде шайырдың бергенлерине дыққат пенен қарасақ, әдеуір тәуір дәретпелер берипти. Шайырдың творчествосында күнделікли турмыстың ғалма ғалы мәселелери, инсапмылық пенен бийинсапмылық, жақсы менен жаманлық, тууған жерге хызмет етиу, адамгершилик, әдеп-икрамлылық, сүйги менен дослық мәселелери бирме-бир

оқыушының көз алдынан өтіп жатады. Усы мәселелерге байланысты шайырдың көз қараслары, сезім дүниесі менен түсиниклери анық көрінеді. Бул мәселелерди жырлауда оның өзіншелігі де жеткеріп айтқаны да, жетпей қалып «ырыл-тырыл» болып жүргендері де бар. Шайыр хақықатлыққа жетиу жолында көп ойланады көп ізленеді, гейде өзін-өзі жий-жийи қайталап та алады, бірақ бир точканың этирапында қалып қойған жоқ, жаңа пикирлер де айтып салады, өз уақтына ылайық из қалдырыуға талпынады. Шайырдың қосықларынан шығатуғын жуумақ, сөйтіп күнделікли турмыс тиришилигине, дүньялық мәселелерге философиялық пикир жүритиу деп қарауға болады.

Ал, енди усы уазыйпасын шайыр, тутас алғанда, қалай атқарып атыр?

Шайырдың соңғы жыллардағы жазғанлары «Айтылар сөз» топламына кирген. Булардың ишинде биз жоқарыда айтқандай, хәр-түрли өмирлик мәселелер бар. Айрықша, оның «Мен бир жолаушыман», «Тораңғыл» қосықлары оқыушыларды терең ойлантады хақықатында да Мәттеннің саяхатшыл-жолаушы шайыр екенлігін биз жақсы билемиз. Ол бизге шет ел турмысынан бирқанша жақсы шығармалар да берди. Ол «Тораңғыл» қосығында халық байлығына, тәбият байлығына жанашыр сыпатында көрінеді.

Мәтен Сейтннязовтың творчествосына, әсиресе, соңғы жыллары оқыушылар жәмийетшилигіннің қанаатланбау сезиминің бар екенлігін, соған байланысты оның додалауларға түсіп атырғанлығын да билемиз. Тап Мәтен емес, ал басқа да айрым шайырлар бар, олардың ойынша жазғанларына басқалар түсинбейтуғындай көрінеді. Бундай сада «данышпанлық» олардың айтылар сөзди дурыс айта алмай жүргенлігінен екенлігін өзлери түсинбейди. Лирикалық поэзияда да жекке даралық бар, бірақ жыйнақлаушылық, улыұмаласқан мәниге ийе болса ғана шайырлық сезім сыпатында қабыл етиледі, шайырдың айтажақ ойының тереңлігі, барлық бағдары менен мәніси жәмийет талабына жууап бериуи керек. Ол ылағып кете беретуғын теңиздеги желқомсыз қайық емес. Қашан-дан белгили нәрсе қосықта еки ушлы, гүмилжи, басқа бағытқа ап-аңсат хызмет етип кететуғын қатарлар

болмауын биз қатты талап етеміз. Шайыр өзінің жүрегін жарып шыққан шығармаларын ұсынғанда биз оны тек ойын ғана субъектив пикири деп қабыл ете бермейміз, ал халықтың, жәмийетиміздің ойы, мақсети, тилеги менен ушласып баруы керек дейміз. Шайырлық позицияның айқынлығы бұрын да, айрықша идеология тарауында еки система арасындағы гүрестің шийеленіскен хәзірғи дәуірінде ең зәрүр нәрсе Шайыр идеологиялық фронттың жауынгері, ол агитатор, ол пропагандист. Бул шайырдың марксизм-ленинизм тәлийматы менен терең қуралланған адам болуын биринши нәубеттеги мәселе сыпатында қатты талап етеди.

«Әмиүдәрья» журналында (№2, 1973) Мәтен Сейтнязовтың қосықлар дүркини жәрияланды, бунда 14 қосық бар екен. Жасыратуғыны жоқ, буларда бұрынғы биз билетуғын Мәтен көринбейди. Ең тийкарғысы бұрынғы «қызғыны» жоқ, жоқары гражданлық пафос жоқ. «Барлық жерде бир қуяш», «Стадионда», «Гей ұақытта ҳақыйқатлық аяғыңа» сыяқлы қосықларында шайыр өзін жақсы жағынан таныта алмаған. Ол жер жүзлик проблемаларға араласқысы келеди, бирақ айтұын айтса да, дурыс жуумақ жасай алмайды, соның ушын оған «барлық жерде бир қуяш» болып көрине береді. Мюнхендеги олимпиадаға барғанда стадиондағы палуанлардың гүресин көреді. Мәселе түсинikli ғой, бирақ шайырдың өз сөзи менен айтсақ, ол кимнің тәрәпинде болуын билмей қатты алжасады:

«Хәлсиз қай ұақытта да—хәлсиз бийшара!
Оның қай ұақта да күни аяныш.
Солай жаратылған болса не шара!
Оған бәрхә керек рәхим, таяныш.
Гүрес ҳайран етти мени халайық,
Айтың маған кеңес бересиз не деп?
Усы нәрсени бир шешип алайық
Адам қай жағында болуы керек».

«Тойханада» деген қосығынан шыққан жуумақты алып қарайық:

«Қалай етип дүгискенге қараңлар,
Қошқарларға шақ турған жер нақ керек.
Бизлер бундай бола алмаймыз адамлар,
Бундай болуы ушын бизге шақ керек».

Поэзия ермек ушын емеслигин мойынлап, оның класслық, партиялық бағыттан идеологияның өткір құралы бағытына қарап бір баға беріп қарасаң буларда үлкен түсініксізлік бар. Ямаса:

«Гей ұақытта қақыйқатлық аяғыңа,
Оратылған тусау болып көринеди.
Гейбиреулер аса ғайрат жумсамай-ақ,
Сүріп барар бул өмирди жалпағына...
Бул жөнниде есапласпас сениң менен,
Егер мәлел келтирмесен жасауыңа.
Хақыйқатлық, қақыйқатлық деуиң менен,
Қалдырарма қайта сени насағыңа».

Егерде бул қосықтың кейинде Әжинияз бенен Бердақ турса дурыс деп айтыудан басқа сөз жоқ, ал бизиң ҳәзирги күнимизде жасап, дөретип атырған шайырдың бул жуумақлаушы пикирине қосылуы, әлбетте, мүмкин емес. Турмыста ушырасып отырған натуралистлик шынлықты фотограф сыпатында усынуы шайыр ушын жат нәрсе, ал бизге сол шынлықты, жоқарыда айтқанымыздай елеп, екшеп, шайырлық лабораториядан өткерип көркемлик шынлық, искусство шынлығыпа жеткерип беріу керек. Көрген-билгениниң, мәзи жол бойы ушырасқанды, турмыстағы еккинши дәрежелі шөп-шардың бәрін ийнедеги жипке дize бериу менен көркем әдебият өсип рауажланбайды. Шөп-шардан уйқастырып поэзия дөрейтуғын болғанда хәме шайыр болар еди. Поэзияға өзи тилеп, умтылып турған әхмийетли темаларды көрмей, таппай, изленбей көзге көрингенди, өзінше билип-түйгенин уйқастыра беріу қашан да болса шайырдың атын шығарған емес.

Буны ныпқыртлап айтып отырғандағы бир себеп, соңғы жыллары лирикада майда темалылық көбейип баратыр. Хаялының қас-қабағына арнап қосық жазыушылар арадағы урыс-кейисти де қосыққа айландырып, кеули босап жалбарынған қатарлар, құрсақ көтерип перзентли болдым деп қосық уйқастырыушылар бир-бирин қайталап поэзияның кең өрисиң тарылтып жүргенлигин ашық айтыу керек. Бундай жеңил-желпиден дөреген «қосықлар» атын өзгертсе, барлық нәрсеге жумсай беріуге болады, сонлықтан оларға соңғы ұақытлары бурынғы бар қосықлардың еккинши варианты

сыпатында авторы белгисіз қосықлар таралып жүргенлігін көпшілік биледи.

Мәтен Сейтниязовтың «Айтылар сөз» топламын оқысаң ол талантлы шайырлардың талантынан әдеуір төмен жазылған деген жууғамаққа апаратуғын шығармалар ушырасады. Оларда бір қолайсыз гүдиклениушілік, адамларда иши қалтырауық, сырты жылтырауықлық, өсекшиллер, еки жүзлі жарамсақлар көбейип кеткенге уқсаған. Қулласы, адамның ойына кирип шығыуы қыйын унамсыз, турмыстың негатив тәреплери алдыңды орай береді. Топламдағы ең жақсы қосықтарының бири «Дала сөйлегенде» деген дүркимди алып қарайық. Бундай шайырлықтың жақсы нышанлары, түйинли ойлары да бар екенлігін мен бийкарламайман.

Бирақта, гражданлық пафос сол шайыр жырлаған дала кеңлігіндей кең емес, тек таңланыушылық ғана бар. Дурысын айтайын, даланың бүгинги өзгерген келбети, жаңалығы жоқ, оны өзгертип атырған кәраматлы техникалардың көриниси жоқ. Ал, сонда шайыр неге таңланады дейсизғой?! Жәзийраға шықпай, жазыу жазып, гибиртиклеп қалған шайырдың жабыққан кеуили. Көз алдындағы көрген сүтилмек, инлеу қазып атырған қумырысқа, ушып-қонған гүбелек, гүмгүм, көсик, жууа, қарамық. Буннан кейин дала менен сөйлеседи: бунда да мардымлы хешнәрсе жоқ; тасбақа қашан тууылды, неше қырғауыл, қоян бар, олардың қаншасын қасқыр жеди екен т. б. Шайырдың усы дүркимінде орайлық орын ийелеп, өзінше философиялық бағдар бергени «Излер» («Следы») деп аталады. Оны толық келтиремен:

«Дала
Жүрмен.
Кеулим әл аспанда,
Дөгеректе путалықлар,
Майда шөп...
Қарап тұрсам,
Аяғымның астында,
Жүрип өткен қыйыр-шыйыр излер көп.
Мен үңілсем
Соқпақ пенен кишкене
Секелеклеп қоян жүрип өтпті.
Байқап тұрсам
Қоян изи үстинең
Солай қарай сағал желип өтпті.

Ийретилген жылан өткен артынан.
Тасбақа да бауры тийип,
Тарбайып...
Қарап едим,
Қайрылып артыма
Бәрін басқан изим жатыр жарбайып.
Басқалар да—
Келетуғын изимнен,
Усылай басып өтеди ғой бизлерди
Сонда еске алса болар
Бурын жүріп өткен мынау
Излерди».

Ал усындағы шайырлық кредо не? Шайыр не айтпақшы? Өзіп қоян, сағал, жылан, тасбақаның изинен жүріп, кейингилерге мениң изимди де еске ал дейме?! Қосықта ой соншелли майдаланған, салыстырыуларының тұрпайылығын былай қойғанда, анық жуумақ жоқ, тасбақаның тарбыйған изи менен адамның изиниң де айырмасы көринбейди. «Кешир, далам» деген қосығында жақсы пикирди баслайды да, жуумағында тағы да бузып алады:

«Ат жиберсек, айналдық биз алыстан,
Кийим кийдик узын көйлск, кең ыштан,
Кеңлік көрдик көзнимизди ашқалы,
Тар минезлик бизге қалай жуғысқан?»

Бурынғы менен қазирги салыстырыу арқалы шайыр нени жақлап, нени датлап отырғанына түсинуі қыйын. Автор қаладағы тығылыстан, далаға хәуеслигин жасырмайды, даланың қызығын басқа әлемдеги хешбир қызыққа аумастырмайман,—деп кесип айтады.

Мәтен Сейтниззовтың шығармаларында қыйсыны келмейтуғын нәрселерди қыйыстырыуға хәрекетленушилик бар, биз мысал алып отырған «Дала сөйлейди» дүркининде тосыннан алынған темалар бир бағытқа бириктирилмеген, хәртүрли нәрсениң басын бир услайды да, оны дурыс басқара алмайды. Шайырдың белгили жағдайларды өзінше философияға айналдыра бериулерди де сәтли шығып атырған жоқ.

«Жер қызбай көринбес, көктин жайнауы,
Писпесе алыпбас сүттің қаймағы
Кем болса желинбес гөштин қайнауы,
Қызбаса билинбес аттың дойнағы» т. б.

Шайырдың усақ-түсек нәрселерге араласа беріп, белгили жағдайды рифмаластырып, қосық болмаса да қосық деп усыныуы, ойландыратын күш-қуаты болмаса да ойлы нәрсе сыпатында алға қойыуы улыма жуапкершиликтің азлығынан басқа хеш нәрсе емес. Усыннан автордың бир топламының ишинде-ақ өзін-өзи қайталаулары жийи гезлеседі. Топламның беташары сыпатында берилген «Уатан» қосығы менен 15—16 бетте берилген 44 қатардан ибарат «Тууған жерге» шығармасында айырмашылық аз, екеунде де «Күйер болсам, дурыслап күйейин, сүйер болсам, дурыслап сүйейин» сыяқлы қәтелиги жоқ, бирақ поэзиялық сыпаты аз, декларация үстемлик сүреді. Улыма поэзияны таллауда мысалсыз сөйлеу қыйын, сонлықтан мысалға сүйенемиз:

«Бул құдирет, бул кәрамат Уатанды,
Қалай етип тил ушынан сүйерсең?
Дурыслырақ бир ис етпей тутамлы,
Сүйемен деп қалай басты ийерсең?»
(«Уатан»)

Сениң қалай жүзлерине қарарман,
Ата-аналық қәдириңди билмесем,
Сениң қалай тууған балаң боларман,
Бул басымды бир өзиңе нймесем?»
(«Тууған жер»)

Усылайынша жылтырауық сөзлерди үйип-төгип қосық құраушылықты көп тәжирийбеге ийе шайырлар үрдис қылғаннан соң, солардан үлги алып өсип киятырған жас шайырлар да усы «күйдим-жандым» көбирек жүз бермекте. Жүректің төринен емес, ал бериден шыққан жылыуы жоқ, «Уәде» сыяқлы сөзлер жүрекке уяламайды. Усы уәдешилик топламда «мақтаншақлық» пенен қатар жүреді.

Дәрья музлап қалмаспа екен
Қызбасам мен?
Сең тығылып қалмас па екен
Бузбасам мен?
Басқа биреу күймес пе екен
Күймесем мен?
Өзи келип тиймесе екен
Тиймесем мен!

Мәтен Сейтниязовтың топламына көбірек тоқталуға туура келди. Буның өзінше себеплери бар, ол өзінің «Кәрим матрос» шығармасынан баслап поэзиямыздың тарихынан беккем орын алған шайыр; оның сәтлі шығармаларын бәриміз де «дурыс жазыпты» деп сүйсине оқыймыз; оның тың, жаңа пикир айтуға құмарлығын да унатамыз; шет ел турмысынан дөреген қосық цикллери поэзияға өзінше жаңалық алып келгенлигин де билеміз. Соның менен бирге Мәтннің творчествосы, излениулери ҳаққында жетерли оқыушы пикирлери, мақалалар болмай киятыр. Биз «сынға түспеген шығарма еле исленбеген рудалардың үйиндиси» деген рус әдебиятшысы С. Саларевтин («Критика ҳаққында гейпара ескертиулер», 1817-жыл) пикирине қосыламыз. Шайырдың талантына үлкен үмит пенен қарап оның өз тили менен «Айтылар сөз» диң еле айтылып болмағанлығын, ал айтылғанларының арасында бирли-ярым болса да өз орнын тауыш айтылмағанларының бар екенлигине дыққат аударамыз.

Қашан да болса, қарақалпақ поэзиясы уақыттын айтылар сөзин жерине жеткерип айтқан, өз халқының көрер көзи, еситер қулағы, ҳауазы болған шайырларға жарлы болған емес. Революцияға шекемги поэзиямыздың бийик бес төбеси сыпатында қаралатуғын Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтешлерден басланған бул дәстүрли жол күни бүгинге шекем үзилiske түскен жоқ. «Аттың изин тай басар» дейди халық. Бүгинги поэзияда Ж. Аймурзаев, Т. Жумамуратов, Х. Сейтов, Б. Қайыпназаров, Ж. Сейтназаров, Т. Сейтжанов, Б. Исмаилов, Ғ. Сейтназаров, И. Юсупов, М. Сейтниязов, Ж. Дилмуратов, Х. Сапаров ҳәм т. б. бир қатарда оның ар-намысына ортақ болып әдеуир танылған Т. Қабулов, Ш. Сейтов, У. Пиржанов, М. Қарабаев, Т. Мәтмуратов, У. Хожаназаров, К. Рахманов, П. Қулмуратова ҳәм басқа да шайырлар бүгинги поэзияның жеткен бийигине де ортақ, жетпей атырған кемшилигине де ортақ. Т. Мәтмуратов, К. Рахманов пенен У. Хожаназаров, Т. Қабуловларға берилип атырған бақалар аз емес, қалай деген менен булар лирикалық поэзияның жүгин ийинлесип көтерип киятыр, кем-кем өз почерклерин айқышлап келмекте. Бундай шайырларды жастың қатарына қоса қойу да қыйын, өйткени

әдебиетте жас шайыр деген салыстырмалы ғана түсиник. Булар Лермонтовтың жасынан өтип, Пушкиннің жасына келип қалды. Сонлықтан да әдебиетте жас мәселесі жасаған жасына емес, ал творчестволық өзіншеллігінің дәрежесіне тийісли көринеді. Улмамбет Хожаназаровтың ойшыл лирикалары, Т. Мәтмуратовтың толғаныстарға толы поэзиясы «түрлі ырғақлары» менен «күншығыс муқамларын», «Перийзат» пенен «Айсәнем» поэмаларын Т. Қабуловтың «Дийдар» топламларында шайырлықтың жақсы белгилері бар, бәлент граждандық қауазды беккемлеуге умтылыу бул шайырларға тән белги академик К. Яшен менен проф. Л. Климовичлер «Дала тарлары» антологиясына жазған кирис сөзлерінде К. Рахмановтың, У. Хожаназаровлардың шығармаларынан үзінді келтирип, алға тутқаны олардың творчестволық жолына көп үмит артқанлықтың ғана белгиси.

Кеңесбай Рахманов «Әкеге ескерткіш» атлы лирикалық поэмасынан көп үзілістен кейін «Шөл дәстаны» атлы көлемлі дөретпесін «Әмиүдәрья» журналының соңғы еки санында жәриялады. Еки поэманың да қурылысына, мазмұнына қарағанда шайыр поэзияның сүйеклі түрине ауысыу жолын толғанып жүрген сыяқлы көринеді. «Шөл дәстаны» поэмасының темасы, әлбетте поэзия ушын жаңалық емес: биз Жолмурза Аймурзаевтың «Айдын жол», Тәжетдин Сейтжановтың «Шегинген сахра» поэмаларын оқығанбыз. Олардан буның айырмашылығы Кеңесбай Рахмановтың поэзиясындағы публицистикалық бағыттың өткірлігі, аз да болса, өзінше жаңалыққа умтылыулары деп қарауға болар еді. Кеңесбай Рахмановтың ойлы, өткір, өмір толғаныстарына толы лирикасына қанық оқыушылар ушын бул поэма автордың ири жанрдағы байқаулары деп қараған дурыс.

Егерде гейпара жас шайырлардың топламларын оқыйды екенбиз, ишинен күтә сийрек табылатуғын жақсы пикирлер менен бирге сапасы төмен, айтар ойы, пикири сайыз шығармалардың усынылыуы бизди көп ойландырады. Бир жағынан жаңа жаза баслаған шайырлардың жеңил нәрселер менен көбирек хәуеслениуі байқалады, ал редактор, баспа орынлары да оның сапасына жетерли дыққат аударма бермейди. Төрежан Идаевтың «Теңиз бенен сырласуу» деген топламы туу-

ралы «жас шайырдың терең ойлы толғанысы бәлент қосық қатарлары оқыған жүрекке ой салады» деп бет-ашар берілген. Ал, топламды ашып қалсаңыз, бұл та-ныстырыу хақықаттыққа сәйкес келмейді.

«Қарап жүрмей жайыма,
Ауыр жолды қаледим,
Соның ушын тырбанлап,
Жууыраман келебин.

Жолым шалыс болса тар,
Илажым жоқ көнемен.
Түбинде бір өлім бар,
Түбинде бір өлемен».

(«Жоллар менің жолдасым»)

Бәрха баста тура бермес бахыт та
Ақыр бір күн тайып кетер шегниміз».

Жоқарыдағы келтирилген Мәтен Сәйтниязовтың шығармаларындағыдай айрым жас шайырлар да өмир-дің көйлеңке жағына көбирек хәуеслеу:

«Бирақта мен көріп жүрмен адамлардың шайтанын»,
Дослардың да шайтаны бар, шайтанлардың түрі көп,
Айта берме сырларыңды, екі көздің бири деп.
Сен қыз болсаң, ол хоширей жигит болып көринер,
Жигит болсаң ол қыз болар, көрген адам пери дер,
Өтирик-өсек, жауызлықты құрал қылып қолыңан.

Ямаса:

«Болады скен бұл дүньяның ғалмағалы гәрдиши,
Алады екен аузындағын, аңлаусызда бир киси»—

былайынша шайыр турмыстағы унамсыз хәрекетлерден сақландырғысы келетуғындай, ал оның нур қуяшлы тәрепи де бар емес пе?

Ал, екінши бир шайырда да усындай мәселелер қайталана береді:

«Билемен қалесем, қалемесем де
Дұньядан көз жумып кетемен бир күш»,
(К. Әбдикәримов).

бир қатар жас шайырларда ретсиз түрде өзлерин өзи көтерип тәриплеушлик жийи ушырасады, келиссин келиспесин Омар Хаяйм менен жарысып рубай жазу, құрғақ шауқымлар бар. Р. Жаббарбергенонвтың «О дәрья» деген қосығын алып қарайық.

«О, дәрья!
Тыңла мени
Тыңла!
Тыңла мениң дем алысымды!
Шын берилип сүйемен сениң;
Нар толқыныңды,
Тентеклигинди.
Нәупир ағысыңды
Мынау бүгинги.
О, дәрья!
Ғайбар толқыныңды,
Тентеклигинди
Нәупир сууыңды.
Өз қаныма сиңирип атырман.
О, дәрья!
Сен мени тыңла!
Тыңла!!!
Тыңла мениң дем алысымды!

Үндеу белгилерин үйип-төгіп бақыра берген менен бунда хақыйқат поэзия жоқ. Бунда шақырықлар қазандағы пардың бәрін қышқырған гудокқа жумсап қойып, орнынан қозғала алмаған паравозға ұқсайды..

Балалар әдебиятындағы поэзия жанры артта қалып отырғанлығы өкинишли жағдай. Әдебиеттың ең ийгиликли бул түри менен шуғылланыушылар аз болмауына қарамастан «хеш кимге зәлелсиз қозылар менен ылақлардың дөгерегинен шығып хешжаққа бара алмайтуғын» шығармалар бүгинги балаларымыздың өскін талапларынан көп төмен турады. Балаларға арналған қызықлы дүньялар аз. Балалар поэзиясында танылған Х. Сапаровтың шығармалары да бул олқылықты өтей алмай атыр.

Улыұма поэзия өз тарихында мақтау сөзди аз еситкен жоқ. Соның менен бирге соңғы жыллары ол қақпайлап сөйлеген шымшымай сөзлерди де аз еситкен жоқ. Орайлық газета менен арнаулы әдебий журналдарда поэзия бойынша бирнеше мәртебе шауқымы узаққа созылған дискуссиялар болды. Буған қосымша «физиклер хәм лириклер» деген темада «Комсомольская правда» менен «Литературная газета» бетлеринде де қызыу айтыс болып өтти. Бул қызықлы мәселелердин төркинине мениң тереңирек барыуға хәзир мүмкиншилигим жоқ. Бирақта жол-жөнекей тоқталмауым мүмкин емес. 60-жыллардың ишинде Англияның атақлы жазыушысы, бурын белгили физик Сноу Кембридж

университетинде «Еки мәденият хәм илимий революция» деген темада барлық жер жүзинде резонанс туудырған лекциясын оқыды. Буида илимий техникалық революцияның өскен дәуиринде гуманитарлық хәм техникалық илимлердиң арасында қандай да бир қарсылық бар деген пикир жүзеге келди. Ал, 1963-жылдың басларында «Литературная газета» да белгили физик, В. Клименконың «физиклер хәм лириклер»ге баслама болған мақаласында бул айтыс күшлирек жаңғырық алды. Клименконың мақаласында илимий-техникалық прогресс дәуиринде адамлардың ойлауында өзгерислер келип шығады хәм бул өзгерислер хәммеге, сондай ақ филологларға да тийисли деген дурыс пикирди ортаға қойыу менен бирге, ол әдебиятта образларды жаңаша, техникалық бағытта жасау керек деген үстиртин негизсиз пикирди де усынды. Усыған байланыслы поэзия тарауында «интеллектуальлық поэзия» деген термин иске киристи. Хәзирги дәуирдиң атақлы шайырлары Э. Межелайтис хәм Е. Винокуровлар бул терминди нақолай көрип, оның орнына «ойшыл поэзия», «сезим поэзиясы» деген терминлерди ойлап тапты. Узақ дауам еткен дискуссия физиклер менен лириклердиң айтысы қаншелли орынсыз болған болса, «ойшыл поэзия», «сезим поэзиясы» деген атамалардың да унамсыз, жеңил түсиник екенлигин көрсетеди. Ири изертлеуши туғалардың дурыс көрсеткениндей-ақ, ой менен сезимди бир-бирине қарсы қойыу да пайдалы нәрсе емес еди.

Бирақ поэзия булардың бәрине де өзиниң айқын кележағы, өмиршеңлиги менен қатты жууап берди. Совет ели китапты ең көп оқыушылардың Уатаны десек, хәр жылы басылатуғын хәм оқылатуғын барлық китаплардың уштен бири көркем әдебият шығармасы екенлигин айтыу жеткиликли. Қулласы илимий-техникалық революцияның күшейген дәуиринде де искусство, соның ишинде поэзия адамзат өмиринде айрықша орын ийелеп қалады. Турмыстағы өзгерислерди, жаңалықларды ол адам образлары арқалы, лирик геройдың кеуил-кейпи түсиниклери менен тәсирлениулер арқалы сүүретлеп сәулелендиреди. Соның ушып да ол халқымыздың рухый азығы сыпатында гүллеп рауажланыуда.

Биз жоқарыда мүмкин болғанынша еки съезд аралығындағы поэзияның өсиу дәрежесин көзден өткердик.

Бул ушын газетаның әдебиат бетлерин, журнал хәм топламларды ақтарыўға туўра келеди. Маған жазыўшыларымыздың VI съездинде де поэзия ушын доклад ислеўге несип еткен еди. Жәрияланған шығармаларда, топламлар да аз емес, жаңа қосық та, шайырлар да баршылық. Ал, дурысын айтсам, үлкен бир айтарлықтай өзгерислер поэзияда аз. Көп топламларды (бурын оқығанды) қайта оқыўдың қыйыншылығын былай қойғанда, көп шайырлардың жазғанларын бир-биринен айырып таныў да қыйынлық туудырды. Бул, әсиресе, бир-еки топлам берген жас шайырларға көбирек тийисли «Қарақалпақ қызы», романы бойынша 350 ден аслам оқыўшылардың хаты келсе, «Өмирбектиң анекдотлары» неше онлаған тилге аударылса, қайсы шайырдың топламын қайта бастырып шығарыў ямаса тиражын көбейтиў ҳаққында оқыўшылардың пикирлерин биз неге аз есitemиз?

Биз поэзиямызды бурынғыдай алдыңғы қатарда көргимиз келеди. Поэзияға оқыўшылардың кеўли суўды деп айтыўға мүмкин емес. Оның союзлық аренадағы орны елс кеўилдегидей емес. Буган ең алды менен шайырларымыздың өзлери ғана айыплы. Биз өзимизге талапшаңлықты әдеўир босаңлатып алғанға уқсаймыз. Баспа орынларда да бул талапшаңлық күтә төмен. Шайырларымыздың өз қәлемлеслериниң дәретпелери туўралы баспа сөзде ашық, жанашыр пикирлери аз басылады. Басылып шыққан топламларды дода лаў Жазыўшылар Союзында, баспа орынларда умыт болып баратыр. Улыўма әдебиат соның ишинде поэзия бойынша да оқыўшылар тилегин, пикирин билетуғын анкеталар уйымластырыў сыяқлы унамлы илажларды қолға алыў керек. «Әмиўдәрья» журналында не басылса, көп узамай топлам болып шыға келеди. Ал, сол журналда басылған қосықлардың дүркинине пикир шөлкемлестириў бизде жоқ. Мине, усындай жағдайлар поэзияда арзан қол, орташа шығармалардың көбейиўине, майда темалылықтың пайда болыўына соқтырып отырғанлығы белгили.

Советлик поэзиямыздың көркемлик идеялық сапасы ушын, тәсиршеңлиги менен өткирлиги ушын, оның халық алдындағы, партиямыздың алдындағы миннетин атқарып шығыўы ушын тынбай излениў, поэзияның бәлент пәрүазына ерисиў бизиң шайырларымыздың

көпшілік оқыушылары күтіп отырғач құрметли ұазыйысы!

(1976-ж.)

ЖАЗЫУШЫ ХОЖАБЕК СЕЙТОВ ТУУРАЛЫ СӨЗ

Мазмуну бойынша социалистлик, формасы бойынша миллетлик, руухы жағынан интернационаллық көп миллетли әдебиятымыздың ажыралмас бир тарауы, оның алдыңғы қатарлы отрядының бири — советлик дәуирде дөрөп, өзиниң кең рауажланған жолына түскен қарақалпақ әдебияты болып есапланады. Қарақалпақ әдебиятының басып өткен даңқлы жолы өзиниң характерли белгилерине ийе, оның партиялық байрағын жоқары көтерген бизиң әдебиятымыздың талантлы ўәкиллери тутас алғанымызда, заман рухын сәулелендиретуғын шығармалары менен ол әдебиятты толыстырып, жаңа почеркleri менен талапқа жууап берип отырды.

Биз советлик әдебияттың ирге тасын қалаған Аяпберген менен Сейфулғабитти, Қасым Әуезов пенен Әбидираман Өтеповты, Хожамет Ахметов пенен Асан Бегимовты, Жолмурза менен Нәжим Дәўқараевты, Мырзағалий менен Дәлини, сөз шеберleri Аббаз бенен Садықты мақтаныш пенен тилге аламыз. Әдебият аренасына соң шыққан ҳәзирги жазыушыламыз сол жазыушылардың дәстүрли жолын даўам еттириуи менен күшли.

Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхында жаңа бет ашқан Уллы Уатандарлық урысқа шекемги бес жыллықлар дәуири болып табылады. Социалистлик реализм методын ийелеуде де бул жыллары қарақалпақ әдебияты әдеуир табысларға еристи: поэзия тематикалық—жанрлық жақтан толысты ҳәм түрленди; драматургия фольклорлық-тарийхый теманы, сол күнниң темасын сүүретлеуде бирқанша жетискенликлерди қолға киритти; көркем прозамыз әдеуир сапалы гүрриңлер менен танылып, дәслепки повестьлер жарыққа шықты.

Бул жаңалықлар менен әдебий творчестводағы жетискенликлер тосыннан болған жоқ еди. Бизиң елимиз-

деги уллы өзгерислер, социалистлик қурылыстың гигант табыслары, совет Қарақалпақстанының тарихындағы социаллық, сиясий-жәмийетлик, экономикалық өзгерислер қарақалпақ совет әдебиятының идеялық-көркемлик, творчестволық камалына келиўине бас себепши болды, оған мазмун хәм тема берди.

Ҳақықатында да, Совет Қарақалпақстанын мәдений географиялық картинасындағы өзгерислер уллы еди: үлкен табыс пенен жүргизилген мәдений революциялық, мектеплердиң санының артыуы, саўатсызлықты сапластыруў бойынша партиямыздың алып барған илажлары, мәмлекетлик театрдың дүзилиуи, илим—изертлеу институтының ашылыуы, муғаллимлер институтының шөлкемлестирилиуи, әдебий—көркем журналдың шыға баслауы, т.б. әдебий процесстиң раўажланыуын тезлетти, көркем творчество уәкиллериниң қатары толысты.

Бүгин 60-жыллық юбилейин белгилеп отырған жазыушы Хожабек Сейтов әдебиятқа 30-жыллардың екнши ярымында келип кирди. Оның биринши идәралды шығармасы «Уатан» деген ат пенен 1937-жылы «Совет муғаллими» газетасында басылған. Соннан бери саррас 40 жыл болыпты. Профессиналь жазыушы сыпатында 40 жылдай қарақалпақ әдебиятына хызмет еткен жазыушының творчествосына характеристика беріу менен де оның әдебиятымыздағы орнын анықлауға болар еди, бирақта юбилей күнинде жазыушының мийнетине конкрет баҳа беріу—дәстүрли жол. Жасыратуғыны жоқ, гейде бизде өзимиз бенен бирге жүрип, қәлем силтеп киятырған жазыушыларды, әдебиятшыларды баҳалауда көп ойланып, кейинге тартыушылық бар екенлигин айтыу керек. Сонлықтан да айтылыуы тийис объектив пикирлер субъектив баҳалаудың көлеңкесинде қалып қояды.

Хожабек Сейтов 1917-жылы Тахтакөпир районының Қарабуға ауылында жарлы-дйхан семьясында туылды. Хожабектиң әкеси киси есигинде жалланып жұмыс ислеген, көпшилик жарлы дйханлар сыяқлы Октябрьдиң жеңисинен кейин ғана бахтын тапты. Хожабек өзиниң балалық жаслық уақытларын ағасы Сейилбектиң семьясында өткерди: ауыллық мектепте оқып билим алды, соң жас уақтынан-ақ баслауыш

классларда муғаллим болып иследи де турмысқа ерте араласты.

Хожабек Сейтов 1939—40-жыллары Төрткүлдеги муғаллимлер институтының қарақалпақ тили хәм әдебиат факультетине түсип, оны 1941-жылы табыслы питкерип шығады. Орайда оқыуы болажақ жазыушының буннан былайғы творчестволық бағытын белгиледи, ол қарақалпақ әдебиятының белгили жазыушылары менен бирге болды, қайнаған әдебий процесстин арасында қәлиплести. Өзиниң көркем творчествосына жоллама алды.

Бул жыллар жоқары мағлыұматлы муғаллим кадрларының жетиспейтуғын уақытлары екенлиги белгили. Хожабек өзиниң тууған районындағы Ленин атындағы орта мектепке оқыу ислери бойынша директордың орынбасары хызметине жибериледи хәм әдебиат пәнинен сабақ береді. Көп узамай ол мектеп директоры болып ислейди.

1942—1946-жыллары Хожабек Сейтов партия хызметине ауьсады хәм Қарақалпақстан областьлық партия комитетинде инструктор уазыйпасын атқарады. Усы жыллары ол Нөкистеги педагогикалық институттың тил-әдебияты бөлимине түсип оқыйды хәм оны 1947-жылы питкерип шығады. Сол жылы Педагогикалық институттың қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетин питкерип шыққан алты студенттиң бири—усы Хожабек Сейтов еди. Садық шайырдың усы питкерииушилерге арнаған қосық қатарларында Хожабек тууралы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 29-июнь 1947-жылғы санында мынадай орынлар бар екен:

«Билимниң ашылған дәрья сағасы,
Өсип шыққан қарақалпақ баласы,
Дүньяда қымбатлы бизиң Уатанның,
Күтип тур қууаныш ауыл-қаласы.

Ықлас етип жумысларын бежерген,
Сынауларда жақсы экзамен берген,
Жазыушы Хожабек жаслардың бири,
Төрт жыллық курсин быйыл питкерген.

Хожабек пединститутты ислеп жүрип питкерди, буның қыйыншылығын биз жақсы билемиз, сондай ақ оның табандылығын, билимге ынтықлығын атап өтким

келеди. Пединститутқа оқыуға түскен 26 адамнан 20 сы қыйыншылыққа шыдамай, оқыуды таслап кетти, ол Хожабек пенен Кенжебай аға Убайдуллаевлар сол қыйыншылықларға шыдам берип питкерип шықты. Усы жасы-үлкенлердин илимге болған талуасы жасларға үлги болса керек..

Хожабек Сейтов 1946—1953-жыллардың арасында ҚҚАССР Министрлер Совети жанындағы радио еситтириу хэм информация комитетиниң председатели миннетин атқарды, ал 1953—1958-жыллары Қарақалпақстан жазыушылар союзын басқарды. 1958-жылдан баслап ҳәзир ол «Совет Қарақалпақстаны» газетасының бөлим баслығы.

Қарақалпақ совет әдебиятына, мәдениатына сиңирген мийнетин партиямыз бенен ҳүкметимиз жоқары баҳалап, Хожабек Сейтовты бирнеше медаллар хэм орденлер менен наградлады. 1957-жылы «Хұрмет белгиси» орденин берди. Жазыушының 60 жылға толыу юбилейине байланысly үлкен хызмети ушын еккинши мәртебе 1977-жылы «Хұрмет белгиси» ордени менен наградлады. Хожабек Сейтов «Өзбекстанға мийнети сиңген мәдениат хызметкери» хұрметли атағына ийе. Ол бирнеше мәртебе Өзбекстан жазыушылар союзы Басқармасы ағзасы, СССР Жазыушылар Союзының тексериу комиссиясының ағзасы болып сайланды.

Коммунист жазыушы Хожабек Сейтов әдебий процеске актив араласып киятырған, жемисли мийнет етип, халықтың алғысына бөленген сөз шеберлериниң бири. Оның аты хэм шығармалары республикамызда, тууысқан Өзбекстан менен Қазақстанда кеңнен мәлим.

Қарақалпақ әдебиятына Хожабек Сейтов шайыр сыпатында келип кирди. Хәзирге шекем ол 15 қосықлар топламын берди. Буған биз шайырдың көплеген поэмаларын, балладаларын, аудармаларын қоссақ, оның ҳақықаттан да мийнеткеш шайыр екенлигин көремиз.

Шайырдың поэзиялық шығармаларын көзден өткереди екенбиз, оның сан жағынан да, салмағы жағынан да айтыуға турарлық екенлигин ескеремиз. Қайсы шайырдың творчествосын баҳалағанда да биз ең алды менен сол автордың заманын, уақыттың талабына қалайша жууап берип, дәуирдиң рухын қалайша көркемлик пенен сәулелендирип отырғанлығына қараймыз. Бизиң ҳәркүнги мазмунлы өмиримизде дөреп атырған жаңалық

пенен жақсылық, өсиуге иркиниш келтиретуғын унамсыз көринислер Хожабектиң шығармаларын оқып қарасақ, оның қәлеминен шетте қалмаған.

Елимиздин көркем тәбияты менен әжайып көриниси, бауырман дослық пенен мораллық бирлиги, жәмийетти алға иргерилетип отырған пидәкерлик мийнет, совет Қарақалпақстанының табыслы адымлары оның поэзиялық шығармаларының баслы дөйтмотиви екенлигин көриу қыйын емес:

«Табысларға табыс қосқан жаңадан,
Турмысты жайнатып еткен абадан.
Көп миллетли туғандай бир анадан»

дослықты жырлайды шайыр. Ол ҳәрбир күннің бир әсирге барабарлығын, ҳәр бир күннің тарийхый жеңислери бар екенлигине мақтанады:

«Бизиң жыр—моральлик бирликтин жыры,
Бизиң жыр—батырлық, ерликтин жыры.
Мен жырлайман Уатанымның ерлерин,
Бизиң жыр—бостанлық, теңликтин жыры».

Ҳәрқандай шығарманың күши оның заман рухын бериуине байланыслы десек, бул образлы ойсыз мүмкин емес. Усы бағыттан Хожабек Сейтов қарақалпақ поэзиясына салмақлы үлес қосты оның талапшандық пенен жазылған поэзиялық шығармалары аз емес.

Хожабек Сейтовтың ири сүйекли шығармасы 1949-жылы басылған «Жарысқан жаслар» поэмасы еди. Соннан берги жыллар ишинде ол «Мухаббат сыры», «Таң шуғласы», «Жетим қыз ҳаққында баллада», «Әмиу қызы», «Негр баласы», «Бахтияр ҳаққында баллада», «Жолдағы гүрриң», «Партизанның баласы» хәм басқа да көплеген поэма хәм балладаларын дөретти. Булар қарақалпақ поэмашылығында белгили орын тутады.

Ҳәзирги дәуир қарақалпақ поэзиясы Ж. Аймурзаев, Т. Жумамуратов, Б. Қайыпназаров, И. Юсупов, Ғ. Сейтназаров хәм әдеуир танылып қалған Т. Мәтмуратов, К. Рахманов, У. Хожаназаров, У. Пиржанов сыяқлы шайырлар менен союзлық аренада белгили десек, усы жетискенликлерди тәмийинлеуде Х. Сейтовтың өз почерки хәм орны бар. Ол лирикалық хәм лиро-эпикалық шығармалары менен советлик поэзиямызды байытыуда

зор хызмет иследи. Шайырдың рус тилинде басылған 3 топلامы, өзбек тилиндеги 3 топلامы буның айқын дәлилли болып хызмет етеди. Оның «Толқын», «Жайлау жулдызы», «Жүзим солқымлары» топلامлары автордың поэтикалық творчествосындағы унамлы көринислеринен ибарат.

Хәзирги дәуир қарақалпақ әдебияты көп жанрлы әдебият. Советлик әдебиятымыздың союзлық аренада танылыуында биз прозаның салмақлы орын ийелегенлигин атап өтемиз. Прозада өткен тарийхый дәуирлердин шынлығының бүгинги көз қарастан кең планда ашып берилиуи, Қарақалпақстанда совет хукиметиниң орнауын сүүретлеуши тарийхый-революциялық тема, заманласларымыздың образын сәулендириуши бүгинги күн темасы Бегимов, Аймурзаев, Султанов, Бекимбетов, Қайыпбергенев, Айжановлардың творчествосында өз сүүретлениулерин тапты.

Хожабек Сейтов соңғы жыллары көркем прозаға бег бурды, дурысырағы проза жанрындағы жазушының творчестволық жетискенликлери шайыр Хожабек Сейтовтың табысларынан кем емес. Оның «Бизниң ауылдың адамлары» топلامы, «Машақатлы бахыт», «Хәуирли самал» дилогиясының «Жол бойындағы төбеге тәжим етип» бөлими қарақалпақ прозасының табысларына қосылады. «Машақатлы бахыт» романы 1958-жылы баспадан шықты. Бул 1956-жылы басылған «Агроном—председатель» повестиниң қайта исленип, дүзетилген хәм толықтырылған варианты еди. Роман өзбек хәм рус тиллеринде де басылды, оқыушылар жәмийстшилиги тәрәпинен жақсы бақаланды. Уақыялардың рауажланыуының динамикалылығы, характерлердин хәрекетте көриниуи менен исенимлилиги, дәлме-дәл жасалған поэтикалық штрихлар, заманласларымыздың жанлы образларын берюдеги жетискенликлер бүгинги күн темасына жазылған бул романның ең бақалы белгиси болып табылады. Романдағы Айнахан менен Нарбайды ҳақыйқат өмиршен образлар деп жуумақ шығаруға болады.

«Жол бойындағы төбеге тәжим етип» романының уақыясы авторға жақсы таныслығы көринеди, бунда көп гана биографиялық фактлер де ислетилген. Өйткени, романның уақыялары, тәбият көринислери, жер атлары персонажлар жазушының тууылған ауылы Қарабуға

әтирапы менен байланышы. Романның биринши китабы рус тилинде де басылып шыққанлығы қууанышлы.

Хожабек Сейтов республикамыздың ең белгили журналисти. Журналистлик жазыушыны бай фактлер менен тәмийнлеуде үлкен әхмийетке ийелиги Хожабек Сейтовтың творчествосынан бизге жақсы белгили болып отыр. Ол СССР журналистлер союзының ағзасы.

Шайыр Хожабек Сейтов өзиниң аудармалары менен де республикада белгили, оның рус, өзбек, қазақ шайырларының аудармалары әдебиатлар байланысында белгили орын тутады.

60 жыллық өмириниң 40 жылын әдебий творчествоға арнаған белгили жазыушымыздың юбилейи бул қарақалпақ әдебиятының үлкен уақыясы. Ол аз мийнет етпеген. Жазыушының қәлеминен шыққанның бәри сом алтын демекши емеспиз, ал көп дәретпелериниң арасында «бир қайнауы ишинде кеткен», ямаса тез жазылып, ийлеуи жетпеген шығармалардың бар екеплигинде бийкарлау қәте болар еди. Бирақ, жазыушы туўған әдебияты менен бирге өсип киятыр, оқыушыларының талабын орынлауға тынбай хызмет ислеп киятыр. Ең бағалысы усында.

«Менде өшпес белги қалдырсам деймен,
Жырдан адам мийрин қандырсам деймен».

деуи дурыс шайырлық талап.

Хожабек Сейтов—хәзир өзиниң творчестволық толысыу дәуиринде тур. Таланты менен барлық жигерин, күшин өз халқына түуел арнаған жазыушымыздың еле берери көп, жақсы-жақсы қууандыратуғын планлары бар. Биз усы жолда оған үлкен творчестволық табыс тилеймиз, буннан басқа да өмиршен шығармалар берунне оқыушылары шын кеуилден тилеклес. Мен сөзимди Хожабектиң өз қосығы менен питкергим келди:

«Шайыр болып бахыг қушып,
Алпысқа да келди жасым.
Ғаррылықтан хабар жоқтай,
Жаслық кейпим еле басым».

1978-ж.

ПУШКИН ҲАҚҚЫНДА СӨЗ¹

А. С. Пушкин өзиниң тири Ұақтында-ақ рус халқының миллий мақтанышы, теңи-тайы жоқ данышпан сөз зергери болып танылды. Белгили рус шайыры Жуковский 1824-жылы Пушкинге былай деп жазды: «Сен уллы шайыр болыуға тууылғансаң, буған сен ылайықсан. Бул фразада сениң барлық моралиң, барлық мүмкин болған бахтың хәм барлық сыйларың бар. Бар мағлыұматлар маған сени рус Парнасында биринши орынға шығарыуға толық мүмкиншилик береди».

Ҳақыйқатында да Пушкин әжайып талант еди. Ол 21 жасқа толғанда өзиниң қыяллы сюжетке қурылған атақлы «Руслан хәм Людмила» поэмасын жазды. Сонда буған шекем Пушкин өзиниң устазы деп санайтуғын уллы Россия шайыры Жуковский оған: «Руслан хәм Людмила» поэмасын тамамлаған айрықша айта қаларлықтай қууаныш күни жеңилген устаздан жеңген шәкиртке» деген естелик сөзлери жазылған өз сүүретин сауға етти. Рус шайырларының атасы ғарры Державин Пушкинде поэзиядағы өзиниң жолын дауам еттириуши мийрасхорын көретуғынлығын мақтаныш пенен тилге алады.

Булардың бәри тосыннан болған емес, шын азамат хәм шайыр сыпатында Пушкин Россия Наполеон армиясын қыйратқан бир тарийхый дәуирде қәлиплести хәм дүнья жүзине айрықша мәңгилик сөзлерин қалдырды. Пушкин творчествосында, биринши тәрептен, крепостнойлық жәмийет пенен самодержавиеден, екінши тәрептен, батыс Европа тарийхый философия тәлиматларының тәжирийбесинен келип шыққан хәм 1812-жылғы урыс пенен алдыңғы қатарлы декабристлик ой-пикир тарийхында көрилмеген дәрежеде жоқары көтерилген рус патриотизми жәмленген.

Пушкинниң өмири де оның поэзиясы сыяқлы оғада қызық. Шайырдың шығысы да таңқаларлық Оның бабасы Ибрагим буйра қойыу қара шашлы адам болып, ол Африкада тууылған.

А. С. Пушкин 6-июньда 1799-жылы Москвада Сергей Львович Пушкинниң семьясында тууылады. Болажақ

¹ 1979-жылы А. С. Пушкинниң хұрметине өткерилген поэзия байрамында исленген доклад.

шайыр ертеден-ақ рус хәм француз тиллеринде оқыуды үйренген, француз әдебиятын жақсы билген. Сонлықтан болар, мектепте оны дослары «француз» деп шақыратуғын болған. Буннан тысқары, Пушкиннің әкеси белгили шайыр болған, оның үйинде сол уақыттағы ең белгили жазыушылар—Дмитриев, Жуковский, Карамзинлер жийи-жийи болып туратуғын еди. 1811-жылы Пушкинди Лицейге оқыуға береди, бул жерде ол күтә жақсы оқыйды хәм Лицейди белгили шайыр дәрежесинде питкерип шығады. Бул уақытлары жазған оның патша хәм чиновниклери ҳаққындағы қосықлары, өткир сатиралық шығармалары көпшиликке тез тарап кетеди.

Пушкин 1820-жылы сүргинге айдалады, ал 1824-жылы екінши сүргини басланады, бул сүргин оның граф Воронцовқа арнаған атақлы эпиграммасына байланыс-лы болғанлығын биз жақсы билемиз.

Пушкинге уақытша ауылда жасауға туура келди, усы уақытлары Россияда үлкен өзгерислер жүз берди. Пушкиннің бас айыплаушысы Император Александр өлип, тахтқа Николай отырды. 1825-жылы 14-декабрьде жаңа императорға ант беретуғын күни декабристлердің көтерилиси басланды. Бул көтерилис үлкен қан төгиу менен, жауызлық пенен бастырылды. Сенат майданы қанға боялды. Пушкиннің өзи бул жасырын революциялық жәмийетнің ағзасы болған жоқ, бирақ олар менен идеялық жақтан тығыз байланыста болды, революциялық қосықлар жазды. Пушкин еки рет Кавказда болады, рус—түрк урысына қатнасады (1829).

Бул дәуирде уллы рус шайыры сыпатында Пушкиннің даңқы сөзсиз мойынланды, оның аты шет еллерге де мәлим болды. Белгили француз жазыушысы Проспер Мерименнің Пушкинди Европадағы биринши жазыушы деп есаплауы тосыннан болған емес. Патшаға жақын жоқары жәмийет уәкиллери Пушкинге душпанлық қатнаста болды. Ақырында ол душпанлар шайырдың семьясына кирип үлгерди. 1837-жылы 8-февральда Пушкин менен Дантес арасында дуэль болады. Бунда Пушкин ауыр жарадар болды хәм еки күннен соң өзинің ойлаған мақсетлерин иске асырып үлгере алмай барлығы болып 37 жаста, өз күшине толысқан шағында набыт болды.

А. С. Пушкин—жаңа рус әдебиятының тийкарын салыушы. Оның творчествосы бизнің мәдениатымызды

жоқары көркемліктегі шығармалар менен байытты. Уллы шайыр өз дәуиринің алдыңғы қатарлы адамларының ой-пикир хәм сезімлерин сәулелендирди. Пушкиннің жаңа рус әдебиятының тийкарын салыушы сыпатындағы роли оның творчествосын өзинен бурынғы әдебиат пенен салыстырыуда айқын көринеди. Белинскийдин сөзи бойынша Державин поэзияға тек ғана «астарлап сөйлеуди» («намеки») үйретти. Жуковский европа поэзиясының дәрегин көрсетти, Батюшков «таза көркем элементти» алып келди. «Пушкин музасы өзінде буннап бурынғы шайырлардың дөретпелерин жәмледі» хәм «оларды, жаңа, қайта тууылған түрінде дүньяға танытты».

Пушкин—рус әдебий тилинің тийкарын салыушы, ол улыма халықлық тилге үлкен кеуил аударды хәм көркем әдебиат—бул миллий ғәзийне екенлигин түсинди. Өзинің өлмес дөретпелеринде типлик характерлерди сәулелендирип хәм рус тилинің теңи жоқ байлықларын көрсете отырып халық турмысын жырлады. Сол себепли де Пушкин халық алдында белгили шайыр сыпатында танылды.

Пушкин поэзиясы барынша халықлық. Данышпан сүүреткердің сезімлери арқалы шайыр өз Уатанының кележағын көрсетти. Патша Россиясының Николай реакциясы болып атырған қараңғы түнек, муңлы дәуиринде Пушкин бир семьяға бирлесетуғын халықлардың уллы тууысқанлығы ҳаққында әрман етті.

Пушкин музасы алдында барлық халықлар бирдей болды. Шайыр цыганларды жырлады, бул мәңги көшпелилерге шын инта менен қызығып, олардың турмысын, минез-құлқын сәулелендирди. Белгили «Капитан қызы» повестьтинде шайыр урал казаклары менен башкирлардың характериндеги өзгешеликлерди сүүретледі.

«Пушкин сондай творчестволық данышпанлардан, сондай уллы тарийхый натуралардан есапланады, өйткени ол ҳәзиргилер ушын хызмет ислеп, келешектегилер ушын негиз таярлайтуғын хәм сонлықтан да өткен дәуирге тийисли болып қалмайды,—деп жазады. В. Г. Белинский. Бул сөзлерде рус жәмийети, рус мәдениатының тарийхындағы Пушкиннің уллы ерлиги көрсетилген.

Пушкин поэзиясы заманлас шайырлар ушын көрилмеген, хәтте ақылға сыймайтуғын өзгеше бир жаңа қу-

былыс. Оның творчествосы тек ғана рус әдебиятын емес, ал ол рус халқының рухый дүньясын, оның ой-пикир дүзилісі хәм сезімлерін қәлиплестирди. Ол уақыттан озып кетти хәм келешекке, шайыр әрман етиуі ғана мүмкін болған азат Россияға қарай умтылды.

Пушкин поэзиясының уллылығы оның гуманизмінде, адамгершиликти жырлауында. Ол адам баласының ақылына, дәретиушилик күшине хәм өз турмысын қайта өзгертиушилик уқыбына исенеди. Адам ақылы шайырға қоршаған орталықтағы қараңғы түнекти қууып баратырған «сөнбес» қуяш нурлары болып елеслейди:

Оғада бай хәм сақый сезімлер дүньясы Пушкин шығармаларында ашылады. Пушкиннің лирик қахарманлары трагедияны да хәм қайғырып ойланыуды да биледи, бірақ өмірден түнілмейди, олар өз хәуирин хәм өз қырағылығын адамзат қатнасына жумсауға қуштар, дослық пенен мухаббат қууанышына исениуге уқыплы.

Пушкин лирикаларында оның бай рухы, оның ишки дүньясының сулулығы менен кең пейиллиги жәмленген. Пушкин өз рухында сулуу, түрли адамзат дүньясын жақын тутты. Пушкин фантазиясында қуранға бас ийген шығыс адамы да, қозғалаңшыл греклер де, көшпели цыганлар да жасады. Дүньялық тарихтың хеш бир әхмийети, этапы Пушкин лирикаларында сәуленбей қалған емес.

Пушкин лирикаларында, әдеттегидей, оның поэзиясына кирген барлық биографиялық фактлер рус өмиринің хәр қыйлы қубылыслары менен бирлеседи. Усы көз-қарастан алып қарағанда Пушкиннің қосықларында оның өз заманласларының ишки ой-пикир дүньясы менен шайырдың жеке субъекти органикалық түрде тығыз бирлесип кеткен. Сол себепли Пушкин өз дәуиринің лирикалық хауазы болып көзге түседі.

Пушкин лирикасы — рус поэзиясының шыны. Ол өзіне усы күнге шекем көп санлы оқыушылар әулады менен жазыушы шайырлар қызығып сүйсінетуғын жоқары гуманизм менен терең ойлылықты, өзіне сай көркем форманы жәмлеген. Пушкин поэзиясы — бул сыртқы орталықты поэтикалық түрде таныу процесі, оның шығармаларында хеш бир нәсиятғөйлик жоқ. Пушкин белгили бир философиялық системаны жақлаушы философ емес. Ол бәринен де бурын шайыр болып жасады, өз

ойларын поэзия тилине салды хэм сол себепли де өз лирикаларында Пушкин ең уллы адамларды бәрқулла толғандыратуғын мәселелер—мухаббат хэм өлим хақында, халық тәғдири, адам гөззаллығы хақында, турмыстағы искусствоның роли хақында жырлады.

Пушкин уллы гуманист шайыр. Пушкин гуманизмининң уллылығын тек ғана сондай қыйын уақытларда шайыр болып жасауға туура келгенлигин хэм оның өмириниң қаншелли дәрежеде трагедиялық түрде шийеленискенлигин түсиниу арқалы ғана бахалау мүмкин. Ол еле 21 жасқа толмай-ақ революциялық қосығын жазған шайырды дәслепп түсликке соң Михайловскийге сүргенге айдады. Сүргиннен қайтқаннан кейин де ол тек ғана формаль түрдеги еркинликке ийе болды. Хақықатын айтқанда, хәттеки ол бир қаладан екннши бир қалаға да өз бетинше бара алмас еди хэм хәр бир адымында III бөлимге түсиник берип турыуы керек болды. Пушкин Николай полициясы режиминиң қатаң азабын шекти оған өз поэзиясының азатлықты сүйиуши қайтпас руухын жақсы түсинген патша жалпылдақларының үзликсиз қуудалаулары менен өзине душпан орталықта жасауға туура келди. Бир сөз бенен айтқанда, соңында «барлық реакцияшыл Николай Россиясы оған Дантесниң пистолети болып гөзелди».

Усыған қарамастан, Пушкинниң сүүретлеуинше Степан Разин—«рус тарийхындағы бирден-бир поэтикалық бағдар». Пушкин Пугачев тарийхына да айрықша дыққат аударды. Ол Пугачев образын мәмлекетлик искер дәрежесине шекем көтерилген шын рус азаматы сыпатында сүүретлейди. Шайыр адамның адамгершилик қәсийети оның социаллық шығысынан гәрезли емес екенлиги хақында жазды. Пушкинниң сүйикли қахарманы Татьяна жақтылы өмир хақында әшкаралаушы сөзлер айтыушы ауыл түпкирине қарай умтылады. Шайырдың әдиули тилек хэм ойларын өз бойына жәмлеген Татьяна жыллы сезим менен «жарлы турмысты», «китап полкасын», «жабайы бағды» хэм «жарлы няня» сын еске алады. Сол себепли де Пушкин хақықат поэзияның сағаларын халық қозғалысларынан, халық турмысынан излейди. Пушкин рус халқында таусылмас творчестволық күшлерди көрди. Буннан шайырдың өзиниң барлық өмири дауамында халық творчествосынан қаншелли утымлы пайдаланғанлығы түсиникли.

Ол халық пенен бирге болууды қаледи, дийханлар турмысын үйренди, халық қосықларын жазып алды, атқарушыларды тынлады, рус нақыл-мақалаларының әхмийети хаққында ойланды. Сонлықтан да Пушкин творчествосында рус турмысының кең дүньясы ашылады, онда келешек рус жазушылары тәрепинен дауам еттирилетуғын хәм рауажландырылатуғын образлар жаратылған, көплеген мәселелер ортаға қойылған.

Пушкиннің рус хәм пүткил дүнья әдебияты тарийхындағы әхмийетин толық бақалау қыйып. «Евгений Онегин», «Полтава», «Мыс салт атлы», «Руслан хәм Людмила», «Капитан қызы», «Дубровский» хәм тағы басқалар сыяқлы әдебияттың ең жақсы маржан дәрәтпелери рус әдебиятының тарийхындағы Пушкиннің орнын белгилейди. Айрықша, «Евгений Онегин» — «рус турмысының энциклопедиясы». Бул шығарма биринши рус реалистлик романы хәм Маркс пенен Энгельс соншелли дәрежеге шекем қызығып «Евгений Онегин» ге сөзбе-сөз аударма ислеп, оны қағазға қайта көширилген түрінде оқыуы тосыннан болған емес.

Уллы рус шайыры Пушкин творчествосы СССР халықлары әдебиятларының рауажланыуына шешиуши тәсир етти хәм тәсир етип атыр. Украин—Шевченко, грузин—Чавчавадзе, қазақ—Абай, татар—Тоқай хәм тағы басқалар бир неше рет Пушкинге өзлеринің сүйиушлигин билдирген. Уллы рус шайыры миллет мәдениетларының европа мәдениетінің шыңына қарай жақынласыуына мүмкиншилик берди.

Пушкин Россия халықларының көп ғана жазушыларын билди, атап айтқанда, ол 1929-жылы Тбилисиде болып шайыр Чавчавадзе менен танысады. Пушкин Россия халықларының поэтикалық творчествосына да қызыққан. Шайырдың қол жазбаларының арасынан қазақтың эпосы «Қозы Көрпеш Баян — сулуудың» көширмеси табылған.

Шығыс хәм басқа да халықлардың жазушылары да рус әдебияты менен рус жәмийетине қызығып қараған, оларды өзине жақын тутқан. Олардың ишинен ең жақсылары рус әдебиятының алдыңғы қатарлы идеяларынан рухланып, өз халқының тилек—мақсетлерин сәулелендире отыра, реакционерлер менен мәдениет душпанларын әшкаралау ушын өзлеринде

Пушкин қақарманлығын жәмлеген хәм азатлық тәрәп-дары болып жетисті. Пушкиннің өлимин еситкен жигирма бес жасар М. Ф. Ахундов Пушкиннің рус хәм пүткил дүнья әдебиятының тарийхындағы орнын көрсетип берген өзинің шайырдың өлими хаққындағы атақлы поэмасын жазды. Пушкин татар әдебиятының классиги Ғабдулла Тоқай ушын айқын үлги болды.

Пушкин шығармаларының аудармасы ауыздан-ауызға, әуладтан-әуладқа көшип тап халық қосықла-рындай жаңлайды. Татьянаң Онегинге хаты Абай Қунанбаев тәрәпинен қазақ тилине аударылды хәм қазақ даласында кеңнен мәлим болды.

Қарақалпақ совет әдебиятының ири ўәкиллеринің бири Дәли Назбергенов өзинің 1937-жылы жазған Пушкин хаққындағы қосығында:

Ким билмейди сениң уллы атыңды!
Кимлер оқымаған жазған хатыңды!
Қызыл құмда, Әмиүдәрья бойында,
Қарақалпақ бул да билди даңқыңды,—

деп жырлаған еди. Қарақалпақ шайырының бул қатар-лары уллы рус шайырының өлеринен бир жыл бурын дәрәткен атақлы «Естелик» шығармасындағы мынау қатарлардың хақыйқат шынлығын және бир мәртебе анық көрсете алады:

Уллы русты кетер шарлап қауазым,
Атымды атар тилдің бәри ондағы.
Славянның өжет әулады, фин хәм
Бул жабайы тунгус, қырдың қалмағы.
Жоқ өлмеймен, жаным жасар жырымда,
Руұхым жасар дене дағы бузылмас,
Айлы әлемде жалғыз шайыр бар болса,
Соны мен деп даңққа бөлеп, ийер бас.

А. С. Пушкин рус халқының миллий мақтанышы, пүткил рус әдебиятының тарийхында өлмес шығарма-лар қалдырған оның жарық жұлдызларының бири ол рус әдебиятында реализм методының толық раўаж-ланыуына жол салып ғана қойған жоқ, рус әдебиятын барлық жанрлар бойынша жетистирди, рус әдебий тилинің тийкарын салды, рустың классик реалистлик әдебиятының атасы болып танылды. Уллы рус шайыры-ның жоқарыдағы «Естелик» қосығындағы айтқан пикирлери толық шынлыққа айланды, ол адамзат жә-

мийетінде әуладлар менен бирге жасап келмекте. Пушкин творчествосын жәмийетшілікке ксң таныстырған атақлы критик Белинский өзінің бір мақаласында: «Пушкин өзі өлгеннен кейін аты өшетуғын адам емес, ол мәңгі жасайтуғын, жәмийет санасында мәңгі өсіп бара беретуғын адам»,—деп жазған еді.

Пушкин барлық совет халықтарының мақтанышы, ол гуманистлик әдебиатты қәдірлеуши хәр бир хәқ нийетли адамның сүйикли шайыры екенлиги гүмансыз. XIX әсирдиң ишинде-ақ уллы рус шайырының шығармалары өз уақытларындағы рус әдебиятының азатлықты сүйиүши идеясының беккем орын алыуына тийкар болды, әдебиаттың халықлығының күшейиүине мүмкиншилик берди, Октябрь революциясына шекемги дәуирдиң өзінде оның творчествосы кавказ халықларының әдебиятында қазақ, татар, Орта Азия халықларының әдебиятында белгили дәрежеде тәсир ете баслады. Тарас Шевченконың, Абай менен Тоқайдың хәм басқа да уллы талант ийелериниң Пушкин алдында иззет билдирип, оның талантына бас иймегени жоқ. Революцияға шекемги қарақалпақ классик әдебиятында Пушкинниң көтерген идеялары менен үнлеслик, айқын сезиледи. Әлбетте, Пушкинниң шығармаларының революцияға шекемги дәуирде қарақалпақ тилине аударылғанлығы жөниңде фактлар жоқ, бирақ та қарақалпақ әдебиятындағы анаў ямаса мынаў уллы шайырдың, мәселен, Бердақтың шығармаларындағы үнлеслик, тематикалық жақынлықлар олардың әдебиат творчествода халық алдындағы жууапкершиликти дурыс аңлай алғанлығынан, әдебиаттағы гражданлық мәселелер менен тығыз байланыста болуыи дурыс талап етиү менен характерленеди.

Пушкинниң шығармалары қарақалпақ халқының да миллий мақтанышы, ол қарақалпақ шайырларының да устазы, ақылшысы! Бул қарақалпақ шайырларының шығармаларында Пушкинге көп ғана арнаў қосықларын дәретти, бир қанша мақалаларды пайда етти. Пушкинниң шығармалары қарақалпақ мектеплеринде оқыў программаларына кирген. Қарақалпақ совет шайырларының қосықларында Пушкинниң шығармаларының барлық миллетлер ушыи мақтаныш екенлиги атап көрсетиледи, оның поэзияның үлкен шыңы бол-

ғанлығы жырланады. Дәли Назбергеновтың «Пушкин» деген қосығында мынадай қатарларды оқыймыз.

Шайыр едің, сөз жасылын сайлаған,
Халық үшін азатлықты ойлаған.
Сен ашығы едің жаңа өмірдің,
Талпынып ең қаллас ұрып кеуілің..

Шайыр Пушкин хаққындағы қосығында патшадан қайтпай сөз айтқан, бірақ зулымлықтар, ауыр азапқа ушыраған менен азатлықты аңсауын қоймаған өжет, алған бағытынап қайтпайтуғын гүресшен шайырдың образын бермекши болады. Оның бул пикири менен басқа қарақалпақ шайырлары да жақынласады. Садық Нурымбетов өзіннің Пушкин хаққында жазған қосығында еркін заманды аңсаған гүресшен уллы рус шайырының дөрөтпесин қарақалпақ халқының өз мийрасындай қабыл еткенлигин:

Тереңнен ойлаған шығармаң алтып,
Кәстерлеп сақлайды мийнеткеш халқым,—

деп билдиреди. Хәр бир қарақалпақ шайыры оның тәрийпин ямаса образын беріу үшін қандай да бир жаңалық ізлейди, мәселен, Б. Қайыпназаров оны «жайнаған қуяшы поэзияның» деп жырлайды. Пушкин сөзинің ол бизиң күнимизде иске асқанлығын шайырдың өз сөзи менен бермекши болады:

«Сәлем сизге таныс емес жас әулад!»
Деп усыңған қолың қолыма жетти.
Уллы атың, сөзиң барлық тилде яд,
Даңқың елден—елге таралып кетти.

Н. Жапақовтың «Пушкин естелигин көргенде», Б. Исмайлловтың «Пушкин өлген жоқ», А. Бегимовтың «Пушкин» қосықларында да усы идея сөз болады. Шайыр И. Юсуповтың бир қатар қосықлары уллы рус шайырының күшли тәсири менен жазылғанлығын көреміз. Оның Пушкинге арнаған «Еркінлик жыршысына» қосығында биз мынадай тәсирли қатарларды оқыймыз.

Жүрегине басып сениң жаңынды,
Россия силкинип турды уйқыдан,
Сибирь түпкириңде де еркінлик жаңлап,
Тас талқан болды сол қараңғы зиндан.

Горькийдің сөзі менен айтқанда «жаңа рус әдебиятының барлық басламаларының басламасы болған Пушкиннің шығармалары» қарақалпақ әдебиятын да байытты, бизің халқымыздың санасын көркемлік пенен тәрбиялауда әжайып роль ойнады. Қарақалпақ тилине ен көп аударылған жазыушылардың бири Пушкин шығармалары десек қәтелеспеймиз. Пушкинди қарақалпақ оқыушылары «таныс емес жас әулад» сыпатында емес, ал ең жақын таныс шайыр сыпатында қабыл етти, ол арқалы рус әдебиятының уллылығын түсинди, реалистлик тийкарын Пушкин салған бул бай әдебияттың дәретпелери менен азықланды, қарақалпақ оқыушылары өзиниң Бердағын қандай сүйип, қабыл етсе. Пушкинди де жатсынбай сүйип қабыл етти.

Пушкин шығармаларының қарақалпақ тилине көп аударылуының бир себеби—оның әдебиат тарийхындағы орнына байланысly болса, екншиден уллы шайырдың көпшилик шығармалары қарақалпақ мектеплериниң әдсбий оқыу бойынша хәм әдебиат тарийхы бойынша программаларына кирген еди. Булардың ишинде оның ең ири шығармаларынан «Евгений Онегин», «Капитан қызы», «Дубровский» хәм тағы басқа да шығармалары бар. 1937-жылы бизің елнимизде уллы шайырдың қайтыс болғанына 100 жыл толыу күнин өткерди. Бул күнге қарақалпақ жазыушылары үлкен сауғалар менен келди: «Жеңис хәуазы» журналының арнаулы санын Пушкинге арнады. Бул журнал толығы менен дерлик Пушкиннің шығармаларынан турады. Булардың ишинде оның «Евгений Онегин» романынан үзиндиси (аударған Қасым Әуезов пенен А. Бегимов), «Ағайинли қарақшылар» поэмасы (аударған М. Дәрибаев), «Поп хәм оның хызметкери Балда» аударған А. Бегимов), «Қараның гүлдәстеси» (аударған Н. Дәуқараев) хәм «Тутқын», «Қысқы кеш», «Арион» сыяқлы қосықлары бар. Булар Пушкин шығармаларынан ең дәслепки аудармалар еди, соған қарамастан, қарақалпақ жазыушылары уллы рус жазыушысын хәр бир жанрда көрсетпекши болғанлығы қууанышлы. Әлбетте, бул аудармалардың айырымлары сол дәуирдеги қарақалпақ совет әдебиятының улыума рауажланыу дәрежесине байланысly бир қатар кемшиликлерге ийе, оларда Пушкиннің шығармаларына тән болған шеберлик жетиспейди, гейде надурис аударыла-

ды, оригиналдың мәнісі толық берілмей қалады. Бірақ та, қарақалпақ оқыушыларын Пушкин менен таныстырыуда бунның баслама сыпатында үлкен роль атқарғандығы анық. Пушкинге арналған «Женис қауазы журналында қарақалпақ жазушыларының шығармалары да орын алған. Қасым Әуезовтың «Пушкиннің қосықтары» деген көлемлі мақаласы, М. Дәрибаевтың «Шайыр», Д. Назбергеновтың «Пушкин» деген қосықтары басылған.

Буннан соңғы жыллар ишинде басқа да тууысқан халықлардың жазушылары менен бир қатарда Пушкин шығармалары да қарақалпақ тилине көплек аударылды, сапасы да бир қанша жақсарды деп айтыуға болады. Бурын қарақалпақ оқыушыларына таныс болмаған «Дубровский», «Белкиннің повестьерли», «Қапитан қызы», «Алтын қораз қаққында ертек», «Өлген хан қызы менен жети батыр қаққында ертек», «Руслан хәм Людмила», «Бақшасарай фонтаны» қусарған ири-ири шығармаларының аударылуы үлкен мәдениет жаңалық болып табылады.

Усындай ири прозалық шығармалары хәм поэмаларынан басқа оның көплеген қосықлары да қарақалпақ оқыушыларына жетти. 1949-жылы Пушкиннің (тууылғанына) 150 жыллық юбилейине байланыслы уллы шайырдың қарақалпақ тилинде жаңадан «Таңламалы қосықлары топلامы» жарыққа шықты. Буны жырыққа шығарууда қарақалпақ совет әдебиятының белгили үәкиллери активлик пенен иследи. Мынадай факты атап өтиуге болар еди, егерде Пушкиннің дәслепки аударылған шығармасының саны 8 болса, 1949-жылғы аударылғанының саны 60 қа жетти. Соңғы уақытлары уллы рус шайырының жаңа қосықлары аударылмақта.

Пушкин шығармаларының қарақалпақ тилине аударылғанларының сапасы арнаулы сөз етиуди талап етеди. Бірақ сондай болса да, қысқаша мынаны айтпай кетиуге болмас еди: Пушкиннің бир қатар шығармаларын аударууда актив қатнасқан хәм сапалы шығарған жазушы—аудармашылардан Н. Дәуқараев, М. Дәрибаев, Ә. Шамуратов, Н. Жапақов, И. Юсуповларды көрсетиуге болады. Булардың аудармаларында Пушкиннің қосықларының руухына түсиниушилик хәм оригиналды дурыс бериуге умтылушылық харак-

терли. Мысалға, Н. Дәуқараев тәрәпинен аударылған «Қысқы жол» қосығының дәслепки басланыуын алып қараң:

Қойыу қара думанда,
Ай ақырын жүзеди,
Хәсиретли кең далаға,
Хәсирет нурын төгеди.

Аудармашы бул жерде Пушкиннің қосығының идеясын дурыс түсинип, оның аянышлы жағдайын, тәбияттың көринисин шебер жеткере алған.

Пушкиннің қарақалпақ тилине аударылған шығармаларының көпшилиги аударманың сапасы жағынан хәзирги оқыушыларымыздың талабына хеш қандай жууап бере алмайды, олар гейде оригиналға жақынласпайды, Пушкин шығармаларының руұхын, жигерин, көркемлик сапасын қарақалпақ тилинде дурыс жеткерип бере алмаған. Сонлықтан, оларды қайта қарап басып шығарыу күтә керек. Сондай-ақ уллы шайырдың шығармаларының бир томлығын шығарса, ийгиликли жумыс болар еди, буны ислеуге хәзир толық мүмкиншиликлер бар. Соның менен бирге, бурын бир қатар жазыушылар тәрәпинен жақсы аударылған шығармаларда аңсат жол менен ийелеп алыушыларға да тыйым салыу керек. Пушкиннен аудармалардың арасында бундай унамсыз фактлар да ушырасып қалады.

Пушкиннің шығармалары қарақалпақ совет жазыушыларының шеберлигинің жетисиуинде үлкен мектеп болып есапланады. Хәр бир шайыр оны өзине үлги тутады, оннан тынбай үйренеди. Қарақалпақ совет әдебиятында дөреп атырған тәбият лирикасы, сүйиушилик шығармалары, эпиграммалар, сюжетли поэмалар менен лиро-драмалық поэмалардың кең қулаш жайып рауажланыуында Пушкиннің белгили дәрежеде унамлы тәсириң көриуге болады. Пушкин өзинің өлмес шығармалары менен өзине ескерткиш орнатқан шайыр. Қарақалпақ совет әдебиятында хәр бир шайыр, сөз шебери өлмес мийрас қалдырыуға умтылады. М. Дәрибаевтың мына қатарлары:

Шайырлар жазған сөз, жәхәннің гүли,
Дүньяда жоқ болып реңки солмас.
Пушкиндей памятник орнатып сонда,
Өзиңе бир белги салмасаң болмас

«Шайыр досқа» — Пушкинге терең миннетдарлық билдирип айтылған шын ғақыйқат жүрек сөзинен ибарат. Уллы шайырдың шығармалары еле толық түрінде қарақалпақ оқыушыларына өзинің ана тилинде жетип болған жоқ, буған күш салыу хәм барлық әжайып көркемлиги менен оның өлмейтуғын дөретпелерин кең массаға жеткеріу бүгинги бас уазыйпалардың бири деп қарауға болады. Пушкин—қарақалпақ оқыушыларының мақтанышы, оның сүйикли шайыры болып қалады.

1979-ж.

ПОЭЗИЯҒА БӘЛЕНТ ПӘРҰАЗ КЕРЕК

Даңқлы партиямыздың XXVI съездине таярлық дәуири бизиң барлық табысларымыздың негизи болып есапланатуғын творчествоның идеялылығы менен идеологиялық тәрепине қатаң дыққат аударыуды талап етеди. Өйткени, бул хәр бир сөз шебериниң турмыстағы жәмийетлик хәм гражданлық орынлы таңлауының бекем исенимлиги менен саналылығына алып келеди.

Көркем творчествоның үлкеп бир тарауы болған поэзия өзинің жәмийетлик хәм эстетикалық әҳмийетиниң уллылығы менен бизиң жәмийетимиздиң рухый мириінде айрықша орын ийелейди. Кем-кемнен жетилисип, өзинің творчестволық табыслары менен танылып отырған қарақалпақ совет әдебиятында поэзияның еки съезд аралығындағы орнын анықлайды екенбиз, биз оның өз уақтының характерли белгилерин сәулендириудеги үлкеп адымын, кең жуумақлаушылық сыпатын, бүгинги дәуирдиң жанлы пафосын, заман тынысын бериудеги умтылыулары менен жетискенликлерине қууанамыз. Хәзирги поэзияда бүгинги заман рухы үстемлик етеди, оның орайында бизиң заманластарымыздың жарқын образы, интеллектуальлық күшли, әдеп-икрамлы хәрекет адамы турады.

Мениң уазыйпам—еки съезд аралығындағы поэзияға обзор жасаудан, оның рауажлануының баслы тенденциясын, массаны идеялық-эстетикалық жақтан тәрбиялаудағы ролин хәм мүмкиншилиги болғанынша

буннан былайғы бағдарын анықлаудан ибарат. Бул ушын маған поэзияның рауажланыуындағы гейпара майда деталларды таллап отырыу мүмкин емес, ал поэзияны тутас алып қарауға туура келеди, сонлықтан поэзияда көринген шайырлардың хәммесине тоқталыу хәм творчествосына характеристика беріу де мүмкинлигине ийе емеспен.

Еки съезд аралығындағы, яғный 70-жыллардың екінши ярымындағы қарақалпақ поэзиясы өз оқыушыларын не менен қууандырады? Қандай жаңалық белгилерди атап өтиуге мүмкин? Оқыушылардың ядында сақланғаны ямаса умыт болғаны қайсы? Ең баслысы—бурынғы танылған тәжірийбели шайырлар, жаңа көринген жас творчестволық күшлердің өз-ара байланысы хәм жақсы дәстүрдің дауам еттирилиуі қалай?—деген сорауларға тоқталыуға туура келеди.

Еки съезд арасында поэзияның рауажланыуына, поэзияға халық сүйиушилигиниң буннан былай да артыуына себеп болған көп ғана әҳмийетли мәдений уақыялар болды. Уллы демократ, гуманист, ойшыл шайыр Бердақтың 150 жыллық юбилеи кең масштабта белгиленди. Бердақтың поэзиясы тууралы айтылған жыллы лебизлер оның мийрасхоры болып есапланатуғын қарақалпақ совет поэзиясы ушын да тийисли еди. Советлик поэзиямыздың әжайып халық шайыры Аббаз Дабыловтың юбилеин белгилеуде үлкен көтериңкилик пенен өтті.

Әдебий—мәдений байланысларда поэзия өз орнына ийе. Атақлы шайыр Ғафур Ғулам айтқандай, бир-биреуге устазлық хәм шәкиртлик усындай моментте айқын көринеди. Әзербайжан, Татарстан, Башқуртстаның мәдецият күнлериниң өткерилиуі поэзияның өрисиң әдеуір кеңейтти, дослық байланыстың жана сағаларына жол ашты. Усыларға байланыслы шығарылған поэзиялық топламлар оқыушыларымыздың китап полкаларынан орын алды. Хәзирги поэзиямыздың картасына нәзер тасласақ, оның хәр бир күнде хәрекетте експлигин көремиз, тәжірийбели талантлардың тууысқан халықлардың шайырлары менен жарыса сөйлеген кең лапызына, жас күшлердің келешегине қууанбасқа мүмкин емес. Бизиң көз алдымызда тууысқан халықлар поэзиясының өз-ара идеялық жанлы байланысы, коммунизм дүзиудегин бир тилеклеслиги, поэзия-

ның шоқ гүллериннің көзге ысықлығы байқалады. 1979-жылы Алма-Атаның «Жазыушы» баспасынан жарық көрген «Қарақалпақ поэзиясының антологиясы» поэзияның өз-ара байланысында үлкен орын тұтады. Бұған 39 қарақалпақ совет шайырының ең таңламалылары киргизілген.

Қарақалпақстан жазыушыларының VII съездинен бергі уақыт ишінде бизде 30 дан аслам шайырдың топламлары арнаулы кітап болып басылып шықты. И. Юсуповтың «Көш», М. Сейтаниязовтың «Ел қәдири», Б. Қайыпназаровтың «Мен сениң бир шақанман», Ғ. Сейтназаровтың «Өмир мурады», Б. Исмайловтың «Жыллар хәм сырлары», У. Хожаназаровтың «Жылларым мениң» сияқты топламларды атап өтнү керек. Усы дизимге Т. Жумамуратовтың шығармаларының I-томын, И. Юсуповтың еки томлығын да қосыуға болар еди. «Шуғла», «Сәуір», «Тоғыз торғай» атлы топламлар «Әмиүдәрья» журналы менен республикалық газеталарда жәрияланып атырған поэзиялық шығармалар, көп ғана жас шайырлардың арнаулы топламлары бизге көп нәрседен—поэзияның изленислеринен, шайырларымыздың тынымсыз хәрекетлеринен дерек береді.

Әлбетте, еситип отырсызлар, сан жағынан булар аз емес, хәммеге белгили поэзияның ширеллилиги, кеуілге қонымлы жетискенлиги тек сап менен өлшенбейтуғынлығындай, биз сапаның саннан шығатуғынлығын да ұмытпауымыз тиіс.

Жақсы шығарма жан азығы, биз оны қайта-қайта оқыймыз, дурсы сол шығарма бизди оқуға мәжбүрлейди, өйткени, поэзияның сыйқырлы күшн де усында. Т. Жумамуратов—хәзирги поэзиямыздың үлкен талантларынан есапланады. Бул шайырдың шығармаларын кең халық массасы жақсы қабыл етеди. Қызыл-Ордада өткерилген қарақалпақ әдебияты менен искусствосы күнлеринде журтшылық сол шайырдың қосық оқуын көп талап етти. Дуу-дуу шаппатлар тек шайырдың өзине ғана емес, улыума поэзиямызга болған халық тилегиннің бир көриниси деп қарау керек.

И. Юсупов хәзирги поэзияның ири уәкили, оның «Йош» топламы, шығармаларының еки томлығы, журналда орын алған қосықлары менен поэмасы бул шайырдың творчестволық горизонтының кеңлигинен жақсы гүүалық береді. Поэзияның бәлентликке көтерили-

уин айтқанда И. Юсуповтың романтик философиялық сыпаттағы шығармалары көз алдымызда тұрады. Патриотизм, интернационализм, жоқары гражданлық пафос бұл шайырдың шығармаларын жақсы характерлейди. Дурысын айтыу керек, хәзирги поэзияда Ибраһым Юсуповтың өзинлик дәстүри бар, бұл дәстүр көп ғана жас шайырлар тәрәпинен жақсы дауам еттирилип атырғанлығы белгиле. И. Юсупов қандай теманы жырлаамасын оның өзине қатаң, талапшандығы байқалады, поэтик тапқырлығы қууандырады, ол хәрбир қосығында үлкен көркем-эстетикалық жуумақ шығарыуға умтылады:

Хасла тақатым жоқ, хасла төзбеймен,
Жоқ жойытқан жоқшыдай саламан сорақ.
Өмирим бойы бир нәрсени излеймен,
Не нәрсе екенин билмеймен бирақ.

Мениңше, бұл дурыс айтылған. Тынбай изленіу, өткир сезгирлик шын таланттың жолы. И. Юсуповтың бұл қатарлары хәмме шайырларға ортақ, хәмме өзиниң жазылмаған қосығына, питпеген китабына усы изленіу менен ғана жегеди. Ибраһымның шығармаларында халқының өзине тән белгилери минез-құлқы, абзал қәснийетлери, өмир тиришилиги тайға таңба басқандай шебер жеткериледи.

Рус совет шайыры Ев. Евтушенконың шайырлар хаққында, усы кәсиптиң қәдир-қымбаты хаққында бахалы қатарларын еске түсирип өтиу артық болмас еди:

Ақыл—ойға хешбир тыным бермеген,
Хасыл әрман көкирегим кернеген,
Азаматлық ары қалғып көрмеген,
Адам ғана шайыр болар орыста.

Қағыйда сыпатындағы бұл қатарлар хәзирги дәуирдин шайырлары ушын да тийисли. Кеуил сарайының кенлиги, ар-хұжданның тазалығы, нәзик сезимталлық, жоқары парасатлылық, шайырлық өмирбаянның мазмунлығы болған жерде ғана шайырдан жақсы поэзия дәрейдн.

Хәзирги поэзияда бирқанша тындырып жазып атырған шайырлардың ишинен Т. Мәтмуратовты атауға болады. Оның философиялық толғаньсқа толы қосықлары «Әмудәрья» журналында, «Ашылысыу» топламында

орын алған. Төлепбергенде шайырға тән интуиция күшлі. Жоқары адамгершілік сезимді жырлау— Т. Мәтмуратовтың поэзиясының бас бағдары. «Әмиүдәрьяның 1979-жылғы 7-санында Т. Мәтмуратовтың бір дүркін қосықтары басылды. Бундағы «Коммунист-лик бийиклик», «Шайыр тәбияты», «Дәуір ғаррысы», «Жүрек», «Намыс» атлы лирикалары жоқары талғам менен жазылған, эстетикалық сыпаты күшлі шығар-малардың қатарына жатады.

Инсанийлық деген бийик минардан,
Сизди қарсы алсын намыс қуяшы.
Болса да кийимиң ала-шубардан,
Болмасын кеуілдің ала-ғуласы.
Уатанның намысы теңдей бәршеге,
Адамлар, уғыңлар буның мәнисин,
Ар берилмес қырық мың қызыл берсе де,
Бирақ, жан берилер намыс—ар ушын.
Ар—намыссыз болыу—пәсликке керек,
Ар—намыссы болыу—саулат көтеріу.
Алтын сақлап өлиу—қул болыу демек,
Намыс сақлап өлиу—байрақ көтеріу.
Бұлбилдер сайрасын кеуил бағында,
Дос—яран, тууысқан, жақының ушын,
Намысты бермеңиз тири уағында,
Өлгенде уялмай жатыуың ушын.

Хақықат шығармадағы айтылажақ ой барлық уақыт-та көп мәнилі болып келеди, усы арқалы шайыр өз оқыушыларын терең ойланыуға мәжбүрлейди. Р. Рол-лан айтқандай-ақ, журтшылық кітаптың өзлерин оқый-ды десек, поэзиядан да хәркім өз ойын табыуы тийис. Шайыр өз атынан «мен» арқалы сөйлегени менен бас-қалардың, ойын, сезиміндегі туйғыларды жарыққа шығарады, сонлықтан да лирикада шайырлық «мен» көпшиликке ортақ болып келетуғыны даусыз.

Екі съезд аралығында «Өмир философиясы» топла-мын берген Т. Сейтжановтың шығармалары өзинің поэтикалық тартымлылығы менен оқыушыға унайды. Әсиресе, оның «Өмир хәм мухаббат» атлы қосықлар дүркини («Әмиүдәрья», №1, 1980) шайыр тәрәпинен бұрын айтылмаған тың ойлары арқалы қызықлы. «Уа-қыт қанша зымыран барады, таусылмайды өмирде әр-ман»,—дейди шайыр.

Шайыр тәрәпинен айтылған мына қатарлар да дық-қат аударарды:

Уақыттың шеги жоқ, дүнья өлмейди,
Дүнья өлер, бәлким талапты өлсе,
Талант—өліу дегеніңди билмейди,
Ол—дүнья сыяқты мәңгилик нәрсе.

Т. Сейтжановтың «Мұхаббат хәм мәккарлық сарайы» атлы шығармасы адамдағы ең нәзик сезимлерди тартымлы жеткере алған, шайыр бунда хақықат мұхаббатты, жоқары адамгершиликти әдиүлейди. Улыұма, Т. Сейтжанов нәуқыран жаслық хақықанда, таза мұхаббат хақықанда, өмирдиң қәдир-қымбаты хақықанда көтеринки пафос пенен жырлап киятырған шайырлардың бири. Т. Сейтжановтың айрым қосықларындағы қайталаулар, бурыннан белгили нәрселерди жаңалық сыпатында усыныулар оның барлық творчествосына, әлбетте, тән емес.

Б. Қайыпназаровтың «Мен сениң бир шақацман», Г. Сейтназаровтың «Сырласыу», Ж. Сейтназаровтың «Өмир мурады», М. Сейтниязовтың «Ел қәдири» топламлары да өз жаңалығына ийе. Бул топламлардағы баслы белги шайырларымыздың туўған жер менен тамырласлығы, оған деген перзентлик сезиминиң бөленгелігіз бенен жырланыуы деп айтыуға болады. Б. Қайыпназаровтың қосықларындағы әһуайы лиризм, Ғалымдағы публицистикалық бағыт кем-кем жетилсин бармақта.

Қарақалпақ совет лирикасы өзиниң узақ жыллық бай дәстүрине ийе. Лирика дегенде миллий поэзияда көз алдымызда ең алды менен Әжинпяздың өлмес дәретпелери турады. Хәзирги шайырларымыз тутас алғанда сол жақсы дәстүрди дауам еттирип киятырғанлығы белгили. Теориялық жақтан лириканы тематикаға бөлип бөлшеклеместен, оны тутас алып қараған мақул. Солай болса, оқыушының кеуил-күйин, ишки сезимлерин, толғаныу, иренжиу кейиплерин сәулелендириуши лирикалар Ибрайым, Тәжетдин, Улмамбет, Мәтен, Жолдасбай, Кеңесбай, Төлепбергенниң творчестволарында рауажланып бармақта. Лириканың ойшыл философиялық түри соңғы жыллары көбирек дөремекте. Ең жақсы лирикаларда қахарманлық кеширмелери адам жанының уллылығын әдиүлеу менен бирге оның рухый өсиушилигин, азада жүрек сезимлерин бурынғыша тар көлемде емес, ал әҳмийетли социаллық

умтылыулар, азаматлық ар-намыс бийиклигинде бериуге талапланыу менен характерленеди.

Т. Мәтмуратовтың «Жүрек» деген лирикасында усы инсаний бийиклик, дәуір рухы менен жасау, жоқары азаматлық сезим сәулеленген:

Жасамайсаң, жүрек, арқайын,
Жүкленеди ауыр жүк саған.
Жүрегим мениң хәрдайым,
Дәрья көпирине уқсаған.
Көпір яңлы түсер оғанда,
Бул дүньяның ауыр салмағы,
Өтер оннан изи үзілмей,
Өрмаң кәрүаны.

Ар—намыс деп хәрқашанда,
Азап шеккенсең, жүрегим.
Аяғыма батқан тас,
Саған батты, жүрегим.
Көзлеримнен аққан жас,
Саған батты, жүрегим,
Көп тармақлы дәрьядай,
Салалы болдың жүрегим.
Жәбирин көрип журтлардың,
Жаралы болдың, жүрегим.
Өмирдің ашшылығында,
Жаманның жаманлығы да,
Жақсының жақсылығы да,
Саған түседі, жүрегим.

Мине, хәзирги лириканың баслы тулғасы—барлық нәрсени терең ойланатуғын актив, конкрет тарийхий адам. Үзинди келтирген қосықтағы салыстырыу өзиниң айырым орынларда прозаизмине қарамастан жүдә орынлы. Пүтин дүнья, оның кең тынысы, заманның ғалмағалы лирик қахарманның жүрегинен өтеди. Бийпәрүалық, социаллық пассивлик, мешанлық хәзлик, жекке қара бастың қууанышы менен тынышлығы дәуиримиздің лирик қахарманына жат. Уақыттың тарлығы болмаса бундай талантлы қатарларды басқа шайырлардан да келтириуге болар еди.

Хәзирги лирикамыздың географиясына нәзер тасласақ, оның патриотлық, интернационаллық мотивиниң әдеуір кеңейгенлигин көремиз. Совет халықларының тууысқанлық дослығы, шет ел халықларының турмысын сүүретлеуге арналған шығармалар хәрқашанғыдан да көп хәм поэтик, эстетикалық жақтан салмақлы.

Хәзирги поэзиямыз талантларға жарлы емес. Оқыушыларға кеңнен танылған Т. Қабулов, Ө. Хожанов, М. Қарабаев, Ш. Сейтов, У. Пиржановлар әдебий процесстен бекем орын ийеледи. Усы дизимди жалғастырсақ, Т. Сәрсенбаев соңғы уақыт ишинде «Дебдиу» хәм «Қубылыу», Г. Шамуратова «Ғумша ашылғанда», Р. Жаббарбергенов «Шыңлар шақырады», «Жағыс», Ж. Исбасқанов «Тулпар ҳаққында баллада», «Жаз өткенде» топламлары менен поэзияны толықтырғанлығын көремиз. Буларды бизде «жас шайырлар» деген категорияға киргизип жүрипти. Булардың Лермонтов жасынан әллеқашан өтип, Пушкиннің жасына жеткенлигин есапқа алсақ, «жас шайыр» деп бөлиу шәртли сыпатқа ийе болып қалады.

Ал, идәралды туңғыш топламлары менен көринген А. Сейтеков, Х. Дәулетмуратов, С. Пиржанов, И. Айымбетов, К. Әбдикәримов, А. Камалов, К. Мәмбетияров, Х. Хамидов, С. Ниетуллаевлар поэзиямызға өз өрнеги, өз нағысы менен келип кирди.

Аты аталған шайырлардың арасында ҳақыйқат талантлылары аз емес, булар ушын излениу, өз сөзин тауып айтыуға, басқаларға уқсамай, өз ҳауазына, шайырлық почеркине ийе болыуға умтылып атырғанлығы даусыз. Жаслардың творчествосында, әсиресе, поэзия, тәбият, күнделикли турмыс тууралы ойлары, муҳаббаттың азадалығы ҳаққындағы мәселелер көбирек қызықтырады.

Хәзирги заманның илимий-техникалық революция дәуири екенлиги белгили. Дәуирдин бул өзгерислери көркем творчествоға қандай болмасын тәсир жасамай қалыуы мүмкин емес. Сан қыйлы информациялар, дәуирдин жаңалықлары ен алды менен бизиң заманластарымыздың сана-сезиминде көринеди. Ал, көркем әдебиятты адамтаныу деп бийкарға айтпаған, өйткени, адам—әдебияттың орайлық тулғасы. Дәуир талабына, уақыт талабына жууап бериу, уақыт проблемасына араласуу қашан да болса поэзияның бас бағдары болып келди, буннан былай да солай бола береди. Демек, поэзияда бурыннан бар жақсы дәстүрлерди, тенденцияларды кеңнен рауажландырыу менен бирге, шайырларымыз поэзияның түр, стиль, сүүретлеу қурааллары жағынан жаңалыққа умтылмауы мүмкин емес. Тәжирийбелли шайырлардың, әсиресе соңғы бууын уәкили

есапланған жас таланттардың қосық техникасындағы жаңалықтарын усы жағынан қууатлап барыуымыз керек.

Р. Жаббарбергенов екі топтаманың авторы. Айрықша, оның «Сен болмасаң асқар тау», «Шыңға шығыу», «Таулар, маған тасларынды арқалат» қосықтарында негизгі мәселе поэзияның машақатлы жолы хаққында:

Биреулер жүр ойланып,
Шыңға шығыу қалай деп,
Мардыяды биреулер,
Тауға миндик талай деп.
Шыңға шығыу қолай ма?
Мингенлерге қарайман.
Шыңға шығыу қалай да,
Қыйын ба деп ойлайман.

Поэзияның машақатлы жолы хаққында терең толғаныу Мәтенинің, Төлепбергенинің көп ғана қосықтарының мазмунын құрайды. Еле топламы шығып үлгермеген Кенесбай Кәримовтың 1978-жылғы 25-марттағы «Совет Қарақалпақстанында» «Көкжийек» деген ықшамлы қосығы басылды. Бул поэзияның маржаны емес, ал бирақта жас автор шайырлық әрман тууралы жақсы жырлаған. Поэзия—бул өмир, өмир сияқлы поэзия да шексиз:

Мине, жасыл сызық, жатқан сары құм,
Тутастырып зөмин менен аспанды.
Көкжийекке жеттим бе деп жығылдым,
Сол көрадан жаңа мәнзил басланды.

Булардың бәри, жуумақлап айтқанда, поэзияға деген құрмет, талапшанлық, оның жоқары көркемлик сапасы ушып түресіу деген сөз.

Қарақалпақ жазыушыларының VII съездинен соңғы уақыт ишинде он бес поэма жарық көрипти. Өз оқыушыларына айтары көп, тәсирлиги күшли поэзияның бул сүйекли жанрының бизиң әдебиятымызда да бай дәстүри бар. Әлбетте, бул дәстүрлер дәуир талабында көп рауажланыу менен қатар, түр жағынан, сүүретлеу мүмкиншилиги жағынан әдеуир өзгерислерге ушырады. Бирақта, ҳәрқандай поэмаға тән баслы белгилер—күшли драматизм, монументаллық ҳәзирги поэмаларда сақланып келмекте. И. Юсуповтың «Қара-

қалпақ қаққында сөзі», Ғ. Сейтназаровтың «Сахра сазлары», «Темир қазық», Т. Сейтжановтың «Хаял деб-диұи», Т. Мәтмуратовтың «Урыс дәртлери», «Ғарының әңгимеси», Қ. Досановтың «Жалын», К. Рахмановтың «Шөл дәстаны», «Мұхаббатым мениң», Т. Сәрсенбаевтың «Қыз» Ж. Дилмуратовтың «Гүллер ашылғанда» И. Айымбетовтың «Қос терек қаққында баллада» хәм басқа да шығармалары поэма жанрының қандай бағытта рауажланып баратырғанлығынан пикир жүргизиўге мүмкиншилик береді. Булардың ишинде сюжетли поэмалар да сюжетсиз поэмалар да бар, оған қосымша булар тема жағынан ҳәртүрли болғанындай көркемлик сапасы жағынан да хәр түрли.

Узақ өтмишти сәулелендириўши «Темирқазық» поэмасы соңғы жыллардағы сәтли қубылыс болып есапланады. Бул туўралы жазылған рецензияларға қосылыўға болады:

Көз алдымда турды әсирлер алыс,
Аласатлы дәуир, таныс, бийтаныс,
Оның ой дүньясы алтын сандықтай,
Илимге жол нұсқар Темирқазықтай.

Ғалымның уллы Беруний қаққындағы поэмасы усылайынша басланады. Бурынғы поэмаларындай Ғалым бунда да көп сөзли емес, ойлары салмақлы, хәртүрли уйқас усылы менен жазылған бул шығарма өзиниң тартымлылығы менен оқыўшыны жалықтырмайды.

«Қара қалпақ қаққында сөз» ямаса «Октябрь поэмасы» өз атына сәйкес келеді. Бул жаңа заманның басланғыш дәуириндеги қыян-кески драмалық ўақыяларды сүүретлеўши публицистикалық поэмада ардақлы азамат Аллаяр Досназаровтың образы жасалды.

Жоқарыдағы еки поэмада шайырлар қосық өрнегин түрлендириўге умтылыўы мақул түседі. «Темирқазық» 11—8 буўынлы, ал Ибрайымның поэмасы 11—9 буўынлы форма менен жазылды.

Ақсақал шайырлар Ж. Аймурзаев пенен Х. Сейтовтың «Тунғыш тракторшы қыз», «Кекли гүрес» поэмалары улыўма приемы жағынан бир-бирине жақын, екеўи де сол ўақытта көрген адамлардың тилинен естелик сыпатында баянланған. Қарақалпақ поэзиясында поэманың бундай дәстүри 30-жылларда-ақ дөреген

болса, еки шайырымыз да усы көркемлик дәстүрди бүгінги күни жалғастырып отырыпты.

Т. Сейтжановтың «Хаял дебдиуи», Т. Мәтмуратовтың «Урыс дәртлери», К. Кәримовтың «Мәңгилик босағасында», Т. Сәрсенбаевтың «Қыз» поэмаларының сюжетлери мазмунлы, ойлары терең. Халықтың ядынан мәңги орын алған урыс жылларының трагедиясы хәзирги поэзияда сәулелениуи тәбийғый қубылыс.

От жанып тур, лаулап тур жалын,
Жауынгердиң жүреги яңлы,
Бири мәлим, бири биймәлим,
Шейитлердиң рухы мәңги:

Тас жауынгер әллеқайларға,
Гәзеп тигип, қарап турады,
Мәңгилик от жанар майданда,
Жүрегимди жалап турады,—деген

Төлөпбергеннің шығармасының қатарлары усы поэмаларға эпиграф болып хызмет етеди. Лирикалық поэманың бир түри сыпатында Ж. Дилмуратовтың «Гүл ашылғанда», К. Рахмановтың «Мениң мухаббатым» шығармаларын көрсетиуге болады.

Улыұма, поэзияның кең тыныслы формасы поэма ҳаққында айтқанда, лирикалық поэзияға қарағанда ортаға салып ойласатуғын, еле шешиўин таппаған моментлер көбирек сияқты көринеди. Союзлық масштабта поэма бойынша көтерилип атырған дискуссиялық мәселелер бизге де толығы менен тийисли.

Талантлы шайырымыз М. Сейтниязовтың «Ұатан гедайы» поэмасына арнаўлы тоқталып өтиуге туўра келеди. Бул поэмаға қолжазба түринде де көп пикир айтылғанлығын билемиз. Поэма ҳаққында көпшиликтиң пикири унамсыз сыпатта болды. Поэма журналда, соң шайырдың топламында басылды. Поэманың көркемлиги, стилистикалық приемлары туўралы айтып отырмай ақ, оның улыұма бағыты ҳаққында пикир билдирежақпан. Туўған жери, туўған халқы, Ұатаннан ұаз кешкен бир сатқынды сүүретлеп, оның тулғасын поэмаға арқау етип, автордың не утқанлығы маған белгисиз. Бул сатқын арадан көп ұақыт өткен соң өзиниң жынаятын, халыққа ислеген қыянатын айтып, егилеп жылайды. Бирақ, бәри пайдасыз ғой. Бундай

мелодрамалық сцена, сатқышның зарын тыңлаудың шайырға не зәрүрлиги болды? Ең алды менен, поэма жанрында жазылған шығармалар аз. 1977-жылы—6, 1978-жылы—6, 1979-жылы—3, 1980-жылы—1 поэма ғана жарық көрипти. Ал, усылардың өзінде жанрлық түр жағынан, көркемлік дәрежесі жағынан талаптан төмен туратуғын поэмалар баршылық. К. Рахмановтың «Мениң мухаббатым», Жолдасбайдың «Гүллер ашылғанда» шығармаларында сюжеттик мазмун шекленген терең ойлардың жүзеге келиуіне мүмкіншілік жоқ, сезімнің майдалығы поэма жүгін көтеріуге қәлсиз қарапайым уақыялар ғана бар. Өз шығармасына лирикалық шегинислер киргиземен деп ойлаған Теңелбайдың жақсы нийети де иске аспаған, керисинше сентименталлық, дидактикалық ақылгөйсиу орын алған. Монументаллық, характерлердің күшли соқлығысыуы, ишки драматизм болмаған жерде жақсы поэма болуы мүмкин емеслигин ядтан шығармау керек. Көп үзилістен кейин поэмаға қол урған Ж. Аймурзаевтың «Тунгыш тракторшы қыз», Х. Сейтовтың «Кекли гүрес» шығармалары 30-жыллардың уақыяларының сәулелениуін тәкирарлаған, өйткени, бундай сюжеттер сол жылларда көп жазылған еди. Буларда жетилискен күшли характерлер, оқыушыны тартып туратуғын көркем жанлы қатарлар аз.

Хәзирги поэманың проблемасы хәр биримизди терең ойландыруы керек. Поэмаларда хәзирги дәуир қарманларының образы жасалған жоқ, мийнет, оның қудиретли күши еле сөз етип отырған уақыт ишинде поэмаларда өз сәулесин тапқан емес. Поэма тарауында барымызға шүкиршилик етиуди қойып, оның сапасын, көркемлік дәрежесин арттыруды ортаға салуға баспа орынлары, журнал редакциясы, Жазыушылар союзы, әдебият критикасы актив кирисиуи керек.

Поэзияның жанашырлары ең алды менен сол поэзияны дөретиуши шайырлардың өзлери. Ал, шайырлар бир-бириниң жазғанларын аз оқыйды, аз оқыйды дейтуғыным—олар қәлемлеслери хәққында өз пикирлерин баспа сөзде рецензия, диалог сыпатында аз билдиреди. 30-жыллары дөреген «Гүрес», «Айпара», 50—60-жыллары дөреген «Жолдас муғаллим», «Актрисаның ығбалы» сияқлы поэмалар хәзир бизде бар ма?

Поэзияның темалары майдаланып баратыр, хеш-нәрсеге арзымайтуғын ошақ басының энгимелери, негизи жоқ гирбин, гүдик өкпе-гийне сияқлы темашаларды жырлау шайырлардың көп уақытын алып жүрипти. Бундай темалар Мәтеннен баслап, жас шайырларда көбейип баратырған сияқлы. Мәтен—үлкен шайырлардың бири. Оның көп ғана топламлары, көп тираж бенен 1979-жылы Москвада басылған «Не быть камнем» китабы буның мысалы. Бирақ, оның лирикаларында ишлеринде «ақ ийт, қара ийт, түлки, қара жылан», жатырғандай адамлар жийи ушырасады. Бизиңше, үлкен поэзияның, үлкен талантлы шайырдың жолы бул емес, гөр-жерди қазбалап, ананы-мынаны жипке дизию поэзияның жолы емес, өмирдин уллы ағысын, проблемасын бәлентлик пенен, гражданлық пафос пенен жырлау ғана үлкен поэзияның жолы.

Дүньялық әдебиеттан ең бир белгили уәкили Уолт Уйтмен былай деп жазған екен: «Шайырлық дегенимиз—уйқас ырғақ, әллебир нәрсени ямаса әлле биреуди олай деп, булай деп көтермелеу дө, жәдигөйлик пенен мақтау да емес, үлкен-киши адамлар өмириниң өзегиндеги шайырлық, ар-хұжданының үни жан дүньясының тынысы».

Мине, уллы шайырлар поэзияны усылайынша түсипген. Бизиң хәзирги шайырларымыздың алдында даңқы жайылған шығыс шайырларының, орыс поэзиясы менен батыстың прогрессив шайырларының, Әжинияз бенен Бердақтың, Аяпберген менен Аббаздың жақсы үлгилери бар. Егерде өзине шекемги поэзия булақларынан қанып ишпесе, егерде қарақалпақ поэзиясында адам жанының ең нәзик сезимлерин барлық ғайрынағысы менен философиялық тереңликте бере алмаса, Әжинияз Әжинияз болмас еди; өз уақтының әжайып сырларын, халықтың арзыу-арманын азаматлық ар-хұждан менен жырлай алмаса, халық Бердақты жалғызындай қәдирлемес еди.

Поэзияда әдеуир танылған, өзлериниң йошлы шығармалары менен көзге түскен У. Пиржанов, У. Хожаназаров, Т. Қабулов, Ш. Сейтов хәзир бирқанша босасып кеткенлигин айтпасқа болмайды. Усындай тилекти көп тәжирийбелли шайырларға да айтуға туура келеди.

Хәр жылы әдебий жанрлары бойынша жуўмақ жасап барыўдың пайдалылығын ҳәмме билемиз. Хәрбир шайырдың өз-өзине есап беріўи, сол есап бойынша жәмийетлик пикир уйымластырыў, сапалы шығармалар менен әдебий процесске актив қатнасқанларды хошаметлеп турыўдың творчествода үлкен стимул болатуғынын мойынласақ та, Жазыўшылар союзы бундай әҳмийетли илажлардан шетте қалып отыр. Белгилі шайырларымыздың көп томлық китапларының шығыўы үлкен мәдений ўақия, бираз жаңалық, ўақыттың дәретпелери болса екен деймиз.

Шайырлар баспа орынларынан, редакциялардан, Жазыўшылар Союзынан дыққатты талап етиўи орынлы. Бундай ғамхорлық дыққат талантты тәрбиялаўдың, оны жетилистирип барыўдың бирден-бир жолы. Творчестволық отчетларды тыңлаў, шайырлар ушын аудиториялар табыў яғный әдебий кешелерди уйымластырыўды жолға қойыў лазым.

Хәзирги бизиң дәуиримиздеги поэзиямыз ўақыттың уллылығын, кең раўажланған социализм заманын, барлық әжайып жаңалықты дәретип атырған халқымыздың қудиретли күшин, күн санап гүлленип, түрленип атырған туўған жеримиздиң өзгерислерин жырлаўға миннетли. Өйткени, поэзия халықтың рухый байлығы, оның өмириниң көркемлик шежиреси, ал талант бул халықтың ғазийнеси. Демек, ол бағдарлап барыўды, тәрбиялаўды, ғамхорлық дыққат аударыўды талап етеди.

Бизиң хәзирги поэзиямызда бурынғы ўақытқа да, бүгинги күнге де дурыс көзқарасы бар, талантлы шайырлар аз емес. Бар талантты баҳалаў, жас талантты тәрбиялаў керек. Усы талантлар ғана поэзияға бәлент пәрўаз бере алады. Қарақалпақ поэзиясының бәлент пәрўазында қатарда турып, дәуиримиздиң шынлық шежиресин дәретип атырған шайырларымыз барлық ўақытта өскелең талаптар дәрежесинде бола берсин!

1980-ж.

СӨЗ ЗЕРГЕРИ

(Аббаз шайырдың 80 жыллығына байланысты)

И. Юсуповтың «Аббаз шайырға Украинадан хат» деген сәлемнамасында мынадай қатарлар бар еді:

Сен бір тарлап түлеп ушқан, таудағы,
Биз палапан қонақлаған жардағы.
Қарақалпақтың сен бүгінгі Бердағы,
Қайтип «сөз маржанын термедім дерсе»■.

Бұл жерде Аббаз шайырдың қарақалпақ поэзиясындағы орнына шайырлық көзқарастан тужырымлы баға берілген. Илимпазларымыздың Аббаздың творчествосына байланысты айтқан пикирлери буны анық дәлиллейді. Егерде революцияға шекемгі әдебиетта Бердақты поэзиямыздың бийік шыңы деп есапласақ, советлик дәуірде Аббаз шайырдың орны өз алдына бір төбе.

Аббаз шайырдың тууылғанына быйыл 80 жыл толды. Ол профессиональ шайыр сыпатында өзінің жоқары сапалы шығармалары менен қарақалпақ халқының турмысын әжайып талант пенен сүүретлеген, сол арқалы республикамыздың барлық жерінде жақсы танылған, советлик дәуірдің уллы өзгеріслери нәтижесінде қәлиплескен сөз зергерлерінің бири еді. Оның шығармаларының оқыушыларды өзіне ериксиз тартуғын тилсимли күши сонда, бұл Аббаздағы терең лиризм, халық поэзиясының руухындағы шеберлик пенен жасалған афоризмлер, күшли образлылық. Аббаз толық мәнісіндеги халық шайыры. Соның ушын да атақлы жазыушы М. Әуезов өзінің 1957-жылы жазған бір мақаласында советлик дәуірде үлкен даңққа бөленген шайырлар Сулайман Стальский, Жамбыллар менен бир қатарда Аббазды да тилге алады (М. О. Әуезов и Е. К. Лизунова. «О развитии литератур народов Средней Азии и Казахстана в эпоху социализма» жур. «Советское востоковедение», №5, стр. 122, 1957 г.).

Әдетте, хәрбир шайырдың әдебиетқа келиу жолы бирдей болып шыға бермейді. Коммунистлик партия Октябрьден бұрын-ақ жазып киятырған сөз шеберле-

рин қайта тәрбиялау, оларды советлик дәуірдің мүддесі үшін хызмет ету дәрежесіне көтеріу уранын қоллады. Қарақалпақ әдебиятында Аббаз шайыр да усындай жолды өтті. «Мен өткен заманнан хеш қайыр көргенім жоқ. Қайтама, мениң балалығым жел қууалаған қаңбақтай Әмиүдәрьяның бойында өрден ыққа аўнап, азаплы қаңғырыу менен өтті. Мен мийнеттин рәхәти, мийнеткеш адамның ығбалы деген нәрсени тек совет заманында таптым»,—дейди Аббаз шайыр.

Совет Қарақалпақстаны тез уақыттың ишинде экономика, мәдениет жағынан үлкен өзгерислерди бастан кеширди, бурын эрман сыпатында көрилген жаңалықлар жүзеге келди. Бул жаңалықларды, өзгерислерди жас қарақалпақ шайырлары менен бир қатарда Аяпберген, Сейфилгәбит, Аббаз, Садық шайырлар кеңнен пропагандалап, оның мәнисин массаға жеткерди. 20-жыллардағы Аяпбергеннің «Бола баслады», «Ленин», Сейфилгәбиттің «Ильяның улы», «25-Октябрь» шығармалары менен бирқатарда Аббаз шайыр «Жолдаслар», «Октябрьде» қосықларын дөретти. Шайыр колхоз жолының бирден-бир дурыслығын көркем сөздің күши менен сүүретлеу арқалы да, тап сондай-ақ өзи де бириншилерден болып колхозға кириуи, бирқанша уақыт колхозда басқарма болып ислеуи менен де дәлилледи.

Әдебиятқа теманы дәуир, дәуірдің жаңалығы береди. Өз халқының өткен қысыуметли өмирин көзи менен көрген Аббаз шайыр үшін халықтың түпкиликли ойынан шыққан жаңалықты жырлаудан артық нәрсе жоқ еди. Басқа қарақалпақ шайырлары сыяқлы Аббаздың творчествосының тийкарғы бағдары Октябрь, Ленин, ленинлик партия халыққа не берди?—деген сорау болды. Бул әхмийетли сорауға ол өзиниң «Жолдаслар» қосығы менен дурыс жууап берди.

Аббаздың қосықларында жаңа заманға, Октябрьге, Ленинге миннетдарлық ап-айқын көзге түседи:

Халқым қарақалпақ еди,
Көп езилип шаршап еди,
Шөллеп қалған бир бағ еди,
Сууы жетти бул бағымның...
Бай жек көрип сүймегенге,
Есиктен орын тиймегенге,
Жамаусыз кийим киймегенге,

Кийгизди ғой қасыл затты.
Жарлы болып жабыққанға,
Зарлы болып тарыққанға,
Мурны қанап зорыққанға,
Берди Ленин саламатты...

Шайырдың қосықтарында турмыслық фактлер жақсы ислетилди, бұрынғы аұыр турмыс кеширген қара табан гедей балаларының қууанышын үлкен шайырлық йош пенен жырлай билди. «Ленин баба болған ақылға шыңрау, үгитлерин керек бизлерге тыңлау» деп халық уғымындағы даналық сөзлерди ислетти. Аббаздың «Жолдаслар» қосығындағы Ленин қаққындағы пикирлері 30-жыллары дөреген «Мавзолей», «Көрип келдим», «Уллы дарақ» сыяқлы шығармаларында әдеуір жетискен, поэтик маңызы күшли қосықлары менен ушласты. «Шымбайдан ары өтпеген, күни құрсын баяғының» деген Аббаз енди Москва, Ташкент қалаларында болды. Ол Төрткүлге шақырылып, биротала әдебий творчество менен шуғылланыуға өтті.

30-жыллар қарақалпақ әдебиятының, соның ишинде поэзиямыздың кең танылған уақытлары еди. Поэзияның кең қулаш жайып рауажланыуын айтқанда биз Аббаздың «Мавзолей», «Көрип келдим» сыяқлы ҳешқандай қайталанбайтуғын нағыз шайырлық таланттан тууған шығармаларын есанқа аламыз. Бұл шығармалар Аббаздың атын пүткил Қарақалпақстанға кең таратып жиберди. «Мавзолей» қосығында образлы ойлар, терең халықлық пикирлер, салыстырыулар өзиниң тәбийғийлығы менен, кеуилге қонымлылығы менен баҳалы:

Қараңғыдан атырып ең таңымды,
Ашып едиң қуусырылған жағымды.
Мүмкин болса берер едим жанымды,
Азатлыққа алып шыққан көсемим.

Қосық қатарларындағы ҳәрбир тесеулер, салыстырыулар, ҳәрқандай көркемлеу құраллары Ленин образының бир тәрәпин болсада ашыуға жәрдем етеди. «Душпанлардың жанған отын сөндириу», «Шәлистанға мийуалы бағ қондырыу», «Шөллегенде суусын болуу» тутас алынған тропалық сүуретлеулерден ибарат. Аббаз Ленин образын жасауға көп талапланған, бұл темада көп ғана қосықлар дөреткен. Оның «Москва»,

«Қайғысыз жасады халқым абадан», «Қызыл тақыр хан қазыуы», «Халықты темир жолға шақыру» қосықтары хәртүрлі уақытта жазылуына қарамастан бәриде бир теманың әтирапына жәмленген. Гейде шайыр еки дәуирди салыстыру менен узақ уақытларды еске түсиреди, өткен заманның картинасын бизиң көз алдымызда тәсирли сәулелендиреди:

Ханның көзи қанға толып,
Халықтың көзи шаңға толып,
Қысыуметтен бел бүгиліп,
Билмеймен қалай шыдап өткен.

Бармағын тислеп көп жанан,
Ишке сыймай сансыз әрман,
Қурыулы дар, терең зиндан,
Халықты шырмап, орап өткен.

Тал таяғын қолына алып,
Қара сууға тақан шалып,
Өгизге ешек ер салып,
Минип жүрген заман өткен.

Бул өткен заманды Аббазша жырлау, оған тән болған тәбийғый образлылық, көркем сөз кестелери деп қарау керек. Бул орынлардан шайырға тән терең халықлық стилди, шайырлық мәдениятты көриу мүмкин. Тарийхый параллелизм, контрастлық сүуретлеу Аббаздың поэтикалық усылы сыпатында көзге түседи:

Ууызында бир тоймаған,
Сүт таппай көзи жайнаған,
Жетим қозы байлаған,
Емдиң сүтти аруанадан.

Шам едиң хәстеси сынған,
Дуутар едиң дәстеси сынған,
Хәзир пердең алтын сымнан,
Тар тағылды шарханадан.

Аббаз шайырдың творчествосының халықлық тәрепи бир дәуирден екинши дәуирге жетилісип, ушқырланып хәм толысып барды. Айрықша, терең халықлық, традициялық сүуретлеулердиң шебер қолланылуы оның Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы шығармаларында жийи ушырасады. Егерде шайыр совет жауынгерлериниң образын жасамақшы болса, «жылқы

ишинде мыннан шыққан тулпардай», «аяқ бауын алған қыран суңқардай», деп сүўретлейди. Ал, оның «Нәмәрт жигит неге дәркар?», «Жеңген жақсы» қосықлары толығы менен дерлик афоризмлерден, мақал-нақыллардан турады. Булар өз уақтында намаға түсирилип, елеге шекем атқарылып киятыр. Шайыр совет елин уллы дарахқа, тамыры беккем еменге теңейди, фашистлерди «жерде турып айға шапқан гөрқауға» салыстырады:

Иси ҳақтың жеңиси ҳақ,
Бизиң жумыс жеңис таппақ,
Ойлан халқым, гөрқау ақмақ,
Жерде турып, айға шаппақ.

Улыўма айтқанда, халық поэзиясы, классик шайырлардың дәстүрлерин даўам еттириўде Аббазға үлкен орын тийисли. Ол қарақалпақ поэзиясына жаңа уғымлар, поэтик теңеўлер, жаңаша сүўретлеўлер алып келди. Уллы Ұатандарлық урыс жыллары Аббаз шайыр үлкен пропагандистлик жумыс алып барды: колхозшылардың арасында болды, қосықларын оқыды, фронт жағдайларына байланыслы шығармаларында ҳәртүрли усыл менен поэзияны халық массасы менен жақынластырды. Ол жеңиске исеним, беккем бирлик ҳаққында жырлады, мийнеттиң алдыңғыларының қаҳарманлықларын сүўретледди, ис жақпасларды әшкара етти. Шайыр өзиниң қаҳарманларын сол көп санлы колхозшылардың арасынан тапты.

Халқымыздың дәретиўшилик мийнетин сүўретлеў, мийнет адамларын жырлаў Аббаз шайырдың шығармаларының негизги темасы болды, мийнетинен камал тапқан ылғаллылар, зәбердес қыз-жигитлер шайырдың шығармаларының лирик қаҳарманы болды. Шайыр қарапайым мийнет адамларының ҳәрекетиндеги жаңалықларды жақсы аңлайды, оларды мийнетке қулшындырып, екпинлиликке умтылдырған жағдайларды, еркин мийнетке жол ашқан заманды сүўретлейди. Аралдың асаў толқынында жарыса өскен мәрт балықшылар, қурбыларын жарысқа шақырып қулшыған Бийбисәнем, Оразгүллердин жеделли ҳәрекетлери тәрип-лирикалық формада оқыўшыға жеткериледи. Буларда жеделли мийнеттиң романтикасы бар, мийнет адамының жап сулыўлығы, мийнеттиң поэзиясы бар. Ша-

йырдың сүуретлеуінше ҳәрбир адам өзиниң мийнетке қатнасы менен баҳаланады, адамгершилик мийнетте белли деген халықлық уғымнан ибарат. Аббаз шайыр белгили нәрселердиң өзинен белгисизин, бийтанысың ашыуға шебер еди. Биз оның шығармаларын оқып, оқыған қосықларын тыңлап жүрип, көз алдымызда поэзия ушын жаралған адамды көргендей болатуғын едик.

Соңғы жыллары пүткил қарақалпақ поэзиясының мәртебесин бийик көтерген «Баҳадыр» дәстаны Аббаз шайырдың көп жыллық поэтикалық излениўшилигиниң жуумағы, оның совет дәуиринде толысқан шайырлық талантының жемиси болып табылады. Буған шекем усындай шоқлығы бийик шығарманы қарақалпақ совет поэзиясы билген емес. Дәуир шынлығын кең масштабта сәулелендириў, есте қаларлық көркем образлар жасау жағынан, көркем тилдиң байлығын өзінде жәмлеген бул шығарма Орта Азия халықларының поэзиясында кемде-кем, бул ҳақыйқат совет заманының жаңа эпосы болды.

«Баҳадыр» дәстанында өз уақтының кең реалистлик картинасы бар, шайыр уақыялардың көп дизбеклерин толық меңгерип, үйлесимли композицияға жәмлестирген, турмыс шынлығын терең билиўдиң нәтийжесинде кең планлы дәстан дөрете алған. Шығармадағы ҳәр бир қаҳарман өзиниң типлик белгилерине ийе: жарлылықтың қысыўметинен жақты дүньяға жете алмаған Аллонғар, өткир тилли Шынарғұл, қыз жеңгеси Дүрдана, бузақы Шақмақ кемпир, бахыт излеген Азат пенен Арыслан, «қуўанышы аз, заманы тар» Қырмызы, есерсоқ бай баласы серке сан Артық, тек байлықты мақсет санаған Тәжимбет хәм басқалар шайырлық таланттан туўған реаль адамлардың образы. «Баҳадыр» халық дастанларының улыўма үлгисинен творчестволық жақтан пайдаланыў менен дөреген шығарма болыў менен қатар өткен заман уақыясын, совет хўкиметиниң дәслепки жылларындағы ҳақыйқатлықты ушластыра сүуретлеген, совет шайырының көзқарасы менен түсиниги тийкарында жүзеге келген баҳалы мийрас. Халықтың мақал-нақыллары, усылардың тийкарында шайырдың өзи дөреткен афоризмлер, халық поэзиясына тән лиризм, метафора менен метанимия, гипербола ме-

нен литота, аллегориялық сүүретлеулер дәстанды ха-
рактерлеп турады.

Аббаз шайыр адам портретин жасауға күтә шебер:

Бир баласы бар еди,
Өттей үпик сары еди,
Өзи жылан қабырға,
Және серке сан еди,
Бай баласы демесең,
Әйтеуір тири жан еди...

Бул—көркем сөздің күши менен жасалған сүүрет—
картина. Афоризм—халық, поэзиясының сыпатлы бел-
гилериниң бири. Өз уақтында Әжинияз бенен Бердақ-
лар буннан жақсы пайдаланды. Шығыс халықтарының
поэзиясында афоризмлер Науайы, Мақтумқұлы, Абай-
лардың творчестволарында да кең рауаж тапты. Қа-
рақалпақ совет поэзиясында буның шебери Аббаз ша-
йыр еди:

Малы дүньясын гизнеген,
Өзин мақтап көп сөзлеген,
Бийтаныс жерди гезбеген,
Мийманның қәдирин билмес.

Мийнет палын билмегенлер,
Мәжилисти бир көрмегенлер,
Басы топқа кирмегенлер,
Азамат қәдирин билмес.

Баха бермей ақ, қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтәж болмай тас шыраға,
Гәуһардин қәдирин билмес...

Қулласы, «Бақадыр» дәстанында Аббаз шайыр өзи-
ниң эпикаға бейимлигин, узаққа шабатуғын поэзия тар-
ланы екенлигин көрсетти. Бул шығарма қарақалпақ
шайырының бүгинги күнниң руұхы менен жасайтуғын
үлкен дәретпеси.

Аббаз шайырдың биринши топламы 1940-жылы бас-
падаң шығып еди. Соннан берги уақытлар ишинде
оның жекке топламлары, көп томлығы жарыққа шық-
ты. Шайырдың шығармалары рус, өзбек, қазақ хәм
басқа тиллерге аударылған, ол туұралы изертлеулер
жазылды. Аббаз шайыр орден хәм медаллар менен на-

градланған, ол «Өзбекстанның халық жыршысы», Қарақалпақстанның халық шайыры, республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты сыяқлы хұрметли атақларды алыуға миясар болды. Буның бәри Аббаз шайырға деген халық сүйіспеншилигиниң бир көриниши.

Орайы келгенде айта кететуғын бир нәрсе, биз Аббаз шайырды көп миллионлаған оқыушыларымызға таныта алдық па?—деген сорау тууады, жоқ еле таныта алғанмыз жоқ. Оның ең жақсы шығармаларының жыйнағын рус тилинде шығаратуғын уақыт әлле қашан-ақ жетти. Ал, рус тилине аудармай, исленген жумыслар менен ғана шекленип қалуы жеткиликсиз. Аббаз сыяқлы үлкен шайырды союзлық масштабта сөйлете билиуимиз керек. Бул оған деген хұрметтиң тағы бир көриниши болмақ.

Аббаз шайырдың қәлеминиң тоқтағанына он жылдай уақыт болды. Шайыр халқы өз шығармалары менен, өз шәкиртлери менен жасайды. Шайырдың аты аталып атырса, шығармалары оқылып атырса, ол шайыр ушын үлкен бахыт! Дурыс, шайырға хұрмет онын көзи тири уақтында да керек, ал өзи жоқ уақытта ол шығармаларында еккинши өмир сүреди.

Сөзин сүйсинтер елди көп,
Кеттиң орныңды белгилеп,
Ким айтты сеии өлди деп,
Жақсы шайыр өлмес болар.

1980 ж.

ЖАЛЫНЛЫ ГУМАНИСТ, ҮЛКЕН ТАЛАНТ

(А. А. Фадеевтиң тууылғанына 80 жыл)

Қахарманлықтың аңызға айналған үлгиси сыпатында жас гвардияшылардың алдында Уллы Уатандарлық урыс дәуириниң ҳақыйқатлығы жәмленген еди: «Өртенген, уайран болған қалалар ҳәм ауыллар ушын қахарман шахтерлардың азаплы өлими ушын мийримсиз өш алыуға мен ант етемен. Егерде оған мениң өмирим талап етилсе, мен бир минутта тайсалмастан өз өмиримди құрбан етемен. Егерде азаплау ямаса қор-

қақлықтан мен өзімнің усы қәсийетимди, антымды бузсам, мениң атыма, тууысқанларыма әсирлер бойы нәлет болсын, ал мениң өзімди жолдасларымның қатал қолы жазаласын. Қан ушын қан, өлим ушын өлим!!!».

Бул пүткіл жер жүзин даңқы шарлап кеткен атақлы «Жас гвардия» романының түйини еди. Ал, бул романның авторы коммунист жазыушы, үлкеп талант, совет әдебиятының танылған басшыларының бири А. А. Фадеевти совет халқы мәңги құрмет етеди. Усы жылы 24-декабрьде оның тууылғанына 80 жыл толады. Усы сәнеге арнап оның тууылған жеринде совет әдебиятының күнлери өткериледи, конференция ұйымластырылады. СССР да Уллы Ұатандарлық урыс темасына арналған ең жақсы шығарма ушын Жазыушылар Союзының А. А. Фадеев атындағы сыйлығы шөлкестирілген. Жазыушылардың энжуманы өткерилетуғын Москвада А. А. Фадеев атындағы үйи бар.

А. Фадеевтиң барлық творчествосы, совет әдебиятының рауажланыуы ушын оның еткен әжайып мийнети буған толық миясар еди. Ол әдебияттың партиялық принципниң байрағын беккем тутқан, социалистлик реализм әдебиятының ең талантлы ўәкиллериниң бири болды. Жазыушылар Союзын шөлкестирнүге актив қатнасты, узақ жыллар дауамында оның Бас секретары, басқарма председатели болып иследи.

А. Фадеевтиң жаслық ўақты Узақ шығыстағы Амур бойларындағы партизан отрядларының қахарманлық хәркетлерине байланыслы өтти. Қатаң сауашларда ол полаттай шыңланды. 1920-жылы Узақ шығысқа ақгвардияшылар хәм япон интервентлери тәрепинен қауип туудырған сауашта ол жарақатланды, ал екінши мәртебе 1921-жылы Кронштатты қорғауда ауыр жаралар болды. Он тоғызға жаңа толған Фадеев бул жыллары интервентлерге қарсы урыста танылған айрықша коммунистлик бригаданың комиссары еди.

«Мен жазыушы болғанға шекем-ақ революционер едим хәм қолыма қәлем алған ўақтымда қәлиплескен большевик болдым»,—деп мақтаныш пенен еске түсирген еди. «Мениң барлық саналы өмирим партия қатарында өтти. Мен тек болғаны он алты жыл ғана партия қатарында болмадым. Мен тәрепинен исленген

барлық жақсы ислерге мени партия рухландырды. Мен бизің уллы коммунистлик партиямыздың қатарында тууылғаным менен мақтанаман хәм оны өзиме үлкен хұрмет деп билемен». А. Фадеев өзиниң ең соңғы демине шекем өзиниң усы үлкен мақтаныш сезими менен жасады хәм өзиниң өлмес шығармаларын дөретти. Сол нәрсе анық, оның мийраслары миллионлаған оқыушылардың қолдан түсирмей оқытуғын шығармаларына айналды.

Оқыушылар А. Фадеевти совет көркем прозасының шебери сыпатында жақсы биледи. Оның биринши романы «Қыйралыу» 1927-жылы басылып шықты да, совет әдебиятының этаплы шығармаларының қатарынан орын алды. Бул совет әдебиятындағы «Чапаев», «Темир тасқын», «Полат қалай шынықты» романлары сыяқлы тууған әдебиятымызды байытып, оның абыройын бийикке көтерген шығармалардың бири. Терең оптимизм менен характерленетуғын «Қыйралыу» романы қарақалпақ оқыушыларына да көптен таныс. Автор бунда гражданлық урыс жылларының қатан ҳақыйқатлығын сүүретлейди, сол дауылды өмир менен өлимнің жанталас пенен шайқасқа түскен уақытларындағы адамлардың санасын, олардың машақатлы жолын, коммунистлердің авангардлық ролин, солардың басшылығында душпан күшлериниң қыйралыуын айрықша драмалық сюжетте сәулелендиреди. Романның тийкарында Тимофей Дубов, Морозка, Метелица, Левинсон сыяқлы өжет хәм мәрт адамлардың характерлери жасалған. Булардың хәр қайсысы өзлериниң алдындағы әрманы ушын, адамларға деген шексиз сүйиспеншилик ушын жан берийге таяр романтикалық образлардың галереясын құрайды. Романдағы Морозка менен Метелица көзсиз ерликтің адамлары, Левинсон Данко сыяқлы дәу жүрек, қыйыншылықтан мойымайтуғын, қысылғанда жол таба билетуғын ысылған сиясий басшы.

Романның уақыясы еки айдай уақытты өз ишине алады. Ал, жазыушы бизге қыйын-қыстау пайтында тарийхтың сынау моментинде адамлардағы жүз берген, олардың сана-сезиминде оянған ең жақсы сыпатларын, ишки руухый күшти, бир сөз бенен айтқанда қахарманлық белгилерди ашып береди. Мечиктиң сатқынлығынан партизан отрядының көпшилиги душпан-

лар тәрәпинен набыт болады. Левинсон тек ғана он тоғыз жауынгерди аман алып шыға алады. Партизан Крылов ауыр жарақатланған, оны алып жүриуде, қалдырып кетиуде мүмкин емес. Отрядтың алдында не істеу керек деген өмірлік мәселе турады. Ізден тықсырып киятырған душпан қолына қалдырғаннан Фроловты Левинсон менен коммунист врач Сташинский билдирмей зәхәр менен өлтириуге мәжбүр болады. Конкрет тарийхый жағдайға байланыслы қабыл етилген бул шешимде қаншелли мийримсизлик көринген менен масштаблық ойлау бар. Фадеев үлкен гуманист сыпатында бул романда қахарманлық характерлер жасау проблемасын терең психологизм менен шешти.

«Жас гвардия» пүткил совет әдебиятының орайлық шығармасы болды. «Краснодон қахарманлары хаққында мен үлкен сүйиспеншилк пенен жаздым, романға жүрегимнен көп қанымды бердим» деген еди. А. Фадеев. Дурьс, роман еки жылдай уақыт ишинде жазып болынды, ол уақыялардың изи сууымай жазылған шығарма, романның документаллық тийкары бар. Соның менен бирге, «фактлердің хақыйқатлығы хәм көркемлик ойдың хақыйқатлығы романда органикалық жақтан бириктирилген. «Жас гвардия» романы 1945-жылы жарыққа шықты. Авторға роман тууралы хатлар изли-изинен келип жатты. Соны айтыу керек, романның биринши басылуында автордан гәрәсиз жағдайлар менен онда бир қатар кемшиликлер, бир қатар хақыйқатлықтың бузылуы сыяқлы моментлер орын алды. Мәселен, роман жазылған дәуирде авторға жас гвардияшылардың хәрекетине басшылық етип отырған Краснодон большевиклериниң астыртын хәрекеті белгисиз еди. Тағы да, соңырақ жас гвардияшылар менен бирликте большевиклердің астыртын хәрекетиниң басшылары Лютиков, Баранов хәм Соколовлардың дарға асып өлтирилгенлиги де анықланды. Сөйтип, Уатан ушын құрбан болған бул партизанлардың естеликлерине садықлық хәм мораллик жауынгерлик А. Фадеевтиң шығармасының сюжетине бирқанша өзгерислер киргизийине алып келди. А. Фадеевтиң өзиниң мойынлауы бойынша бул оғада қыйын жұмыс болды. Өйткени, роман көпшиликке кең таралып кеткен еди, ол киноға түсирилди, театр сахналарында қойылды. Нәтийжеде

екінші редакциясында (1951) «Жас гвардия» Краснодондағы партизан үлкесінің шынлығын сәулелендіріуші урыс жылларының эпопеясы болып қалды.

А. Фадеев кишипейиллик пенен өзін еки романның («Қыйралыу», «Жас гвардия») авторы деп есаплады. Соның менен бирге биз оның «Удэгеннің соңғысы» хәм «Қара металлургия» сыяқлы еле тамамланбаған, бирақ оқыушыларға мәлим романларында билемиз.

А. Фадеев өз уақтының ең билимли адамларынан есапланады. Ол әдебият теоретиги хәм критиги, үлкен жәмийетлик искер, партия хызметкери хәм уқышлы шөлкемлестіріуші болды. Көп жыллар дауамында әдебият хәм искусство бойынша Мәмлекетлик сыйлықлар Комитетин басқарды. Неше мәртебе парахатшылық ушын өткерилген үлкен жыйынларда хәм жержүзилик форумларда совет мәмлекети атынан шығып сөйледі. А. Фадеевтің әдебият тарауындағы теориялық-критикалық мийшетлери, шығып сөйлеген сөзлери хәм жазысқан хатлары алпыс баспа табақ көлемінде «Отыз жылда» деген ат пенен 1957-жылы басылып шықты. Бунда социалисттик реализмнің теориясы, сюжет хәм композиция, стиль хәм жазыушылық шеберлик тәжірийбелер бойынша оғада бай материаллар бар. Ол Горькийдің типіндеги көп миллетли совет әдебиятының пропагандисти хәм ғамхоршысы болды. А. Фадеевтің жазыушы сыпатындағы көркем творчествосы принципаль коммунистлиги, гүресшен руухы, әдебиятшыларға қатаң талабы менен ғамхорлығы бүгинги рауажланған социализм дәуіринің әдебияты ушын үлкен ғазийне болып табылады. Оның әдебий дәстүри, творчестволық үлгиси көп миллетли совет әдебиятының рауажланыуында әҳмийетли орып тұтады. Усы жылы октябрь айында үш күн дауамында Владивостокта «Гүрес хәм дәретнушилик қахарманлығы, совет әдебиятының революцион партиялық дәстүри хәм А. А. Фадеевтің творчестволық мийрасы» деген темада өткерилген пүткіл Союзлық творчестволық конференция коммунист жазыушыға, профессиональ революционерге болған халық сүйіспеншилигинің тағы да бир айқып көриниси болды. Совет әдебиятының белгилі уәкиллери В. Озеровтың, А. Чепуровтың, Ю. Верченконың, В. Коротичтің докладлары тыңланды.

Конференцияда негизги мәселе А. Фадеевтің дәстүри, оның хәзирги совет әдебиятында қалайша иске асып атырғанлығы хаққында болды. А. Фадеевтің дәстүри бул дәуирдің ауыр жүгин көтерүшілердің турмысына, коммунистлердің образына, заманымыздың алдыңғы қатардағы адамларының өмирине дыққат аударуудан ибарат болды.

А. А. Фадеевтің коммунистлик партиялылық пенен характерленетуғын творчествосы соны дәлиллейди, жазушының шығармаларының мәңгилиги бул оның өз таланты менен коммунизм исине, интернационализмге ҳадал хызмет етиүине байланыслы. Бул жазушының идеялық позициясының анықлығы, жоқары шеберлиги, оның туған елге қалыс хызмети, өз Уатаны, халқы алдындағы жазушылық миссиясының салмақлылығы деп есаплау керек. А. Фадеев бизің көз алдымызда өзинің барлық саналы өмири менен ғүресшеңлик руухы, бай жауынгерлик творчествосы менен халыққа хызмет етиудің айқын үлгиси болып қалды.

1981-ж.

ХӘЗИРГИ ПОЭЗИЯ ХАҚҚЫНДА ОЙЛАР

Хақыйқат поэзияның құдиретли хәм сыйқырлы күшинен тәсирленбейтуғын кеуил жоқ. Өйткени, поэзия үлкен таланттан, оның тынбай излениуинен дөрейди. Поэзия әлеминдеги уллы талантлардың өзлери де поэзияның жайын хәм машақатлы жолын жақсы түсінген. «Поэзия дегенимиз радий өндириу менен барабар. Бир грамм өним—бир жыл мийнет. Бир ғана сөз ушын мың тонна сөз кәнин қопарасан» (В. Маяковский). Көркем прозаның данышпаны Лев Толстой рус шайыры Тютчевтің «Бәхәр» қосығына шын кеули кетип, өз романларында тәбият көринислерин сүүретлеуде усы қосықтан көп пайдаланғанлығын көремиз.

Поэзия бүгинги дәуирде де усы қәсийетин, адамның жүрегине тилсимдей жол табыушылық тәсиршең күшин жойытқан жоқ, оған деген оқыушылар талабы күннен-күнге артып бармақта. Өйткени, өмир бар жерде—поэзия бар.

Қарақалпақ совет поэзиясы да өзинің көп әсирлик

ең жақсы дәстүрлерин қазіргі күндері де жаңа жол-лар менен, ізленіуішілік пенен рауажландырып отыр. Оның тематикалық диапозоны жәмийетлік турмыстың рауажланыуы менен барған сайын кеңейип, мазмуны байып, формасы түрленіп бармақта. Биз соңғы жыл-лардағы поэзиямыз қаққында пикир жүритеді екен-биз, оның тематикалық-көркемлік бағдарын белгилеу-де И. Юсунов, Т. Жумамуратов, Б. Қайыпназаров, Т. Сейтжанов, Б. Исмаилов, Ғ. Сейтназаров, М. Сейтния-зов хәм басқа да тәжірийбелі шайырларымыздың творчестволық искерлигине дыққат бериуимиз керек. Қарақалпақ совет поэзиясында танылған бул шайырлар хәрқандай талант сыпатында қазіргі күн поэзиясында көп саплы оқыушыларына иіе, әдебий процессте жақ-сы таныс. Сондай ақ, 60-жыллардың шайырлары сы-патында белгилі болып қиятырған Т. Мәтмуратов, Ө. Хожанов, Т. Қабулов, Т. Сәрсенбаев, Г. Шамуратова, М. Қарабаевлардың танылыуында да бул аға шайыр-ларымыздың өз орны бар. Бир уақытлары жас шайыр-лар есапланған бул талантлар қазір поэзиямыздың бә-лентликке көтеріліуінде үлкен үлес қосты, унамлы бахаланып атырған поэтикалық топламлары менен оқыушылар аудиториясын кеңейтти. Булар поэзия жан-рының әдеуір толысқанлығын жақсы көрсете алады.

Гейде хәрқандай салыстырыулар да кемислик ете-ді, деген менен тутас алып қарағанымызда, поэзиямыз-дың рауажланыуының тийкарғы бағдары бурынғы ушырасып келген улыуа сөзлик, уақыяларды құр-ғақ сырттан баянлаушылық емес, ал көпшилік автор-ларымызға тән болған индивидуаль көркем пикирлер, образдың турмыслық көринисін, поэтик сүүретін бе-риуге умтылыушылық белгилейді. Бул әсиресе, 70-жыллардың поэзиясына тән, буны буннан былай да рауажланып барыуы керек сыпат деп қарауға болар еді.

Әлбетте, қазіргі поэзияның мәселелерін сөз еткен-де, ортаға салып ойласқанда өзіңше жолы бар, кең аудиториясы бар, поэтикалық дәстүрі бар шайырлар-дың бәрің дизип отыру мүмкін емес, ал тийкарынан, 70-жыллардың поэзиясына белгилі үлес қосып қия-тырған уәкиллеринің айрымларының шығармалары қаққында ғана пикир жүритиуди мақсет етип отырмыз.

И. Юсупов—қарақалпақ совет поэзиясында жақсы танылған шайыр болыу менен қатар қазирғи поэзияны улыумасоюзлық оқыушыларға таныстырып отырған, поэзиямыздың бағдарында ҳақыйқат орны бар шайыр екенлигин дәлиллеп отырыу артықша болар еди. Ол өмирди изертлеуши терең ойлы, интеллектуаллық поэзияның уәкили. Соңғы жыллары жазылған оның қосықларындағы ен баслы нәрсе—дәуирдиң құдиретли күшин үлкен гражданлық пафос пенен характерли штрихларда сәулендириу болып табылады. Бул сыпатты, айрықша атап отырғанымыздың бир себеби сонда, гей-пара талантлы деген шайырлардың өзлеринде де интимлик сезимлеринин этирапында қалып қойып, оған жәмийетлик сыпат бериуде, қубылыслардың бүгинги өскилең уақыттың талабынан шебер сүүретлеушилилик ойлаған жерден шыға бермейди.

Ал, И. Юсуповтын творчестволық дәстүри соны көрсетеди, ол өзинин жекке сезимлери менен улыума адамзатлық, гражданлық мәпти, дәуир руухын шебер үшластырып сүүретлей биледи. 1979-жылы «Әмиүдәрья» журналлының 10-санында оның қосықлар дүркини жарияланды. Шайыр илимий-техникалық революция дәуири қахарманларының келбети, характерли белгилерин сәулендириуши бурын ушыраспаған тың образлы қатарларды таба биледи. «Тахиатас тарнауы алдындағы ойлану» қосығынан мына қатарларды алып қарайық:

Услап темир тақым шабандоз адам,
Жүуенлеп қыл шылбыр тақты да кетти.
Қанша тууласа да қармап жалынан,
Қыя майданлыққа шапты да кетти.

Бул қатарлардан биз асау дәрьяны жүуенленген техника күшин, адамлардың мәрт тулғасын көз алдымызға елеслетемиз.

«Әмиүдәрья» журналының 1981-жылғы 10-санында шайырдың жаңа қосықлары басылды. Улыума таллау жасамай-ақ бир айтар нәрсе, бунда оның талантынын жаңа қырлары айқын көринген, жоқары гуманистлик сезимлер, адамлар арасындағы ҳадал қатнас, күшли сезим туйғылары, опалы муҳаббат, оның муңлы налышлары, жыллы жүрек сезимлери қайталанбайтуғын

поэтикалық шеберлік пенен сүүретленген. Булар үлкен дебдиуден шыққан дөретпелер.

Арнаулы кітап болып баспадан шыққан М. Сейт-ниязовтың «Айтылар сөз», «Кеуіл тилласы» топламлары оқыушылардың унамлы бағасына ийе болады деп қарауға болады. Ал, Москвада басылып шыққан «Небыть камнем» топламы менен өз оқыушыларын ол әдеуір көбейтти десек қәтелеспейміз. Улыұма, М. Сейт-ниязовтың ең жақсы поэзиялық шығармаларының өзіншеллиги сонда, ол философиялық пикирлерди бериуге умтылады хәм усы бағытта ол жақсы танылып атырғанлығы қууандырады. Оның «Дала сөйлегенде» қосықлар дүркининде усы жақсы сыпат бар. Ол адам хәққында жырлайды, ол хәққында пикир жүритеди. Дала көриниси арқалы бизиң тарийхымызға ой жууыртады, адамзат өтмишине үңиледи, адамды хұрметлеу идеясын ортаға қояды. Сөйтип, өмир хәққында, оның болмысы хәққында философиялық жуумақ жасауға умтылады. Шайыр дала кеңлигише ой салып, адам кеулиниң кеңлиги хәққында пикирлеснуге шақырады:

Кешир далам, ақыл десең ақылмыз.
Хәр биримиз данышпанға татырмыз.
Сонда да биз өзіндеги кеңликти.
Еле толық үйрене алмай атырмыз.

Мәтен Сейтниязовтың бирқатар лирикалары да адамның ишки кеуіл күйи, оның ой-дүньясындағы қарама-қарсылықлар, драматизм өзиниң ишки динамикалық рауажланыуында шебер сүүретленеди. Олардан турмыс, өмир хәққында белгили бир ой жуумағы келип шығады:

Гейбир достым маган:
Онша қызба дейди,
Биймәлеллик минезиңди
Бузба дейди.
Жұрт не десе сол дей берсин.
Күйме дейди,
Хеш адамның зейише
Тийме дейди.
Дәрья музлап қалмас па екен
Қызбасам мен?
Сең тығылып қалмас па екен
Бузбасам мен?

Басқа биреу күймес пе екен
Күймесем мен?
Өзи келип тиймес пе екен
Тиймесем мей?

Мәтен Сейтаниязов сүрлеу жолдан жүргісі келмейді, өз жолын ізлейді. Тыңнан соқпақ салыу хәммениң қолынан келе бермейді, әлбетте. Бірақ шайырлық деген өмиринше ізлениу ғой, ізленип болдым деген шайыр жоқ хәм болған емес.

Т. Мәтмуратовтың творчествосы да усы бағытта рауажланып атыр. Оның лирикасында да турмыс хаққында, өмирдің сәулеси менен көлеңке жағы хаққында толғаныслар көп. Шайырдың ең жақсы лирикалары шығыс классиклериниң терең гуманизими менен тығыз байланыслы. Шайырдың толысқанлығын оның «Ашылысыу» топламы айқын танытты. Поэтикалық ізленислер менен характерленетуғын бул топлам улыума 70-жыллардағы поэзияға өз жаңалығы менен келди, шайырдың өсиу, толысыу, поэтик образларының конкретлесиу процессин жақсы таныта алады деп қарауға болады.

Т. Мәтмуратов ертеклердеги қыялдан озып баратырған бүгинги қанатлы дәуірди, «ай үстинде қара үй тигиуди әрман еткен» заманласларымыздың руухый келбетин, ауыл адамларының аңқылдаған ақ кеуилли пейилин, «бақырып сөйлеспесе еситпеген» халқымыздың миллий психологиясын, қахарманлардың жүрегиндеги хадаллық пенен надурьсылықтың гүреси—өмир диалектикасын күшли поэтикалық пафос пенен сүүретлейди:

Ортаға алып қаты қулақ қарыйды,
Басына көтерип жаңа дәуирди,
Ай үстине тигемиз деп қара үйди,
Ғауқылдасар кеште қарақалпақлар.

Усылайынша шайыр жаңа дәуірдің жаңа қахарманларының озық ойын өзинше юмор менен жеткереди.

Т. Мәтмуратовтың поэзиясын хақыйқат сезимталлылық, рәң-бәрең лиризм характерлейди. Ол миллий-әдебий дәстүрлерди, жыраулардың терме-толғаулары менен үнлес лирикаларын дәретти. Оның бул жаңалықларын көзден өткерсек, бул ұлғини яғный терме-

толғау формасын өзиннің бірқатар шығармаларында пикирлерди өткірлестіріуде хәм түрлендіріуде, олардың оқыушыларға тәсіршең хәм тез жеткерилиуінде оғада орынлы пайдаланылғанлығын көрнуге болады.

Улыұма, поэзия анықлықты, поэтик конкретлиикти сүйседи, оған жалғанлық, жасаңдылық, оқыушының көзин қамастыратуғын мазмунсыз жылтырауық сөзлер жараспайды. Ол мейлинше ҳақыйқатшыл, растгөй, ишкн сарайды жарып шыққан жүрек сөзлеринен ибарат болуы керек. Орынсыз шауқым, құрғақ риторика, мақтаншақлық оған жат. Жасыратуғыны жоқ, хәзирги поэзияда, соның ишинде талантлы шайырлардың шығармаларында да бундай унамсыз құбылыслар ушырасып қалады. Ал, Т. Мәтмуратовтың соңғы дәретпелеринде конкретлиик, жарасымлылық күшейип бармақта:

Бұлбұллер сайрасын кеуил бағында,
Дос-яран, тууысқан жақының ушын.
Намысты бермеңиз тири ұағында,
Өлгенде уялмай жатыуың ушын.

Усындай ар-намыс, хұждан мәселеси Т. Мәтмуратовтың лирикасында баслы проблема сыпатында көзге түседи.

Т. Мәтмуратовтың творчестволық бағытына жақынылық бірқатар жас шайырлардың изленислерине характерли. Р. Жаббарбергеновтың бірқатар қосықлары философиялық пикирлерди бернуге умтылыушылығы менен қууандырады. Бул шайырдың «Жағыс» топламына дыққат аударсақ, кишкене нәрселерден үлкен жуумақ жасауға бейимлилик бар. Улыұма, поэзияға 70-жыллары кирип келген жас күшлердин шығармаларында поэзияға тән талапшаңлық, өз жолларын табыуға талапланыушылық бул жаслардың творчествосының унамлы жақларын танытады.

Деген менен, хәзирги оқыушыларымызды бүгинги поэзиямыздың көп ғана мәселелери ойлантап қоймайды. Рауажланыу сезилерли дәрежеде, талантлар да аз емес сыяқлы, басылып шығып атырған поэзиялық китаплар да жеткиликли. Бирақта, соңғы он жылдай уақыт ишинде ҳақыйқат талантлы жекке тулғалар сезилерли дәрежеде көрннбей атырғанлығы сыр емес. Аға

шайырларда изленислер аз, бұрынғыша тәриплеулер, мәусимлик қосықлар менен ғана көриниушилик бар. Тилекке қарсы, бундай шығармалар үзликсиз басылып турады. Әлбетте, талапшанлықтың босасыуы бундай шығармалардың ен жайыуына жол ашады. Биз оқыушылар алдында үлкен жууапкер екенлигимизди умытуға қақымыз жоқ, ким ушын жазамыз, қалайша жазамыз деп ойланыу ҳәрбиримиздиң алдымызда турыуы керек.

Ҳәзирги оқыушы оғада сауатлы, жоқары мәдениетлы, ол өзиниң ана тилинде оқыу менен шекленбейди, басқа тиллерде оқыған шайырларын салыстырады, шығарманың сапасына, көркемлик қууатына ой жууыртады. Оқыушыларымыз дәуирдиң жаңалығына жетик, оны жаңа проблемалар қызықтырады. Шайырдың уазыйпасы жаңалықты жазыу менен шешилмейди, сол жаңалықты жаңаша, озық ойлы оқыушының ой-пикирине жууап берерлик дәрежеде жырлауы тийис. Ҳәзирги үлкен совет шайырларының шығармаларын оқысақ, онда терең билимлилик, интеллектуаллық байлық байқалады, оларда турмыста изертлеушилик тәп. Поэзияның терең ойға негизленген көркем сөз екенлигин айтуй, әлбетте, жаңалық емес. Бирақта, ҳәзирги поэзияда ана тилиниң барлық мүмкиншилигин жете өзлестирмей, оның барлық ғайры-нағысын билмей, пияда гүррин менен уйқас дүзиушилик, ушырасқанда поэзияның қәдирин көтериушиликти көрип, уялмау мүмкин емес.

Критикалық хәм теориялық ой-пикирлердиң жетик маманларының бири Белинский әдебият жанрларын таллағанда поэзияға үлкен орын бергенлиги белгили. Ал, поэма—поэзияның жүреги деген анықламаны айтқанда сол Белинский. Әлбетте, бул айтылған тужырымлы анықламада сол жанрдың сыр-сыпатына, поэтикалық мүмкиншилигине байланыслы пикир жүритилсе керек. Әдебият жанрларының ҳәрқайсысының рауажланыу жолы, олардың рауажланыуының шарықлау шеги болатуғынындай ақ, поэманың да оқыушы жүрегине жол табатуғын кең мүмкиншилиги бар екенлиги сөзсиз.

«Посқан ел», «Бозатау», «Ерназар бий» шығармалары олардың авторларының жүрек қаны менен жазылды. Лирикалық поэзияның түрлерин үлкен талантлылық пенен рауажландырған резолюцияға шекемги

қарақалпақ поэзиясы жоқарыдағы үлкен дөретпелер-сиз, әлбетте, толық болмаған болар еди. Лириканың әжайып үлгилерин жасаған Бердақ жасы елнұден өткен соң «Ахмақ патша» дәстанын дөретти, сөйттип, лириканың мүмкиншилигинен анағурлым бай имканиятқа ийе, заман ҳақыйқатлығын көзге толық елеслететуғын шығармасын жазды. Халық творчествосының бай ғазийнесин қарайтуғын «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» дәстан сыпатында қабыл етилгени менен ҳақыйқат қаҳарманлық поэма смес пе?

Демек, поэма ҳаққында, совет әдебиятымыздағы поэма тууралы пикир айтқанда биз оның түп сағасының халық поэзиясы, классик шайырларымыздың творчестволық мийраслары менен байланыслы екенлигин ядтап шығара алмаймыз.

Қарақалпақ совет әдебиятында социалистлик реализмнің қәлнплесиуинде «Гүрес», «Гүресте жендик», «Айымжамал», «Лйпара» поэмаларының орнын ҳешким бийкарламайды. Керисинше, буннан соңғы дәуирлерде дөреген қарақалпақ поэмаларының сол шығармаларға байланыслылығын көриу мүмкин.

Поэзияның бул сүйекли жанрының толысып түрленуиинде И. Юсупов, Т. Жумамуратов, Ғ. Сейтназаров, Т. Сейтжанов, М. Сейтниязов, Т. Мәтмуратов, К. Рахмановлар жемпсли мийнет етти. Соңғы бес-алты жыл ишинде елиуге жақын поэма жарық көрген. Әлбетте, булардың бәрин бир өлшем менен баҳалауға болмайды. Теренирек изертлеп қарасақ, ҳәрқайсысының өзиншелиги бар, бир-бирине уқсамайтуғын айырмашлығы байқалады, тематикалық жақтап жақынлығы болғаны менен сол теманың шешилиуи ҳәртүрли.

Егерде ҳәзирги поэзиядағы тематикалық бағдарды алып қарасақ, тийкарынан еки теманың көбирек дыққат аударып отырғанлығын көремиз. Бирі—тарийхий-революциялық тема. «Қарақалпақ ҳаққында сөз», «Жалын», «Кекли гүрес», «Таң ашығы», «Комсомол билетти», «Хаял дебдиуи», «Сырласыу» сыяқлы көлемли шығармалар бир-бирине жақын ҳәм булар халқымыздың қаҳарманлық жолын сәулендиреди.

Сондай-ақ ҳәзирги поэзияда халқымыздың тағди-ринде өшпес из қатдырған Уллы Уатандарлық урыс уақыясы ҳаққында жазылған поэмалар дөремекте.

Т. Сейтжановтың «Тәғдир», Т. Мәтмуратовтың «Урыс дәртлери», К. Рахмановтың «Қардағы нз», К. Кәримовтың «Мәңгилик босағасында», М. Сейтниязовтың «Ұатан гедейы», Т. Сәрсенбаевтың «Қыз» поэмалары усы теманы сәулелендириуге арналған. Шет елдердеги совет әдебиятына қарсы өтирик пенен жалаға сақый «совестологлар» совет әдебиятында Ұллы Ұатандарлық урыс темасы әллеқашан-ақ умыт болған деп тастыйықлаулардан тартынбайды. Бундай жалған пикирлерди көп миллетли совет әдебиятларында дауам еттирилип атырған хәм хәр сапары дыққатты тартып атырған жауынгерлик қахарманлық жыллардың шығармалары принципналық пенен бийкарлайды. Қарақалпақ әдебиятында да бул темаға көп жазылды, биз көп нәрсени билдик, бирақ урыстың адам жанын жаралаған дәртлерин еле билмегенимиз аз емес. Қарақалпақ жазушыларының қәлеминен дөреп атырған шығармалар буның мысалы бола алады. Халықтың басына түскен сөз жетпес ауырманлық, адам тәғдирине, халықтың тәғдирине өшпес жара салған бул урыстың уақыясы бизин душпанларымыз айтқандай-ақ ядтан өшетуғын, тез умыт болатуғын уақыялардан емес. Тарийхқа айналып баратырған бул уақыяларға ардақлы ветеранлардың да, жас әуладтың да қатнасы бар, оның еле биймәлим уақыяларын биліуимиз керек. Сонлықтан бул тема уақыт өткен сайып жаңадан жаңғырып, дауам ете береді.

Қарақалпақ поэзиясында 70-жыллары дөреген Ғ. Сейтназаровтың «Темир қазық», Т. Сейтжановтың «Мәккарлық сарайы», Ө. Әлеуовтың «Мазлумхансылуу», Ҳ. Айымбетовтың «Қыз бақсы» шығармалары поэма жанрының шегарасын бирқанша кеңейтти. Егерде усыған биз бүгинги турмыс шынлығын сүүретлеуге арналған «Сахра сазлары», «Дийхан дала» (Ғ. Сейтназаров), «Шөл дәстаны» (К. Рахманов) сыяқлы әдеуир талантлы жазылған поэмаларды қоссақ, улыума поэма тарауындағы илгерилеушиликти байқау мүмкин.

Бирақта, соңғы жыллары поэма аты менен жәрияланып атырған шығармаларды оқый отырып, олардың арасында атына, жанр тәбиятына жууап бермейтуғынларыни көриуге болады. Публицистикалық стиль менен жазылған поэмаларда шайырларымызға толқынлы ойлардың тереңлиги, көркемлик шеберлик жетгисе бермей-

ди, оқыушының талабына ылайық оны ойласуға, сырласуға шақыратуғын пикир байлығы, мазмун тереңлиги кемис. Бүгінгі заманлас образын жасауға арналған шығармалар солғын, образлар ядта сақланбайды, шығарманы оқып болған соң оны көз алдына келтириу қыйын.

Поэмаға көркем поэтикалық ойлаудың кең масштабылығы, мазмун тереңлиги керек. Сол жағдайда ғана ол өмірдің әхмийетли көринислери менен характерлерин жанжақлы ашып бере алады. «Бизге үлкен жуумақлаушылық сыпаттағы искусство керек,—деген еди А. Фадеев,—Шекспир, Гете, Бальзак, Пушкин, Свифт, Данте, Толстой, бизиң уақтымызда Горький әдебиатың улыума дәрежесинен жоқары турды, өйткени, олардың искусствосы—үлкен тарийхий синтездің искусствосы». Бул пикир поэма жанры, оның проблемасына да тиккелей байланысly. Қарақалпақ поэзиясында 50-жыллардың ақырында дөреген «Актрисаның ығбалы», «Мәкарья сулуу» сыяқлы кең тынысly, үлкен көркем полотнолар шайырлық талант пенен терең мазмунның жуумақлаушы күшиниң ушласыуынан тууған дөретпелер еди.

Рауажланған социализм жәмийетиниң руухый мәдениаты бизиң елимиздеги бай руухый ғезийнелерди терең өзлестириу арқалы толысыу хәм жетилисиу дәуирин бастан кеширип атыр. Бизде таланттың кең қулаш жайып рауажланыуы хәм творчестволық пәруазы ушын кең мүмкиншилик, жайлы атмосфера бар.

Қәзирги поэмаларға жанрлық жақтан нәзер аударсақ, оның мүмкиншилигин кеңейтиуге бағдарланған бирқатар поэтикалық излениулерди көрнү мүмкин. Бул мәселеде И. Юсуповтың шайырлық тәжирийбелери дыққат аударыуды талап етеди. Улыума эпикалық жанрда лирикалық бағытты күшейтиу, гейде лирикалық момент пенен эпикалық сүүретлеуди ушластырыу, хәттеки, лирикалық сүүретлеудиң өзине эпикалық сыпат бернуге умтылыулар И. Юсуповтың көпшилик поэмаларына тән. Шайыр эпикалық жанрға тән болған приемлардан лирикалық сүүретлеулерге ауысып баратырған сыяқлы. Бул үлкен совет шайырларының жолы. Биз усы көзқарастан оның «Қарақалпақ хаққында сөз» (Октябрь поэмасы) шығармасына дыққат аударайық.

«Қарақалпақ хаққында сөз» поэмасында әдеттегідей поэмалық жанрдың үрдисли жолы менен рауажланып атырған сюжетлик бағыт жоқ. Шайыр қыял менен дәуир, халық тәғдири хаққындағы ойлар биринши планға шығарылған. Усы поэма хаққында жазылған «Дәуир хәм қахарман» деген мақалада («Әмиудәрья», № 7, 1981) ол унамлы бахаланған, бирақ автор шығарманы эпикалық жанрдың дәстүрли жолы менен таллап бахалаған, поэманың прием мүмкиншилигин есапқа алмағаны көринеди. Өйткени, бунда Аллияр, Бабажан, Шайдаков, Фильчев, Ханмақсым т. б. деп образларға жиклеу мүмкин емес көринеди.

«Қарақалпақ хаққында сөз» шығармасында шайырлық изленис күшли, бунда лирикалық сүүретлеу менен шайырлық толғаныс алдыңғы шепке өткен, сонлықтан ол эпиканың шеғарасына жайғаса бермейди:

«Еки дүнья шайдай айқасты,
Көк теңизде соғысқандай сең.
Ески Жайхун толқынлап тасты,
Аударыспақ толқыяы менен.

Мине, усы «еки дүнья айқасын» автор еркин түрде лирикалық планда сүүретлеуге өтеди, қахарман лирикалық түс алған, оның сезим туйғылары тууған жеринин, халқының тағдири хаққындағы азаматлық ойлары үстемлик етеди.

Поэма Мавзолейге кирер алдындағы қахарманның ойынан басланады да, шайыр сол ойды рауажландырады:

Жапалақлап февральдың қары,
Шымыры аяз тиси ақшыйған.
Қар жамылған Кремль шыршалары,
Құрмет сақшысындай қақшыйған.

Көп ишинде дәрья тамшысындай,
Толқын ағысында алып жол,
Ер жүреги елжиреп сондай,
Мавзолейге жақынлады ол.

Көз өңинде дүнья дөңгелеп,
Кеуил теңизи шайқалып кетти,
Өмир көрки, өмир келенек,
Бәхәр таңы болып жарқ етті.

Сол таңға бир қарап телмирди де,
Пүткіл өмирин елеслетти ол.
Хәм гүрсинип қыял сүрди де,
Ауыр ойға шүминп кетти ол.

Лирикалық планда жазылған поэманың өзегі—Қарақалпақстанның өз алдына отау тигин, автономиясына ийе болыуы, сол жылдағы қыйыншылықтарды сүүретлеуден ибарат.

Қахарман мейли ол эпикалық планда болсын, ямаса лирикалық планда болсын шайыр жүрегинен өтеди, оны қалай сөйлетиу, хәрекетке қосыу шайырлық тапқырлыққа барып тиреледи. Поэма хәққындағы унамлы пикирлерди қууатлау менен бирге, биз усы шығармада да шайырдың сүүретлеу шеберлигининң өзиншеллигин, шайыр қәлемининң жүйриклигин айтыуға болады. И. Юсуповтың шайырлық ойлауының масштабы кең, ол хәрқандай уақыяға араласып сиңисип кетеди.

Мийнеткештиң саз берген тақы,
Қараңғыны қууып атқандай.
Тарих ана жаңа дүньяны,
Атланыста тууып атқандай...

Жаңа турмыс жаңа дүньяның,
Толғағы да ашшы хәм ауыр.
Арба үстінде тууған ананың,
Ақ бесигин тербетер дауыл.

Жазда жыққып, гүзде қазыуда.
Шығыр жетпес жер сууғарыуға.
Ат, қос өгиз арба—байларда,
Темир жоқ бел, кетпен соғыуға.

Қала шауқым—сүренге толы,
Завод аш өгиздей мөңирер.
Сауатсызлық ол да дәрт болып,
Жат-жамайлар иштен кемирер...

Ертек—ақсат,
Эрманлар—сулыу,
Қыял—жүйрик, хәқыйқат шабан,
Бир шынлықты биннияд қылыу,
Мың өмирден күтеди құрбан.

Бундай терең мазмунға тийкар болған шайырлық толғанысларды, уақыттың характерин ашыуға бағдар-

ланған ойлы пикирлерди шығармадан көплеп келтируге болар еди. Тарийхта жаңалық пенен өтмиштиң қыян-кески шайқасқа түсіп, халықтың тәғдири ортаға қойылған моментлерди сүүретлеуде шайыр өз қахарманының өмириниң рухый мазмунын тәсирли ашады. Оның өз халқының сыр-сыпаты өткендегиси ҳаққындағы ойларын тебиренбей жай-парахат оқыу мүмкин емес:

Мелле шөгирмеси гауқыйған.
Хай, барсыз ба, қарыяларым.
«Өгиз тууды» десе инанған.
Ақсақаллы «сағыйраларым»...
Кең пейилли азаматларың,
Қонаққа жан бериуге таяр,
Жери қатты.
Наны миншетли,
Қаиатшыл, дийдары жарқын.
Жоқшылықтан
Қара мийнеттен,
Көзи ағарған мүсәппр халқым!⁴

Поэмаың лирикалық ағымы шайырды өз оқыушысы менен жақсы байланыстыруға имканият береді. Усы байланыс усылы яғный лирикалық шегинислер, жүрекке жағымлы толқынлы ойлар И. Юсуповтың көпшилик поэмаларын характерлеп туратуғынын билемиз хәм усы сыпат сөз стип отырған шығармада унамлы дауам стирилген:

Сондай мен де ҳор таңда саған,
Қосық арнап, илхамға толып,
Гүл хәм жуусан ийсин аңқытқан,
Гүзги салқын самалың болып.
Сайрар едим бахыт бағымда,
Бүлбүллерден нәубет жеткенше,
Мақпал аспан, таң қушағында,
Лекин хәзир қосықтың емес.
Жулдызларың қалғып кеткенше.
Прозаның майданы бул уақ,
Көплер сени жазыушы демес,
Шығармасын гербиштей китап.

Биз ирониялық мәнисте айтылған бул соңғы күплеттин де неге айтылып отырғанын түсннемиз, бир жақсы қосыққа турмайтуғын оқыушысы жоқ китаптар аз ба?!
Сүүреткерлик, яғный поэзиядан картина жасау И.

Юсуповтың усы поэмасында да өз орнын тапқан. Шайыр жер тәбиятын өзинің миллий колорити менен жанландыра биледи.

Саранаудай гүз жатар ийип,
Писикшилик атыз—арықта,
Ерик бағы пашпайы кийиң,
Қауын сарғаяды қарықта.

Жерге сая, елге сән берген,
Қара қураш-қара таллары,
Қыйқыұласып қашар хәр жердең,
Жийде терген ауыл баллары.

Солай етип, «Қарақалпақ хаққында сөз» хәзирги дәуир қарақалпақ поэмашылығында лирикалық поэманың жаңа түри, эпикалық элементлер сюжеттиң лирикалық ағымына жеңдирилген. Бирақ бул шайырдың дәуир хақыйқатлығын сәулелендириуине иркинши бермейди, автордың ой-өрисиниң кеңлигин тәмийинлеген.

Эпикалық поэманы лирикалық толғанысларға қурыу, яғни лирикалық басламаны күшейтиу К. Рахмановтың бирқатар шығармаларына характерли. Оның «Таң ашығы», «Комсомол билети», «Булт хәм қуяш» шығармалары усы сыпатта жазылған.

Ғ. Сейтназаровтың «Дийқан дала», «Сахра сазлары» шайырдың жанрлық жақтан изленушиликенинен дәрек берди. Тематикалық, поэтикалық усылы жақтан И. Юсуповтың «Акация гүлсеген жерде», «Жолдас муғаллим» шығармалары менен үнлес. «Сахра сазлары» Ғ. Сейтназаровтың үлкен табысы деп қарауға болады. Ең баслысы, шайыр жаңа жер ашыушы совет адамларының құдиретли техниканың ролни, тыңда қайнаған мийнет процесиниң романтикалық пафосын, хақыйқат мийнет поэзиясын жырлайды.

«Сахра сазларына» көрик берип, оны тартымлы етип турған ондағы поэтикалық қайталаулар, поэтикалық сөздиң тәбийғый ағымы, жаңаша көркемлеу мүкиншиликлери деп қарауға болады. Усылардың бәринде де шайыр ойы, оқыушы менен сырласулары үстемлик етеди, лирикалық бағдар тың даладағы мийнет дүбирин сепситпей тутас жеткере алады. Поэманың усы сыпатларына байланыслы көп қахарманлардың аты аталып, бизди таныстырған менен характер, образ

жасау баслы планда турған жоқ. Шайырдың сүүретлеу мүмкіншілігі, ізленистері дыққат аудармауы мүмкін емес:

Сахра дала ерни қаң-қаң жарылып,
Шөлдеп жатса, бүгін дәрти табылып.
Еме берди гәуҳар сууды симире,
Әсирлерден жатты ғой ол сағынып.
Жоқ, салма емес, бул үлкен суу жыйнақлы,
Суу дүбири жарысқандай мың атлы,
Сахра менен қушақласты нәрли суу,
Еки ашықтың табысқаны сыяқлы.

Поэмадағы «сахра—саҳна, оркестри—дослары, ал ол болса дирижери», «Кендирлиде басланғандай тап бүгін, сахраның нағыз увертюрасы», «хәрбір адам ойласып «мен директор», ал директор, «мен дийханман деу керек», хәм тағы да көплеген тың ойлар, салыстырыулар шайырлық ізленистің унамлы көринисинен ибарат.

Уллы шайыр, революционер Ғамза Ғәкімзада Ниязийдің Қарақалпақстандағы хызмети бизде аз сөз болған жоқ. Оның образы биринши мәртебе И. Юсуповтың «Актрисаның ығбалы» поэмасында берилди. К. Досановтың «Жалын» (Әмиудәрья, №9, 1979) поэмасында автор бизди жаңа дәрежелер тийкарында Ғамза хәрекетиниң бир деталы менен таныстырады. Бирақта поэманың журнал варианты кеңрек пикир жүритиуге мүмкінлик бермейди, онда логикалық байлаңыслар терең байқалмайды, соған қарамастан оның поэтикалық рухы оқыушыда жақсы тәсир қалдырады. Лирикалық шегинистер, қосық техникасының жаналықлары, халық поэзиясының үлгилеринен шебер пайдаланыу поэмаға айрықша тартымлылық берип турғанын айтыу керек.

Егерде биз Ғамзаның Қарақалпақстандағы өмири гүреслерге толы екенлигин есапқа алсақ, ол әлбетте үлкен полотнолы шығарманың темасы болатуғынын умытпаймыз. К. Досанов бул жолда жақсы баслама иследи, бирақ ол тереңлестиринди, кеңрек поэтик сүүретлеулерди талап етип турған сыяқлы.

70-жыллардағы поэзияны лирика, эпика деп бөлмей-ақ, тутас көзден өткерсек, жоқарыда айтқанымыздай-ақ, Уллы Уатандарлық урыс темасының үлкен дыққат аударатуғынының гүясы боламыз. Бул урысқа қолына құрал алып қатнасқан шайырлар ғана емес,

урысты көрмей, хәтте урыстан соң тууылған шайырлардың шығармаларында да өмирге апат алып келген өткен урыстың уақыяларының штрихлары, жетимлик жесирлик ҳаққында сүүретлеулер аз емес.

Т. Сейтжановтың творчествосында бул тема кеңрек сәулеленген. «Көзине басып ақ суп шаршысын», бир пайызға дәртлес керек болғанда қамсыққан ақ шашлы ҳаял» деп басланады. Т. Сейтжановтың «Урыс естелик-лери» деген рубрика менен берилген «Ақ шашлы ҳаял» шығармасында. Он сегиз жасында жесир қалған, соннан берли «ошақта оты гүрлеп жанбаган, қәсийетли шийрин туйғысын сағынышта өткерген, жалғызлық пенен бар өмирин өткерген» ақ шашлы ҳаялдың ишки драмасы арқалы шайыр өткен урыс апатын көзге елес-летеди:

Ким келин түсирсе, ким қыз узатса,
Өзи рийза болса, кеули узақта.
Сырты қууанышты, иши азапта,
Қамсығады ақ шашлы ҳаял.

«Хеш кимде, хеш нәрсе умыт болмайды» деген—бул шайырдың усы циклдеги қосықларының лейтмотиви. Шайыр жеңис ушын жанын құрбан еткен жауынгер достыңа сағыныш, алғыс сезимлерин баянлайды, «отыз жыл өтсе де хәзир арадан, дауам етип келер жүрек жарасы».

Урыс басланғанда құрсақта қалып,
Атасын көрмеген талай ул-қызлар.
Тарих бетлерине үңилер талып,
Хәм урысты оқып жүреги музлар.

Бул шығармаларды тек өткен урыс апаты ғана емес, ал бизиң күнимизде халықлардың жаңа урысты болдырмауға, оның әпшерин оқыушыға жеткерюдеги күш салыулары көзге түседи. Шайыр сол урыста өлген жауынгер жолдасының ақ шашлы, жүреги жаралы анасын көреди, бир жақын достының қумары көмир болған дилбары менен ушырасады. «Бүгин сол урыстан қайтқан қахарман бир достымды көрдим еки аяқсыз» т. б. Демек, арадан көп жыллар өтсе де жүрек жарасы қалады. Шайырдың шығармалары жоқарыда айтқанымыздай, бүгинги күнге қаратылған:

Жыллар жазса дагы тән жараларын,
Бирақ жаза алмайды жүрек жарасын.
Сол сауашты көрген жап жараларын,
Перзентлер көрмегей урыс наласын,

Қәдирин билиңдер баста бахыттың,
Әулад жаслығына асқатық болып,
Хәр дем, хәр сааттың, келер уақыттың,
Қорғайық мәңгилик солдаты болып.

Т. Сейтжановтың «Тәғдир» поэмасы 70-жыллары жазылды, оның уақыясының орайында Советлер Союзының Қахарманы Орынбай Абдуллаевтың тулғасы тұрыпты. Шығарма қахарманының прототипи хаққында айтыудың кереги жоқ, өйткени бул документаль негизде жазылған. Мен бул аңызға айналған Қахарман хаққында повестьлерди, очерклерди оқыдым, бирақ «Тәғдир» өз алдына, бул шайырдың ең жақсы дәретшелериниң бири. Бунында себеби бар шығар, өйткени бастан кешкен, өзи гүна болған уақыяларды жазыу қашан да еситип билгеннен көргенди жазыудан парқ қылса керек.

Көзи тирисинде өлгенлердин есабында ескерткиш-монумент орнатылғанлардың бири Орынбай Абдуллаевтың тәғдири ертек сыяқлы. Поэма құрғақ баянлау емес, қахарманның басына түскен хұждан азабын тебирене сүүретлеуден ибарат. Бул урыста адамның басынан не уақыялар өтпеди, оны тәғдир не ауыр азап-ларға салмады? Батырлық басым болды, бирақ сатқынлық та болды ғой. Соң туған жерин ойлап жүректеги дағын зарлаған сатқынның тәғдири М. Сейтнизовтың «Уатан гедайында» берилген. Ал, «Тәғдир» поэмасының бас қахарманы сатқын емес еди, бирақ оны ұсы гүман не саудаларға салмады.

Шайыр, сен дәртимди қозғама жаным,
Хәзир ол құрғырды ұмытқан шағым.
Сорама сен өткен-кеткенлеримди.
Еске салма бүкке-шиккелеримди.

Оларды айтпағаным жақсырақ болар,
Айтсам хәр тыңлаған құлаққа обал
Ол ауыр азапты көрмесин инсан,
Төбе шаш тик турар есима алсам.

Азаптың түрі көп, барлығын көрдим,
Хәттеки төрінде жатқанман гәрдин,
Бәринен де қойып ауыр дозағы,
Болады екен инсанға хұждан азабы.

Өзинди ақлауға, хәк бола тура,
Тил қатыу дым қыйын екен ғой сирә,
Тергеуши алдында турыу бир азап,
Өз тәғдириң өзинди қылғандай мазақ.

Келтирилген мысаллардан оқыушы гәптин не хәк-қында кетип баратырғанын түсиниуи тийис. Ленинград қамалында қалып, урыс хәкқында еске түсирген бир хаялдың сөзи ядқа оралады: «Мен тири қалдым, мен билмеймен қалай өлмей қалдым. Не ушын, билмеймен. Мен шала сауатлыман. Тағы да сорау: мен неге тири қалдым екен? Мүмкин, көргенлеримди айтып беріу ушын өлмеген шығарман...» («Литературная газета», №19, 1982). Абуталип Қуттыбаевтың өзи хәк болса да, өзін ақлай алмауынан, оның қыйырман тәғдирина түсинбегенликтен набыт болғанлығын Шыңғыс Айтматов үлкен сүүреткерлик, өмирди, адам тәғдириң терең нзертлеушлик пенен соңғы романында жазғанын хәме оқыдық қой. Шайыр дурыс жазады: инсанның дегени болмайды, гейде, тәғдийр бесик тербетеди хәр күйде.

Т. Сейтжановтың бул поэмасының унамлы жағы сонда, ол «өлди» деп аты мәрмәр тасқа ойып жазылған, бирақ ақылға уғрас келмейтуғын жерден тири қалған тутқында болған, урыс питкеннен көп сон, тәғдири анықланған қахарманның тарийхының белгили эпизодын берерлик көркемлик усыл тапқан: оның хәдаллығын қахарманның өзи, Қуяш, Ай, Шолпан, қууырған самал яғный тәбият тастыйықлайды, булайынша символикалық сүүретлеу шығармаға жарасып турғанын бийкарлау мүмкин емес.

Гезекме-гезек диалог формасындағы моментлер уақыяларды шашыратып, сепситпей тутас күйинде бир бағдарда қахарманның хұжданын, жоқары ар-намысын оқыушыға тәсирли жеткергенлиги уақыяға жиий араласып отырған шайырдың үлкен творчестволық табысы деуге болады.

Оқларға тилинди, отларға жанды,
Талай боранларда есинен танды,

Сууларға мантықты, көмилді тасқа,
Аяусыз жау менен қырғын айқаста.

Украина жери өртенгенде,
Оның денеси де өртенді бірге,
Снаряд дүмпіуінен көмиліп лашы,
Қансырап жайылып жатты қулашы.

Шығарманың соңында:

Тас қәбир қасында жасарып, жаспап,
Затыр Арыслан тұрды монумент құсап.

Поэмадағы латыш ғарры, жети жауынгердің топыраққа көмиліп қалған денесін бір өзи ашып алған майор, нәмәрт Доспанға қосылған хәм бала-шағалы болған Нигархан менен қахарманның арасындағы дәртлі сөйлесіулер оқыушыны бийтәреп қалдырмайды.

Буннан төрт жылдай соң жазылған «Ана болуу аңсат емес» (бурын «Хаял дебдиуи» деген ат пенен басылған еди) шығармасы да усындай драмалық уақыяға арналған. Поэмада шайырдың қәлеминиң жүйрик орындарын көриуе болады. Деген менен, уақыялардың көплиги киши көлемдеги шығармада тек избе-из баянлауға соқтырған. «Аққапшық» жылында алпыс жасар ғаррыға сатылған қарақалпақ қызының тәғдири, оның дийқан Назарға ашықлығы, Назардың азап пенен өлтирилиуи, өзни-өзи өлтирейин десе ишиндеги хәмиледен үмит күткен хаялдың өлимнен бас тартуы, Мақсет деген баласы болуы, Октябрь жеңиси, колхозласуу дәуири, Уатаандарлық урыс, оның фронтқа кетиуи, қахарманларша набыт болуы, ақлығының Берлинге барып қайтыуы т. б. бир поэманың жүги емес, әлбетте. Усылайынша, биринен бири балалаған уақыялар дизбеги бар, уақыяны баянлаушы хаял дебдиуи байқалады, бирақ сүүретлеу жетиспейди. Уақыя оқыушы ушын қызықлы көрингени менен ямаса ол автордың өзине унағаны менен ис питпейди, уақыялардың айрымларын биз анау ямаса мынау шайырлардан бурын оқығандай боламыз, демек, уақыяның берилиу усылы, шайырлық пафос турмыслық прозаизм менен баянланған.

70-жыллардың поэма жанрында Т. Мәтмуратовтың «Урыс дәртлери» (Ол «Әмиудәрья» журналының 9-санында 1977-жылы жарияланды хәм шайырдың «Арзыу

шәмени» топламына киргизилди) «Урыс дәртлери» поэма аты менен аталса да ол поэманың фрагментлеринен ибарат. Ашылған естеликке байланыссыз жазылған поэмада урыс майыбының, Ақ жаулықлы ҳаялдың, қара жаулықлы ҳаялдың, урыс жыллары хат тасып, «қара қағаз» жеткерген почтальонның монологлары берілген. Ҳәр қайсысының монологы урыс дәртлерининң бир/биймәлим сырын ашыуға қаратылған.

Сөз сөйледі урыс жыллары,
Ауырлықты арқалағанлар.
Сөз сөйледі қайғы-муңлары
Елеберин тарқамағанлар.

Сөз сөйледі көп үмит етип,
Мәрт уллары келмей қалғанлар.
Сөз сөйледі дуз несип етип,
От ишинде өлмей қалғанлар.

Сөз сөйледі жүрек бауыры.
Урыс пенен тилкимленгенлер.
Жапаларға жетип сабыры,
Сол жыллары бир күлмегенлер.

Монолог авторларының ҳәрқайсысының өзінше дәрти бар, булар оқыушының денесин түршиктиреді, урысқа нәлет айттырады, бизиңше, шайырдағы мақсет те усы болса керек.

Урыс жылларында келген «қара қағаз»дан сон ҳаялы кетип қалған, соннан бери үйленбеген; балдағын қушақлап, ийти менен ғана сөйлесип отыратуғын майыптың тәғдириниң барлық аянышлы тәрәпин сүўретлеу оқыушыны ериксиз ойландырады. Усындай адамлардың тәғдирине жеңил қараушылар бар («биреу оны есер дейди, биреу қызба дейди, арақ берсең ишер тауысып, сөйлесе ол қызып кетеди, тап герендей сөйлейди қатты, мерекени бузып кетеди т. б.) бірақ шайырдың көз алдында ол:

Қатар-қатар медаль тағынған,
Көкиреги жарқырап шықты,
Сөз сөйлеуді сондай сағынған,
Арысландай арқырап шықты.

Солайша, бизиң көз алдымызда жаңағы жеңил ауызлылар айтқандай «есер, қызба» емес, ал ҳақыйқат жауынгердиң тулғасы турады:

Атақ алыу мәр емес еди.
Жауды жеңу мәр еди, дослар,
Атақлардан, даңқлардан уллы,
Ар-намысым бар еди дослар.

Ар-намысым Ұтаным толық,
Ар-намысым Калуга еди,
Сталинград өртлери болып.
Мениң жаным жапыуда еди.
Тухымымды урыс жоқ етти,
Мен ғәрипте болмаса тырнақ...
Сол нәлетий урыс себепли,
Дәрт жүрипти ишимди тырнап.

Сауашларда өлген үш ишим,
Қара қағаз келген бәрине,
Урыслардан оралған жалғыз,
Тек мен болдым ауыл ишинде.
Ал некели мениң хаялым,
Қайда кетип қалған, билмеймен,
Тәғдир айдауына қууылдым,
Варшавада қалды аяғым
Қандай жақсы тилим болғаны,
Хәсиретимди айта аламан.

Поэмадағы «ақ жаулықлы хаял», «қара жаулықлы хаял» бир-бирине контраст сыпатында алынған. Шайыр адам тәғдириниң терең сырларын ашыу ушын, тәғдирдинң хәркимниң ар-намыс хұжданын хәр түрли тербетуинн оқыушы алдында ашып таслайды.

Яр рухы мәдет болсын деп,
Белбеулерин буудым белиме.
Сум урысқа нәлет болсын деп,
Гүл көгерттим тууған жериме.

Мен өзиме ар-намыс көрдим,
Басқаларға тийип кетиуди,
Тек ойладым ол жауынгердинң
Мәрт руухын бийиклетиуди.

(«Ақ жаулықлы хаялдың» монологынан)

Тура алмадым берген сөзимде,
Негизинде бирақ, сүйип едим...
Қырық төртинци жылдың гүзинде,
Кетип қалдым оның үйинен.

Буган енди жалғыз мен емес,
Атыс-алыс ара айыплы.
Қара қағаз, яқ, яқ, ол емес,
Мен маңдайы қара айыплы.¹

(«Қара жаулықлы хаялдың» монологынан)

Өмирдің, ар-намыстың тәрзиге түскен мәхәлинде ким оған қалайша шыдам береді, автор соған жууап излейді, буны ол усы хаялдың өмириниң мазмуны менен жууап береді. Қара жаулықлы хаял жаңағы «қызба, есер» майыптың хаялы, оны көриуҗе бетн жоқ:

Сүйиклимнің үй-жайын таслап,
Тийип алдым және бир байға,
Бири дәпши, бири қассап...
Бата алмадым бирақ хешқайда,

Биз жоқарыда сөз еткен Т. Сейтжановтың поэма-сында күйсүйнен қара қағаз келген соң Доспанның жуууға сөзине ерип соннан бала-шағалы болған Нигарханның тәғдири өз алдына бир өмирлик сабақ, бирақ булар уқсас сабақлардың бир көриниси.

Жесир тәғдириң жырлаған Т. Сәрсенбаевтың «Қыз» поэмасында жауынгерди сарсыла күткен хаялдың өмир шынлығы тәсирли жеткерилгенни көремиз.

Қарайды күн узақ күн батыс бетке,
Сонда күн шығыстан күн шығар еди.
Келиншек әрманы алысқа кеткен,
Аралас ойларға тушығар еди.

Т. Мәтмуратовтың «Урыс дәртлеринде» өмир шынлығы бар, булар оқыушының жүрегин тербей алады. «Ақыбети мине урыстың» деп тынышлық өмирге бизиң қуштарлығымызды күшейтеди, Ана—Уатанға садықлық, берилгенлик, жоқары адамгершилик рууҳында тәрбиялауға жәрдем етеди. Шайырдың поэмасында оның үстем поэтикалық қайталау құраллары, поэзияның тәбиятын бузбайтуғын жоқары интонациялық толғаныс ойлары, публицистикалық пафослар уақыяның характерин бериу мүмкиншилиги яғный авторлық позициядан шығып турғанлығын байқаймыз. Шайыр Уатандарлық урыс уақыясын сүүретлеу арқалы Уатанның пүтинлигин, фәрезсизлигин сақлап қалған жауын-

герлериміздің жоқары ар-намысын, азаматлық хұждан-
нын әднүлейди.

Билсин олар аға жолларын,
Жеңилмеуге хұким еткенін,
Шолақ етип аяқ-қолларын,
Ал, Ұатанын пүтин еткенін.

Билсин олар тулғамды көрип,
Өз қолларын урысқа берип,
Бабасының гужыр еткенін.
Ұатан қолын узын еткенін.

Бурылмасын ол жолға қайтып,
Не қаттылық көрди бас генем,
Сол урыстың апатын айтып,
Сөйлеп тұрсын мениң тас денем.

Тарийхқа айналып баратырған Ұатандарлық урыс-
тың темасын рауажландырыу бүгинги инсаннат ушын
парахатшылықты беккем сақлау хәм барлық иләж бе-
нен қорғау идеясы менен үнлес екенлиги өз-өзинен
айқын.

Хәзирги қарақалпақ поэмасының рауажланыуының
дәрежесин хәм бағдарын, жанрлық өзгерислерин улыу-
масоюзлық поэзияның тәжирийбелери менен изленис-
леринен бөлек қарауға болмайды. 70-жыллары көп
миллетли советлик поэманың, тутас алғанда, поэзия-
ның қызыу айтыс, пикир таласына себепши болған
жағдайларын билемиз. Егерде Ал. Михайлов (оның
«Инерция нормы» «Литературная газета», 21-октябрь,
1981 г. «Поэзия 70-х; социальный и нравственный ас-
пекты», Вопросы литературы» №1, 1981; Умолчался
век эпических поэм», «Два ключа», СП, 1981) 70-жыл-
лардың поэзиясын хәр тәреплеме таллау арқалы улыу-
ма поэзияда тек нормаль жағдай бар, ол излениулер-
ге, жаңалықларға еле жарлы, ал «дәстүрли эпиканың
дәуири өтті» деген жуумаққа келсе, оның пикирине
келіспеушилер аз болған жоқ еди. Бизге оның улыума
поэзияда изленис аз деген пикирин қууатлауға туура
келеди, ал «поэманың дәуири питти» деген жуумағы
эпикалық поэма лирикалық түс алып атыр деген мәни-
де болса да бул да ойласуға туратуғын аргументлик
пикир.

Соған қарамастан орайлық газеталар хәм журнал-

лардың бетлерінде Ал. Михайловтың пикири үлкен дискуссияға баслама болды. Дискуссияда М. Арочко, В. Қожиновлар автордың мәселені қойыу бағыты менен келісе алмады.

«Поэзияда илгерилеушілік жоқ» деген пикирге пүткілдей қарсы дау айтты. («Студенческий меридиан», № 10, 1981 «Юность», № 10, 1981 г.) Ал, М. Арочко болса, өзінің «Поэма: кризис ямаса қайта тууылыу ма?» мақаласында Гегель анықламасындағыдай, «пүтін халықтың, оның коллективлік психологиясына дыққат аударатуғын «миллеттің, көп әсирдің тутас дүнья түсінігін бериуші» эпикалықтың ески канонлары гөнерди деген жуумаққа келди.

Дискуссияға көпшілік әдебиат газеталары, журналлары қызыу араласты, бирақ қарақалпақ әдебий критикасында сезилерли ұсінәрсә жүз бермегенлиги бизің критикамыздың ең баслы кемшілиги еди.

Егерде усы көз-қарасларға қарақалпақ поэзиясын, оның поэма жанры турғысынан араласақ, бул пикирлерди қууатлайтуғын да, бийкарлайтуғын да материаллар аз емес. Дискуссия поэманың жанрлық тәбияты хәм оның көркемлік құрылысы менен өзіңшеллиги хаққында хәуиж алды. Соңғы он жылдай уақыт ишинде, бизің поэмашылығымызды характерлеп отырған бағдар бул жекке адамның рухый дүньясын, оның өзіне ғана тән дүньятанымын, исенимин сүүретлеуге құрылып атырғанлығын көремиз. Уақыяның эпикалық қамтыу сақланған дәрежеде авторлық ашылысыу, оның сезим толқынының сыртқа шығыуы, шайырлық пафостын, лирикалық бояулардың (ол әлбетте, бурын да бар еди) алдыңғы қатарда көриниуинен ибарат.

Соңғы он жылдай уақыт аралығында дөреген елиуге жақын поэмалардың ишинде поэтикалық ойлаудың тереңлиги И. Юсупов, Т. Сейтжанов, Ғ. Сейтназаров, Т. Мәтмуратов, К. Рахмановтың шығармаларына байланыслы десек, олардың жанрлық түриниң лирикалық, драмалық сыпатта ушырасыуы бирден көзге тасланады «Шөл дәстаны», «Дийхан дала», «Төгдйр», «Урыс дәртлери», «Комсомол билеті», «Мәңгилік босағасында» шығармаларында композициялық дүзимнің жанашыллығы бар. Монологлық хәм публицистикалық усыллар үстемлік етеди. Әлбетте, бул бу-

рынғы дәстүрлі эпикалық поэмаың дәуири питти дегенди аңлатпайды, ал оның жанаша лирикалық, драмалық, публицистикалық түр алғанын көрсетеді.

Айрықша, «Тәғдир», «Урыс дәртлери» поэмаларындағы уақыялар эпиканы тилеп турғандай, яғнай қыйырман уақыяларды кең планда сүүретлеуге қолайлы, бирақ адамның жекке тәғдири, Уатан тәғдири ҳаққында ойланыулар драмалық усыл менен жеткерилген, сонлықтан буларда эпикалық кеңлик сақланған. Тууған-тууысқанларынан, қостарынан айрылған, бир қол, бир аяғы майын солдат («Урыс дәртлери») ақ жаулықлы хәм қара жаулықлы ҳаялдың зарлары ҳақыйқатында драмалық усылға бейим турыпты.

Т. Мәтмуратов пенен Т. Сейтжановтың поэмаларындағы жаңаша композиция, поэтикалық усыллар төрт аяғын тең басып турмаса да (уақыялар дизбегиниң уқсаслығы, қайталаулар, К. Қәримовтың «Мәңгилик босағасында» поэмасындағы фрагментлер еле де бир жүйеге түсе алмай хабарлаушылық сыпатта қалып турғаны) шайырларымыздың излениушилигинен гүуалық береді. Гейде лирикалық—монологлик форма (К. Рахмановтың поэмалары), импровизациялық, ассоциациялық усылларда поэтикалық пикирлер майдаланып кеткенлигин көрмеу мүмкин емес, яғнай шайыр қыялына тирек болатуғын ойлар еркинликтен гөре зорлап айтылғанға уқсап турады, қысқаша айтсақ, ойдың логикалық байланысы аз хәм хәлсиз.

Ана тилин ардақлау хәммениң перзентлик миннети. Ал, шайырға бул ең алды менен тийисли. Шайыр ушын ана тилин жетик билиу шәрт, тилдеги сөз байлығын ақтара билиу керек. Атақлы Дальдиң сөзлигине терең сүйсинген Пушкин «Ауа, биз де жазып отырмыз-ау, бизди де жазыушы деп атайды, ал рус сөзлериниң жартысын билмеймиз» дегенине нәзер аудару жеткиликли («Юность, № 10, 1981»).

Т. Мәтмуратов дурыс жазған:

«Батыры жауға шапса өркенлеген,
Шешени сөзге шықса көркемлеген,
Айтсын деп бизлерге гәп қалдырмаған,
Сөзге жол салып кеткен даңғырлаған,
Сөзимиз сөзлериниң дөгереги,
Ата-бабам не деген шебер еди».

Демек, үйреннү, үйреннү керек, оны үйренбеу гүна, билмеу уят!

1982-ж.

ТУУЫЛҒАН ЖЕРГЕ МУҲАББАТ

(Т. Қабуловтың «Сен тууылған ақшамы»
топламы тууралы)

«Ашығынман» деп аталган кишкене гана топламы менен қарақалпақ поэзиясына келген шайыр Толыбай Қабулов өзиниң тууылған жер хаққында толғаныслары менен оқыушыларымызға сыр шерткен болса, «Днидар» арқалы сөзсиз бизиң үмитимизди беккемледі. Қанаты қатып, бууыны бекиген шайыр хәзир поэзияда әдеур танылған сыяқлы. Сол топламдағы сыршыл сезимлер, Кавказ тууралы ойлары бәлент лапызлы туйғылары менен ушласады. Усы бәлент лапыз романтикалық көтеринки поэтик қатарлар шайырдың «Сен тууылған ақшамы» деп аталатуғын соңғы топламында және де айқынласады.

Арасында уқсас қосықлар, қайталаулар, нйлеу жетпеген уйқаслар болғаны менен «Днидар» топламы Т. Қабуловтың үмит артарлық шайыр болып жетисип киятырғанлығын көрсетті. Ол хаққында баспа сөзде өз уақтында унамлы пикирлер айтылды. Шайырдың адресине айтылатуғын санның уазыйпасы оның майдашүйде кемшиликлерин бадырайтып бетине басыу гана емес, ал оның көлемшен дөреген ой-қыялын тербеген дөретпелердин хақыйқатлығында, идеялық-көркемлик бағдарында болыуы керек. Бирақта, бул шайырдың шығармаларының кемшилигин кеширнү, барына шүкиршилик етиу деген сөз емес, таланттың бет алысын, оның өз орнына жумсалып, халық тилегин қалайша сәулендирип отырғанлығын анықлау деген сөз.

Жана топламның мазмунын белгилейтуғын оның беташары сыпатында берилген «Ленин жүреги», «Мен қуяшты сүйемен», «Сәлем Октябрь», «Коммунистлер», «Комсомол хаққында қосық», «Қарақалпақстан бул» сыяқлы терең публицистикалық гражданлық пафосқа құрылған қосықларын атауға болады. Буларды оқы-

ғанда бұрын айтылмаған мынадай пикир бар деу, әлбетте, мүмкін емес, булар айтылып киятырған темалардың бири. Бирақ, хешкимнің де пайына бөлип берилген тема жоқ екенлигин билемиз. Толыбай Қабулов сол темаларды өзінше жырлайды, усы теманы жырлаған қарақалпақ шайырлары менен үн қосады. Шайыр ленинлик идеялардың салтанатын, қуяштан нур алған бахытлы әуладтың, құжданы пәк коммунистлерди, олардың бийик интернационаллық әжайып хызметлерин йошлы көтеринкилик пенен жырлайды. Уақыт өткен сайын жәмийетимиздің мийтиндей күшине айналған бәлент мәртебелі Ленин байрағына, коммунизм байрағына миннетдарлық билдиреди:

Россия бахтиярлар Уатаны!

Ленинлик идея,

Ленин жүреги

жайнатады

Пүткіл планетаны!

«Коммунистлер» деген құдиретли сөзде

Уллы Уатанымның салтанаты бар.

«Коммунистлер» деген саулатлы сөзде

Ығбал, мәртебениң жанған оты бар.

«Аврора» залпынан оянған жаңа заманда, Уллы Октябрьди, оның көсеми Ленинди жырлағанда, хәзирги заманның уллылығын әдиулегенде шайырдың дыққат орайында тууған үлкеси—Қарақалпақстан турады. Оның бахтияр келешегі менен пық қәдем таслауды шайыр өзине шексиз бахыт деп есаплайды:

Қосығым—қууанышым,

Пәруазым, пәриядым,

Хәзирети инсан ушын,

Көтердим шайыр атын,—

десе, бул уллы өмирге сүйиушиликтиң көриниси болып табылады.

Уақыт тууралы сырласуу—поэзияға таныс тема. Қарақалпақ поэзиясында бул теманы майдалап, «жақсы хәм жаманға» бөлип қараушылар аз емес. Ал, Т. Қабуловта бул хаққында үлкен инсаний жуумақ шығаруға умтылыушылық байқалады:

Ұақыт сыншы,
Ұақыт дилуар хәм дана.
Ол инсаниятқа мұдам пармана.
Ұақыттың алдында адам баласы,
Айыплы болмаса деймен бәрхәма.

Шайырлық жаңа ой изленистен туады. Изленистің үзілген жерінде шайыр өзін-өзі қайталауға өтеді, поэзияның қадір-қымбаттылығы төменлейді. Өзінше шекемгилердің айтқанын қайталап, өзінің айтыуға тийисли ойын айта алмай, басқаның жетегіне ериу қақықат поэзияға жат:

О, өзиме дейингилер
Қосық ариясыз.
О, өзиммен кейингилер
Аққан дәрьясыз...

Дурыс кишипейиллик пенен айтылған. Ал енді шайыр өзін табыу кереклигин, сол ушын изленистің зәрүрлигин тағы да күшейтеді.

Тууылған жер, ұақыт тууралы кең лапызлы дөретпелер шайыр Т. Қабуловтың усы топламының мазмұнын құрайды. Оның «Ана—Жер», «Қарақалпақстан» бул қосықларында поэтикалық жиғерлилик, уллылық қаққында шайырлық жүректен шыққан жалынлы перзентлик сезим күшли жеткерилген:

Сенде жатыр жұлдыздағы уллылық,
Сенде жатыр қуяштағы жыллылық.
Сен инсанның барлығына тилейсен,
Ашық аспан, сақый қуяш, нурлы күн.

Әуладлар арасындағы байланысты жырлауда шайырға кишипейиллик тән. Ағалардағы алтыннан зият даналықлар, ақыл-парасаттылық оның шайырлық илхамына йош бағышлайды:

Ағалар
Аққан дәрья асқар таудап саға алар.
Узақларда,
булақлардан суу ишкен
Жайранлар да ағын сууды жағалар,
Сизлердеги жас үлкенлик ағалық,
Жаслар ушын жан тебиренткен жаңалық.
Сизлер басып өткен жоллар болмаса,
Дүнья турмас еди гүлдей доланып.

Жақсылық етпесе инсанға инсан,
Және гүл ашылмас еді гүлшанда,
Жеткіншектер жұлдыздан гүл сорамас,
Жерде жақсы адамлар жасап турғанда.

«Пахта бизиң ойымыздың басы» деп И. Юсупов айтқандай елимиздин, халқымыздың миллий мақтаншы, хәрбир шайырдың творчествосында бул орайлық орында турады. Ол хаққында жырламаған шайыр жоқ. Ал бул тема Т. Қабуловта өзінше бир саўлатлылық пенен жеткериледи:

Атызларда ашылған ақ пахталар,
Ханасынан халық меҳрин аңғарар,
Алтын гүзде ауылдың хәр дийханын,
Даңқа бөлеп турған яңлы тап олар.

«Пахтакеш хәм шайыр булар бир адам, Пахтакештей менде ашық аспанды, хәр күн атқан таңнан тилеп тураман»,— дейди.

Толыбай Қабулов хәзирги поэзияда өз жолын излеуши шайырлардың бири. Ол жаслықтың құдиретли күшин, есте сақланарлық белгисин, мийнет адамларының романтикасын, ўақыттың сыр-сыпатын, тууған жердиң әжайып байлығы менен тәбиятын сәулелендириўге умтылады. Усылардың ишинде биз жоқарыда айтқандай тууған жердиң топырағын әднүлеп, оннан өзінше сулыўлық нышанын излеу характерли:

Тууған жердиң топырағы,
Хәм гүллердиң жапырағы,
Жүрегимде толқынланып,
Қосық болып оқылады.

Бундай ықшам берилген поэтик қатарлар топламды жақсы характерлейди.

Т. Қабуловтың топламын оқып шығып ондағы жаңа пикирлерди қууатлау кереклиги орынлы. Деген менен бул топламда қайталаулар, жеңил уйқаслар бар. Таныс теманың этирапында көп айналшықлаудан гөри излениулерге умтылыу, басқа шайырларға уқсамауға умтылыўшылық—оригиналь поэзияның жолы. Мүмкин, буны айыплаушылар да табылар, бирақ үлкен сөз шеберлериниң усы бағыттағы излениулерини жемисиз болған емес. Топламда қайта қарастырып, шайырлық мүмкиншиликке сәйкес ислейтуғын қосықлары

бар. Шайыр гейде айтылуға тиісли ойларын айта алмай қалғанға уқсайды, көркемлик сүүрет жетіспей жатады.

Таланттың тәрбиясы бул өз-өзине қатты талапшанлық деген сөз.

Шаңқай түсте шырлап ушқан боз торғай,
Қос қанатың қос қырағы көз болғай,
Сен қауада мен далада жүрсекте,
Жүреклерде жалынлаған йош болғай.

Дурыс айтылған. Биз шайырдың йошлы қатарларды дөрете беріуін тилер едик.

1981-ж.

ШАЙЫРДЫҢ СЫР САНДЫҒЫ

(Б. Қайыпназаровтың таңламалы шығармаларының бир томлығы)

Сыр сандық ашылып сырланар болса,
Гөззалық тиллерде жырланар болса,
Гәуҳар сөз газнаға жыйналар болса,
Мен де үлесимди қосып өтермен.

Еркин жүрек хәмирине бағынар,
Тыныс алсам қолым исти сағынар,
Қанша дөретилсе сонша азсынып,
Кеулим үлкен әрман гүлин тағынар.

Бул Байнияз Қайыпназаровтың шайырлық исенимин хәм талапшанлық хаққындағы алға қойған творчестволық мақсет-бағдарын жақсы таныта алады. Оқыушы буған исенеди, өйткени, поэзия тарауында қырық жылдан аслам қәлем тербеген, усы дәуир ишинде онбестей поэтикалық топлам, алты поэма берген шайырдың буны айтыуға толық правосы бар. Тап сондай-ақ, «толдым», «болдым» деген шайырды табыу мүмкин емес. Сөз зергери қашан да болса, творчестволық изленислерде болады, узақ түнлерде творчество-азабын шегеди. Шайыр сөзи менен айтқанда, оны үлкен әрман алға ийтермелейди. Шайыр буны хақ кеуилден, хадал жүрегинен шыққан қатарлар менен тағы да бир қосығында дурыс жеткерген сыяқлы:

Отырарман қыял сүрип,
Көзден қашар түн уиқылар,
Пешанамды самал сүйип,
Шугла шашар ой-туйғылар.

Шыдай алсам азабына,
Үмитлер шийрин туйғылар,
Ал қәлемнен қағазыма,
Әрманлар келип қуйылар.

Демек, Б. Қайыпназаровтың творчествосын құрайтуғын жоқарыда айтылған дәретпелери сол уйқысыз түнлер менен шарқ урған шайырлық кеуилдің нәтийжеси деуге болады.

Б. Қайыпназаровтың соңғы он жылдай уақыт ишинде үш рет таңламалы шығармаларының топلامы басылып шығыпты. Булар—«Нәруан» (1972), «Мен сениң бир шақанман» (1977) хәм биз сөз етейин деп отырған «Таңламалы шығармалары» (Бир томлық). Хәрқандай таңламалы шығармалар шайырды толық түфиниуге мүмкиншилик беретугын, оның жетилисиу жолын сыпатлай алатугын өлшем болууы тийис десек қәтелеспеймиз. Өйткени, шайырдың өзин таңламалысы менен танытыуы қашаннан бери бир жағдай, ол шайырлық өмирбаянға уқсайды.

Әлбетте, Б. Қайыпназаров шайыр сыпатында таңламалыларына шекем-ақ көпке танылып, поэзиядан өз орнын алған шайыр екенлигине хәшким гүман келтирмейди. Ал, таңламалы топлам беріу—шайырлық тәжирибениң толысыуын дәлиллейди. Өзине таныс, творчествосын дайым барлап баратуғын шайырдың таңламалысы қолына түскенде оның жеткен бийиги, басып өткен асыулары көз алдына айқынырақ елеслейди. Ортаға салар ойлар да, шертилер сырлар да жылмажыл шығып атырған гезекли топламларға қарағанда бунда басқашарақ болууы итимал.

Мине, биз Б. Қайыпназаровтың таңламалы шығармаларына байланысly оның творчествосы менен көптен таныс оқыушы сыпатында пикир айтпақшымыз.

Шайырдың «Таңламалыларын» көзден өткереди екенбиз, биз бир нәрсениң гүуасы боламыз: Б. Қайыпназаров хәзир шайыр сыпатында өзиниң толысқан мәхәлин бастан кеширип атыр. Ол устаз шайыр, өзине қатаң талапшаңлық қойуу менен бирге басқаларға да

творчествоның күшлі талабын жүклейді. Өйткені, оның қолынан көпшілік поэзиялық топламлар өтіп атырғандығын да жақсы билеміз. «Хәр сөзин жүректен сақлап, сап дүзеген қатарлардан жас қауазларды тыңлау, сол қауазлардың жаңланыуына интизарлық, оның сәтлерін көздің қарашығындай күтиу» («Жасларға» қосығынан) устаз шайырдың жолы.

Б. Қайыпназаровтың творчествосы бизге оқыушының кеулинен шығатуғын, оның жүрегіне жол тауып, руұхый азығы болатуғын нәзик сезимди сүүретлеуи, сыршыл сыпаты деп есапласақ, бул шайырлық почерк-тиң бағдарын, оның қәлиплескен шайырлық стилин аңғартып туратуғыны қууанышлы. Буны айрықша атап отырғандағы бир мақсет бар: гейпара шайырлардың журнал хәм газета бетлериндеги, топламларындағы айрым қосықларында пикирлери дуп-дурсы, атын өзгертсең де мазмуны хәрқандай темаға сәйкесленип келе беретуғын, тәп-тәуир уйқасы бар, бирақ «поэзиялық жаны жоқ, сезимге қозғау салар күшн жоқ улыу-малық сыпаттағы шығармалар поэзия деген қәсийетли рубрика астында жәрияланып атырғанын жасырыуға болмайды.

Шайырдың поэзиясы ең алды менен оның өзін, оның сезим байлығы менен дүньяға көзқарасын, хәрқандай қубылысларға түсинигин сәулелендириуи керек. Усы көзқарастан биз көптің ишинен Байнияз шайырды айырып таний аламыз, оны басқа шайырлар менен шатастырмаймыз. Шығармаларынан оның сыпайылығы, әдеплилиги, кишпейиллиги, сыршыл қарапайымлығы жақсы байқалады, ол асып-таспай-ақ, шауқым салмай-ақ нәзик сезимди, оқыушы жүрегіне жақын туйғыларды дәл жеткеріушилик уқыбына ийе. Усы сыршыл нәзиклик Б. Қайыпназаровтың барлық творчествосына тән хәм шайырды жақсы характерлейди десек, биз қәтелеспеймиз.

Байнияз Қайыпназаров шайырлық тәбияты бойынша лирик. Оның лирикалық тәбияты поэмаларынан да жақсы сезилип турады. Егерде қарақалпақ лирикасы хәққында пикир жүритер болсақ, оның талантлы, танымал ўәкили Б. Қайыпназаровтың шығармаларын айтпай өтиу мүмкин емес. Шайыр өзи сүүретлеген ямаса сәулелендирген темаларда сыртта турмайды, тиккелей болса да, жанама түрде болса да араласып

жүреді, қан тамыры сыяқлы лирикаға жыллы жүрек сезимін береді хәм конкреттілік бағышлайды, оған сиңисип кеткенлігін байқаймыз. Бул нағыз лириканың түпкіліклі қасиеті деп қарауға болар еді. «Лирикалық поэзияның орайында поэтикалық конкрет субъект—шайыр туруы тийіс, сол ғана лирикалық поэзияның хақықат мазмұнын құрайды» деген Гегельдің пиқиринің дурыслығы усында.

Б. Қайыпназаровтың «Таңламалыларында» Уатап, партия, туған жер, пәк мухаббат, бекем дослық, еркін мийнет пенен көзге түскен ел азаматларының ийгиліклі ой-мақсетлери хақында жырланады:

Менің шексиз далам, ашық аспаным,
Тербелген бесигім, тилде дәстаным,
Даңқлы үлкем—Қарақалпастаным,
Сен бәйтерек, мен сениң бир шақаңман.

Тууған жерге деген мухаббатты шайыр өзінше жақсы сүүретлеген, ол өз халқының қууанышы менен, гүреси менен, толысқан құдіретлі күші менен жасайды. «Мийнет майданында көзге көрінсем, кеміс жерге барып өзім өрилсем»—усындай перзентлік сөз бул шайырдың азаматлық руухын танытады:

Халқым мени шайыр еткен өзіңсең,
Пош келеді мәрт майданда көрінсең,
Қахарманлық шежиресін оқыйман,
Сениң уллы жүрегіңе үңілсем.

Мине тағы да усындай қатарлар шайырдың өз халқы менен терең тамырлас, тәғдірлеслігін танытады.

Улыұма тууған жерге, уллы Уатапқа анық пидәкерлік пенен мийнет етіп, бәлент қырман көтеріп атырған алтын қоллы, от жүрекли азаматларға деген жыллы мухаббатын үлкен адамгершілік хұждан, арнамыс сыпатында жоқары тутады. Мийнеттің құдіретлі күші қарапайым жай адам хақында жырлайды, өйткені ол барлық табыслардың дәрегі:

Бул жемисти дөреткен де жай адам,
Жай адам—бул ашық бай адам,

Молшылықты тәмийин еткен мийнеткеш.
Жай адамға тай келеди қай адам.

Қолы гүл, алтын қоллы азаматлардың қахарманлығы шайырдың лирикасының лейтмотивин құрайды. Б. Қайыпназаров хәрекеттеги, гүрестеги сол мийнет адамларының ишки дүньясын, жүрек сезимин конкретлилик пенен сәулелендиреди.

Б. Қайыпназаровтың бирқатар лирикасы намаға түсирлип, тыңлаушылардың жүрегине туұры жол тапты. Оларға «Излейсең бе?», «Кеулимде барсаң», «Көрдиң бе?» «Гүлнара» хәм тағы да басқа қосықларын жатқаруға болады. Буларда интизарлық, жаслық кеуил туйғылары өзінше бир әдеплилик пенен, жыллы юмор менен жеткерилгенлигин байқаймыз.

Гүлди жырлау, оның көзди тартқан сулыұлығын әдиулеу поэзияда қашаннан бар тема. Ал, қарақалпақ поэзиясында бул тема Б. Қайыпназаровта айрықша орын ийелейди, буны шайырдың өзи де мойынлайды:

«Гүлге қосық жазды деп,
Жазалаушы көбейер.
Оннан сайын жүрегимде,
Бишқы гүли көгерер

(«Гүл»)

Тау басына қырау түсип,
Болса да қыс қақаман,
Мен бәрхә бағлар ишинде,
Гүл ышқында жанаман.

(«Сен ушын»)

Бул темаға шайырдан көп мысаллар келтириу мүмкин, бирақ бир ўақытлары гүлди, бұлбұлди жырлауға бул шығыс поэзиясының тәсири деп унамсыз жақтырмаслық бағыттан қараушылықтың болғанлығы белгили. Қитап арасынан табылған солып қалған бир гүлге арнап Пушкиннің атақлы «Гүл» қосығының дөрегенлигин ескериу артықша болмас. Гүлди жырлау Байнияз Қайыпназаров ушын дәстүрли жол деп есапласақ, шайыр буған терең мәни береди, оны өмирдин жарасығы сыпатында алады.

Бәхәр келген сайын жайса жапырақ,
Шақасын шайқаса таңның самалы,
Шәменге айланса ана топырақ,
Гүлдердей жайнаса жердің жамалы.

Мине, гүлди жырлаудың мәнісін шайыр усылайынша түсінеди. Әлбетте, хәрнәрсе өзіннің орны менен, гармониясы менен жарасықлы дегендей, шайырда гүл темасына отыздан аслам қосық арналса, оларда пикир қайталаныуы турған нәрсе. Бунның хәрқайсысы хәр уақытта жазылған менен барлығының «Таңламалы» топламға жибериле беріуін шайырдың пайдасына шешиле бермейди. Керісінше, жырланған жақсы теманың оригиналлығына нуқсан келтиреді, бир теманы соншама қосықта хәр түрлі сәулелендіріуіге умтылған менен ол тек жақсы нийет сыпатында қалып қояды.

Б. Қайыпназаровтың «Таңламалы» шығармаларының бир томлығына оның творчествосында белгилі орын ийелеген бес поэмасы киргизілген. Ертеректе жазылған «Палуанбек» пенен «Бир колхозда» поэмалары тууралы баспа сөзде пикирлер айтылды, бирақ шайырдың улыуа творчествосы улыуа дизим арасында айтылатуғын пикирлер сыяқлы бул поэмалар хәққында да арнаулы оқыушы пикири болған жоқ. Тутас алғанда, шайырдың поэмалары лирикалық сүүретлеуіге қурылған, өзине таныс тема әтирапында ол баянлауға шебер, шайыр шийеленіскен конфликт ізлемей-ақ, қарапайым уақыяларды сүүретлеу арқалы заманластарымыздың ишки дүньясын, мийнетке қатнасын, пәк мухаббатты жырлайды.

Шайырдың бир томлығын оқығанда онда бир-бирине уқсас тематикалық қайталаулардың бар екенлигин айтыу орынлы, мапазға байланыслы жазылған гейпара қосықларда асығыслықтың изи бар. Дурыс, булар белгилі уақыяларға үн қосыу тилегинен яғный «жазып қалыу керек» деген нийеттен пайда болады. Сонлықтан, бундай шығармаларды таңлап жиберіу керек еди.

Топлам шайырдың көп санлы оқыушыларына усынған творчестволық есабы сыпатында көзге түседі.

1981-ж.

ӘДЕБИЙ ЖЫЛДЫҢ ЖУУМАҒЫ

(1981-жылдың поэзиясы хәм поэзия критикасы
хаққында ойлар)

Әдебиаттың ерте дәуірлерден бери киятырған жанрларының бири бул поэзия екелиги белгили. Сол себепли де ертеде улыма көркем сөз өнериниң өзин «поэзия» деп атаған. Поэзияның адам жүрегине тез жетип баруы, тәсиршеңлиги де оның адамзат өмири менен ертеден берли пите қайнасқан терең тамырласлығына байланыслы болса керек.

Мине, поэзия деген қәсийетли ұғымның усындай жоқары талапларына бизиң әдебий жылымыздың поэзиясы қалай жууап береді? Бул сораўға жууап беріу аңсат қам қыйын. Аңсатлығы сол, биз бундай бир жыл ишиндеги табысларымызды конкрет алып бақалаймыз. Ал, қыйыншылығы сонда, поэзияның быылғы табысы мынаў, былтырғы табыс анаў еди деп бөлшеклеп бақалау қыйын. Оның үстине поэма сыяқлы жанрлар тек бир жылдың жуумағы болмауы да мүмкин ғой. Деген менен, бир жанр бойынша әдебий жылдың жуумағын шығарып баруу бул жақсы дәстүр. Сол себепли де бул дәстүрди М. Әуезов өз уақтында «коллективлик Белинский» деп жоқары бақалаған. Оны «коллективлик Белинский» деп атауының себеби әдебий жылдың жуумағында түрли жанрлар хаққында бирисше жазушы—шайырлар, критиклер пикир айтып, жетискенликкемшиликтиң бетин ашады, жанрлардың рауажлануының дәрежесин анықлайды. Сонлықтанда әдебий жылдың жуумағын шығарып отыруды системалы түрде иске асырған пайдалы екенлигин хешким байкарламайды.

Егер биз конкрет алып бақаласақ, бул әдебий жылдың поэзиясының баслы бағдары, оның ауыры менен жеңили шайырларымыз Т. Жумамуратов, И. Юсупов, Б. Қайыпназаров, Х. Сейтов, Т. Сейтжанов, Т. Мәтмуратов, Ғ. Сейтназаров, Т. Қабулов, Қ. Рахманов, М. Қарабаев, Ж. Избасқанов, Г. Шамуратовалардың шығармалары менен белгиленеди. Белгили шайыр И. Юсу-

повтың «Дәуір самаллары», Ғ. Сейтназаровтың «Темир қазық», Ж. Избасқановтың «Лирика дәптеринен», Ө. Сәрсенбаевтың «Жүрек тербеніслері» атлы топтамалары хәм басқа да шайырлардың шығармалары жекке китап болып басылды. Сондай-ақ бул жылдың поэзиясында жаңа қәдем қойып киятырған жас шайырлардың да белгили дәрежеде орынлары бар, олардың арасында сәтли шығармалар берип үлгергенлері де аз емес.

Улыұма бир тутас алғанда, хәзирги қарақалпақ поэзиясы уақыяларды сырттан тәриплеушиликтен ойшыллыққа, өмирдің философиялық мазмунын берушиликке, интеллектуаль қахарман образып жасауға қарай рауажланып баратыр. Усы бағытты әдебий жылдың унамлы тенденциясы сыпатында атап өтиуге болар еди. И. Юсуповтың шығармалары усыны көрсетеди, оның шығармаларын оқыушыларымыз жақсы күтип алды. Өткен жылы ол Өзбекстан Жазыушылар Союзының Хамид Әлимжан атындағы сыйлықтың лауреаты атағы миясар болды. Бул биз ушын үлкен мақтаныш, әлбетте.

Әдебиятта бәрқулла тематикалық жаңалық аша беруі қыйын. Ал хәрқандай шығармада тематикалық жаңалық болғаны менен сол тема көтерилип отырған проблема көркем шынылыққа образға айналмаса, онда ол шығарма санға қосылғаны менен сапаға жәрдем ете алмайды. Ал, бурыннан бар теманың өзін жаңаша жырлау, өзінше түрлендирип жеткере билиу—бул шеберликти аңлатады. Мысалы, тууылған жер, Уатанды жырлау улыұма поэзияда, соның ишинде И. Юсуповтың творчествосында да бар тема. Бирақ И. Юсуповтың:

Жахән глобусы турса айланып,
Жиберселер менің көзимди таңып,
Бараман ол жерге жаңылмай танып,
Минген атым оған жол тауып барар,—

деген қатарлары оқыушыларда тууылған жер ҳаққында жәнede жаңаша эстетикалық сезимлер туудырады. Өйткени, шайыр тәрепинен хәр бир тауып айтылған көркем сөзлер арқалы жасалған лирик қахарманның Уатан тууралы перзентлик ойлары кимнің болса да

жүрек тарларын бир қозғамай тура алмайды. Усындай шайырдағы сезимталлық, ойшыл қатарлар оның «Рим-маға», «Ядыма түсти», «Үйіңнің алдындағы шоқ кендирликте» деп аталған қосықларында да күшли. Мысалы, ол рус халқының мәртлігін, қайсарлығы менен жеңімпаз өр көкіреклігін ақ қайың образы арқалы береді:

Самалдың өрінде өскен ақ қайың,
Қымтанып жалынбас боранға, селге,
Дауыл майыстырып шайқаған сайын,
Аппақ тик аяғын нық басар жерге.

Тәбияттың усы көрінісіне байланысly ол рус қызының поэтик образын, мәрт тулғасын береді.

Мұхаббатқа байланысly сағыныш сезімлер шайырдың қосықларында жоқары адамгершилик, қәдир тута биліушилик сыпатында сүүретленеді. Бір уақыт ишинде өзің менен өзің болып, терең ойға шүмесен:

Үйіңнің алдындағы шоқ кендирликте,
Услап алғанымда жыладың туулап,
Сол бир кендир ийсін мен еңдиликте,
Хеш бир әтир суудан таппадым бирақ.
Шаршыңды шештинде жаптың жүзиме,
Сол шаршыңнан шыққан шашыңның ийсін,
Хеш бир әтир суудан таппадым еле.

Мрне, усиндай шын жүректен шыққан қатарлар ғана оқышының жүрегине жете алады, адамларға ойланып толғаныуларға мүмкиншилик береді. Бундай қатарлар поэзияның терең ойлылығы хәм интеллектуаль көрнісін анықлайды. Оның «Өлмектин изинен өлмек жоқ», «Сенсиз дәуран тилемсем де», «Сенсиз дәуран сүрніп көремен еңди» деген тастыйықлаулары күшли драматизм менен характерленеді. «Ядыма түсти», «Орфейге», «Шойдания», «Қыз дәураны атлы алтын тахтыңнан», «Кеуіл аспанымда жулдызлар сөнннк», «Пазыйлет» сияқты лирикалары өзіннің өмиршеңлігін, терең ойлылығы, мазмун, байлығы менен дыққатқа ылайық. Бул шығармалардан шайырдың мұхаббат темасын жырлаудағы жаңашыллығы, өзіншеллигін жақсы байқалады, оқышыға терең ой салады. Халықтың, партиялық принципке тийкарланған социалистлик реализм методының өзи турмыс шынлығын

жазыушыдан усылайынша рауажланыу җалын да сүүретлеуди талап етеди. Турмыстың картинасын схема түринде емес, өмирдиң рауажланыу диалектикасына сай сүүретлеу И. Юсуповтың жоқарыда аты аталған шығармаларына тән.

И. Юсуповтың өткен жылы (1981) «Эмнүдәрья» журналында жәрияланып, соң «Дәуир самаллары» (1982) топламына киргизилген «Ауыл, ауыл» деп аталған қосығы өзиниң жазылуы усылы менен де, публицистикалық хәм проблемалық, юмор-сатиралық өткирлиги менен де жаңалық болды. Киндик қаны тамған жерге перзентлик муҳаббат, жақсысы менен мақтаныш, ерси қылуаларды ашық айтыу бар. «Тоқшылықтың салдарынан, дәстүри көп ойлап тапқан, қыз узатса ауылынан, түскен жерин жаудай шапқан, ким неше сом әкелди деп, көк дәптерден өткереди»:

Бундай шадлы кең заманда,
Дәстүрлерди бузып бунша,
Қысым қылып атыр жанға?
Бул не көргенсизлик, тоба!
Хәр мурнында батпан самал...»
Деп баяғы ата-баба
Аунап түсип жатқан шығар...
Ауыл, ауыл! Бәри бир сен
Жақынсаң жан жүрегиме,
Сүймегенде сени әбден,
Бундай сөзлер келеди ме!
Сени деген уақларымда,
Сағынышын молайтады.
Билимсизлеу жақларыңды
Мен айтпасам, ким айтады?

Қосықтағы юморлық сүүретлеулер бизди исендиреди, қууандырады, ренжитеди, үлкен ойға қалдырады.

И. Юсуповтың төртликлери бурыннан ақ жақсы бақаланып киятыр. Айрықша, буның жас шайырлар ушын ибрат аларлық тәреплери көп: төрт қатарды уйқастырып, төртлик жазыушылар көбейип кеткенлиги, оның ең жаманы сонда, оларда мазмун жоқ, қарапайым қосықтан асып кетпейди, Ибрайымда жаңа ойлар, бизиң жүйрик заманымыздың тулғасы, пәк адамгершилик бар:

Заманым бар айға, жулдызға ушқан,
Атомның құдиретли сырларың ашқан,

Өз ақылы менен ашқан сол сырды,
Қайтып жаба алмай ақылдан сасқан.

Бул тужырымлы пикирлер ҳәзирги пүткил дүньялық, пүткил адамзатлық проблемалар менен тығыз байланыслы. Шайырдың гражданлық ҳауазының бәлентлиги, оның ойлау масштабының кеңлиги барлық адамзат бас қатырып отырған мәслелерге жантаса билиүинде жатыр.

Инсан кеүли деген сондай жаман зат,
Ол қырсықса ақыл жиби шубалар.
Жудызға жол тауып атқан адамзат,
Кеүилге жол таппай базда тубалар.

Шайыр адам минезиндеги белгилерди, дүньяпаразлық пенен нәпсиқаулықты утымлы әшкара етеди:

Дүнья өз уақтында бәрине жетер,
Инсан пақыр азға қанәәт етер,
Дүнья болған сайын нәпси деген ийт,
Шынжырын жулқылап қутырып кетер.

Бундай қатарлар турмысқа дурыс көзқарастан, оны дурыс изертлеуден келип шыққан нағыз өмиршең ойлар. Эдебий жылдағы поэзиямыз ҳаққында тоқтағанда белгилі шайырымыз Т. Сейтжановтың журналдағы (№ 4) қосықларына да тоқтап өтиү орынлы. Шайырдың бундағы «Сениң сулуулығың хәммеден зият», «Қызыл түлки», «Тери топ хәм адам», «Мениң арифметикам» атлы шығармаларында бир қанша сәтли жетискенликлер бар. Автор бул өмирдің гөззаллығы менен сулуулығына базыбир ипласлықлар («Қызыл түлки»), айрым адамлардың гейде сыртқы сулуулығы менен ишки сулуулығының сәйкес келмеушилиги («Сениң сулуулығың хәммеден зият»), дәүир қахарманларының халық, Уатан алдындағы миннетлери («Мениң арифметикам») өзінше жаңаша сүүретлеу усыллары, тәбият көринислери арқалы ашылған. Шайырдың бул қосықларындағы ең жақсы нәрселер сол шығармалардың лиризми шебер сүүреткерлиги, тымсаллық характери, ал айрымларында халық аңызларын орынлы пайдаланыуы болып есапланады. Шайыр күнде хәммемиз көрип жүрген, көпшиликке таныс ҳәрекеттен:

Өзлігiнен жылжымайды алға,
Ййтерiп турмасаң еңселерiнен,—

деп жуумақ шығарады.

Т. Сейтжанов диалогти шебер ислете биледи, оны пикирди утымлы жеткеріу үшін жақсы пайдаланады. Ал, шайырдың төмендегі қосығында адамның сыртқы формасы менен ишкі мазмұнының сәйкес келуін әрман етіуіши лирик қақарманның пикири жәмленген:

Сенің сулыұлығың хәммеден зият,
Не деген жылұа наз, не деген сияқ,
Гөззаллық дүньясын саған аямай,
Үйе салған екен ана тәбият.

Келбетің келiскен хәммеден зият,
Сендегi жылұа, секил хәм сияқ,
Бұл дүньяға сыймас едiң сен бирақ,
Асқан ақылды да берсе тәбият.

Т. Сейтжанов аппақ қарға аунап атырған қызыл түлкінің гөззаллығын жеткере отырып, төмендегіше жуумақ жасайды хәм жоқарыдағы қосық қатарларындағы пикирлерин және де өткірлестиреди хәм толықтырады:

Қызыл түлкі—
Қып-қызыл түлкі,
Сүйкімлісi барлық аңлардың,
Дүньяның ол бир қызық мүлкі,
Түлкілігi бар бирақ заңғардың.

Егерде шайырдың шығармаларындағы базыбир кемшиликлер қаққында пикир айтатуғын болсақ, булар онда аз емес. Характерли кемшилик-сөзлердің орынсыз қайталанулары, тавтологияға жол қойыуында деп қарауға болады. Соның менен бирге, бундай кемшиликлер тек Т. Сейтжановтың шығармаларына ғана тән емес, басқа да тәжірийбелі, жас шайырлардың журнал бетлерінде жәрияланған қосықларында қайталаулар, мәніссіз жеңіл ұйқаслар ушырасады. Неликтен? Олардағы таланттың ямаса уқыптың кемлігiнен бе? Өзлерiне қойған талапшаңлықтың төменлегенiн бе? Бизіңше, соңғысы—талапшаңлықтың төменлігiнен деу қақыйқатқа жақын келеди.

Шайырдың өзiне талапшаңлығы, тынымсыз мийнет

хәм изленнү—бул көркем творчествода табысқа ерсиудің ең баслы жолы екенлиги белгили нәрсе. Өз-өзинен шығарманы «писирип» болмай турып, оқыушыға усынбайтуғынлықты атақлы сөз шеберлериниң тәжирийбесинен көплеп келтириуге болар еди. Бирақ, биз буган жетерли әхмийет бере бермеймиз, «писирип» болмай, қам қалында усынғанлықтап оларды «ушындырып» алыу дәрежесине шекем жетип отырмыз. Өз оқыушыларына хәм поэзияны қәдирлей билетуғын хәр-бир шайыр өз дәретпесине қатаң талапшаңлық жасай билиуи керск. Бүгинги оқыушы пүткил дүнья әдебиятынан хабары бар, эстетикалық талғамы күшли хәм пәзик, билім дәрежеси жоқары рауажланған бизиң заманымыздың, илимий-техникалық революция дәуириниң адамлары. Және бир айтатуғын нәрсе, бизиң бүгинги поэзиямызда 30 хәм оннан бурынғы жыллардың дәрежесинде соның руухы менен құрғақ нәсият формасында жазылған қосықлардың жийи-жийи ушырасып турыуы. Мүмкин, бундай қосықлар сол дәуир ушын керекли хәм сыйымлы болған шығар, ал хәзирги оқыушылардың талабын қанаатландыра алмайды, оның поэзияға болған қызығыушылығын пәсейтеди.

Әдебий жылда журнал бетлеринде жарық көрген поэзиялық шығармалардың ишинде Т. Сәрсенбаевтың (№ 3), Р. Жаббарбергеновтың (№ 5) қосықлары кеуилге қонымлы тийеди, олардағы гейпара сәтли орындар оқыушыларды бир сергитип таслайды. Т. Сәрсенбаевта сүүретлеушиликтиң тәбийғыйлығы, оның ғайры нағышларын бериуге умтылыушылық бар, ал Р. Жаббарбергеновтың пәк адамғершилиқ, сап хұждап мәселелерин жырлауға қумарлығы қызықтырады. Т. Сәрсенбаевтың «Қырғауыл шақырды...» қосығындағы:

Қырғауыл шақырды,
Сестиңнен!

Сестин —

Қәне айта алсаң өз сести менен!

Сол бир иреңлерди жасыл ма, көк пе,
Лаплама сияқлы қонған көк шөпке,
Қағазға салсаң да өз көрки менен,—

деген қатарларында тәбияттың гөззаллығына ашық болған лирик қахарманның ишки қуштарлығы тәсирли жеткерилген. Әлбетте, бундай сулыулыққа ишки дүнья-

сы гөззал хәм руухый байлығы күшли адамлар ғана сүйинип қарай алады. Усындай көринис бир уақларъ И. Юсуповтың «Қырғауыл» қосығында оғада тәсирли берилген еди. Т. Сәрсенбаев өзине тән сүүретлеу уқыбы менен тап сондай бир көринисти бермекши болған.

Ишки рухый тазалық ҳаққындағы пикир, үлкен адамгершиликти Р. Жаббарбергенновтың қосықлары толықтырғандай болады:

Болса ше адамлардың,
Дүньяда бәри тәуир.
Не ушын гейпарасын,
Шыңғытып атыр дәуир.

Азада аппақ кеуил,
Хәммеге берилмеген,
Биреулер мисли сәуир,
Биреуи—муз еримеген.

Жоқарыда айтқан еки шайыр да бирнеше поэтик топламлардың авторы, олардың тәжирийбеси де аз емес. Бирақ, еки шайырда да гейде сәтли қатарлар, гейде құрғақ нәсиятгөйлик қатарлар ушырасады. Р. Жаббарбергенновтың «Ветеран нәсиятлары», «Нап» қосықларында ушқыр сезим, терең ой жетисе бермейди, сырттан тәриплеушилик басым келеди.

Кенесбай Рахмановтың әдебияттың барлық жанрларында өнимли ислеп қиятырғанлығын биз жақсы билемиз. Поэзия тарауында оның өз өрнеги бар, тәсиршең қосықлары, поэмалары жетерлик. Усы әдебий жылда К. Рахманов бир қатар сәтли шығармалар берди. Бундағы унамлы нәрсе сол, шайыр өзине жоқары талаптар қоя биледи, дәуирдің тезлигине, уақыттын темпине жууап бериуге умтылады:

Уақыт саған иркил деуге ҳақым жоқ,
Обалым жоқ, қалсам сениң изинде,
Гүзар жолға қосылмаған соқпағым,
Еле дурыслап илинбедим дизимге.

Бундай талапшаңлық кимде болса да жақсы қәснийет. Усы қатарлардағы және бир түсетуғын сыпат—бул шайырдың лирик қахарманының киши пейиллилиги. К. Рахмановтың қосықлары бизди қызықтыратуғын өмирдің қарама-қарсылықлары, оның диалектикасы ҳаққындағы терең ойлары деп қараймыз:

Мәңгі шадлық болар деген сөз жалған,
Жыламайман дей алмайды хеш адам.
Оң жағымда қоңсы хаял көз жарған,
Сол жадағы қоңсым табыт үстінде.

Өмірдегі усындай қарама-қарсылықтар Т. Мәтмуратовтың қосықтарында өзінің шебер көринісін табады. Бұл идеяны К. Рахманов та өзінше тәсірлі жеткере алған.

Сейдабулла Пиржанов сөз етип отырған жыл ишінде «Тауда туған дүбірлер» циклі менен көрінді. Айырықша, оның дослық жаққындағы шығармалары сәтлі көриніс болды. Қырғыз хәм қарақалпақтардың бұрыннан жасап киятырған беккем дослығын, қырғыз жерінің әжайып тәбияты, ақ көкірек бауырманлығы шайырда мақтаныш сезимін келтиріп шығарады. Қырғызстан жери көплеген қарақалпақ шайырларының шығармаларына тема болса, С. Пиржанов сол теманы дауам еттиреді хәм рауажландырады, «Минип алып ғунанға» деп аталған қосығында лирик қахарманның ишки сезімлері өзінің рауажланыу динамикасында, өсиу жолында жақсы сүүретленген.

Марат Қарабаев—қарақалпақ поэзиясында өз орнына ийе шайырлардың бири. Оның көпшилик шығармалары баспа сөзде жақсы бақаланып киятыр. Себеби, М. Қарабаев өз жолын ізлеуде, жаңалық айтыуға қумар. Оның журнал бетінде жәрияланған «Жүрегім мениң» атлы сонетлер гүлшенбери шайырдың жанрлық жаңалыққа умтылыуының бир көринісі деп қарау керек. Дурыс, сонет жазыу бизде айрым шайырларда (мысалы И. Юсуповта) ушырасып қалады, ал оны көркем творчестволық бир жанр сыпатында рауажландырыуда М. Қарабаев искерлік етип киятырғанлығын атап өтиу орынлы болар еди. Оның үстінде, М. Қарабаев магистраль сонетти биринши болып қарақалпақ поэзиясында баслап отыр.

Сөз етип отырған жылда бир қатар жас шайырлардың бет алыслары жақсы нышаны менен байқалмақта. Ж. Избасқанов, Ұ. Айымбетов, К. Мәмбетов, Ж. Хошаниязов. Ө. Сәрсенбаевлардың қосықтарын да поэзияны қәдир тута билиушилик, оған жоқары талаптар турғысынан қатнас жасауға умтылыушылық бар.

Қарақалпақ поэзиясында шет ел темасы оғада әстелик пенен рауажланып атырған темалардың бири.

Бир уақытлары М. Сейтаниязов бұл теманы жақсы бас-
лаған еді, ол Индия сапары бойынша арнаулы топлам
берді. Соннан кейінгі жылт етіп көрінген нәрсе К.
Мәмбетовтың Индия хаққындағы цикли болды. Шайыр
әпиуайы көринислерден үлкен адамзатлық ой туудыра-
туғын жуумақ жасайды:

Бир адам табыттай тақтай үстінде,
Төрт адамға мықлап минид алыпты.
Бәлкі сыры бардур бундай истің де,
Көзге илмей өтті сонша халықты.

Усы көринистен автор былайша жуумақ шығарады:

Бизинше өлгенлер табытқа минип,
Ал аты изінде киснеп қалады.
Бийік мәртебелі бул адам,
Тап сол мархұмларды еске салады.

О адамлар, тири жүрген шағында,
Ойлаңызлар тик аяқта жүриуди.
Кеткенінше бул дүньядан хошласып,
Үрдис ете гөрмең адам минуди.

Жас шайырлар Қ. Кәримовтың, Ж. Хошаниязовтың,
Б. Сейтаевтың усы жылы дағазаланған қосықларынан
унамлы нышанларды байқауға болады, тәбияттың
гөззаллығын беріуге умтылуы, әрман бийіклигин, ар-
намыстың тазалығы хаққындағы пикирлер характерлі.
Б. Сейтаевтың «Дуэль» қосығында сол қубылыстың
өзін берерлік сүүретлеулер, өмир менен өлим арасын-
дағы гүрести образлы сүүретлеуге умтылыс күшли.

Ә. Өтепбергенов хәм Ф. Мырзабаеваың творчество-
ларында шығыс поэзиясының үлгисиндеги гөззел хәм
мухаммес формаларының берилиуін де унамлы нәрсе
деп қарауға болатугын моментлер бар. Ә. Өтепбергенов-
тың Қарақалпақстан хәм қобыз хаққындағы мухам-
меслары идеялық-тематикалық, шеберлік жағынан
алып қарағанда оқыушыда унамлы тәсір қалдырады.

Критикалық мақалалар хаққында қысқаша тоқта-
лып өтіу орынлы. Хәзирги қарақалпақ поэзиясының
эстетикалық дәрежесин жоқары көтеріу хәм төмен,
орташа шығармаларды азайту ушын критиканың ал-
дында оғада жууапкерлі жумыслар турыпты. Шайыр-
ларымыздың тынбай излениуін, өз талантын жетилис-

тирип барыуы, бүгінгі қоспалы дәуиримизди жалықпай үйренип барыуы менен бирге поэзиямыздың жетіскендіклерин пропагандалап, ондағы жаналықтарды дурыс ашып беретугын, кемшиликлерди дәл басып айтатуғын әдебий критиканы, оның сапасын, тәсіршеңлігін жетилистириуі биринши нәубетли мәселе болып отыр. Критика әдебияттың, оның перзенти, поэзияның хақықат жанашыры, төрешиси болыуы керек. Қарақалпақ әдебиятында әдебий критика бул мәселе хақықандағы КПСС Орайлық Комитетиниң арнаулы қарарынан кейин бирқанша жеделли рауажланған менен соң бираз пәсеңлеп қалды. Көркем критика хәзирги әдебияттың актуаль проблемалары менен жетерли дәрежеде қызықсынбай отыр. Баспадан шығып атырған поэзиялық топламларға объектив баға берген, оның ағы менен қарасын дәл айыратуғын рецензиялар, проблемалық, обзорлық мақалалар аз жазылып атыр. Егер олар жазылған жағдайда теориялық дәрежеси төмен, бир тәреплеме баға береди, ямаса тек жақсы жағы ямаса жамаң тәрепін ғана айтылады, конкрет қатнас жасап, жәрдем беретугын критикалық мақалаларды табыу қыйынға түсіп баратыр.

«Әмиүдәрья» журналында Р. Жаббарбергеновтың «Жағыс» топламына Х. Айымбетовтың рецензиясы басылды (1979, № 10). Рецензияның улыума руұхы топламды унамсыз жағынан ғана қарастырады. Дурыс, биз автордың поэзияға қатаң талап қойыуын қууатлаймыз. Бирақ, мақала авторы өз-өзине қарама-қарсы пикирлерди айтады. «Бир қанша излениушиликлериниң нәтижелери көзге түседи. Кең мазмунлы, жоқары лапызлы қосықлар дәретиуіге талпыныулары айқын көринип турады (Сол журнал, 122-бет)». Егерде «талпыныулары айқын көринип турса» неге оны көрсетпейди? Бизиң пикиримизше, Р. Жаббарбергеновтың «Жағыс» топламы оның буннан бурын жарық көрген «Шынлар шақырады» топламына қарағанда әдеуір табыслы болды, топламда метафоралық, символикалық сыпатлар күшейди, миллий колоритти беріуіге умтылыушылық, көзге тасланады.

Соңғы уақытлары поэзия критикасы менен Турдыбай Мәмбетниязов жақсы шуғылланып киятыр. Оның И. Юсуповтың «Қарақалпақ хақында сөз» («Әмиүдәрья», № 7, 1981), Ж. Дилмуратовтың «Жолбарыс-

тың тәғдири» (№ 4, 1981), Т. Мәтмуратовтың «Арзыу шәмени» (№10, 1982) тууралы жазған рецензиялары оқыушыларға жақсы таныс хәм буларда усы шығармалар бойынша тиянақлы пикирлер бар. Булар сөзсиз Т. Мәмбетниязовтың таллау усынысларының жетисин баратырғанлығын жақсы таныта алады. Булардағы көзге түсетуғын белги—бул әдебиятшының активлиги. Автор өзиниң рецензияларында есапласпау мүмкин емес пикирлерин ортаға қояды. Мәселен, Т. Мәтмуратовтың топламына арнаған рецензиясында («Кеуил тарлары») шайырдың лирик сыпатын, оның кишкене нәрселерден үлкен мәни шығара алыудағы уқыплылығын дурыс ашады. Сондай ақ, Т. Мәмбетниязов өз мақаласында «Көпшилик шайырларымыз өзлериниң творчествосында интеллектуаль поэзияны рауажландыруға итибар берип атыр. Соның бирин Т. Мәтмуратов болып табылады» деген дурыс жуумаққа келеди.

Деген менен усы жақсы сыпаттағы мақалалардын өзпиде де айтыуға туратуғын әдеуир кемшиликлер бар. Егерде кемшиликлер тек ғана Т. Мәмбетниязовтың жазғанларына тән болып қалса, оған тоқтамай кетиуге де болар еди, ал бизиң басқа да критиклеримизге характерли болғанлықтан дыққат аударыуға туура келеди. Автордың поэзиядағы нәсиятгөйлик пенен дидактизм ҳаққындағы пикирлери теренцирек дәлиллеуди талап етеди. Сондай ақ, оның «Лирикада лирик қахарман шайырдың өзи» деген пикири менен келисиуге болмайды, өйткени, лирик қахарман шайырдың өзинен анағурлым кең хәм терен мәниге ийе. Бул әдебият теориясында дәлилленген нәрсе. Рецензияда шайырдың қосықлары белгили бир принцип бойынша (мысалы, тематикалық, идеялық-көркемлик) анализленбегенликтен критиктиң пикирлери шашыранды ҳалында көринеди. Автордың лирикалық қосықларды таллау жүдә қыйын, ал сөлекет қосықларды таллау оншама қыйынға түспейди» («Әмиүдәрья», № 10, 108 бет. 1982) деген пикирлерине де қосылыу мүмкин емес. Мақала авторының Ж. Дилмуратовтың «Жолбарыстың тәғдири» топламына жазған рецензиясында көбирек шығарманың мазмунын айтып бериушилик, биргелки таллау басым. Сол шығарма дәуир талабына қалайша жууап

береди?—деген мәселелерге тоқталғанда жақсы болар еди. Сонда шығарманың жетіскенлік-кемшилиги өз-өзинен белгили болады .

Егерде биз соңғы жыллары жазылған көпшилик рецензияларды оқысақ, барлығы дерлик мақтауға құрылғанлығын көриуге болады. Буннан сондай жуумақ шығарыуға болады: бизиң поэзиямыз тек жақсы жазылған шығармалардан турады, онда кемшилик жоқ, ямаса журнал редакциясы тек жақсы жазылған шығармалардың адресине ғана ҳәрекет етеди.

Дурыс, қарақалпақ поэзиясы рауажланууда, онда жетіскенликлер аз емес, ол тутас алғанда усы «рауажлануу» деген де түрли-түрли ғой. Бизиң поэзиямыз өз кенарынан шықпай бир ишерциялық рауажланыу менен баратырғандай көринеди. Соның ушын да онда соңғы жыллардың ишинде жаңа талантлардың атлары белгили болмай атыр, жай парахат, нормаль рауажланыу қайсы дәуирде болмасын әдебиятты характерлей алмайды. Басқа жанрларды айтпай-ақ, поэзияның өзінде Э. Вахидов, А. Арипов, О. Сулейменов, Қ. Мырзалиев, М. Шахановлардың тәжирийбесине дыққат аударыу жеткиликли сияқлы.

Хәзирги критика төмен, орташа шығармаларға оқыушылардың дыққатын аудармай отыр, ол әдебияттағы сәтсиз жазылған, жарыққа шыққан төмен шығармаларды сезбегендей көринеди. Бул бизиң қәлемлеслеримиздиң үлкен кемшилиги, дурысырағы критиканың поэзиясының талапқа жууап бермеушилигиниң бир көриниси. Гейде гейпара критикалық мақалаларда көзге түсип турған кемшиликлер «гилмалалап» жибериледи, кейнинде бул «оның улыуа баҳасын кемитпейди» дегендей жуумақ шығарылады.

Республикадағы бирден-бир журнал «Әмиудәрья» оқыушылардың пикирлерин басып турмайды, диалоглар уйымластырылмайды, пикир алысулар жоқ, хәтеки критикалық мақалалар болмаған журналдың санларын көриуге болады. Профессиональ критиклердиң қатары да жүдә әстелик пенен өсип атыр, критиклер менен ислесиу қанаатландырарсызлық жағдайда деп қарауға болады. Әдебияттың тарийхын изертлеу оғада жақсы, бирақ олардың арасында талантлы критиклер аз емес. Журнал редакциясы буларды тарта алмай отыр. Соның нәтийжесинде бүгинги әдебий процеске

санаулы критиклердің ғана қатнасып атырғанлығының гүуасымыз.

«Әмиүдәрья журналының бетинде (№3 1982) ұл-кең жазыушымыз Ж. Аймурзаевтың «Қызларымыз қосық жазады» атлы мақаласы басылды. Бундай басламаларды барынша қууатлау керек. Бирақта, мақалада шайырлардың қосықларының тек унамлы жағын ғана таллаған, олардың адресине тек мақтау сөзлер ғана айтылған.

Қайда барсам сен деп,
Аңсап жүрермен!
Саған садық.
Мениң таза жүрегим,—

деген Г. Шамуратованың қосық қатарларын мақтау менен бирге мақала авторы мынадай жуумақ жасайды: «Шын ықыластың шәртли жолы усы сөзлердің түбиринде тур. Талуас етип тууылған таланттың тасқынынан айтылған сөзлер жан жүрегине жатады». Соның изин ала автор Гүлистан Шамуратоваға арнап: «Йоша бер, қызым, халқың ушын қосықлар, поэмалар жаза бер, қызым деймиз...» Ал, Гүлнара Нурлепесова хакқында: «Саналы, салдамалы сапарың заманымыздың дәстүрине ылайық болсын, жолың айдай, өрлей бер шайыр қыз,—деймиз Гүлнараға». Нәбийра Төрешова хакқында: «Шайырдың өмир булағындағы шәмшеси арта бериуине, өмир фонтанындай аспанға атыла бериуине тилеклеспиз». Бийбиажар Нурназарова хакқында: «Поэтикалық аяқ алысы поэзияның соқпағынан баслап, айдын жолына түсиуи оғада орынлы өсиу... Турмыс толқынларында жүзип ақ қуудай айрықша көзге түседи... Сол ушын да Бийбиажардың қосықларын оқып қууанамыз», т. б. Мақаланың соңында: «Қосық жазатуғын қызлардың саны онлаған. Олар барлығы да бирдей өткир ойлы, сақый сезимли, ушқыр қыяллы, терең мағаналы қосықлары менен халық көзине түсип отыр» дейди автор.

Булардың бәри қандай жақсы сөз болса, солардың жыйынтығынан ибарат, көтеринки фраза, эпитетлерден ибарат болып, ең тийкарғы нәрсе, шығармаларды таллауға бағдарланбаған. Мүмкин, жаслардың шығармалары менен таныстыруу мақсетинде жазған шығар, бирақ булайша таныстыруудың пайдасы бар ма? Бул

әдебий-критикалық мақаладан гөри той-мерекелерде биреулердің адресине айтылатуғын мақтау-тәриплеулерге ұқсап тұрыпты. Усындай болғанлықтан, оларды оқыушылардың талғамын өсиреди деп айтыу мүмкін емес, шайырларды тек шың басына шығарып, классик дәрежесине жеткеріуден басқа хеш нәрсе емес.

Творчествоның бір түрі сыпатында критиканың мазмұны объектив болуы тийіс. Усындай объективлік пенен характерленетугын билимли критика автордың жекке баҳасы менен талғамынан әлле қайда жоқары. Соның ушын да критика жәмийетлик ой-пикирдің дәрежесинде болуы керек. Сол арқалы ғана ол күшли пәт пенен әдебий процесске араласады. Усы пикирди ГДР жазушыларының VII съездинде жасаған докладында («Критика ҳаққында») Франк Фюман оғада дурыс рауажландырып, «Критика бул тек ғана индивидуаль пикир емес, ал жәмийетлик пикир. Бирақта оның алжасулары болады, солай да критика усы сыпаты менен искусствоның рауажланыуына тутас алғанда тәсир етиуи де, керисинше иркинш бериуи де мүмкин» деген еди («Вопросы литературы», № 10, 1974).

Мине, бунда оғада дурыс көрсетилгенидей ақ, критикадағы надурыс пикирлер, көтере мақтаулар поэзияның рауажланыуына иркинш жасауы да сөзсиз. Соның ушын да поэзия критикасындағы базыбир кемшиликлерди бүркеместен ашық айтыуымыз керек.

Сөз етип отырған жылда И. Кәримовтың шайырлар Т. Мәтмуратовтың «Жабаным, жасыл далам» атлы циклинс, Т. Қабуловтың қосықларына пикирлери басылып шықты. Әдиллигин айтыу керек, бул мақалаларда автордың сөз саплаулары, өз пикирлерин бериуи, поэзияның табысларын шын жүректен қууаныш пенен қарсы алыулары жақсы, критиканы көркемлеп жазуға умтылыулар байқалады. Бирақта, автор шайырлардың көркем ой ағымынан шыға алмай, барлық уақытта солардың жетегинде кетеди. Т. Мәтмуратов ҳаққында жазылған мақалада ол 36 куплет яғный 114 қатар қосықты мысалға келтирген (өзи үш бетлик мақала). Т. Қабулов ҳаққында жазылған мақалада мысаллар буниан да көп. Автор келтирген мысалларын илимий критикалық анализлеудің орнына ҳауалатын мақтау менен болады: «Сағыныш қушағы толы сағыныш»,

«Симфония қайталанып, ишки дүньяға шешилип болмайтуғын түйин салып, және бәлентирек көтерип қайталанды», «Шайырдың қайсы бір сөзин қозғап көрсек те өзине жараса қоңыраудай сыңғырлаған сес береді», «Музыкасы жаңлап барып, жүректи қытықлап» т. б.

Улыума, әдебий критикадағы және бир баслы кемшилик мақалалардың тил жағынан жарлылығы деп қарау керек, яғний сөз қолланысларына, гәп қурыуларына әхмийет бермеу, пикирдің дәлилсизлиги көпшилик мақалалардың мазмунына нуқсан келтиреді

Критиканың активлигин хәм оперативлигин көтеріу, әдсбий-критикалық продукциялардың сапасына талапты күшейтиу хәзирги поэзиямызды, улыума әдебий процессти жақсылаудың бир формасы болып есапланады. Бул бағытта қарақалпақ критиклериниң алдында турған жумыслар оғада көп хәм оғада жууапкерли.

1983 ж.

МАЗМУНЫ

Н. А. Островский—жалынлы гүресшең	3
«Гүллен республикам»	9
Немец халқының ұллы жазыушысы И. В. Гете	13
«Бахыт лирикасы»	15
Қарақалпақ әдебиятында критиканың уазыйпалары.....	20
Фридрих Шиллер	30
Әдебиет илими—идеологиялық жұмыстардың әҳмийетли тарауының бири	33
«Қырық қыз» эпосының халықлығының айырым мәселелери	38
Қарақалпақ әдебиеттаныу илимине қосылған үлкен үлес..	47
Қарақалпақ поэзиясының маржаны	53
Қарақалпақ совет әдебиатында халықлар дослығы идеясы	56
Жас жазыушының биринши адымы	73
Октябрь хәм қарақалпақ совет поэзиясы	77
Қарақалпақ совет әдебиатында унамлы герої образын жасау мәселеси	89
Қарақалпақ әдебиатын оқытуудың гейпара мәселелери	121
Совет әдебиатының тасқынлап рауажланыуы	126
Көркем әдебиаттын тили ҳаққында гейпара пикирлер	131
Бердақтың творчествосы ҳаққында монография	140
Қарақалпақ әдебиатын оқытуу—хәзирги уақыттың талабына жууап берсин	145
Қарақалпақ совет әдебиатының талантлы уәкили	150
Шайыр жолы	173
Жас шайырдың тымсаллары ҳаққында	176
Қарақалпақ совет әдебиаты тарийхының очеркин дузиу—әҳмийетли мәселе	182
«Талұасты» оқығаннан тууған ойлар	187
Әдебиатты оқытуу—жаңа талаплар дәрежесине	193
«Әмиўдәрья» журналында әдебиат критикасының базыбир мәселелери	200
Халықлар дослығының жыршысы	206
Украин халқының уллы перзенти	209
Қарақалпақ совет әдебиатында жаслар образы.	214
М. Горький—социалистлик реализм әдебиатының тийкарын салыушы	219
Қарақалпақ мәдениатының ақсақалы	232
Әдебий критиканың жағдайы хәм уазыйпалары	242
Әдебий-көркем критика: оның гейпара мәселелери хәм уазыйпалары	251
Өзбек әдебиатының мақтанышы	257
Әдебий-көркем критиканың сапасы ушын	261
М. И. Калинин хәм көркем әдебиат	269
Дәуиримизге ылайық поэзия ушын	274
Жазыушы Хожабек Сейтов тууралы сөз	303
Пушкин ҳаққында сөз	310
Поэзияға бәлент пәрүаз керек	322
	399